ACADEMIC RESEARCH in EDUCATIONAL SCIENCES

(ARES)

2020/9

ISSN: 2181-1385

We increase scientific potential together!

VOLUME 1

ISSUE 1

www.ares.uz

Exact Sciences
Natural Sciences
Technical Sciences
Pedagogical Sciences
Social and Humanitarian Sciences

THE JOURNAL OF ACADEMIC RESEARCH IN EDUCATIONAL SCIENCES

ISSN 2181-1385

VOLUME 1, ISSUE 1

SEPTEMBER 2020

www.ares.uz

ACADEMIC RESEARCH IN EDUCATIONAL SCIENCES
SCIENTIFIC JOURNAL
VOLUME 1, ISSUE 1

EDITOR-IN-CHIEF

G. Mukhamedov
Professor, Doctor of Chemical Sciences, Chirchik State Pedagogical Institute

EDITORIAL BOARD

O. Ziyadullayev
Professor, Doctor of Chemical Sciences, Chirchik State Pedagogical Institute

S. Madayeva
Professor, Doctor of Philosophical Sciences, National University of Uzbekistan

R. Bekmirzayev
Professor, Doctor of Physical Sciences, Jizzakh State Pedagogical Institute

G. Nurshiyeva
Professor, Doctor of Philosophical Sciences, National University of Kazakhstan

B. Eshchanov
Professor, Doctor of Physical Sciences, Chirchik State Pedagogical Sciences

G. Ruzmatova
Professor, Doctor of Philosophical Sciences, National University of Uzbekistan

N. Shermuhamedova
Professor, Doctor of Philosophical Sciences, National University of Uzbekistan

B. Khusanov
Associate Professor, Candidate of Philosophical Sciences, Chirchik State Pedagogical Institute

K. Bobokhudjayev
Associate Professor, Candidate of Physical Sciences, Chirchik State Pedagogical Institute

K. Tulantayeva
Associate Professor, Candidate of Historical Sciences, National University of Kazakhstan

O. Naumenko
Associate Professor, Candidate of Philosophical Sciences, National University of Science and Technology MISIS

M. Rakhimshikova
Associate Professor, Candidate of Philosophical Sciences, South Kazakhstan State University

M. Sultonov
Associate Professor, Doctor of Chemical Sciences, Jizzakh State Pedagogical Institute

Z. Markayev
Associate Professor, Candidate of Philosophical Sciences, Tashkent State Agrarian University

A. Kholmakhmatov
PhD in Political Sciences, Ministry of Higher and Secondary Specialized Education

D. Bozorov
Associate Professor, Candidate of Philosophical Sciences, Academy of the Armed Forces of the Republic of Uzbekistan

D. Karshiyev
Associate Professor, Candidate of Physical Sciences, Tashkent Paediatric Medical Institute

C. Nasritdinov
Associate Professor, Chirchik Higher School of Tank Command-Engineering

S. Eshonkulova
Associate Professor, Doctor of Philological Sciences, Jizzakh State Pedagogical Institute

N. Soatova
Associate Professor, Doctor of Philological Sciences, Jizzakh State Pedagogical Institute

Z. Yakhshiyeva
Associate Professor, Doctor of Chemical Sciences, Jizzakh State Pedagogical Institute

S. Doniyorova
Associate Professor, Doctor of Philological Sciences, Jizzakh State Pedagogical Institute

U. Khodjamkulov
Associate Professor, Candidate of Philological Sciences, Chirchik State Pedagogical Institute

S. Botirova
Associate Professor, PhD in Philological Sciences, Chirchik State Pedagogical Institute

B. Yuldashev
Associate Professor, Tashkent Paediatric Medical Institute

Y. Islamov
Associate Professor, Candidate of Biological Sciences, Tashkent Paediatric Medical Institute

S. Allayarova
Associate Professor, Candidate of Philosophical Sciences, National University of Uzbekistan

B. Saparov
Associate Professor, PhD, *Tashkent State Agrarian University*

M. Djumabekov
Associate Professor, Candidate of Philosophical Sciences, South Kazakhstan State University

K. Toshov
PhD, Senior Teacher, National University of Uzbekistan

Executive Secretary: T. Madalimov

A CLEARLY FORMULATED GOAL OF ENTERING INTO NEGOTIATION IS HALF OF THE BATTLE

Kamola Alautdinova
doctoral student, faculty of Foreign Philology, National University of Uzbekistan
E-mail: kamola.mansurovan.phd@gmail.com

ABSTRACT

The existence of 'specific languages' or registers in the various business sectors appears to be the most prominent feature of language use. But what are the functions and influences of such registers on employees' perceptions and on corporate life? A recent empirical investigation has revealed that "terminology which may originally have been no more than a handy abbreviation now fulfils several additional functions: it promotes cohesion within its user-group, helps maintain necessary attitudes among existing members, and instils such attitudes in new entrants". Group solidarity and efficiency are among the positive results claimed by those who advocate the adoption of military models, concepts, and terminologies in organisational life. Tough Negotiations - Manipulation, pressure, bluff, deception. Using these techniques against you means that the enemy was preparing for negotiations and really wants to win. If you do not have the appropriate training, then you will most likely lose. Negotiation is a very technological process in which you can learn to win. How? Just read this guideline for the beginner negotiator. However, it will be useful for real negotiation sharks.
Keywords: tough negotiations, friendly communication, Business formal communication, Partnership negotiations, subject of negotiations, result of negotiations.

"Negotiation is not about figuring out who is right or wrong.
It is about getting the parties involved
to agree to embrace the other party's perspective."
— ELIZABETH SUAREZ

INTRODUCTION

In our article we want to discuss one of the ultimate moments of business communication - Negotiations. "Negotiations begin with preparation," a sophisticated

reader will say when seeing the title of the article, and will be absolutely ... wrong, because negotiations begin with terminology, defining key concepts, some control points on which we will build our preparation for negotiations and all subsequent actions ... To change our behaviour in negotiations to a more effective one, we need to be able to analyse situations, and without a conceptual, methodological apparatus, this is impossible!

So come on, dear reader, let's come up with the negotiator's language, in which we will speak with you! What definitions do we need? Well, of course, what is "negotiation". There are thousands of definitions for this word, starting with Jim Kemp, who argued that negotiations are a process in which each party has the right to veto, and ending with Vladimir Dal, who doesn't have this word in "explanatory dictionary" at all.

In this scientific work, we intend to adopt a rather different and more complex notion of communication and one which is centred on the vision of organisations as essentially communicating at all levels. In an important if obvious sense, no 'organisation' exists prior to communication: organisations are talked into being and maintained by means of the talk of the people within and around them. Among the 'competing discourses' that shape daily organisational life, some become dominant.

In our article, we will use the following definition: Negotiations are a process of interaction between two or more parties in order to find out how much each party is interested in cooperation, what result it expects from it and what is ready to do for this cooperation. The global meaning of negotiations is to explore how much I can satisfy my interests more effectively than it could be done without conducting any negotiations, but using another, alternative solution.

LITERATURE REVIEW AND METHODOLOGY

Watzlawick's bold statement that "All behaviour is communication" would have been met with disbelief by the physicists and engineers who during the first half of this century were active in the field of 'communications', concerned with the efficient use of channels rather than the nature of the 'message'. Not surprisingly, their communication models are simple, linear, mechanistic models like the well-known Shannon and Weaver (1949) model of communication. It is when language becomes the object of analysis in the communicative process that the shift from linear models to structural models of communication takes place. First Peirce, philosopher and logician, and later de Saussure focus on the meaning aspect of communication, leading the way towards alternative 'semiotic' models of communication.

A more sophisticated (theoretical) framework is discussed in Donnellon, Gray and Bougon (1986). As in the previous work, both qualitative and quantitative tools are employed but in this particular study the latter predominate. In fact, ethnographic research precedes theoretical sampling, which is followed by propositional and linguistic analysis. The four 'communication mechanisms' that the authors identify have strong pragmatic overtones: metaphor, logical argument, affect modulation and linguistic indirection.

Donnellon et al.'s contention is that despite limited shared meanings, organised action can and does take place, and they illustrate, by means of discourse extracts, how meaning and action are linked in communication. A drawback to their work is the use of students as corporate actors: our personal experience, at Italica and Britannica and observing MBA students engaged in simulated negotiations, strongly suggests that there are fundamental differences between real-life organisational discourse practices and apparently similar situations re-created in an artificial environment.

Written organisational communication has also been studied by means of narrative semiotics (Fiol 1989). Letters from CEO's to shareholders have been submitted to textual analysis in order to prove the correlation between the strength of firms' interdivisional and external boundaries and the number of joint ventures. The author defends her methodological choice by saying that "semiotics exposes underlying oppositional values through the identification of structural invariants", and she is not therefore concerned with "the multiple variations of the behaviours themselves or their performance implications" (1989:298). Semiotic analysis differs significantly from content analysis, — with its focus on individual statements or actions, — in that the interpretation of data is based on an a priori value schema. Thanks to this approach, Fiol can claim to have exposed "the simple belief patterns" contained in the CEO's letters and made her schema available for further research.

And what kind of negotiations are there in principle? Agree that discussing with a friend whose car we are going fishing and negotiating with bailiffs who came to seize your property are somewhat different negotiations, and you need to prepare for them in different ways. As we can see, the importance of knowing what and how to say increases with the importance of the meeting; the one who is better prepared for it wins the war.

What types of negotiations exist?

1. **Friendly communication** - everything is simple here, there is no danger to wait for, you just talk, not trying to get something specific from your friend.

2. Business formal communication - communication takes place within the framework of professional roles, where the rules of conduct are clear, do not cause

tension, you simply exchange information with your opponents on work issues: "- Do you want to purchase four cars of universal sapper blades from us, very good, medical steel? - No, thanks, we have everything. "Then I'm sorry to bother you. - It's okay, goodbye. "

3. Partnership negotiations - all parties are interested in working together, in long-term relationships. There is equal control of the situation. The parties demonstrate a search for a compromise and a mutually acceptable solution. Here it is already important to know the techniques that accelerate the formation of agreements. It is important to be able to be honest, which is very difficult, but without 100% honesty it is impossible to achieve partnerships. Moreover, our success in life directly depends on the number of strategic partners, interaction with which allows us to receive benefits for all parties.

And how many strategic partners do you have? Try to count how many people are you willing to trust? Communication with what people allows you to develop dynamically and achieve more? Let's make a reservation right away that parents and friends don't count. Why? Because these are the people who, as you think, owe you something. You are offended by friends who did not wish you a happy birthday, you think that they should have done it, this is not a partnership. A partner is the one who sees the benefits of joint cooperation and his obligations exist only within the framework of existing agreements.

4. Tough negotiations. This is the most interesting thing. The allocated resource is limited, the parties are not interested in its equal distribution, they are actively trying to put pressure on the opponent in one way or another. Ultimate communication is observed in the situation of revealing the partner's weakness. Every opportunity is taken to establish greater control over the situation. There are hidden scenarios for achieving your goals. It is after losing in tough negotiations that people begin to realize their imperfection as a negotiator. It is after a collision with a tough opponent, having lost a lot of time, money, relationships, that they grab books or come to trainings. I hope that you, dear reader, are wiser and decided to prepare first, and that is why you have this book in your hands.

5. War. Each of us was in a state of war, where the main thing is victory, emotions overwhelm the mind, and you want to punish the enemy, but in no case agree. You are ready for rash actions and stop evaluating how much it will cost you. War is dangerous because the demonstration of readiness to negotiate is perceived as a pretext for an attack. And if you are already involved in a war, then there is no place for chance, the strongest wins. The demonstration of best tactics and strategy is considered as combat.

A war usually starts when a resource that you consider to be yours has been forcibly seized.

Purpose of entering into negotiations - why am I entering into these negotiations? What result do I want at the end of the meeting? What exactly do I need - signing a contract, making an appointment for the next meeting, getting information or something else?

The clearer the goal is, the clearer what needs to be done. There is a subtle point: the goal is important and needs to be formulated before we start interacting with the other side, but not focus on it during negotiations. Fixing our attention on goals during negotiations, oddly enough, reduces our efficiency and behavioral flexibility. Thinking about what I want to achieve from the interlocutor, I will always be late in realizing this goal and ... ultimately I will lose. Because you need to focus not on the goal, but on the enemy, the goal will not go anywhere, unlike him.

An incorrectly chosen word when formulating the goal of entering into negotiations leads to the appearance of an incorrect scenario of behavior (it is very important to think and formulate thoughts correctly, thoughts tend to materialize). A clearly formulated goal of entering into negotiations is half the battle, and this is no joke!

The subject of negotiations. In the dictionary of the Russian language by Ozhegov, the meaning of the word "subject" is defined as follows: "What the thought is directed at, what constitutes its content or what some action is directed at."

And it doesn't matter if there are negotiations on the amount of wages when communicating with the employer or the location of the upcoming vacation when negotiating with the wife. On the other hand, it is very important, fundamentally important, to monitor during the negotiations so that their essence and objectivity are not lost in the heat of battles. It is important to constantly keep under control: are we talking about the same thing with the interlocutor? Otherwise, negotiations automatically and inevitably come to a standstill.

RESULTS

The results of negotiation- is a result that may or may not suit you, but it is always a measurable parameter that can be touched, measured, recorded. Negotiations cannot end in vain (as you often hear from people), there is always a result, we just sometimes do not know how to clearly formulate it, and without fixing the results of this meeting it is impossible to effectively prepare for the next negotiations.

The rights of the negotiators. Negotiation should never be confused with sales; negotiation is a process of jointly developing solutions that would satisfy both sides.

The phrase “The client is always right” is absolutely unsuccessful in terms of negotiations. The main difference between sales technology and negotiation technology: in the first case, the focus is on the interests and desires of the buyer (at least formally), in the second case, the focus is on the positions of BOTH parties. Negotiation is an equal process! Yes, one of the participants can pull the blanket over themselves, deliberately forcing the other side to forget about its rights, such as:

- The right to refuse to continue negotiations at any time.
- The right to be heard by the other party.
- The right to insist on taking into account one's interests.
- The right to insist on substantiation of the position of the other party.
- The right to raise the issue of the rules of these negotiations.
- The right to monitor compliance with agreements already reached during negotiations. Remembering or forgetting about these unspoken rights is already a personal matter for the negotiator.

DISCUSSION AND CONCLUSION

Exploration of the complexity of overt and covert issues conveniently subsumed under the heading of 'cross-cultural management' has a relatively recent history in comparison with other branches of management studies. The process of internationalisation of business will no doubt stimulate it and widen its existing agenda. For this to take place, increased conceptual and methodological multi-disciplinarity is required, integrating existing quantitative approaches with qualitative ones. A shift from the still dominant 'objective' analysis — with its clear limitations when dealing with human behaviour — towards the development of " anthropological acumen for subjective discussion by anecdote and by example" (Peng 1991) is a necessary step if researchers are serious about 'comparative analysis'.

REFERENCES

1. Adler, G. 1995 "The case of the floundering expatriate". Harvard Business Review. July-August. 24-30.
2. Austin, J.L. 1962 How To Do Things With Words. Ithaca, NY: Cornell University Press.
3. Bargiela-Chiappini, F. 1992 "Empty words in business: redundancy or rhetoric?»4rth ENCoDe International Seminar on "Perspectives for trainers and customers in a Europe without barriers". Free University, Amsterdam.

4. Cassell, C , and G. Symon (eds.) 1994 Qualitative Methods in Organizational Research. A Practical Guide. London: Sage.
5. Cameron, D. (2000b). Good to talk? Living and working in a communication culture. London: Sage.
6. Дмитрий Коткин. Жесткие переговоры или просто о главном, Написано пером 2015
7. Franck, G. 1990 "Mergers and acquisitions: competitive advantage and cultural fit". European Journal of Management. 8.1.40-44.
8. Gordon, P.C., and K.A. Scearce 1995 "Pronominalization and discourse coherence, discourse structure and pronoun interpretation". Memory and Cognition. 23.3.313-323.
9. Hassard, J., and D. Pym (eds.) 1990 The Theory and Philosophy of Organizations. London: Routledge. Hassard, J., and M. Parker (eds.)
10. Jakobson, R. 1960 "Closing statements: linguistics and poetics". In T.A. Sebeok (ed.) Style in Language. Mass.: MIT Press.
11. Koester, A. (2004). The language of work. London & New York: Routledge.
12. Vine, B. (2004). Getting things done at work: The discourse of power in workplacinteraction. Amsterdam: John Benjamins Publishing.
13. Willing, K. (1992). Talking it through: Clarification and problem-solving in professional work. Sydney: National Centre for English Language Teaching and Research.

SOCIAL AND PHILOSOPHICAL ANALYSIS OF APPROACHES OF INTERETHNIC RELATIONS

Bobomurod Boboyorov
PhD on philosophical sciences,
Associate Professor of TUIT named after Muhammad al-Khwarizmi
Tashkent, Uzbekistan
E-mail: boss.boboyorov@mail.ru

Shohjahon Boboyorov
Student of Tashkent University of Information Technologies named after Muhammad al-Khwarizmi
Tashkent, Uzbekistan

ABSTRACT

Genesis of “nation” category and its conceptions are scientifically analyzed in the article. The democratic processes taking place in the world today create a great opportunity for the growth of ethnic identity in the development of multiethnic and mono-ethnic states, as well as the improvement of inter-ethnic relations. Trends in the world, in particular instability in the world markets, fuel-energy and natural resources lead to aggravation of military-political situation in some countries, and to the extent that it promotes the ideas such as "human rights", "democracy" has led to the activation of power movements in order to acquire natural resources.

Keywords: nation, international relations, ethnical minority, conflict, international consent, religions tolerance, national idea, ideology, democracy, stability.

INTRODUCTION

The democratic processes taking place in the world today create a great opportunity for the growth of ethnic identity in the development of multiethnic and mono-ethnic states, as well as the improvement of inter-ethnic relations. While there are more than 1,600 ethnic groups in the world with their unique cultural and spiritual values, most ethnics do not have their own national statehood. For this reason, the multinational and multilingual countries, including the core nation in Uzbekistan and the ethnic minority living in these countries, remain one of the crucial conditions for domestic political stability and national security.

Trends in the world, in particular instability in the world markets, fuel-energy and natural resources lead to aggravation of military-political situation in some countries, and to the extent that it promotes the ideas such as "human rights", "democracy" has led to the activation of power movements in order to acquire natural resources. The global community is deeply concerned by the fact that such forces are increasingly exploiting ethnic and religious factors as well as information and communication technologies in promoting inter-ethnic tensions in eradication of socio-political stability of multinational nations, promoting, disseminating and promoting nationalist ideas.

LITERATURE REVIEW

In such a tough situation, **the democratic processes** in Uzbekistan and the **prospects of reforms** are largely dependent on the state of interethnic relations, their improvement and the fight against various threats, ensuring interethnic accord and religious tolerance, and education of young people in the spirit of national ideology and devotion to democratic values.

Therefore, as a priority direction of national policy in the development of interethnic relations today, it is necessary to analyze the views of "nationality" genesis in deep and comprehensive study of different cultures of different religions, as well as the issues of growing young generation on the principles of national ideology. National and practical learning in this area is of great importance.

Therefore, one of the main categories of socio-humanitarian sciences is still relevant to the analysis of approaches to the concept of "nation." In modern development, this category is always associated with the strategic goals of the state and society. For this reason, the article examines scientific concepts and approaches related to this category, and provides a useful source for scientific studies to cover relevant topics such as "Civil Society", "National Idea and Interethnic Relations", "Geopolitics" can be used as a useful resource for research and analytical broadcasting.

"Nationality" is one of the forms of social unit that unites and mobilizes people on the basis of specific signs formed during historical development of humanity. In the East, the term "nation" (folk from Arabic) was introduced in the VIII century by the Arab Caliphate since the conquest of Movarounnahr. The basis of these concepts lies in the word "mile". The concept of "Mil" in Arabic means "root", "core essence", "root". The concept of "nation" is widely used, for instance: 1) religion, religious

community; 2) community, community of believers; 3) meaning of the nation, the nation [1].

In the West, the term "nation" (natío from Latin) was used in various tribes in Roman Empire. During the development of feudal societies, the term "nation" was widely used. However, this concept does not mean the social unity of the people, but it has organizational meaning. Later, as a result of the ideological struggle between the bourgeoisie and the aristocracy, modern view of the concept of "nation" has emerged. The notion of "nation" has become a concept that applies to a particular region, even to peoples inhabiting the territory of a particular state. Like the concept of "democracy" and "sovereignty", the concept of "nation" as a political idea is formed during the Great French Revolution.

Generally speaking, "nationality" is a complex ethnicity. Therefore, there is no unanimity in its definition of scientific philosophical literature available to date. However, the aspects that summarize this definition are highlighted separately.

HYPOTHESIS

In scientific literature, ideas expressed in the context of concept of "**nationality**" can be divided into following groups:

The first group includes religious attitudes. According to this group, a nation is considered, when it belongs to a single religion regardless of its nationality, race, place of residence, sex. All of them are the servants of Allah [2].

The second group includes views of secular science. The views on this issue originally coincided with the process of formation of free market relations in European countries.

In the XVIII and XX centuries, attention was drawn to the evolution and major trends in the categories of "ethnos" and "nation" in European philosophy and science. The ideas of XVIII century thinkers such as J.Bodin, A.Buffon, G. Viko, I.Gerder, I.Kant, J. Condorset, Sh.Monteske, A.Turgot, on racial and national origin, differentiated nature of the nation, and formation of conceptual views on this issue had a significant impact on development of theoretical doctrine of historians, sociologists and philosophers such as G.Gegel, K.Marks, F.Meyneke, J. Stillman, E.Renan, R. Neumann, E.Durkheim, M.Veber.

In foreign research the clarification of "nationality" can be divided into three aspects.

Representatives of the **first direction** identified the existence of nation with certain objective ethnicity and gave a social description.

The natural theory of this direction has a social-Darwinist nature, it is believed that it is a "national spirit", a "general character" of the "national character", and that the material basis of the nation is a "blood unit." According to G.Gegel, the nation is a particular stage of the development of people's spirit, "there is a clear spirit that has its own religion, ceremonies, traditions, self-government, political law, that creates a real world in all its organizations and activities"[3]. This direction also includes the views of Monteske, Gabino, and Carlle, and these lines focus on the "natural" factors in shaping the nation's objective marks.

In the **second direction**, the nation is interpreted on the basis of subjective, socio-psychological factors. Dependents of the subjective theory are based on the common sense of human mind, the consciousness or nervous system of those common people. It includes general history, common origin and region, general tradition and culture, pride and solidarity. From these perspectives, ethnic groups are considered as the most viable form of government requirement, whereas the primary group has its own territory and the second group does not have its own territory (for instance, D.Bell, N.Glizer, R. Klem, D.Moyniham, M.Saks, R. Smith) [4]. In this direction, Renner and O. Bauer created the psychological theory of "nation". They introduced culture and traditions on the basis of nation's "integration" [5].

In case of Keyes, D.Komaroff, G.Lapidus, D. Lane, M.Nesh, D. Rothschild, ethnic groups are interpreted as the center of general mobilization, which unites the emotional and spiritual interests of groups as the foundation of social institutions[6].

Third direction representatives (K. Marx, F. Engels, M. Veber, V. Lenin) argue that the nation looks at socio-economic and political unity and these factors shapes the nation**.**

According to K.Marks, F.Engels, due to the development of capitalism, social mobilization begins and development of relations enhances the integration processes and the formation of a new general, that is, the unification of the nation. They point out that the contradictory factors and contradictions that are manifested in the workmanship of workers and bourgeois nationalism in the development of national and international processes have a great influence [7].

V. Lenin, on the basis of ideas of K.Marks and F.Engels, considers the nation as a social phenomenon of complex nature on the basis of economic relations, uniting all the inhabitants of the vast territories. In his view, the elements of nationality emerged

during the period of capitalism, but a stable community - the nation - is the inevitable form and inevitable result of the bourgeois age in social development"[8].

At the time, I. Stalin added cultural and psychological factors to a number of objective signs of the nation (general language, region, economic life), proposing its own view of "nationality". I.Stalin pays special attention to the political status of nation, its territory and the status of the republic. It was in this context that he tried to "build" socialist nations, make lists of them, and strengthen his position in the Constitution [9].

Clearly, the idea of Marxism-Leninism was developed in the doctrine of national phenomenon, connected with the capitalist production, ending of the class struggle and the loss of national differences, and attempted to put it into practice. In implementing it, the world has no motherland, but only one enemy, who has been working to implement the principle of bourgeoisie.

Scientists in the Soviet era, from the classical point of view, refer to the notion of "nation", in the interests of communist ideology. Characteristics, signs, and a series of aspects of "Nation" category in national context are analyzed in many scientific studies and works of scientists[10].

In particular, P.Rogachev and M.Sverdlins tried to study the "ethnic identity, spirituality and advanced traditions"[11] M. Junusov studied this issue and regarded the concept of "national self-consciousness" as a national symbol[12].

The collapse of the former Soviet Union has resulted in a radical change in the attitude of the nation towards the nation's development process. Today, in the published scientific literature, the attitude towards the nation has changed dramatically, and its crucial role in political, economic, social, and spiritual spheres is recognized. However, it should be noted that in the definition of "nation" there are still those who propagate the notion that "nation" is not even a real factor.

In particular, Russian scientist P. Sorokin stated that "the nation" does not exist as a social entity" [13]. V. Tishkov believes that "the nation is a political motto and mobilization tool, but it is not a scientific concept... He has no right to live and should be removed from the scientific language" [14].

RESEARCH METHOD

In our view, such views of scientists are denial of the forms of humanity social unit, such as nationalities and nations, which are characterized as realities of reality, such as language, culture, values, as the current state of national processes throughout

the world (Catholics and oppressors in Spain, In the UK - the actions of the Irish and the Scottish people for an independent state), above mentioned points are far from real life.

Today, the "nation" shows itself as an important factor in relationship between humanity, society and even nations. It is possible to observe the processes of intensification and reflection of national self-consciousness on the basis of rapidly changing world developments.

Polytechnic composition of people of Uzbekistan, located in the center of Central Asia, is the result of a long **historical development**, which is historic (ancient Kazakhs, Kyrgyzs, Turkmens, Tadjiks, etc.)[15]. The tsarism relocation has been shaped by factors such as the **Soviet state's** policy of creating a social union called the **Soviet people**, the collapse of the Soviet Union, and the modern **migration policy** [16,17,18].

After the declaration of independence in Uzbekistan, the interest in "nation" has increased. In our country there are specific conceptual ideas about studying the concept of "nation" as an independent research object, development of national and inter-ethnic relations. The theoretical foundations of these ideas are reflected in the works of the First President of Uzbekistan I.A.Karimov, the works of the President of Uzbekistan Sh.M.Mirziyoev.

"Every nation, no matter how small it is, is the wealth of humanity and the disappearance of any national unity, its linguistic, cultural and other characteristics leads to the erosion of cultural and genetic fund of the earth, its individual capabilities, - said I.A Karimov, - so the preservation of every ethnic identity must be the most important goal of all those who belong to it. And this is primarily the task of each individual state, which includes these ethnic groups"[19]. Today, the President of Uzbekistan Sh.M.Mirziyoev pays special attention to development of interethnic relations and ensuring interethnic accord: "Further development of friendship and cohesion in our society, ensuring equal rights for all citizens regardless of nationality, religion or beliefs are at the center of our attention"[20].

Of course, these fundamental points have a methodological significance in describing and defining "nationality" today. In the scientific works published after the independence, it is possible to observe new approaches to the concept of "nation", its genesis and developmental processes.

Particularly, S. Otamuratov's ideas can be seen in definition of the nation as a matter of spirituality rather than material factors. According to him "... as a nation, a person who has his own country of residence on the basis of a single language, national self-consciousness, spirituality (in broad sense), customs, traditions and values, as an independent subject bound by economic relations, and the ethnicity of those who

represent spiritual values and creatures"[21]. This definition of the nation focuses on the combination of social, economic, political and spiritual factors.

A. Achildiev, concluded that, "... any nation is an ethno-social union linked to a system of certain social and economic relations." He tried to prove the existence of the "nationality" in harmony with the national idea [22].

N. Mamanazarov emphasized the national identity of the nation along with the language, territory, economic signs, as well as the cultural and psychological unity of the nation and the basic criteria of the nation [23].

In V. Kuchkorov's book, it can be seen that culture has given priority to nation-building. He said, "A nation without culture is not formed as a socio-ethnic unity. It is the nation that has a unique national culture" [24].

The National Encyclopedia of Uzbekistan states: "The nation is a form of social unity, formed on the basis of the peak of the ethnic history of the people, formed on the basis of a long-standing social, political and ethno-cultural process, on the basis of a concrete territorial framework, language, consciousness and mentality" [25].

The view of the importance of material and spiritual factors in formation of the nation as an independent subject can be seen in the works of B. Akhmedov, K.Shoniyazov, I.Jabbarov, A.Ashirov and a number of other Uzbek scientists [26].

According to A.Askarov, B.Ahmedov, "when any nation rises to the level of ethnicity it becomes self-evident". Recognizing the influence of material, cultural and spiritual factors on formation of the nation, they emphasized the importance of spirituality of the nation as a national self-consciousness.

Some scholars pay special attention to the harmony of economy, spirituality and culture in formation of the nation as an independent subject [27].

RESULTS

In our opinion, the nation are ethnic unity of people who speaks the sole language, understands the origin of one's identity, has a racial appearance, influenced by geographical factors, a specific material and national culture, traditions, ceremonies, values, lifestyle, spirit, worldview, self-awareness; a multitude of people having a national identity as an independent subject, recognized by international community, who have a conscious protection system of living in a given territory on the basis of spirituality.

The concept of nation is sometimes used as a synonym for folklore. For example, "Uzbek people", "Uzbek nation". At the same time, the term "Uzbek people" means the commonality of people belonging to nationality of Uzbek ethnicity, and "people of Uzbekistan" means general unity of people belonging to various ethnic groups having state citizenship. From this point of view, Article 8 of the Constitution of the Republic of Uzbekistan stipulates: "The people of Uzbekistan regardless of their nationality are the citizens of the Republic of Uzbekistan"[28].

The analysis of answers to the question "What is important for you - nationality or citizenship" in the sociological survey conducted by “Ijtimoiy Fikr” at Center for the Study of Public Opinion in 2017 shows that nationality and citizenship in Uzbekistan are stable and gradual. As results showed, 59.4% of the respondents (1100 people) responded that both nationality and citizenship are important, while 29.7% are for citizenship and only 10.8% said that the nationality is important. Comparing to 2003, 24.0% of respondents agree that "citizenship is more important than the nationality", 28.0% said that nationality is also important, and 48.0% of them noted that citizenship and nationality are equally important.

It is more important for all nationalities to identify themselves as citizens [29].

Thus, the confidence expressed by citizens of Uzbekistan shows clear indication of importance of national identity and citizenship equally.

CONCLUSIONS

The analysis of the above given studies shows that although there is no single approach to definition of the nation, it has been discovered that there are general features in definitions. Based on this, the "nationality" is defined as the genus of social development of the humanity, which is formed by the influence of geopolitical factors, with the general ethnic characteristics (language, territory, culture, lifestyle, consciousness, self-esteem, spirituality, values etc) , which can be described as a form of cultural-social unit of people who are united on the basis of those characters, which are different from the other units.

It is understood that the nation has the national statehood as a necessary condition for self-determination and achievement of national development. Dependency and dependence prevent the full realization of interests of the nation.

The combination of geographical, material and spiritual factors played an important role in shaping the nation as an independent social unit. These factors create immanent mentality, such as alienation and non-alienation in the national character.

REFERENCES

1. Islamic Encyclopedia. (2004) *"National Encyclopedia of Uzbekistan"*, 160.
2. Sheikh Abdul Aziz Mansur., (2014) Koran. *Translation and Interpretation*.
3. Gegel, G., (1935) Sochi P. 71.
4. Sacks, M., (1988) Understanding the Soviet Society. - *Boston*,. 11-22.
5. Bessonov, B.N., Filippov Yu.I. (1991) The national question in the II International. - The Second International: social and philosophical reasons for the split of the socialist movement. *Bauer 0. National Question of Social Democracy*. 159.
6. Rotschild J. Ethnopolick: a conceptial framework. - W.-Y.1981. - P. 7.
7. Marx K., Engels, F. Soch. - Vol. 4. - P.428.
8. Lenin, V.I., Complete. collected cit. - T. 26. - p. 75.
9. Tishkov V.A. (1989) About new approaches in the theory and practice of interethnic relations // Soviet ethnography. (5). 10.
10. Abdurahmanov, F.R., (1994) Independence and national interests.
11. Alimova, D.A., Golovanov, A.A., (2003) The period of the colonial Soviet regime of Uzbekistan: the consequences of political and ideological gain (1917-1991) - T .: "Uzbekistan", 2000; Otamurodov S. Spiritual revival in Uzbekistan (social-philosophical analysis). - T.: "New Generation ",. - P.3-28.
12. Rogachev P.M., Sverdlin M.A., (1967) Nation - the people of mankind. *"Politizdat"*, 12.
13. Junusov M.S. (1988) Introduction to the Marxist-Leninist theory of the nation. - Ashgabat: Ylym,. 291.
14. Sorokin P.A., (1992) Man, civilization, society. 248.
15. Tishkov V.A., (1997) Post Soviet space: ethno-human problems ("round table"). –*Sociological studies*. *(1)* 52.
16. Jo'raev N., (1996) The only land - the only destiny. Uzbekistan is on the way to interethnic harmony. - T .: University,
17. Gafforov. Sh., *(1999)* Horoscope Movement Policy - T: Science and Life 4/99 .; Pasilov B. Colonial character characterized by migration politics of soviet regime. New lines of actual problems in the history of Uzbekistan.
18. Ata. - Mirzaev O., Gentshke V., (1998) Murtazaeva R. Uzbekistan Multinational: Historical and Demographic Aspect. - Toshkent,
19. G.Fuller., (1992) "Central Asia: the New Geopolitcs"

20. Karimov I.A., (1997) Uzbekistan on the Threshold of the 21st Century: Security Threat, Stability Conditions and Guarantees of Development. 73-74.
21. Mirziyoev, Sh., (2016) Creating a free and prosperous democratic state of Uzbekistan. 9.
22. Otamuratov S. (2008) Globalization and nation (political and philosophical analysis). -T .: "New Generation ", 39.
23. Achildiyev, A., (2004) Millenium Idea and interethnic relations. 37-38.
24. Mamanazarov, N., (2004) Independence and national-ethnic processes (7) 26 - 30.
25. Kuchkarov, V., (2007) National Self-Consciousness and Social-Political Processes. 23.
26. National Encyclopedia of Uzbekistan. 5th Edition - National Scientific Encyclopedia of Uzbekistan, 2003. - B.659.
27. Ahmedov, B., (1992) Uzbek nation.- T .: Abdulla Qodiriy national heritage,; A. Askarov and B. Ahmedov. Origin of the Uzbek people (initial remarks), "Voice of Uzbekistan" newspaper, January, 1994, January 20; Shoniyazov K. The process of formation of the Uzbek people.- T .: Sharq, 2001; Jabbarov I. Ancient culture and spiritual treasures. - T .: "Uzbekistan", 1999; Jabbarov I. Second edition of the Uzbeks Traditional Economy, Lifestyle and Ethnography. - T.: East, 2008 and others.
28. Jabbarov, I., (2001) Uzbeks. (Revised and Reproached Traditional Business, Lifestyle and Ethnocognition) .- T .: Sharq, 2008.- B. 72- 73; Shoniyazov K. The formation process of the Uzbek people. - T.: "Sharq",.- B.81-82. et al

ЎЗБЕКИСТОН ТОҒ-ВОДИЙЛАРИНИНГ ЭКОТУРИСТИК ИМКОНИЯТЛАРИ ВА УЛАРДАН ФОЙДАЛАНИШ

Шерзод Иброим ўғли Иброимов
Тошкент вилояти Чирчиқ давлат педагогика институти
Табиий фанлар факультети услубчиси

Махмуджон Жалолитдинович Болтаев
Тошкент вилояти Чирчиқ давлат педагогика институти
Табиий фанлар факультети ўқув ишлар бўйича декан муовини

АННОТАЦИЯ

Ушбу мақола Ўзбекистон тоғ-водийларининг экотуристик имкониятларига тўхталиб ўтилган. Тоғ-водий ҳудудлардан кенг фойдаланиш мақсадида айрим релъеф турлари келтирилган. Мамлакатимизда амалга оширилаётган ишлар қаторида экотуристик саҳани ривожлантириш ҳам долзарблигини кўришимиз мумкин.

Калит сўзлар: иқлимий ресурслар, геоморфологик ресурслар,танги, органик ресурслар,гидрологик ресурслар.

ECOTURISTIC POSSIBILITIES OF THE MOUNTAIN VALLEIES OF UZBEKISTAN AND THEIR USE

Sherzod Ibroim ugli Ibroimov
Chirchik State Pedagogical Institute of Tashkent Region
Methodologist of the Faculty of Natural Sciences

Makhmudjon Jalolitdinovich Boltayev
Chirchik State Pedagogical Institute of Tashkent Region
Deputy Dean for Academic Affairs of the Faculty of Natural Sciences

ABSTRACT

This article focuses on the ecotourism potential of the mountain valleys of Uzbekistan. Some types of relief are given for the purpose of wide use of mountain-valley territories. Among the activities carried out in our country, we can see the need to develop the ecotourism sector.

Keywords: climate resources, geomorphological resources, tangi, organic resources, hydrological resources.

КИРИШ

Бугунги кунда дунё мамлакатлари ўзларидаги мавжуд табиий имкониятлардан самарали фойдаланиш мақсадида туризмга катта эътибор қаратмоқда. Ўзбекистонда сўнгги йилларда қабул қилинган қатор фармон ва қарорлар ушбу соҳани ривожланиши муҳим аҳамиятга эга эканлигидан далолат беради. Жумладан, 2016 йил 2 декабрда Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев томонидан "Ўзбекистон Республикасининг туризм соҳасини жадал ривожлантиришни таъминлаш чора-тадбирлари тўғрисида" ги фармоннинг имзоланиши бу соҳадаги янги қадамлардан бири бўлди.

Шунингдек, Ўзбекистон Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатида **"…мамлакатимизнинг бетакрор табиати, гўзал дам олиш олиш зоналари имкониятларидан фойдаланиб, янги туристик йўналишлар очиш мумкин"** лигини алоҳида қайд этиб, **"…биз зиёрат туризми, экологик, маърифий, этнографик, гастрономик туризм ва бу соҳанинг бошқа тармоқларини ривожлантиришга алоҳида эътибор қаратишимиз зарур"** эканлигини таъкидлаб ўтган эдилар .

Шу боисдан Ўзбекистоннинг турли минтақаларида туризмнинг қатор турларини ривожлантиришга қаратилган тадқиқотлари олиб бориш ва илмий-амалий тавсиялар ишлаб чиқиш муҳим аҳамиятга эга.

Дунё мамлакатларида экотуристик объект ҳамда ресурс сифатида гўзал дарё водийлари, даралар, ҳурвиқор тоғлар, кўл соҳиллари, шаршаралар, чўллардаги қум барханлари хизмат қилади.

Ўзбекистон ҳам қатор экотуристик имкониятларга эгалиги барчага маълум. Мамлакатнинг шарқий ва жанубий қисмларини баланд тоғлар ва тоғ оралиқ ботиқлари эгаллаган бўлиб, улар Ўзбекистон майдонининг 21,3 % ини ташкил этади. Ушбу тоғлардан Амударё ва Сирдарё ҳавзасидаги ўнлаб дарё ва юзлаб сойлар бошланади. Дарё ва сойларнинг аксарияти юқори оқимида чуқур ва тор водийлардан оқиб ўрта оқимида бироз кенгаяди. Айрим жойларда баланд шаршаралар, баъзи жойларда эса тор даралар ҳосил қилади. Тоғлар ва улардан бошланган дарёлар водийси мавсумлараро ҳам турли қиёфага киради. Жумладан, тоғ водийлари баҳорда эфемер ва эфемероидлар билан қопланиб ўзгача қиёфага кирса, ёзда ўзининг салқин ва баҳаволиги билан сайёҳлар эътиборини тортади. Кузда дов-дарахтлар барг ташлаб, мевали дарахтлар ҳосил беради. Қиш фасли эса тоғлардаги қор ва музликлар майдони кенгайиб ҳурвиқорлик касб этади.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОДОЛОГИЯ

И.П.Герасимов (1937) Ўрта Осиё тоғли ўлкасини 4 қисмга – баланд тоғ, ўрта тоғ, паст тоғ ва дарё водийларига ажратади. Баланд тоғ минтақаси мутлоқ баландлиги 2000 м дан юқори бўлган тоғ дарёларининг катта қияликдаги сувайирғич қисми ва унга туташ платоларидан иборат (Аманбаева З.А., 2015).

И.А.Хасанов ва П.Н.Ғуломовлар (2006) Ўзбекистон тоғли қисми рельефининг асосий хусусияти сифатида тоғ тизмаларининг тоғ оралиқ ботиқлари билан ғарбга очиқ ва шу томонга баландлиги пасайиб борадиган тоғ олди текисликларининг ёнма-ён жойлашганлигини эътироф этишиб, тоғли ҳудудлар орографик тузилишини 2 га: 1) тоғ системалари ва 2) тоғ оралиғи ва тоғ олди ботиқларига ажратишади.

Ўзбекистон тоғ олди ва тоғлари таснифида гипсометрик поғонаси юқоридан пастга томон гляциал-нивал, тоғ-тундра, тоғ-ўрмон, тоғ-ўтлоқ, тоғ-ўрмон-дашт, дашт, чала чўл ландшафт турлари ажратилади (Хасанов И.А., ва б., 2010). Ушбу ландшафтлар Ўзбекистоннинг турли тоғларида турлича баландликда мавжуд. Масалан, глятциал-нивал ландшафтлар Угом, Писком, Чотқол тоғ тизмаларида 3200 метрдан баландда жойлашган бўлса, Ҳисор тизмасида ушбу ландшафт тури 3500 метрдан баландда вужудга келган.

НАТИЖАЛАР

Ўзбекистон тоғ-водий ландшафтларининг экотуристик салоҳиятлари анча кенг бўлиб, бундай салоҳиятни қуйидаги экотуристик ресурслар белгилаб беради:

- **иқлимий ресурслар.** Тоғлар табиати инсонларга доим хуш ёқиб келган. Улар мусаффолиги билан даволанишда ҳам ёрдам беради. Тоғлар ёзда об-ҳавонинг салқинлиги, куз ва баҳорда ўзига хос мўтадиллиги билан характерланади;
- **геоморфологик ресурслар.** Ўзбекистон тоғлари геоморфологик экотуристик ресурсларга – даралар (танги), ғорлар, қоялар, карлингларга анча бойлиги билан тавсифланади. Улар ўзларининг нафақат гўзал табиати билан, балки тарих сир-асрорларини ўз бағрида сақлаётганлиги билан ҳам аҳамиятлидир. Тоғли ҳудудларда мафтункор табиат мўжизалари шаклланган бўлиб, табиат ҳосил қилган ана шундай мўжизаларга рельеф формаларидан бири – тангилар яққол мисол бўлади. **Танги** – дарёларнинг тоғли ҳудуддан оқиб ўтувчи қисмида, қаттиқ туб жинсларни дарё ювиши натижасида ҳосил бўладиган тор ва чуқур, тик ён бағирли водийга айтилади. Унинг ён деворлари узоқ муддатгача тик ҳолатда

бўлади. Водий энига секин ўсади ва одатда, чуқурлиги энидан ортиб боради. Тангилар баъзан ер юзаси ёрилганда тектоник йўл билан ҳам вужудга келади;

- **органик ресурслар.** Ўзбекистон тоғ водийлари органик ресурсларнинг (айниқса ўсимликларнинг) мавсумий алмашиниши билан хусусиятлидир. Масалан, баҳорда тоғ, тоғ олди, водий ёнбағирлари эфемерлар билан ёппасига қопланиб ўзгача тароват касб этса, кузда тоғ-водий қиёфаси дов-дарахтнинг барг ташлаши билан ўзгаради. Яна шунингдек, баҳорда қушлар, турли сут эмизувчилар ҳаракати фаоллашса, қишда тоғларнинг 2200 метрдан баланд қисмларида ёввойи табиатнинг эталонлари – қор барси, силовсин, кабиларни учратиш мумкин;

- **гидрологик ресурслар.** Дарёлар, сойлар, шаршаралар (Сангардак, Ҳўкизбурун), тоғ кўллари, юзлаб булоқлар (уларнинг аксарияти шифобахшлиги билан ҳам аҳамиятли), музликлар (Ботирбой, Северцов) тоғ-водий ландшафти билан уйғунлашиб гўзал манзара ҳосил қилган.

МУҲОКАМА

Юқорида кўрсатилган экотуристик ресурслар тоғ ландшафтларининг экотуристик салоҳиятини нақадар юқори эканлигини белгилайди. Ушбу имкониятлардан фойдаланиш мамлакат иқтисодиётини ўсишида муҳим рол ўйнайди.

А.Низомов ва бошқалар (2014) “Ўзбекистоннинг экотуристик ресурслари ва йўналишлари” номли монографиясида тоғ ва баланд тоғ минтақаси бўйлаб 30 та йўналишдаги асосий нуқталарни кўрсатишган. Ўзбекистондаги кўплаб тоғ дарёлари водийларида ана шундай экотуристик йўналишлар ажратса бўлади. Бундайлар қаторига Кўксув, Писком, Угом, Оқсув, Тўполон, Сангзор, Катта Ўрадарё, Шоҳимардон, Сўх, Ғовасой водийларини қўшиш ўринлидир.

ХУЛОСА

Геомажмуаларнинг экотуристик имкониятларини белгилаб берувчи омилларнинг экотуристик имкониятларини юзага келтирадиган мавқеига қараб иккига – кучли ва кучсизга бўлиш мумкин. Кучли омилларга рельеф, иқлим, ер усти ва ер ости сувлари кириб, улар экотуристик имкониятларнинг юзага келишида етакчи ҳисобланади. Кучсиз омилларга тупроқ ва ўсимлик қопламини ҳамда ҳайвонот дунёсини киритиш мумкин (Шамуратова Н.Т., 2011).

Ўзбекистон тоғ водийларида кучли омилларнинг етакчилиги ва кучсиз омилларнинг ҳам текисликка нисбатан устуворлиги экотуризмни ривожлантириш мумкинлигини кўрсатади. Тоғ водийлари ландшафтларидан экотуристик ресурс сифатида фойдаланиб, ушбу ҳудудларда экотуризмни ривожлантириш орқали минтақалар иқтисодиётини ҳамда тоғлик халқлар яшаш шароитининг яхшиланишига эришиш мумкин.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР

[1.] Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси // Маърифат, 2017 йил 23 декабрь.
[2.] Аллаёров Р.Х., Бўрибеков М.Ф., Хидиров М.Ш., Рахмонқулов А.Н. Ўзбекистон тоғ-водий ландшафтларининг экотуристик имкониятлари // География ва география таълимидаги муаммолар. Республика конференция материаллари. – Жиззах: ЖДПИ, 2018. Б. 75-77.
[3.] Аллаёров Р.Х., Хидиров М.Ш., Бўрибеков М.Ф. Тангилар экотуристик объект ва ресурс сифатида // Олий таълим тизимида табиий фанлар: илмий тадқиқот, ўқитиш ва малака ошириш муаммолари. Республика илмий-амалий конференцияси. Фарғона, 2018. Б. 162-164.
[4.] Аманбаева З.А. Тоғли ҳудудлар-геоэкологик тадқиқотлар марказида // География фани ва таълимнинг замонавий муаммолари. Республика илмий-амалий конференция материаллари тўплами. –Т.: ТДПУ, 2015. Б. 34-35.
[5.] Низомов А., Аманбаева З., Сафарова Н. Ўзбекистоннинг экотуристик ресурслари ва йўналишлари. – Т.: Фан ва технология, 2014. 104 б.
[6.] Қаракұлов Н.М., Аллаёров Р.Х. Өзбекстанның тау геожүйелеріндегі экотуристік мүмкіндіктер // Геосистемный подход к изучению природной среды Республики Казахстан. Материялы Международную научно-практическую конференции. Том II. Астана, 13-14 апреля 2018. с. 250-252.
[7.] Хасанов И.А., Ғуломов П.Н. Ўзбекистон табиий географияси. – Т., 2006.
[8.] Хасанов И.А., Ғуломов П.Н., Қаюмов А.А. Ўзбекистон табиий географияси (2-қисм). – Т., 2010.
[9.] Шамуратова Н.Т. Ўзбекистонда экологик туризм ва унинг табиий географик жиҳатлари. Г.ф.н. илмий даражасини олиш учун тақ. эт. дисс. авт. –Т.,2011. 27 б.

REFERENCES

[1.] Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси // Маърифат, 2017 йил 23 декабрь.

[2.] Аллаёров Р.Х., Бўрибеков М.Ф., Хидиров М.Ш., Рахмонқулов А.Н. Ўзбекистон тоғ-водий ландшафтларининг экотуристик имкониятлари // География ва география таълимидаги муаммолар. Республика конференция материаллари. – Жиззах: ЖДПИ, 2018. Б. 75-77.
[3.] Аллаёров Р.Х., Хидиров М.Ш., Бўрибеков М.Ф. Тангилар экотуристик объект ва ресурс сифатида // Олий таълим тизимида табиий фанлар: илмий тадқиқот, ўқитиш ва малака ошириш муаммолари. Республика илмий-амалий конференцияси. Фарғона, 2018. Б. 162-164.
[4.] Аманбаева З.А. Тоғли ҳудудлар-геоэкологик тадқиқотлар марказида // География фани ва таълимнинг замонавий муаммолари. Республика илмий-амалий конференция материаллари тўплами. –Т.: ТДПУ, 2015. Б. 34-35.
[5.] Низомов А., Аманбаева З., Сафарова Н. Ўзбекистоннинг экотуристик ресурслари ва йўналишлари. – Т.: Фан ва технология, 2014. 104 б.
[6.] Қаракұлов Н.М., Аллаёров Р.Х. Өзбекстанның тау геожүйелеріндегі экотуристік мүмкіндіктер // Геосистемный подход к изучению природной среды Республики Казахстан. Матерялы Международную научно-практическую конференции. Том II. Астана, 13-14 апреля 2018. с. 250-252.
[7.] Хасанов И.А., Ғуломов П.Н. Ўзбекистон табиий географияси. – Т., 2006.
[8.] Хасанов И.А., Ғуломов П.Н., Қаюмов А.А. Ўзбекистон табиий географияси (2-қисм). – Т., 2010.
[9.] Шамуратова Н.Т. Ўзбекистонда экологик туризм ва унинг табиий географик жиҳатлари. Г.ф.н. илмий даражасини олиш учун тақ. эт. дисс. авт. –Т.,2011. 27 б.

ЯНГИ ЎЗБЕКИСТОН: ҒОЯВИЙ ТАРБИЯ ТИЗИМИГА ЯНГИЧА ЁНДАШУВЛАР

Қувондиқ Айитбаевич Қадиров
Ажиниёз номидаги Нукус ДПИ Ёшлар билан ишлаш бўйича проректори
E-mail: quvondiq76@umail.uz

АННОТАЦИЯ

Мазкур мақола янги Ўзбекистон шароитида ғоявий тарбиянинг замонавий турлари, усуллари ва уларни қўллаш масалаларига бағишланади. Шу билан бирга мақолада ғоявий иммунитетни шакллантириш воситалари ҳам илмий асосларга таяниб муҳокама қилинади.

Калит сўзлар: миллий ғоя ва маффкура, таълим-тарбия, маънавият ва маърифат, ёшлар тарбияси, педагогик соҳа.

NEW UZBEKISTAN: NEW APPROACHES TO THE SYSTEM OF IDEOLOGICAL EDUCATION

Kuvondik Ayitbayevich Kadirov
Vice-Rector for Youth Affairs of Nukus State Pedagogical Institute named after Adjiniyaz
E-mail: quvondiq76@umail.uz

ABSTRACT

This article is devoted to modern types, methods of ideological education in the new Uzbekistan and their application. At the same time, the article discusses the means of forming ideological immunity on a scientific basis.

Keywords: national idea and ideology, education, spirituality and enlightenment, youth education, pedagogical sphere.

КИРИШ

Бугун Янгиланаётган Ўзбекистон шароитида барча соҳалар каби маънавият ва маърифат, тарбия соҳаси ҳам инновацияларга муҳтож. Европада,

Жанубий Корея, Япония, Хитой, Россияда ёшлар тарбиясининг илмий-стратегиялари билан шуғулланадиган юзлаб ташкилот, фонд, ассоциациялар бор. Уларнинг тажрибасини ўрганиш, замонавий технологияларини олиб келиб, ёшларни миллий ғоя руҳида тарбиялаш мақсадларида фойдаланиш олий таълим модернизациясининг муҳим талабларидан бири бўлиб турибди. Зеро олиб борилаётган барча ислоҳотлар, Ҳаракатлар стратегиямизнинг самарадорлиги инсон омилига, унинг маънавиятига боғлиқ. Шу сабабли миллий ғоя, ғоявий тарбия ва маънавият-маърифат масалалари давлатимиз сиёсатининг устувор йўналиши бўлиб қолади.

Ғоявий тарбияга бефарқ ва лоқайд бўлган миллат ва мамлакатлар ер юзидан номи ва ўзи йўқолиб кетишига сабаб бўлса, ёшларни замонавий миллий ғоя руҳида тарбиялаган миллат бардавом яшайди. Шу сабабли халқаро майдонда мафкуравий, ғоявий, ва информацион курашлар кучайиб бораётган ҳозирги мураккаб ва таҳликали даврда маънавий-маърифий ишларни замон талаблари асосида ташкил этиш, юртдошларимизнинг ҳаётга онгли муносабатларини шакллантириш, ён-атрофда ёз бераётган воқеаларга дахлдорлик ҳиссини ошириш, мамлакатимиз мустақиллиги, тинч осойишта ҳаётимизга хавф туғдириш мумкин бўлган тажавузларга қарши изчил кураш олиб бориш вазифаси [1] муҳим масала ҳисобланади.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОДОЛОГИЯ

Мафкура атамаси – (араб тилидан олинган бўлиб – фикр юритиш; тафаккур; эътиқод ва маслаклар тизими) жамиятдаги муайян сиёсий, ҳуқуқий, аҳлоқий, диний, бадиий, фалсафий, илмий қарашлар, фикрлар ва ғоялар мажмуидир. Мафкуравий – мафкурага оид; мафкура жиҳатидан. Мафкуравий душман, Мафкуравий кураш маъноларини англатади. Иммунитет тушунчаларининг луғавий маъноларига эътибор қаратсак, иммунитет (лотинча immunitas, immunitatus – қутилиш; халос, холи бўлиш) биол.,тиб. Организимнинг ўзидан ирсий жиҳатдан ёт ҳусусиятлари билан фарқ қиладиган, унинг бутунлигига ва биологик ўзига хослигига зарар етказадиган микроорганизимлар (касаллик қўзғатувчилар), заҳарли моддалардан ҳимоялаш реакцияси демакдир [2]. Демак имунитет киши организиминиг ўз-ўзини турли касалликлардан ҳимоя қила олиш қобилияти ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикасининг биринчи Президенти Ислом Каримов асарларида “мафкуравий иммунитет” тушунчаси ҳақида “Олдимизга қўйган олийжаноб мақсад муддаоларимизга етиш, эски мафкуравий асоратлардан

батамом халос бўлиш, ғоявий бўшлиқ пайдо бўлишига йўл қўймаслик, бегона ва ёт ғояларнинг ҳуружидан ҳимоялаш, бундай тажовузларга қарши тура оладиган ҳар тамонлама баркамол инсонларни вояга етказиш зарурати халқимизнинг ва жамиятимиз манфаатларига мос янги мафкурани шакллантиришни тақозо этмоқда", деган фикр билдирилган эди.

Ҳозирги мураккаб шароитда халқимиз аввало, ўсиб-униб келаётган ёш авлодимиз онги ва қалбида мафкуравий иммунитет ҳосил қилиш муҳим аҳамиятга эга. Бу ишни бамисоли ёш ниҳолга мевали дарахт куртагини пайванд қиладиган уста боғбондек нозиклик ва меҳр билан, оқилона йўл билан амалга ошириш лозим [3] деб таъкидлайди.

Профессор М.Қуроновнинг "Эгоцентризм – ёввойилик фалсафаси" номли мақоласида ушбу ғоянинг ёвуз моҳиятини очиб беради. "Ҳозирги пайтда инсоният ҳаётига катта ҳавф туғдираётган халқаро терроризм, диний экстримизм, наркоагрессия ва ОИТС сингари офатларни кўпчилик яхши билади. Лекин бугунги кунда ҳамма ҳам билавермайдиган, ошкора кўзга ташланмайдиган, маънавий ҳаётимизни издан чиқаришга қаратилган жиддий хатарлар ҳам борки, ҳозироқ уларнинг олдини олмасак, кейин кеч бўлади. Булар Ғарб оламида кенг тарқалган эгоцентризм ва эркинлик ниқобидаги ахлоқсизлик фалсафасидир",[4] дейди.

Ғарб давлатлари ҳаётнинг турли соҳаларида, хусусан, маданий ҳаётда юз бераётган инқирозий жараёнларга холис ёндашаётган мутахасислар, Ғарб дунёси ҳалокот томан бораётганлигини қайғу билан қайд этмоқдалар. Масалан америкалик таниқли файласуф ва сиёсий шарҳловчи П.Ж.Бюкененнинг сўнги йилларда эълон қилинган китоблари сарлавҳаларининг номланиши огоҳликка чорлайди: "Буюк хоинлик: Америка суверенитети ва ижтимоий адолат глобал иқтисодиёт тангрисига қурбон этилгани ҳақида"(1998), "Ғарбнинг ҳалокати: аҳолининг камайиши ва муҳожирликнинг кучайиши мамлакатимиз ва тамаддунимизга қандай таҳдид солмоқда?"(2001), "Ўнгларнинг сўлларга айланиши"(2004), "Ғарбнинг халокати" китобларида АҚШда вужудга келган вазиятни чуқур ва атрофлича таҳлил этар экан, муаллиф ўз юртининг таназзулини аввало, маданиятининг емирилаётганлигини, азалий урф одатларнинг йўқолаётганлигини, асрлар давомида эъзозлаб келинган қадриятларнинг топталаётганлиги билан боғлайди ва бундай ишларнинг тепасида турган "маданий инқилобчилар"ни П. Бьюкенен "замонамиз толибонлари" деб атайди.

Бугунги кун талабаси, бўлажак мутахассисларни ғоявий тарбиялаш илгари қўйилмаган янги вазифани амалга оширишни талаб қилади. Яъни, илгари

талабаларга миллий ғоя, бузғунчи ва бунёдкор ғоялар тўғрисида билим бериш билан чекланиб келинган бўлса, энди улардан ана шу билимларини ҳаётда қўллашни ўргатиш талаб этилади. Зеро ғоявий тарбия ўз мазмун моҳиятига кўра талаба ёшларни ижтимоий фаол мутахассислар этиб тарбиялашни кўзда тутади. Модернизациялашган ғоявий тарбия ғоявий ҳушёрликни, компетенцияларни ёшларнинг кундалик ҳаётдаги уқувларига, хулқ-атвор меъёрларига айлантиради. Зеро академик А.Саидов таъкидлаганидек, “Ҳозирги босқичда фуқаролик жамиятининг демократик негизларини шакллантириш фақат Конституция ва Ўзбекистон қонунчилигининг асосий қоидаларини билишнигина эмас, балки ўзининг амалий фаолиятида Конституция кўрсатмаларига амал қилишни ҳам тақозо этадиган юксак конституциявий маданият қарор топиши вазифалари билан бевосита боғлиқдир. Муайян билимларга эга бўлиш мумкин, бироқ, уларни амалиётда қўллаш уқуви бўлмаслиги мумкин [5]”.

Ушбу билимдан уқув, компетенцияга трансформация принципи З.Қосимованинг “Талабаларнинг мафкуравий онгини устиришда, улар бузғунчи мафкураларга ҳар доим, ҳамма жойда муросасиз бўлиши, миллий мафкуравий тарғиботни кучайтириш, миллий ғоямизни амалда қўллашга, ҳимоя қилишга тайёр бўлишлари зарур”,[6] деган хулосаси тасдиқлайди.

Педагогика фанлари номзоди Ҳ.Д.Норқулов ўз тадқиқотида масъулият фазилатига алоҳида урғу беради. “Ватан туйғуси билан яшаш шахсда миллий маъсулиятни шакллантиради. Миллий маъсулият одамнинг хар бир амали, фаолияти маҳсулини тўлиқ тасаввур қилган ҳолда, унинг ўзи ва миллати учун нима наф келтиришини англай олиш қобилиятидир. Маъсулиятни ҳис қилган одам ўз ишини доимо пухта режалаштириб, унинг оқибатини олдиндан тасаввур қила олади ва зарур натижага эришиш учун бутун кучи ва салоҳиятини сафарбар этишга қодир бўлади. Бунга эришишнинг энг қулай йўли, ёшларда ғоявий билимларини ошириш, уларда соғлом тафаккур ва илмий дунёқарашни шакллантиришдир” [7] деб таъкидлайди олим.

Педагогик фанлари доктори Ш.Акрамова ғоявий тарбиянинг ролини тушунтирар экан, “Бугунги кун талаблари таълим муассасаларида маънавий–маърифий ишлар мазмуни ва уларни янада такомиллаштиришни, мафкуравий муаммоларни ва ғоявий кураш масаласини янада чуқур илмий-педагогик таҳлил қилишни ёшларда мафкуравий иммунитетни амалда шакллантириш йўлларини яхшилашни талаб этади”, дейди [8].

НАТИЖАЛАР

Глобаллашув миллий маданият билан “оммавий маданият” орасидаги тўқнашув майдонига айланди. Шу боис педагог олимлар М.Қуронов ва Ф.Эсонбобоевлар “Гибрид олмадан .... Гибрид одамгача” номли рисоласида “Оммавий маданият” – бугунги кунда ёшларимизнинг онги ва қалбини эгаллашга интилаётган мураккаб мафкуравий воситага айланмоқда. Шу боис олий ва ўрта махсус касб-хунар таълими ва ўрта умумтаълим мактабларида ўқувчилар, талаба ёшларда мафкуравий иммунитетни шакллантириш учун аввало ушбу таҳдиднинг мазмун моҳиятини билиши лозимлиги”ни [9] алоҳида таъкидлашади. Чунки «оммавий маданият» замонавий, технократик, лекин миллий эмас. У севгини секс, мехнатни бизнес, бировга яхшилик қилишни зарарли инвестиция, «ресурсларни мақсадсиз сарфлаш», ҳаё ва андишани “имкониятни бой бериш”, ота-боболаримиз ўгитларини “эскилик сарқити”, деб тушунтиради. Шундай қилиб у инсонни ўз миллий қадриятларидан, халқидан ажратиб, ўз сегментига қўшиб олади. Бу эса унинг жаҳондаги барча миллий маданиятлар кушандаси эканлигини кўрсатади.

А.Очилдиев ўзининг “Бугунги дунёнинг мафкуравий манзараси” номли рисоласида: Бугунги дунёнинг мафкуравий манзараси, ундаги ғоялар кураши, мафкуравий полигонларнинг бутун-бутун халқлар тақдирига таъсири билан боғлиқ масалалар ана шундай оламшумул аҳамиятга эга. Бу борадаги муаммоларни билиш, бегона, ёт ғоялар хуружидан огоҳ бўлиш ҳаётий заруриятга айланиб бораётганлигини батафсил ёритиб берган. Шу билан бирга, ҳозирги вақтда мафкуравий воситалар орқали ўз таъсир доирасини кенгайтиришга интилаётган сиёсий кучлар ва ҳаракатлар ҳам йўқ эмас. Тажовузкор миллатчилик ва шовинизим, комунизм ва диний экстремизм мафкуралари шулар жумласидандир, деб таъкидлайди олим [10].

Сиёсатшунос Н.Жўраевнинг “Мафкуравий иммунитет” номли рисоласида ғоявий тарбиянинг профилактик фукциясига урғу беради ва: “Мафкуравий иммунитет жамият ҳаётининг энг нозик жиҳатларидан, фуқароларнинг ҳис-туйғуларидан, мақсад ва интилишларидан, маънавий-маърифий ва руҳий-аҳлоқий даражасидан келиб чиқади. Агар мафкура инсонлик шаъни билан боғлиқ бўлган ҳиссиётдан келиб чиқсагина инсонни бошқаради, йўлга солади, деб алоҳида таъкидлайди.

МУҲОКАМА

Бугунги талаба ёшлар ижтимоий тармоқларнинг фаол фойдаланувчиларидир. Интернетнинг ушбу хусусияти замонавий ғоявий тарбия

олдига ёшларни ғояга қарши ғоя билан курашишни ўргатиш вазифасини қўймоқда. Бу ҳақда профессор М.Қуронов “Мафкура, таъсирчанлик ва услуб” номли рисоласида: “Ҳозир миллатимизга диний экстремизм, комунистик мафкура асоратлари, Ўзбекистон ҳақида нохолис маълумотлар тарқатиш каби бузғунчи ғоялар таҳдид солмоқда. Шундай вазиятда миллий мафкура миллатни бўлиб ташлашга қаратилагн бу каби таҳдидларга қарши фуқароларда мафкуравий қаршиликни (иммунитетни) шакллантириб, умуммиллий бирликни ҳимоя қилмоғи кераклигини таъкидлайди. Шу билан биргаликда рисолада миллий мафкурани халқимизнинг онгига сингдиришнинг энг таъсирчан услубларини ишлаб чиқиб [11] амалиётга тадбиқ этишни таклиф қилади.

Юқоридаги фикрлар замонавий ғоявий тарбияни модернизациялашда қатор муаммоларни ҳал этишни тақозо этади. Жумладан:

- жамият ҳаётида кенг кўламли мафкуравий ахборот муҳити яратиш;

- ёшларда миллий ғояга доир билимларни эгаллашга бўлган эҳтиёжни қарор топтириш ва бу билимларни пухта ўзлаштиришга эришиш, амалий кўникма ва малакаларга эга бўлишларини таъминлаш;

- ёшлар онгида миллий ғояни сингдирининг педагогик асосларини замонавийлаштириш;

- олий таълим муассасаларида ташкил этиладиган маънавий маърифий тадбирларнинг кўлами ҳамда сифатини ошириш ва уларнинг ҳаётийлигини таъминлаш шулар жумласидандир. Зеро дунёдаги мафкуравий тортишувлар ва ахборот хуружлари ўсиб келаётган ёш авлодни ғоявий тарбиялаш олдига янги, замонавий талабларни қўймоқда. Олий таълим муассасаларида ёт мафкураларнинг таъсирини зарарсизлартириш зарурати алоҳида таъкидланмоқда.

ХУЛОСА

Хулоса ўрнида таъкидлаш лозимки, бугунги кун талабаси, бўлажак мутахассисларни ғоявий тарбиялаш Ўзбекистон тараққиётининг янги даври талаблари асосида, илмий педагогик асосда модернизациялашуви талабаларни мустақил касбий маънавий ҳаётга тайёрлаш доирасида амалга оширишни талаб қилади. Яъни, илгари талабаларга миллий ғоя, бузғунчи ва бунёдкор ғоялар тўғрисида билим бериш билан чекланиб келинган бўлса, модернизациялашган ғоявий тарбия ғоявий ҳушёрликни, компетенцияларни ёшларнинг кундалик ҳаётдаги уқувларига, хулқ-атвор меъёрларига айлантиради. Зеро ҳозирги босқичда миллий тикланишдан миллий юксалиш сари ривожланиш талабалардан маънавий ахлоқий фазилатлар мазмунини билишнигина эмас,

балки ўзининг кундалик амалий фаолиятида қўллаш уқувига эга бўлишни талаб қилмоқда.

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Миллий ғоя тарғиботи ва маънавий-маърифий ишлар самарадорлигини ошириш тўғрисида. Ўзбекистон Республикаси Президентининг ПҚ-451 Қарори. 2006 йил. 25 август // Халқ сўзи.- Тошкент, 2006. - № 94 Б.1-2
2. Мадвалиев А таҳрири остида. (2006) Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Иккинчи жилд. –Т.: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти,. 202
3. Каримов И.А. (2000) Миллий истиқлол ғояси : асосий тушунча ва тамойиллар. – Т.: “Ўзбекистон”, 5-6.
4. Қуронов М. Эгоцентризм – ёввоийлик фалсафаси // Халқ сўзи. – Тошкент, 2006. - №98.Б.3.
5. Саидов А. Конституция – мамлакатнинг демократик ривожланиш ва уни модернизация қилиш гарови./Ижтимоий фикр. Инсон ҳуқуқлари. №4(52) 2010. 8-бет.
6. Касимова З.Ҳ. Талаба ёшларда мафкуравий иммунитетни шакллантиришнинг педагогик асослари: Педагогика фанлари номзоди. ...дис.- Тошкент: ЎПФИТИ, 2004 йил. 154 б.-18 бет.
7. Норқулов Ҳ.Д. Ота-оналарнинг ғоявий-тарбиявий билимларини оширишнинг ижтимоий-педагогик асослари: Педагогика фанлари номзоди. ... дис. – Тошкент: ЎПФИТИ, 2007 йил. 134 бет. 4-бет.
8. Акрамова Ш.А. Ўсмирларда мафкуравий иммунитетни шакллантириш: Педагогика фанлари номзоди. ... дис. – Тошкент.Республика Миллий ғоя ва мафкура илмий-амалий маркази. 2012 йил.196 бет. 5-бет.
9. Қуронов М, Эсонбобоев Ф. Гибрид олмадан ... Гибрид одамгача. Тошкент, “Муҳаррир”, 2010 йил. – 23 бет. 3-бет.
10. Очилдиев А. Бугунги дунёнинг мафкуравий манзараси. Тошкент, “Ijod dunyosi”, 2002 йил.- 29 бет. 6-бет.
11. Қуронов М. Мафкура, таъсирчанлик ва услуб: Маъруза матни / Маъсул муҳаррир: А.Болтаев.-Т.: “Маънавият”, 2000. – 12 б. 5-бет.
12. Миллий ғоя тарғиботи ва маънавий-маърифий ишлар самарадорлигини ошириш тўғрисида. Ўзбекистон Республикаси Президентининг ПҚ-451 Қарори. 2006 йил. 25 август // Халқ сўзи.- Тошкент, 2006. - № 94 Б.1-2

13. Мадвалиев А таҳрири остида. (2006) Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Иккинчи жилд. –Т.: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти,. 202
14. Каримов И.А. (2000) Миллий истиқлол ғояси : асосий тушунча ва тамойиллар. – Т.: “Ўзбекистон”, 5-6.
15. Қуронов М. Эгоцентризм – ёввоийлик фалсафаси // Халқ сўзи. – Тошкент, 2006. - №98.Б.3.
16. Саидов А. Конституция – мамлакатнинг демократик ривожланиш ва уни модернизация қилиш гарови./Ижтимоий фикр. Инсон ҳуқуқлари. №4(52) 2010. 8-бет.
17. Касимова З.Ҳ. Талаба ёшларда мафкуравий иммунитетни шакллантиришнинг педагогик асослари: Педагогика фанлари номзоди. ...дис.- Тошкент: ЎПФИТИ, 2004 йил. 154 б.-18 бет.
18. Норқулов Ҳ.Д. Ота-оналарнинг ғоявий-тарбиявий билимларини оширишнинг ижтимоий-педагогик асослари: Педагогика фанлари номзоди. ... дис. – Тошкент: ЎПФИТИ, 2007 йил. 134 бет. 4-бет.
19. Акрамова Ш.А. Ўсмирларда мафкуравий иммунитетни шакллантириш: Педагогика фанлари номзоди. ... дис. – Тошкент.Республика Миллий ғоя ва мафкура илмий-амалий маркази. 2012 йил.196 бет. 5-бет.
20. Қуронов М, Эсонбобоев Ф. Гибрид олмадан ... Гибрид одамгача. Тошкент, “Муҳаррир”, 2010 йил. – 23 бет. 3-бет.
21. Очилдиев А. Бугунги дунёнинг мафкуравий манзараси. Тошкент, “Ijod dunyosi”, 2002 йил.- 29 бет. 6-бет.
22. Қуронов М. Мафкура, таъсирчанлик ва услуб: Маъруза матни / Маъсул муҳаррир: А.Болтаев.-Т.: “Маънавият”, 2000. – 12 б. 5-бет.

REFERENCES

1. Миллий ғоя тарғиботи ва маънавий-маърифий ишлар самарадорлигини ошириш тўғрисида. Ўзбекистон Республикаси Президентининг ПҚ-451 Қарори. 2006 йил. 25 август // Халқ сўзи.- Тошкент, 2006. - № 94 Б.1-2
2. Мадвалиев А таҳрири остида. (2006) Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Иккинчи жилд. –Т.: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти,. 202
3. Каримов И.А. (2000) Миллий истиқлол ғояси : асосий тушунча ва тамойиллар. – Т.: “Ўзбекистон”, 5-6.
4. Қуронов М. Эгоцентризм – ёввоийлик фалсафаси // Халқ сўзи. – Тошкент, 2006. - №98.Б.3.

5. Саидов А. Конституция – мамлакатнинг демократик ривожланиш ва уни модернизация қилиш гарови./Ижтимоий фикр. Инсон ҳуқуқлари. №4(52) 2010. 8-бет.
6. Касимова З.Ҳ. Талаба ёшларда мафкуравий иммунитетни шакллантиришнинг педагогик асослари: Педагогика фанлари номзоди. ...дис.- Тошкент: ЎПФИТИ, 2004 йил. 154 б.-18 бет.
7. Норқулов Ҳ.Д. Ота-оналарнинг ғоявий-тарбиявий билимларини оширишнинг ижтимоий-педагогик асослари: Педагогика фанлари номзоди. ... дис. – Тошкент: ЎПФИТИ, 2007 йил. 134 бет. 4-бет.
8. Акрамова Ш.А. Ўсмирларда мафкуравий иммунитетни шакллантириш: Педагогика фанлари номзоди. ... дис. – Тошкент.Республика Миллий ғоя ва мафкура илмий-амалий маркази. 2012 йил.196 бет. 5-бет.
9. Қуронов М, Эсонбобоев Ф. Гибрид олмадан ... Гибрид одамгача. Тошкент, “Муҳаррир”, 2010 йил. – 23 бет. 3-бет.
10. Очилдиев А. Бугунги дунёнинг мафкуравий манзараси. Тошкент, “Ijod dunyosi”, 2002 йил.- 29 бет. 6-бет.
11. Қуронов М. Мафкура, таъсирчанлик ва услуб: Маъруза матни / Маъсул муҳаррир: А.Болтаев.-Т.: “Маънавият”, 2000. – 12 б. 5-бет.
12. Миллий ғоя тарғиботи ва маънавий-маърифий ишлар самарадорлигини ошириш тўғрисида. Ўзбекистон Республикаси Президентининг ПҚ-451 Қарори. 2006 йил. 25 август // Халқ сўзи.- Тошкент, 2006. - № 94 Б.1-2
13. Мадвалиев А таҳрири остида. (2006) Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Иккинчи жилд. –Т.: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти,. 202
14. Каримов И.А. (2000) Миллий истиқлол ғояси : асосий тушунча ва тамойиллар. – Т.: “Ўзбекистон”, 5-6.
15. Қуронов М. Эгоцентризм – ёввоийлик фалсафаси // Халқ сўзи. – Тошкент, 2006. - №98.Б.3.
16. Саидов А. Конституция – мамлакатнинг демократик ривожланиш ва уни модернизация қилиш гарови./Ижтимоий фикр. Инсон ҳуқуқлари. №4(52) 2010. 8-бет.
17. Касимова З.Ҳ. Талаба ёшларда мафкуравий иммунитетни шакллантиришнинг педагогик асослари: Педагогика фанлари номзоди. ...дис.- Тошкент: ЎПФИТИ, 2004 йил. 154 б.-18 бет.
18. Норқулов Ҳ.Д. Ота-оналарнинг ғоявий-тарбиявий билимларини оширишнинг ижтимоий-педагогик асослари: Педагогика фанлари номзоди. ... дис. – Тошкент: ЎПФИТИ, 2007 йил. 134 бет. 4-бет.

19. Акрамова Ш.А. Ўсмирларда мафкуравий иммунитетни шакллантириш: Педагогика фанлари номзоди. ... дис. – Тошкент.Республика Миллий ғоя ва мафкура илмий-амалий маркази. 2012 йил.196 бет. 5-бет.
20. Қуронов М, Эсонбобоев Ф. Гибрид олмадан ... Гибрид одамгача. Тошкент, “Муҳаррир”, 2010 йил. – 23 бет. 3-бет.
21. Очилдиев А. Бугунги дунёнинг мафкуравий манзараси. Тошкент, “Ijod dunyosi”, 2002 йил.- 29 бет. 6-бет.
22. Қуронов М. Мафкура, таъсирчанлик ва услуб: Маъруза матни / Маъсул муҳаррир: А.Болтаев.-Т.: “Маънавият”, 2000. – 12 б. 5-бет.

ДИНИЙ ДУНЁҚАРАШДА ИНТЕГРАЛЛАШУВ МУАММОСИ

Зокир Маркаев Эшқулович
Тошкент давлат аграр университети
Гуманитар фанлар кафедраси
мудири, фалсафа фанлари номзоди,
доцент

Бердияр Сапаров Балтабаевич
Тошкент давлат аграр университет
Гуманитар фанлар кафедраси
доценти, фалсафа доктори (PhD)

АННОТАЦИЯ

Ушбу мақолада диннинг тарихий шакллари, диний дунёқараш, яҳудийлик, христианлик, зардўштийлик, монийлик ва ислом дини, унинг муқаддас китоби Қуръони Карим, ҳадислар, сўфийлик ва тариқатлар, мустақиллик йилларида ҳамда бугунги кунда динга муносабат, диннинг халқ ва миллат тинчлиги, маънавий покланиши тўғрисида фикр юритилади.

Калит сўзлар: Қуръон, Пайғамбар, дин, оқим, мазҳаб, диний таълимотлар, оят, сура, конфессия, эътиқод.

THE PROBLEM OF INTEGRALIZATION IN THE RELIGIOUS WORLD

Zokir Markayev Eshkulovich
Head of the Department of Humanities,
Candidate of Philosophical Sciences,
Associate Professor of Tashkent State
Agrarian University

Berdiyar Saparov Baltabayevich
Tashkent State Agrarian University,
Associate Professor of Humanities,
Doctor of Philosophy

ABSTRACT

This article discusses the historical forms of religion, religious worldview, Judaism, Christianity, Zoroastrianism, Monism and Islam, its holy book, the Koran, hadiths, Sufism and sects, attitudes to religion in the years of independence and today, peace of people and nation, spiritual purification.

Keywords: Koran, Prophet, religion, direction, sect, religious teachings, verse, surah, denomination, belief.

КИРИШ

Диннинг тарихий шакллари кўп бўлиб, улар тарихан бир-бирлари билан ўрин алмашиб дунёга келган. Ҳозирги даврда эса турли диний таълимотлар, оқим, мазҳаб ва конфессиялар бир вақтда мавжуд. Шунингдек, айрим диннинг ўз ичида шунчалик ўткир зиддиятлар мавжудки, бу ҳол бир динни бошқа диндан янада катта фарқланишига олиб келади.

Дарҳақиқат, ҳар қайси динни бошқасидан ажратиб турадиган ўзига хослиги бор. Айни замонда асл эътиқод улардан бирини устун, бошқаларини эса кейинги ўринга қўймайди. Фикримизни, масалан, Ислом динининг муқаддас китоби Қуръоннинг 3-сураси, 84 ояти тасдиқлайди: “(Эй, Муҳаммад) “Оллоҳга, бизга нозил қилинган нарсага (Қуръонга) ва Иброҳим, Исмоил, Исҳоқ, Яъқуб ва унинг уруғ-авлодларига нозил қилинган нарсага ва Мусо, Исо ҳамда барча пайғамбарларга Парвардигори томонидан берилган нарсага иймон келтирдик. У пайғамбарлардан бирортасини ажратиб қўймаймиз. Ва биз унинг ўзигагини бўйсунувчилармиз”, деб айтинг”.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОДОЛОГИЯ

Шунингдек, Қуръоннинг 5-сураси 46-47 оятида Исо а. с. яҳудийларнинг аввалги диний (Мусо а. с.га тегишли) китоби Тавротни тасдиқловчи сифатида юборилгани айтилган: “Уларнинг изларидан, - дейилади шу оятларда, - ўзидан олдинги Тавротни тасдиқловчи бўлган Исо бинни Марямни эргаштирдик ва унга ҳидоят ва нурни ўз ичига олган, ўзидан олдинги Тавротни тасдиқлагувчи ва тақводорлар учун ҳидоят, панд-насиҳад бўлган Инжилни бердик…”. Шу суранинг 48-оятида эса “Сизга эса (Эй Муҳаммад) ўзингиздан олдинги китобларни тасдиқловчи ва… уларга гувоҳ бўлган китобни ҳаққи рост нозил қилдик”.

Муҳаммад а. с. (с. а. в.)нинг ҳадиси шарифларида ҳам бу илоҳий амр қуйидаги тарзда алоҳида уқтирилади: “Мен Исо а. с. га дунё ва охиратда кишиларнинг энг яқинроғиман. Мен билан унинг ўртасида бошқа пайғамбар йўқ. Пайғамбарлар ота бир, она бошқа жигарлардир” дейилган.

Буюк сўфий Жалолиддин Румий ҳам айни шу ҳикматни тушунтирган эди. “Румий дейдики, - деб ёзади бу ҳақида Н. Комилов, - Оллоҳ яратган оламлари чексиз бўлганидай, унинг илми ҳам чексиздир ва Қуръони Карим Оллоҳ илмининг ҳаммаси эмас. Қуръон бу илмнинг бир қисми – Муҳаммад с. а. в.га араб тилида юборилган илм. Оллоҳ илми пайғамбарларга бошқа тилларда ҳам юборилган эди, демак, кейин ҳам бу илм кашф этилиши мумкин” [1].

НАТИЖАЛАР

Юқорида келтирилган ҳикматлардан барча динлар турли даврларда турли пайғамбарлар воситасида Ҳақ деб аталувчи аслида бир буюк манбаъдан, уммонидан сирли равишда қабул қилинган ҳикматларнинг бизга қадар етиб келган аксу-садоси, излари экани кўринади. Буни тушунмоқ учун биз яна Муҳйиддин ибн Арабий ва бошқалар асос солган Ваҳдатул вужуд концепциясига ҳам таянишимиз мумкинлигини таъкидлаб ўтамиз.

Шундай ғоялар инсониятнинг барча энг сара тафаккур эгалари томонидан ҳам турли даврларда турли шакл ва тилларда айтиб келинган ва айтилмоқда. Булар қаторида Абу Наср Форобий, Абу Али Ибн Сино, Абу Райхон Беруний, Алишер Навоий каби кўплаб буюк донишманд юртдошларимиз ҳам бор. Бобурнинг невараси шоҳ Акбар эса бу ғояни хатто кундалик ҳаётда амал қилиши учун қаттиқ уринган эди. [2]

Бу балки бизнинг она Ватанимиз Турк диёрида қадимданоқ зардуштийлик эзгу ғоялари билан бирга буддавийлик, насронийлик, монийчилик ва бошқа дин ва таълимотлар ўзаро келишиб яшаб келганининг таъсири ҳамдир.

МУҲОКАМА

Шу ўринда мустақилликдан кейинги даврда республикамизда барча дин ва конфессияларнинг тинч тотув мавжуд бўлишида мамлакат ички сиёсатида амалга оширилган тадбирлар кўпмиллатли халқимиз маънавиятига эътибор жуда оқилона йўлдан кетаётганидан далолат эканини ҳам эслатиб ўтишимиз жоиз. Хусусан, Президентимиз Ш.М.Мирзиёевнинг “Муқаддас динимиз бундан буён ҳам халқимизни бирлаштириб, миллати ва тилидан қатъий назар, маънавий покланиш, одамларни тинчлик, эзгулик, бағрикенглик, ўзаро ҳурмат ва тотувликка ундайдиган, ўрнини ҳеч нарса боса олмайдиган восита бўлиб хизмат қилиши шубҳасиздир”[3] - деган фикрлари ниҳоятда аҳамиятлидир.

Ваҳоланки, айрим диний таълимотларнинг бирлашуви ёки, ҳеч бўлмаганда, ёнма-ён яшаб келиши тамойиллари қадимдан мавжуд бўлган. Масалан, Юнон файласуфлари Зардуштийлик, Монийчилик, Бобил ва бошқа диний таълимотларидан таъсирланганлар ва хатто илм излаб (Пифагор, Демокрит ва б.) Ҳиндистонга қадар борганлари ва, аксинча, Форобий юнон фалсафасини ўрганиш иштиёқида ўз юртидан Миср, Сурияга қадар боргани ҳам маълум.

Ғарб уйғониш даври файласуфлари ҳам, масалан, Полифан, Фичино, Пико делла Мирандоло, Н. Кузанский ва бошқалар “ялпи умумий дин” ҳақидаги ғоя ва концепцияларни олдинга сурганлари маълум. Лекин маънавий маданиятда

рационализм тамойилининг тараққиёти кейинчалик бу ғояларнинг рад этилишига олиб келди.

XX аср бошларида динларнинг бирлашуви зарурлиги ҳақидаги ғоялар яна олдинга сурила бошланди. Бу, масалан, рус теософи Е. П. Блаватская ва унинг кўплаб издошлари қарашлари ва фаолиятида намоён бўлди. Блаватскаянинг "Ҳақиқатдан буюкроқ дин йўқ" ҳамда "Барча афсонавий шахслар битта олий ҳақиқатнинг зуҳуротларидир", - деган фикрларида бу ғоя айниқса ёркин ифодаланган эди . Унинг энг яқин издошларидан бири А.Безант эса ўзининг йирик ишларини динлар орасидаги умумиятни конкретроқ очиб беришга бағишлаган эди [4].

Юқоридаги фикрлардан, гарчи динлар турли тарихий шаклларда намоён бўлгани билан, улар аслида ягона маънавий манба, илдиз билан туташган экани англатилади. Шунинг учун юзаки бўлмаган ёндошув уларни маънавиятнинг бир биридан кескин фарқланувчи алоҳида ҳодисалари деб эмас, балки бир бутуннинг узвий қисмлари сифатида бир-бирларини тўлдиришлари, ораларида худди тирик организм аъзолари каби ўзаро боғланишда бўлишлари кераклигини ва инсоният ҳаётида ҳар бирининг ўз ўрни, тарихий вазифаси бўлганлигини тушунишни тақозо этади. Бошқача айтганда, динга юксак ёндошув уларни бир-биридан ажратадиган жиҳатларни эмас, балки, аксинча, бирлаштирадиган жиҳатларини кўра билишда намоён бўлади, деб ўйлаймиз. Бу эса фақат Ҳақни, "Бешикдан қабргача илм изланг" ҳадисининг моҳиятини англаб етиш йўлида амалга ошиши мумкин. Зеро, Жалолиддин Румий айтганларидек, гарчи йўллар ихтилофли бўлса ҳамки, аммо мақсад бир, яъни Оллоҳнинг ҳузуридир.

Чиндан ҳам, ҳар бир янги дин эскиси ўрнига келаркан, у нафақат бир халқ ёки миллатни, балки бутун инсоният маънавиятини янги поғонага кўтаради.

Динларнинг ҳар бири ўзидан олдингига нисбатан юқорироқ поғона бўларкан, аввалгисидан эскирган жиҳатларини бекор қиладиган янгиликларни ҳам ўз ичига олади. Бу ҳақида ҳам Қуръоннинг 5-сураси, 45-оятида "Унда (яъни Тавротда) яхудийларга жонга жон, кўзга кўз, бурунга бурун, қулоққа қулоқ, тишга тиш ва (Яна бошқа барча) жароҳатларга ҳам қасос олинади, деб ёзиб қўйдик. Энди ким уни (яъни қасосни) кечириб юборса, ўзи учун кафорат (яъни гуноҳларни ўчириб юборувчи бўлур...)" деб буюрилди.

ХУЛОСА

Эски ва янги дин орасидаги ворисийлик масаласи рус руҳонийси А.Мень томонидан ҳам яхудийлик билан христианлик динларининг удумлари орасидаги фарқ ва боғланиш таҳлилида кўрсатилди. Яхудийлик динида "одатда қон тўкиб

қурбонлик қилиш расм бўлган эди, - дейди А.Мень.– Қон ҳаёт рамзи эди. Ҳаёт эса фақат Худога тегишлидир. Удумга кўра жамоа аъзоларига бу қондан сачратиларди... Кўп халқларда ҳам бу удум бор эди... Ва Мусо ўз халқи билан Худо орасида аҳд тузаркан, қурбон қилинган қўзичоқнинг қони ҳаммага сачратилган эди... (орадан 700 йил ўтгач Исо 12 шогирди билан тўпланганида эса) Худо инсонга бахш этган эркинликнинг шаънига бу удумни такрорлади. Лекин у қон тўкмади, фақат нон билан май улашди. У нонни ушатди ва ҳаммаларига узатаркан, деди: “Бу менинг жисмим , ҳамма учун ўз жисмимни қурбон қиламан ” деди. Ва май тўлдирилган идишни уларга узатар экан, “Бу менинг сиз учун тўкадиган қоним. Бу янги аҳддирки, у менинг қонимдадир” деди. Шу тарзда ҳақиқий қон ўрнига қоннинг рамзий ифодаси келган эди.

Юқоридаги мисоллардан кўрдикки, ҳар бир янги дин инсониятни аввалгидан олийроқ поғонага кўтариш учун келаркан, аввалгиси бахш этган маънавий қадриятни батамом бартараф этмайди, аксинча, ўша аввалгисининг заминига янги поғонани ўрнатади. Дин билан ҳозирги давр фалсафаси ва фани орасида уйғунликка эришиш, умумбашарий дунёқарашнинг шаклланиши эса бугуннинг долзарб масаласига айланмоқда.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР

1. Мирзиёев Ш.М. Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. 1 жилд. Т.: Ўзбекистон, 2018 й. 31 бет.
2. Комилов Н. Румийни англаш иштиёқи. // Жалолиддин Румий. Маънавий маснавий. - Тошкент: Шарқ, 1999, Б.11.
3. Пиримқул Қодиров. Ҳумоюн ва Акбар.Т. 1997.
4. Анни Безант. Древняя мудрость. М. 1992.

REFERENCES

1. Мирзиёев Ш.М. Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. 1 жилд. Т.: Ўзбекистон, 2018 й. 31 бет.
2. Комилов Н. Румийни англаш иштиёқи. // Жалолиддин Румий. Маънавий маснавий. - Тошкент: Шарқ, 1999, Б.11.
3. Пиримқул Қодиров. Ҳумоюн ва Акбар.Т. 1997.
4. Анни Безант. Древняя мудрость. М. 1992.

ҲАРАКАТЛАР СТРАТЕГИЯСИ ВА 5 ТАШАББУС ЁШЛАР НИГОҲИДА

Санжар Турсинбоев
Чирчиқ Давлат Педагогика Институти талабаси
Илмий раҳбар: Мирзоҳид Шарипов
Чирчиқ ДПИ “Ижтимоий фанлар” кафедраси ўқитувчиси

АННОТАЦИЯ

Ушбу мақолада Ҳаракатлар стратегияси ҳамда Президент Шавкат Мирзиёевнинг Беш муҳим ташаббусининг амалдаги ижроси ҳамда уларнинг ёшлар ҳаётида аҳамияти кўрсатилиб ўтилган.

Калит сўзлар: ташаббус, стратегия, ёшлар, сиёсат, ижтимоий ҳимоя.

ACTION STRATEGY AND 5 INITIATIVES IN THE VIEW OF YOUTH

Sanjar Tursinbayev
Student of Chirchik State Pedagogical Institute
Supervisor: Mirzohid Sharipov,
Teacher of the Department of
Social Sciences, Chirchik State Pedagogical Institute

ABSTRACT

This article highlights the Action Strategy and the current implementation of the Five Important Initiatives of President Shavkat Mirziyoyev and their importance in the lives of young people.

Keywords: initiative, strategy, youth, politics, social protection.

КИРИШ

“Биз таълим-тарбия тизимининг барча
бўғинлари фаолиятини бугунги замон
талаблари асосида такомиллаштиришни
ўзимизнинг биринчи даражали
вазифамиз деб биламиз”
Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёев

Бугун мамлакатимизда ёшларни ватанпарварлик, миллий анъана ва қадриятларимизга ҳурмат руҳида тарбиялаш, маънавий етук ва жисмонан соғлом баркамол авлодни вояга етказиш, уларнинг ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилиш борасида муайян ишлар амалга оширилиб келинмоқда. Мамлакатимиз мустақиллика эришган илк кунидаёқ 1991 йил 20 ноябрьда ёшларга оид давлат сиёсати соҳасидаги муносабатларни тартибга солишга қаратилган Ўзбекистон Республикасининг “Ёшларга оид давлат сиёсати тўғрисида”ги Қонуни қабул қилинди, 2016 йил 14 сентябрь куни мазкур қонун қайта ишлаб чиқилиб замон талабига мос бўлган 4 боб 33 модадан иборат янги Ўзбекистон Республикасининг “Ёшларга оид давлат сиёсати тўғрисида”ги Қонуни қабул қилиниб, бугунги давр талабларига мос равишда ҳар томонлама баркамол, мустақил фикрлайдиган, мамлакатимиз истиқболи учун масъулиятни ўз зиммасига олишга қодир, ташаббускор, халқ манфаати йўлида бор салоҳиятини сафарбар қиладиган, шижоатли ёшларни тарбиялаш, уларни интеллектуал ва ижодий салоҳиятини рўёбга чиқариш учун мустаҳкам ҳуқуқий пойдевор бўлмоқда. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёевнинг: “Ёшларга оид давлат сиёсатини амалга ошириш наинки Президент девони, балки барча бўғиндаги давлат органлари раҳбарларининг доимий ишига айланиши зарур” деган сўзлари Ўзбекистон ёшларига қаратаётган юксак эътиборидир.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОДОЛОГИЯ

Ижтимоий соҳани ривожлантириш 2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегиясининг муҳим бир йўналиши сифатида қабул қилиниши мазкур ёшларга оид давлат сиёсатини такомиллаштиришда жисмонан соғлом, руҳан ва ақлан ривожланган, мустақил фикрлайдиган, ватанга содиқ, қатъий ҳаётий нуқтаи назарга эга ёшларни тарбиялаш, демократик ислоҳотларни чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш жараёнида уларнинг ижтимоий фаоллигини ошириш, ўрта махсус, касб-ҳунар ва олий таълим муассасалари битирувчиларини ишга жойлаштириш ҳамда хусусий тадбиркорлик соҳасига жалб этиш, ёш авлоднинг ижодий ва интеллектуал салоҳиятини қўллаб-қувватлаш ва рўёбга чиқариш, болалар ва ёшлар ўртасида соғлом турмуш тарзини шакллантириш, уларни жисмоний тарбия ва спортга кенг жалб этиш, ёшларни ижтимоий ҳимоя қилиш, ёш оилалар учун муносиб уй-жой ва ижтимоий-маиший шароитларни яратиш, ёшларга оид давлат сиёсатини амалга оширишда давлат ҳокимияти ва бошқаруви органлари, таълим муассасалари, ёшлар ва бошқа ташкилотларнинг самарали фаолиятини ташкил

этиш масаласининг долзарблигини ифодалайди. Ҳаракатлар стратегияси демократик давлат қуриш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш борасидаги ислоҳотларда ёшлар фаоллигини ошириш билан боғлиқ бир қатор янги ва муҳим вазифаларни белгилаб берганлигини алоҳида қайд этиш жоиз.

НАТИЖАЛАР

Ёшларга оид давлат сиёсатини изчил ва самарали амалга ошириш, ёшларни ҳар томонлама қўллаб-қувватлаш, ҳуқуқ ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилиш тизимини тубдан ислоҳ этиш мақсадида ҳамда бу борада кенг жамоатчилик, аввало ёшлар вакилларининг таклиф ва мулоҳазаларини эътиборга олган ҳолда 2017 йил 30 июнь кун Ўзбекистон ёшлар иттифоқи ташкил этилди, Ўзбекистон ёшлар иттифоқи ташкил топган кун – 30 июнь санаси – мамлакатимизда “Ёшлар куни” деб эълон қилинди. Ўзбекистон ёшлар иттифоқи республикада ёшларга оид давлат сиёсатининг амалга оширилишида давлат органлари, нодавлат нотижорат ташкилотлари ва фуқаролик жамиятининг бошқа институтлари билан самарали ҳамкорликни таъминловчи, “Ёшлар – келажак бунёдкори” шиори остида профессионал фаолиятни амалга оширувчи тузилмага айлантириш, Ўзбекистон ёшлар иттифоқи фаолиятининг 12 та устувор йўналишлари сифатида белгиланди.

Шу билан бирга, жойларда ёшларнинг ижтимоий-иқтисодий фаоллигини оширишга, уларни тадбиркорлик фаолиятига кенг жалб қилишга, ёш тадбиркорларнинг истиқболли ғоялари ва лойиҳаларини рўёбга чиқаришга, шунингдек, шу асосда ёшлар бандлигини таъминлашга тўсқинлик қилаётган тизимли муаммолар ечишага ёшлар тадбиркорлигини ҳар томонлама қўллаб-қувватлаш, ёшларни бизнес билан шуғулланишга фаол жалб қилиш учун шарт-шароитлар яратиш, иш ўринлари яратиш ва ёшлар бандлигини таъминлаш мақсадида, шунингдек, 2017 — 2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегиясининг вазифаларига мувофиқ Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 27 июндаги ПФ-5466 сон Фармонига мувофиқ «YOSHLAR — KELAJAGIMIZ» давлат дастури қабул қилинди. Мазкур давлат дастур асосида ўзбекистон ёшлар иттифоқи хузурида «YOSHLAR — KELAJAGIMIZ» жамғрмаси ташкил этилиб ёшларга бир қатор имтиёзлар яратилди хусусан:

- Давлат дастури доирасида олинадиган кредитлар бўйича кредит ҳажмининг 50 фоизидан кўп бўлмаган миқдорда кафилликлар бериш;

- Давлат дастури доирасида амалга ошириладиган тадбиркорлик лойиҳаларида улар қийматининг 50 фоизидан ёшларнинг бизнес ташаббуслари, стартаплари, ғоялари ва лойиҳаларини амалга ошириш учун тижорат банклари орқали йиллик 7 фоиз ставка билан имтиёзли кредит ва мол-мулкни лизингга кўп бўлмаган миқдорда иштирок этиш, кейинчалик Жамғарма улушини 5 йил давомида реализация қилиш;

- тегишли кўникмаларга эга, банд бўлмаган ёшлар яшайдиган уй хўжаликлари учун 20 тагача парранда ва қуён боласи, 5 та майда ва 2 та йирик қорамол сотиб олиш, уларнинг қийматини келишилган муддатларда қайтарган ҳолда уларни боқиш ва кейинчалик реализация қилишда кўмаклашиш;

- ёшларнинг қайта тайёрланиши ва малака оширишини ташкил этиш, меҳнат бозорида талаб юқори бўлган касбларга ўқитиш, шунингдек, уларга бизнес юритиш кўникмаларини сингдириш;

- давлат-хусусий шериклик шартларида:

- ёш тадбиркорларга имтиёзли шартларда бинолар, офис техникаси ва сарфлаш материалларини ижарага бериш, уларни интернет билан таъминлаш, шунингдек, ёшларнинг бизнес ташаббуслари, стартаплари, ғоялари ва лойиҳаларини амалга оширишга бошқача кўмак бериш, жумладан бизнес-режалар ишлаб чиқиш, маслаҳат, юридик, бухгалтерия ва бошқа хизмат турларини кўрсатиш, форумлар, мастер-класслар ва семинарлар ташкил этиш учун «Yosh tadbirkorlar» коворкинг-марказларини;

- савдо-маиший ва кичик ишлаб чиқариш майдонларини ташкил этиш учун меҳнат кучи ҳаддан зиёд бўлган туманларда «Yoshlar mehnat guzari» комплексларини қуриш.

2019 йил 19 март куни Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев раислигида ёшларга эътиборни кучайтириш, ёш авлодни маданият, санъат, жисмоний тарбия ва спортга кенг жалб этиш, уларда ахборот технологияларидан тўғри фойдаланиш кўникмасини шакллантириш, ёшлар ўртасида китобхонликни тарғиб қилиш, хотин-қизлар бандлигини таъминлаш масалаларига бағишланган видеоселектор йиғилиши бўлиб ўтди.

МУҲОКАМА

Мазкур йиғилишда давлатимиз раҳбари ижтимоий, маънавий-маърифий соҳалардаги ишларни янги тизим асосида йўлга қўйиш бўйича 5 та муҳим ташаббусни илгари сурди.

- Биринчи ташаббус ёшларнинг мусиқа, рассомлик, адабиёт, театр ва санъатнинг бошқа турларига қизиқишларини оширишга, истеъдодини юзага чиқаришга хизмат қилади.

- Иккинчи ташаббус ёшларни жисмоний чиниқтириш, уларнинг спорт соҳасида қобилиятини намоён қилишлари учун зарур шароитлар яратишга йўналтирилган.

- Учинчи ташаббус аҳоли ва ёшлар ўртасида компьютер технологиялари ва интернетдан самарали фойдаланишни ташкил этишга қаратилган.

- Тўртинчи ташаббус ёшлар маънавиятини юксалтириш, улар ўртасида китобхонликни кенг тарғиб қилиш бўйича тизимли ишларни ташкил этишга йўналтирилган.

- Бешинчи ташаббус хотин-қизларни иш билан таъминлаш масалаларини назарда тутади, йиғилишда қайд этилган 5 ташаббусни кенг жорий қилиш мақсадида барча ҳудудларга мутасадди раҳбарлар масъул қилиб бириктирилди. Шунингдек, бу вазифаларга Қорақалпоғистон Республикаси Жўқорғи Кенгеси раиси, вилоятлар, Тошкент шаҳри, туман ва шаҳарлар ҳокимлари, “Нуроний”, “Маҳалла” жамғармалари, Хотин-қизлар қўмитаси, Ёшлар иттифоқи раҳбарлари шахсан масъул ва жавобгар этиб белгиланди.

ХУЛОСАЛАР

Давлатимиз тамонидан биз ёшларга қаратилаётган эътиборни инобатга олган ҳолда шуни такидлашим жоизки бугун мамлакатимизнинг ҳар бир ёш авлоди бу эътиборни хис қилмоқда хусусан мен ҳам Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2017-йил 14-ноябрдаги 914-сонли қарорига мувофиқ “Ўзбекистон ёшлар иттифоқи тизимида кўп йиллик меҳнат стажига эга бўлган фидоий, таббий етакчилик қобилятини намоён этган, ватанпарвар, юрт келажагига дахлдорликни ҳис қиладиган, меҳнатсевар ва бошқа инсоний фазилатлар эгаси бўлган ёшларни қўллаб-қувватлаш тизимини янада такомиллаштириш мақсадида” Ўзбекистон ёшлар иттифоқи томонидан ёшларга олий таълим муассаларига имтиёзли равишда қабул қилишлари учун тавсиянома жорий этилди, 2018 йил мазкур тавсиянома билан тақдирланиб Тошкент вилояти Чирчиқ давлат педагогика институтига имтиёзли равишда қабул қилиндим ва хозирда шу олийгохнинг “Педагогика” факультети “Педагогика ва психология” йўналишининг 2-босқич талабасиман. Бугун мамлакатимизда амалга оширилаётган ёшларга оид давлат сиёсати менинг ва менга ўхшаган милионлаб ёшларнинг кўп йиллик орзуларини рўёбга чиқаришда мустаҳкам пойдевор бўлмоқда.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбекистон Республикасининг “Ёшларга оид давлат сиёсати тўғрисида”ги Қонун. – Т., 2016
2. Шавкат Мирзиёевнинг Ёшлар Қурултойидаги нутқи 2017 йил 30 июнь.
3. “2017-2021 йилларда Ўзбекистонни ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракаталар стратегияси” – Т., 2017
4. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 5 июльдаги- “Ёшларга оид давлат сиёсати самарадорлигини ошириш ва Ўзбекистон ёшлар иттифоқи фаолиятини қўллаб-қувватлаш тўғрисида”ги ПФ-5106-сонли Фармони.
5. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 27 июльдаги- “YOSHLAR-KELAJAGIMIZ” давлат дастури тўғрисидаги ПФ-5466-сонли Фармони.
6. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 19 март куни ўтказилган видеоселектор йиғилишида белгилаб берилган бешта муҳим ташаббус.

REFERENCES

1. Ўзбекистон Республикасининг “Ёшларга оид давлат сиёсати тўғрисида”ги Қонун. – Т., 2016
2. Шавкат Мирзиёевнинг Ёшлар Қурултойидаги нутқи 2017 йил 30 июнь.
3. “2017-2021 йилларда Ўзбекистонни ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракаталар стратегияси” – Т., 2017
4. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 5 июльдаги- “Ёшларга оид давлат сиёсати самарадорлигини ошириш ва Ўзбекистон ёшлар иттифоқи фаолиятини қўллаб-қувватлаш тўғрисида”ги ПФ-5106-сонли Фармони.
5. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 27 июльдаги- “YOSHLAR-KELAJAGIMIZ” давлат дастури тўғрисидаги ПФ-5466-сонли Фармони.
6. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 19 март куни ўтказилган видеоселектор йиғилишида белгилаб берилган бешта муҳим ташаббус.

УЗЛУКСИЗ ТАЪЛИМ ТИЗИМИДА ПЕДАГОГИК ТАЪЛИМ ИННОВАЦИОН КЛАСТЕРИНИНГ РОЛИ

А. К. Рахимов
Тошкент вилояти
ЧДПИ, п.ф.д., проф.
a.raximov@cpsi.uz

Х. С. Нурметов
Тошкент вилояти
ЧДПИ, катта ўқитувчи

Д. Б. Саидова
Тошкент вилояти
ЧДПИ, магистр

АННОТАЦИЯ

Ушбу мақолада узлуксиз таълим тизимида таълим сифати ва самарадорлигини оширишда “Педагогик таълим инновацион кластери” лойиҳаси доирасида олиб борилаётган тадқиқотлар ва уларнинг таҳлили, анъанавий таълимга янгича ёндашувларни татбиқ қилишнинг муҳим аҳамиятга эга эканлиги баён этилган.

Калит сўзлар: узлуксиз таълим жараёни, Педагогик таълим инновацион кластери, Мактаб-лаборатория инновацион тажриба майдончаси, Ташаббускор талабалар, инновацион педагогик технология, PISA.

THE ROLE OF INNOVATIVE CLUSTER OF PEDAGOGICAL EDUCATION IN THE SYSTEM OF CONTINUOUS EDUCATION

A. K. Rakhimov
Professor, Doctor of Pedagogical Sciences, Chirchik State Pedagogical Institute
a.raximov@cpsi.uz

K. S. Nurmetov
Senior Teacher, Chirchik State Pedagogical Institute

D. B. Saidova
Master Student, Chirchik State Pedagogical Institute

ABSTRACT

This article examines the research conducted in the framework of the project "Innovative Cluster of Pedagogical Education" in improving the quality and effectiveness of education in the system of continuing education and their analysis and it’s importance to apply new approaches to traditional education.

Keywords: continuous educational process, Innovative cluster of pedagogical education, School-laboratory innovative experimental platform, Initiative students, innovative pedagogical technology, PISA.

КИРИШ

Бугунги кунда таълим тизимини такомиллаштириш ҳамда фуқороларнинг билим олиш ҳуқуқларини таъминлашда бир қатор ишлар амалга оширилиб келинмоқда. Жаҳондаги ривожланган давлатлар тарихига назар ташлайдиган бўлсак, уларда жамият ҳаётини ўзгартиришга қаратилган ислоҳотлар аввало таълим тизимидан, боғча, мактаб, тарбия масаласидан бошланганини кўрамиз. Чунки мактабни ўзгартирмасдан туриб, одамни, жамиятни ўзгартириб бўлмайди. Таълим ва тарбиянинг асоси, пойдевори бу – мактаб. Мактабни мактаб қиладиган куч эса ўқитувчилардир. Маълумки, мураккаб ўтиш йилларида мактаблардаги маънавий-маърифий муҳит, ўқитувчи касбининг обрўйи, нуфузи пасайиб кетгани, янги давр педагогларини тарбиялаш, педагогика фанини ривожлантириш, инновацион таълим технологияларини жорий этишга етарли эътибор берилмагани соҳада бир қатор жиддий муаммоларни келтириб чиқарди. Кейинги йилларда ана шу муаммоларни самарали ҳал этиш, кадрлар тайёрлаш тизимини тубдан такомиллаштириш бўйича мамлакатимизда улкан ишлар амалга оширилмоқда. Президентимиз томонидан халқ таълими тизимига оид 6 та фармон ва қарор, Вазирлар Маҳкамасининг 20 та қарори қабул қилиниб, бу соҳадаги ислоҳотларнинг ҳуқуқий - меъёрий асослари мустаҳкамланди [1].

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОДОЛОГИЯ

Хусусан Ўзбекистон Республикаси президентининг 2017 йил 7 февралдаги “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги ПФ-4947-сон фармойишининг ижтимоий соҳани ривожлантиришнинг устувор йўналишларига доир IV йўналиш, 4.4-бандига кўра таълим ва фан соҳасини ривожлантириш кўзда тутилади. Унда узлуксиз таълим тизимини янада такомиллаштириш меҳнат бозорининг замонавий эҳтиёжларига мос юқори малакали кадрларни тайёрлаш сиёсатини давом эттириш белгилаб берилган [2].

Таълим-тарбия соҳасида замонавий ва оқилона тизим яратиш, ўқитиш методлари, таълим стандартлари, дарслик ва ўқув қўлланмаларни янгилаш зарурлиги, билим беришда илғор хорижий тажрибалардан фойдаланиш, тарбияда эса миллий анъана ва қадриятларга суяниш каби муҳим вазифалар белгиланган.

Юқоридаги вазифалар ўз навбатида барча ўқув муассасаларида таълим берувчи педагоглар олдида катта маъсулият юклайди. Ушбу вазифалар ижросини таъминлаш мақсадида Тошкент вилояти Чирчиқ давлат педагогика институтида дастлабки қадамлар қўйилди. Институт ректорининг 2019 йил 1-

апрелдаги 01-255-сонли ва Тошкент вилояти Ҳалқ таълими бошқармасининг 2019 йил 2-апрелдаги 2-сонли қўшма буйруғида белгиланган вазифаларнинг ижроси юзасидан Чирчиқ шаҳар ХТБ тасарруфидаги 11- умумий ўрта таълим мактабида 2019-2020 ўқув йили учун “Педагогик таълим инновацион кластери” институтнинг асосий стратегик тадқиқот йўналиши сифатида белгиланиши ва уни амалиётга жорий этиш мақсадида “Мактаб-лаборатория” инновацион тажриба майдончаси фаолиятини ривожлантириш ҳамда мактаб ўқитувчиларига ўқув-методик кўмаклашиш, ўқувчиларни PISA Халқаро дастурига тайёрлаш мақсадида биология фанларини ўқитиш бўйича “Ташаббускор талабалар” лойиҳаси фаолияти амалга оширилмоқда.

НАТИЖА

“Педагогик таълим инновацион кластери” лойиҳасининг мақсади: педагогик таълим билан бевосита ва билвосита шуғулланувчи муассасаларнинг мақсадли ҳамкорлигини ўрнатиш орқали умумтаълим мактаблари ва мактабгача таълим муассасаларида таълим ва тарбия самарадорлигини оширишга кўмаклашиш; ҳудуднинг педагог кадрларга бўлган эҳтиёжларини сифатли қондириш бўйича тизимли ишларни ташкил қилиш; ёш мутахассисларнинг касбий кўникмаларни эгаллаш даврини қисқартириш, педагогик таълим соҳасидаги интеграция, инновация, узвийлик, узлуксизлик, изчиллик, самарали ворисийликни таъминлаш бўйича илмий тадқиқот ишларини олиб бориш; илмий асосланган инновацион лойиҳаларнинг тажриба-синов жараёнларини ташкил қилиш, педагог кадрларни тайёрлашда мактабгача, ўрта таълим ва ОТМ ҳамда бошқа талабгорлар билан ўзаро тезкор қайта боғланиш имкониятини яратиш; педагогик таълимни ривожлантиришнинг долзарб масалалари атрофида интеллектуал ресурсларни интеграциялаш; таълим, фан ва педагогик амалиётнинг турли шакл ва турларини излаб топиш ва таълимга татбиқ этиш ҳамда вилоятдаги умумтаълим мактабларини PISA дастурига тайёрлашдан иборат [3 - 6].

МУҲОКАМА

Бизнинг тажрибамизда аввало, мактабдаги мавжуд муаммолар сўровномалар асосида ўрганиб чиқилди. Сўровнома натижалари ва кафедра профессор ўқитувчиларининг мулоҳазалари асосида педагогик таълим инновацион кластери доирасида амалга ошириладиган ишлар белгилаб олинди.

Тадқиқот давомида тажриба-синов ишлари 7-синф ўқувчилари билан зоология фани бўйича билимларининг сифат кўрсаткичларини ўрганиш

асосида даставвал тажриба ва назорат синфлари танлаб олинди ва математик ҳисоб-китоб ишлари статистиканинг Стьюдент мезонидан фойдаланиш орқали аниқланди (1-жадвал).

1-жадвал

Ўқувчиларнинг 2019-2020 ўқув йили I чорагидаги эгаллаган билимларининг сифат кўрсаткичлари

Синфлар	Ўқувчилар сони	Сифат кўрсаткичлари	“Аъло”чи ўқувчилар сони	“Яхши” ўқийдиган	“Ўрта” ўқийдиган	“Қониқарсиз” ўқийдиган
7 – “А”	31	58%	2	16	5	8
7 – “Б”	33	57%	1	18	7	7
7 – “В”	33	57%	-	19	6	8
7 – “Г”	34	56%	2	17	5	10

Шунга кўра, 7 – “А” ва 7 – “Б” синф тажриба ва 7 – “В” ва 7 – “Г” синфлари назорат гуруҳи сифатида қабул қилинди. 7 – “А” ва 7 – “Б” синф ўқувчиларига зоология фанини ўқитишда инновацион педагогик технологиялардан фойдаланиш асосида дарс машғулотлари олиб борилди. 7 – “В” ва 7 – “Г” синфларда эса анъанавий қабул қилинган тартибдаги дарс машғулотлари ўтказилди. Синфлар ўртасидаги ўқувчиларнинг билим кўрсаткичлари 59% ва 79% ни ташкил этди. Ўқувчилар билими чорак якуний натижаларига кўра қиёсланди (2-жадвал).

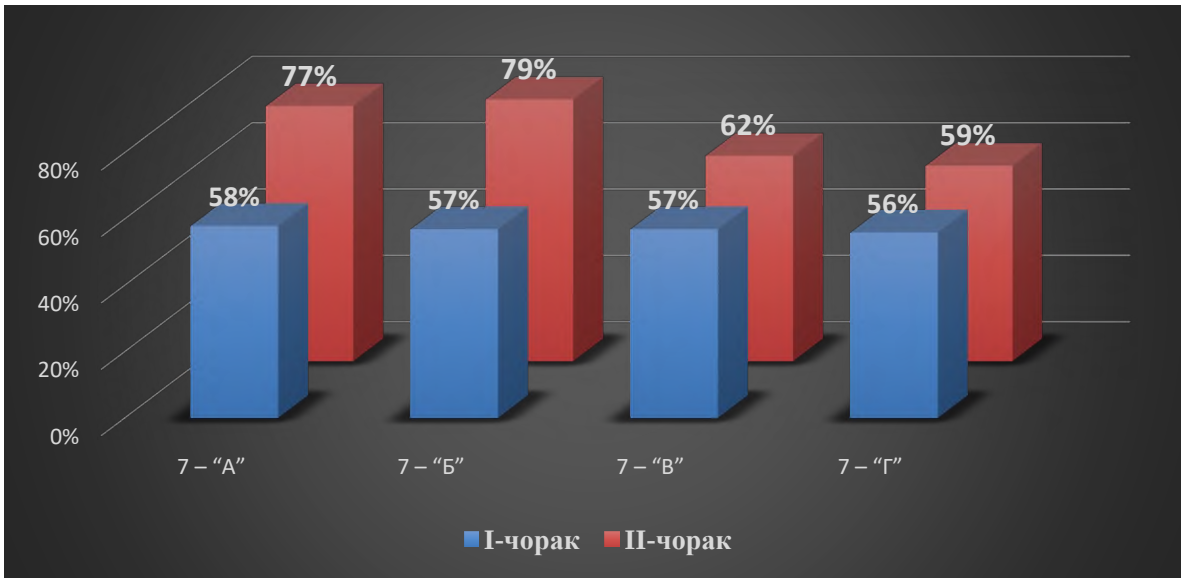
2-жадвал

Ўқувчиларнинг 2019-2020 ўқув йили II чорагидаги сифат кўрсаткичлари

Синфлар	Ўқувчилар сони	Сифат кўрсаткичлари	“Аъло”чи ўқувчилар сони	“Яхши” ўқийдиган	“Ўрта” ўқийдиган	“Қониқарсиз” ўқийдиган
7 – “А”	31	77%	6	18	7	-
7 – “Б”	33	79%	5	21	5	2
7 – “В”	33	62%	1	18	10	4
7 – “Г”	34	59%	-	20	9	5

Ўқувчиларининг билимини ўрганиш юзасидан улар билан олиб борилган тест сўров – топшириқлари ва ёзма иш натижалари чоракларда олинган натижаларни тасдиқлади.

Тажриба синфларининг сифат кўрсаткичлари иккинчи чоракнинг кириш тестида 57 % ва чиқиш тестида 79% га ошганлиги яъни сифат кўрсаткичи 22% га ортганлиги маълум бўлди (1-расм).



1-расм. Кириш ва чиқиш тест натижалари диаграммаси.

ХУЛОСА

Мухтасар қилиб айтганда, эришилган натижалардан кўриниб турибдики, узлуксиз таълим тизимида "Педагогик таълим инновацион кластери" лойиҳаси янги истиқбол ва имкониятларга эришишга замин яратади. Бу эса ўз навбатида фанларни тўлиқ ўзлаштирилиши ва таълимда турли ташкилий шаклларини интеграция қилиш асосида таълим сифатини ошишини, узлуксиз билим олишга хизмат қилади.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев раислигида 23 август куни халқ таълими тизимини ривожлантириш, педагогларнинг малакаси ва жамиятдаги нуфузини ошириш, ёш авлод маънавиятини юксалтириш масалаларига бағишланган видеоселектор йиғилишидаги нутқи. "Халқ сўзи" газетаси 2019 йил 24 август.
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги "Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар

стратегияси тўғрисида”ги ПФ-4947-сон фармони. “Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами”, 2017 йил. 6-сон, 70-модда.
3. Хўжамқулов У.Н. Мактаб-лаборатория услубий қўлланма. Чирчиқ. 2019. 90 б.
4. Rakhimov A.K. Improving the methodology for developing students’ natural and scientific worldview (on the example of teaching the subject of “The doctrine of evolution”). International Journal of Psychosocial Rehabilitation, Vol. 24, Issue 02, 2020. ISSN: 1475-7192. P. 1283-1296.
5. Rakhimov A.K. Forming and developing scientific outlook in students in the base of competent approach. // “Science and Society” III International conference. – Hamilton, Canada, 2018. – P. 71–74.
6. Rakhimov A.K. Theoritical Basis for Formation Students’ Natural-Science Outlook // Eastern European Scientific Journal. - Dusseldorf-Germany, 2017. – №4. – P.50-54.

REFERENCES

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев раислигида 23 август куни халқ таълими тизимини ривожлантириш, педагогларнинг малакаси ва жамиятдаги нуфузини ошириш, ёш авлод маънавиятини юксалтириш масалаларига бағишланган видеоселектор йиғилишидаги нутқи. “Ҳалқ сўзи” газетаси 2019 йил 24 август.
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги ПФ-4947-сон фармони. “Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами”, 2017 йил. 6-сон, 70-модда.
3. Хўжамқулов, У. Н. (2019). *Мактаб лаборатория*. Чирчиқ.
4. Rakhimov, A. K. (2020). Improving the methodology for developing students’ natural and scientific worldview (on the example of teaching the subject of “The doctrine of evolution”). *International Journal of Psychosocial Rehabilitation, 24*(02), 1283-1296.
5. Rakhimov, A. K. (2018). Forming and developing scientific outlook in students in the base of competent approach. *“Science and Society” III International conference*, 71-74.
6. Rakhimov, A. K. (2017). Theoritical Basis for Formation Students’ Natural-Science Outlook. *Eastern European Scientific Journal*, (4), 50-54.

MAKTABLARDA GEOGRAFIYA FANINI O‘QITISH SAMARADORLIGINI OSHIRISHDA INNOVATSION TEXNOLOGIYALARNI QO‘LLASH

Sherzod Ibroimov
Toshkent viloyati Chirchiq davlat pedagogika instituti Tabiiy fanlar fakulteti uslubchisi

Muhayyo Madaminova
Toshkent viloyati Chirchiq shahar 12-umumiy o‘rta ta’lim maktabi geografiya fani o‘qituvchisi

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada umumiy o‘rta ta’lim maktablarida geografiya fanini o‘qitish va uning samaradorligini oshirish uchun foydalaniladigan innovatsion o‘yinlarning ahamiyati haqida ma’lumot beriladi.

Kalit so‘zlar: innovatsiya, didaktik o‘yinlar, metodlar, Markaziy Osiyo

USING INNOVATIVE TECHNOLOGIES TO INCREASE THE EFFICIENCY OF TEACHING GEOGRAPHY IN SCHOOLS

Sherzod Ibroimov
Methodologist of the Faculty of Natural Sciences,
Chirchik State Pedagogical Institute

Muhayyo Madaminova
Teacher of Geography, School 12,
Chirchik Town, Tashkent Region

ABSTRACT

This article discusses the importance of innovative games used to teach Geography and increase its effectiveness in general secondary schools.

Keywords: innovation, didactic games, methods, Central Asia.

KIRISH

Umumiy o‘rta ta’lim maktablarida geografiyaning o‘quvchilarga qiziqarli, shu bilan birga qiyin o‘zlashtirilayotgan qismi bu Geosiyosat asoslari bo‘limidir. Geosiyosat asoslari bo‘limi ham uch bobdan iborat bo‘lib, uning har bir mavzusi o‘quvchi uchun qiziqarli, uning hayotiy tajribasiga yaqin va tushunarlidir.

Ushbu bo‘limni o‘qitishda o‘quvchi-talabalarni solishtirish yoki bo‘lmasa, tanqidiy yondashuv asosida tahlil qilishga alohida urg’u berish, bilim va ko‘nikmalarni hosil qilishning eng maqbul usullaridan hisoblanadi.

Solishtirish metodi mohiyatini xitoy olimi X.Shu va N.Chjoular to‘la ochib beradilar: «Agarda millat vaqt o‘qida o‘zining turgan joyini tarixiy yoki “vertikal” solishtirishlar bilan aniqlay olsa shunda u millatlararo yoki “gorizontal” solishtirishlar yordamida dunyodagi o‘z o‘rni to‘g‘risida yaxshiroq tasavvurga ega bo‘ladi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

“O‘zbekistonning geosiyosiy o‘rni” mavzusini o‘qitishda o‘quvchilarni faollashtirish va dars samaradorligini oshirish uchun muammoli vaziyatlarni hal qilishga qaratilgan treninglardan foydalanish maqsadga muvofiq hiosoblanadi. Mashg‘ulotga tayyorgarlik ko‘rishning asosiy bosqichi–o‘quv jarayonini loyhalashtirish hisoblanadi. Bu jarayon quyidagi bosqichlarda tashkil etiladi:

- Darsning maqsadi va natijasini belgilash.
- Nazorat topshiriqlari va baholash mezonlarini ishlab chiqish.
- Ta’lim usullarini eng maqbullarini tanlash.
- O‘qitish va o‘qish strategiyasini belgilash.
- Dars turini tanlash va texnologik xaritasini ishlab chiqish.

Dars maqsadi va natijasini belgilash – o‘qitish va o‘qish jarayonlarining eng muhim omili bo‘lib, dars jarayonida aynan ular yetakchi o‘rin tutadi. Darsning maqsad va natijasi DTS talablaridan kelib chiqib aniqlanadi. Demak, biz tanlagan mavzu bo‘yicha treningning maqsadi-o‘quvchilarda ijodiy izlanish, kichik tadqiqotlarni amalga oshirish, muayyan farazlarni ilgari surish, muammoni yechish uchun turli xildagi mavjud vaziyatlarni taxlil qilish, solishtirish, qiyoslash, natijalarni asoslash, ma’lum xulosalarga kelish kabi ko‘nikma va malakalarni shakllantirishdir. Trening ishtirokchilarining rollari va vazifalari:

- O‘qituvchi trening mazmunini, asosiy bosqichlari va ishtirokchilar vazifalari bilan tanishtiradi.
- Ikki raqobatbardosh 6-8 o‘quvchidan iborat guruhlar mavzuga oid qiziqarli savollar bo‘yicha munozaraga kirishadilar. O‘qituvchi o‘yin mazmunini lozim topgan oqimiga yo‘llab, uning a’zolari faolligini ta’minlab turadi.

NATIJA

O‘zbekistonning geosiyosiy o‘rni mavzusi bo‘yicha tashkil etiladigan treningda quyidagi muammoli metod va usullarni qo‘llash tavsiya etiladi:

“Baliq skleti”, “Mantiqiy chalkash zanjir” strategiyasi, “SWOT”taxlili, “Nilufar guli” texnologiyasi, “Skarbey”, “Assesment” texnologiyalari va xakozo. Ushbu metodlar bo‘yicha qisqacha misollar keltiramiz:

“*Baliq skleti*” - talabalarda mavzu yuzasidan muayyan masala mohiyatini tasvirlash va yechish qobiliyatini shakllantiradi. Uni qo‘llashda talabalarda mantiqiy fikrlash- ya’ni O‘zbekistonning tabiiy geografik, iqtisodiy, siyosiy va geosiyosiy o‘rin xususiyatlari, mavzu mohiyatini yorituvchi tayanch tushunchalar - davlat, mamlakat, siyosiy karta, chegara, hudud, quruqlik mili, dengiz mili va x.k, ma’lumotlarni muayyan tizimga keltirish, ularni tahlil qilish ko‘nikmalari rivojlanadi. Ushbu texnologiyani qo‘llash quyidagicha amalga oshiriladi: o‘qituvchi o‘quvchi (talaba)larni usulni qo‘llash sharti bilan tanishtiradi; o‘quvchilar kichik guruhlarga biriktiriladi; guruhlar topshiriqlarni bajaradi; guruhlar o‘z yechimlarini jamoaga taqdim etadi; jamoa guruhlarning yechimlari yuzasidan muhokama uyushtiradi.

“*Mantiqiy chalkash zanjir*” metodi. Ushbu metod Markaziy Osiyodagi geosiyosiy jarayonlar va unda O‘zbekistonning tutgan o‘rni bo‘yicha bildirilgan fikrlar o‘rtasida bog‘liqlikni yuzaga keltirish, ularni mantiqiy jihatdan ketma-ketlikda to‘g‘ri ifodalashga yordam beradi. Uning mohiyatiga o‘qituvchi mavzuni yorituvchi ma’lumotlarni to‘g‘ri va noto‘g‘ri tartibda bayon etadi. Masalan: Markaziy Osiyo davlatlari o‘rtasidagi transchegaraviy daryolar, O‘zbekiston-Turkmaniston o‘rtasidagi *eksklav* (tegishli davlat hududining asosiy qismidan boshqa davlat hududi bilan ajralib turgan yerlar) va ba’zi chegara hududlari, Qozog’iston bilan davlat chegarasida oxiriga yetkazilmagan *delimitatsiya* (chegara chizig‘ini aniqlashtirib, mustahkamlash) ishlari bo‘yicha yuzaga kelgan muammolar birinchi navbatda hal qilinishi lozim bo‘lgan muhim geosiyosiy muammolardan bo‘lib hisoblanadi. Bunda talabalarning vazifasi mantiqiy jihatdan noto‘g‘ri ifodalangan ma’lumotlarni to‘g‘ri dalillarga aylantirish, ya’ni bu chegara hududlari bo‘yicha esa Qozog’iston davlati o‘rnida Tojikiston davlati ekanligini, eksklav shaklga ega O‘zbekiston-Turkmaniston emas, balki Qirg’iziston davlatlari javobida yuzaga kelgan mantiqiy chalkashlikni tuzatish, fikrlarni muayyan ketma-ketlikda to‘g‘ri joylashtirgan holda uzilgan zanjirni “ulash”dan iborat. Mashg‘ulotda strategiyani qo‘llash quyidagi tartibda amalga oshiriladi O‘qituvchi talabalarni strategiyaning mohiyati bilan tanishtiradi. Kichik guruhlarga chalkash ma’lumotlarni o‘zida ifodalagan tarqatmali materiallar beriladi. Topshiriqlarni bajarish uchun vaqt hajmi (5 daqiqa) belgilanadi, kichik guruhtarqatmali materialda ifodalangan matndagi mantiqiy xato va chalkashliklarni aniqlab, uzilgan zanjirni “ulash”ga harakat qiladi.

“*Swot-tahlil*” metodi- Muammoning asosiy to‘rt jihatini yoritishga xizmat qiladi. Bunda hududi yadroviy quroldan xoli bo‘lgan, qo‘shilmaslik siyosatini

qo‘llabquvvatlovchi davlatga aylanishni o‘z oldiga maqsad qilib qo‘ygan O‘zbekiston siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy muammolarni hal qilish, iqtisodiy rivojlanishga erishish uchun qator davlatlar bilan yaqin hamkorlikni yo‘lga qo‘yishi sababi mazmuniga mos muammolarni atroflicha o‘rganish orqali mohiyatini yoritadi, ularni keltirib chiqaruvchi omillarni izlab, hal qilish imkoniyatlarini topadi. U yordamida muammoning quyidagi to‘rt jihati tahlil qilinadi:

S- Kuchli (ustun) jihatlari (amalga oshirilayotga xamkorlik bo‘yicha mavjud muammolarning afzalliklarini yoritish);

WKuchsiz (zaif) jihatlari **(**maqsadga erishish yo‘lida tashkil etilayotgan harakatlarga ichki omillarining ta’sirini o‘rganishadi);

O- imkoniyatlarni chamalash (belgilangan vazifalarni hal etishning eng maqbul yo‘llarini izlashadi);

T- Tahdidni o‘rganish **(**maqsadga erishish yo‘lida tashkil etilayotgan harakatlarga tashqi omillarining ta’sirini aniqlashadi). Ushbu metodni qo‘llash muayyan qiyinchiliklarni keltirib chiqarish ehtimoli mavjud. Bunday hollarda o‘qituvchi talabalarning bilimi darajasiga moslab, unga tushunarli so‘zlar bilan ifodalashi (o‘zgartirishi) mumkin. Guruhlarning ishlari o‘qituvchi va jamoa tomonidan muhokama qilinadi O‘qituvchi jamoaning fikriga tayangan holda eng yaxshi ishni e’lon qiladi hamda har bir guruh ishiga bahoberib, mashg‘ulotni yakunlaydi.

MUHOKAMA

“*Qaror qabul qilish*” metodi. Talabalarga ma’lum masalalarni har tomonlama, puxta tahlil etish asosida ular yuzasidan muayyan xulosalarga kelish, muammo yuzasidan bildirilayotgan bir nechta xulosa orasidan eng maqbul hamda to‘g‘risini topishga yo‘naltirilgan texnik yondashuvdir. U avvalgi muammoli vaziyatlar bo‘yicha qo‘llanilgan metodlarda qabul qilingan qarorlarni yana bir bora tahlil qilish, uni mukammal tushunishga xizmat qiladi. Ushbu metodni qo‘llash o‘rganilayotgan muammo yuzasidan oqilona qaror qabul qilish (xulosaga kelish) uchun talabalar tomonidan bildirilayotgan har bir variantni tahlil qilish, maqbul va nomaqbul jihatlarini aniqlash imkoniyatini yaratadi. Unga ko‘ra mashg‘ulotlarda talabalar quyidagi chizma asosida ishlaydi (u yoki bu tartibdagi faoliyatni olib borishda yozuv taxtasidan foydalanadi): umumiy muammo. “O‘zbekistonning geosiyosiy imkoniyatlari”:

1-qaror variant: *Afzalligi*- *Kamchiligi*: O‘zbekistonning geosiyosiy imkoniyatlaridagi ijobiy va salbiy omillari;

2-qaror variant: O‘zbekistonning Markaziy Osiyo mintaqasidagi mavqeini belgilab beruvchi strategik xususiyatlari;

3-qaror variant: O‘zbekistonning mikroiqtisodiy-geografik o‘rni,mezoiqtisodiy geografik o‘rin, makroiqtisodiy geografik o‘rin xususiyatlarida ijobiy va salbiy omillarini taxlil qiladi va o‘z fiklari yuzasida qaror qabul qilishadi.

Agarda barcha guruhlar muammo yuzasidan bir xil qarorga kelingan bo‘lsa, o‘qituvchi buning sababini izohlaydi. Ekspert talabalar munozara ishtirokchilariga baho beradi, guruhga va uning a’zolariga quyidagi meyyorlarga asoslangan holda baho qo‘yadi:

1) Topshiriq javoblarining mantiqiyligi va asoslanganligi;
2) Mazmunan ketma-ketligini, mavzu boyicha tayanch iboralarini egallaganligi;
3) Xulosalarning isbotliligi;
4) Bahs usullaridan rang-barang va samarali foydalana olishi va x.k.

Tanlangan ekspertlar vazifasi quyidagicha bo‘ladi:

✓ Jamoaning g‘alabasini asoslash;
✓ a) eng xushmuomala; b) eng aqlli; c) eng obro‘li; d) eng ijodkorlarini aniqlash.

XULOSA

O‘yin yakunida o‘qituvchi tahlil qilib beradi va yakun yasaydi. Ayniqsa o‘qituvchi o‘yinni borishi, uning muvaffaqiyati va kamchiliklariga urg‘u berishi lozim. Shuningdek, istiqbolda e’tibor berilishi kerak bo‘lgan muvaffaqiyatli, munozarali, ijodiy vaziyatlarni farqlab berishi kerak. Bu o‘yinni darsning ma’ruza qismi tugagandan so‘ng, mavzuni mustahkamlash va o‘quvchilarni baholash uchun darsning so‘ngida qo‘llash maqsadga muvofiq bo‘ladi. Yuqoridagi shu kabi o‘yinlar kelajakda o‘quvchining tafakkurini o‘stirishga hizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi // Ma'rifat, 2017 yil 23 dekabr`.
2. Allayorov R.X., Bo‘ribekov M.F., Xidirov M.SH., Raxmonqulov A.N. O‘zbekiston tog'-vodiy landshaftlarining ekoturistik imkoniyatlari // Geografiya va geografiya ta'limidagi muammolar. Respublika konferentsiya materiallari. – Jizzax: JDPI, 2018. B. 75-77.
3. Allayorov R.X., Xidirov M.SH., Bo‘ribekov M.F. Tangilar ekoturistik ob'ekt va resurs sifatida // Oliy ta'lim tizimida tabiiy fanlar: ilmiy tadqiqot, o‘qitish va malaka

oshirish muammolari. Respublika ilmiy-amaliy konferentsiyasi. Farg'ona, 2018. B. 162-164.
4. Amanbaeva Z.A. Tog'li hududlar-geoekologik tadqiqotlar markazida // Geografiya fani va ta'limning zamonaviy muammolari. Respublika ilmiy-amaliy konferentsiya materiallari to‘plami. –T.: TDPU, 2015. B. 34-35.
5. Nizomov A., Amanbaeva Z., Safarova N. O‘zbekistonning ekoturistik resurslari va yo‘nalishlari. – T.: Fan va texnologiya, 2014. 104 b.
6. Qarakulov N.M., Allayorov R.X. ?zbekstanni? tau geoj?yelerindegi ekoturistik m?mkindikter // Geosistemniy podxod k izucheniyu prirodnoy sredi Respubliki Kazaxstan. Materyali Mejdunarodnuyu nauchno-prakticheskuyu konferentsii. Tom II. Astana, 13-14 aprelya 2018. s. 250-252.
7. Xasanov I.A., G'ulomov P.N. O‘zbekiston tabiiy geografiyasi. – T., 2006.
8. Xasanov I.A., G'ulomov P.N., Qayumov A.A. O‘zbekiston tabiiy geografiyasi (2-qism). – T., 2010.
9. Shamuratova N.T. O‘zbekistonda ekologik turizm va uning tabiiy geografik jihatlari. G.f.n. ilmiy darajasini olish uchun taq. et. diss. avt. –T.,2011. 27

REFERENCES

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi // Ma'rifat, 2017 yil 23 dekabr`.
2. Allayorov R.X., Bo‘ribekov M.F., Xidirov M.SH., Raxmonqulov A.N. O‘zbekiston tog'-vodiy landshaftlarining ekoturistik imkoniyatlari // Geografiya va geografiya ta'limidagi muammolar. Respublika konferentsiya materiallari. – Jizzax: JDPI, 2018. B. 75-77.
3. Allayorov R.X., Xidirov M.SH., Bo‘ribekov M.F. Tangilar ekoturistik ob'ekt va resurs sifatida // Oliy ta'lim tizimida tabiiy fanlar: ilmiy tadqiqot, o‘qitish va malaka oshirish muammolari. Respublika ilmiy-amaliy konferentsiyasi. Farg'ona, 2018. B. 162-164.
4. Amanbaeva Z.A. Tog'li hududlar-geoekologik tadqiqotlar markazida // Geografiya fani va ta'limning zamonaviy muammolari. Respublika ilmiy-amaliy konferentsiya materiallari to‘plami. –T.: TDPU, 2015. B. 34-35.
5. Nizomov A., Amanbaeva Z., Safarova N. O‘zbekistonning ekoturistik resurslari va yo‘nalishlari. – T.: Fan va texnologiya, 2014. 104 b.
6. Qarakulov N.M., Allayorov R.X. ?zbekstanni? tau geoj?yelerindegi ekoturistik m?mkindikter // Geosistemniy podxod k izucheniyu prirodnoy sredi Respubliki

Kazaxstan. Materyali Mejdunarodnuyu nauchno-prakticheskuyu konferentsii. Tom II. Astana, 13-14 aprelya 2018. s. 250-252.
7. Xasanov I.A., G'ulomov P.N. O‘zbekiston tabiiy geografiyasi. – T., 2006.
8. Xasanov I.A., G'ulomov P.N., Qayumov A.A. O‘zbekiston tabiiy geografiyasi (2-qism). – T., 2010.
9. Shamuratova N.T. O‘zbekistonda ekologik turizm va uning tabiiy geografik jihatlari. G.f.n. ilmiy darajasini olish uchun taq. et. diss. avt. –T.,2011. 27

AVTOMOBILSOZLIK SANOATIDA POLIMER VA KOMPOZIT MATERIALLARDAN FOYDALANISHNING SAMARADORLIK KO'RSATGICHLARI

Akmal Azimov
Assistant, Jizzax politexnika instituti
e-mail: akmaldotsent@gmail.com

ANNOTATSIYA

Avtomobilni yoqilg'i sarfini va bu orqali zaharli gazlar miqdorini kamaytirishning asosiy usullaridan biri bu avtomobillarning og'irligini kamaytirishdir. Avtomobillarni vaznini yengillashtirishda polimer va kompozit materiallar qo'llanilmoqda. Polimer va kompozit materiallar po'latga qaraganda mustahkam, yengil va avtomobillarning ekologik xavfini kamaytiruvchi material hisoblanadi. Avtomobilsozlik sanoatida polimer va kompozit materiallarning qo'llanilishi avtomobillarni vaznini kamaytirib yonilg'i tejamkotligini oshiradi, shu bilan birga mustahkam, korroziya, yeyilish, harorat va boshqa atrof muhitning salbiy ta'sirlariga chidamli va avtomobilning atrof muhitga salbiy ta'sirlarini ya'ni shovqin va tebranishlarni so'ndirib, kam chiqindi chiqarish xususiyatlariga ega material hisoblanadi.

Kalit so'zlar: avtomobil, avtomobilsozlik, polimer, kompozit, mustahkam, yengil, zaharli gazlar, yoqilg'i tejamkorligi, ekologik xavfsiz.

EFFICIENCY OF USING POLYMER AND COMPOSITIVE MATERIALS IN THE CAR INDUSTRY

Akmal Azimov
Assistant, Jizzakh Polytechnic Institute
e-mail: akmaldotsent@gmail.com

ABSTRACT

One of the main ways to reduce a car's fuel consumption and thus the amount of toxic gases is to reduce the weight of these cars. Polymer and composite materials are

used to reduce the weight of cars. Polymer and composite materials are stronger, lighter and less environmentally hazardous than steel. The use of polymer and composite materials in the automotive industry increases the fuel economy by reducing the weight of cars, while being durable, resistant to corrosion, decay, temperature and other environmental influences, and the negative impact of the vehicle on the environment i.e. noise and is a material with low emission properties, quenching vibrations.

Keywords: car, automotive, polymer, composite, durable, lightweight, toxic gases, fuel efficient, environmentally friendly.

KIRISH

Biz ilm-fan taraqqiyoti tez sur’at bilan jadallashgan bir zamonda yashamoqdamiz. Hayotimizga dahldor barcha sohalarda yangi ixtirolar, innovatsiyalar va ishlanmalar yaratilmoqda. Ammo biz foydalanayotgan qurilma va texnikalarning ba'zi jihatlari ular paydo bo'lganidan beri deyarli o'zgarmadi. O'tgan asrda bizning hayotimizni o'zgartirgan texnologiyalarning eng yaqqol misolini olaylik: bu - avtomobil. Ko'p jihatdan, bugungi kunda yo'llarda harakatlanuvchi avtomobillar, ilk yaratilgan avtomobillarga qaraganda ko’rinishi, konstruktsiyasi jihatdan tubdan o’zgargan, ammo ularni butlashda qo’llaniladigan materiallar deyarli o’zgarmagan. Ya’ni yo'ldagi barcha avtomobillarning 99,9 foizi po'latdan yasalgan transport vositalaridir. Bu avtomobilni og’ir vaznli bo’lishiga, oqibatda yoqilg’i sarfi ortishiga, bu esa o’z navbatida bugungi kundagi eng dolzarb ekologik muammo bo’lgan atrof-muhitga chiqadigan zaharli gazlar va shovqin (dvigatel shovqini) miqdorining oshishiga sabab bo’lmoqda.

Jahon avtomobilsozlik sanoatining asosiy va uzoq muddatli tendentsiyasi bu avtomobillarning atrof-muhitga zararli ta’sirini kamaytirish va yoqilg'i sarfi samaradorligini oshirishdir [1]. Yoqilg'i sarfini va bu orqali zaharli gazlar miqdorini kamaytirishning asosiy usullaridan biri bu avtomobillarning og'irligini kamaytirishdir. Avtomobillar nazariyasidan ma’lumki, avtomobil vaznini har 10% ga kamayishi, yonilg'i tejamkorligini 5-7 % ga oshishiga olib keladi [2]. Avtomobil massasini kamaytirish nafaqat avtomobilsozlik sanoati oldidagi asosiy maqsad balki butun dunyo ekologik xavfsizligi uchun ham zarurdir.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

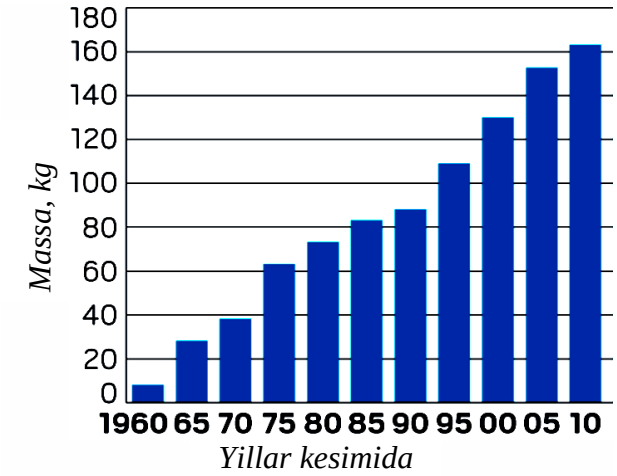
Yevropa Ittifoqining Regulation (EU) 2019/631 dasturida ham avtomobillar uchun chiqindi gazlarni kamaytirishning majburiy maqsadlarini qat’iy belgilab qo'ydi

[3]. Bu maqsadga erishishda avtomobil ishlab chiqaruvchilar, avtomobil vaznini kamaytirish ya’ni avtomobil qismlarini yengil va mustahkam materiallardan- alyuminiy, polimer va kompozit materiallardan foydalanib ishlab chiqarishni yo’lga qo’yishmoqda. 2009-yildan boshlab Buyuk Britaniyaning Jaguar Land Rover xolding kompaniyasi o’z avtomobillarini alyuminiy kuzovga o’tkazdi, bu esa avtomobil ekspluatatsiyasining samaradorligini yanada oshirdi.

Avtomobillarni vaznini yengillashtirishda alyuminiydan tashqari polimer materiallar ham qo’llanilmoqda. Polimer materiallar yangi avlod avtomobillari hisoblanayotgan elektromobillarda ham qo’llanilib ularni yanada takomillashtirib, ekspluatatsion xususiyatlarini oshirmoqda [2]. Avtomobil qismlaridagi metall va shisha kabi og'ir materiallarni polimer materialga almashtirish, transport vositalarining og'irligini kamaytiradi, shovqinni so’ndiradi va quvvat tejamkorligini yanada oshiradi. Bundan tashqari polimerlarning boshqa afzalliklarni ham bo’lib, termoplastik va polyolefin polimerlari po'latdan yasalgan bamperlarga qaraganda xavfsiz va yengil hisoblanadi, polikarbonat esa shishali faralarga qaraganda sifatli, mustahkam va zamonaviy hisoblanadi.

Uglerod tolali kompozit materiallar og'irligi po'latning beshdan bir qismga teng, ammo qattiqligi va mustahkamligi jihatidan undan ustunroq va yaxshiroqdir. Ular, po'lat kabi zanglamaydilar va Oak Ridge (National Laboratory) milliy laboratoriyasi(ORNL) ning ma'lumotlariga ko'ra transport vositalarining og'irligini 60 foizgacha kamaytirish orqali transport vositalarining yoqilg'i tejamkorligini sezilarli darajada oshirishi mumkin [4]. Kompozit materiallar yordamida avtomobil og'irlik va qattiqlik xususiyatlari yaxshilanadi, bundan tashqari mustahkam va arzon, shuning uchun bugungi kunda bu- avtomobillar uchun tanlov materialidir.

Hozirgi vaqtda polimer materiallar avtotransport vositasidagi 30 mingga yaqin qism ichida 1/3 ulushga ega. Hammasi bo'lib avtomobil ishlab chiqarish uchun taxminan 39 xil turdagi asosiy polimerlardan foydalaniladi [5]. Avtomobillarda ishlatiladigan polimerlarning 70% dan ortig'i to'rtta polimerlar hissasiga to’g’ri keladi: polipropilen, poliuretan, poliamidlar va polivinilxlorid [7]. Polimer va kompozit materiallar transport vositasining yuqori xavfsizlik standartlariga javob berishiga imkon beradi, avtomobilsozlikda bunday materiallardan foydalanish transport vositalarida ishlatiladigan qismlarning massasini minimallashtirishga imkon beradi va metallarga nisbatan ko'proq dizayni ustida ishlov berishni yengillashtiradi.



1-rasm. Avtomobillarda polimer va kompozit materiallardan foydalanish ko'rsatgichining yillar bo'yicha taqsimlanishi.

Avtomobillarda ishlatiladigan polimer va kompozit materiallar miqdori vaqt o'tishi bilan oshib bormoqda (1-rasm). 1960-yilda Shimoliy Amerikada ishlab chiqarilgan avtomobillarda o'rtacha 8 kg polimer va kompozit materiallar bo'lgan [6]. 2016 yilda yengil avtomobil 151 kg polimer va kompozit materiallar bilan tayyorlangan. Bu avtomobil og'irligining taxminan 8 foizini va avtomobil tarkibidagi materiallarning 50 foizini tashkil etadi.

MUHOKAMA

Polimer va kompozit materiallarning qo'llanilishi avtomobillar salonini erganimik ko'rkam va shovqinsiz bo'lishini ta'minlab arzon tannarxi tufayli avtomobil ishlab chiqaruvchilarning pulini tejaydi. Shu bilan birga kompozit materiallar ham avtomobil ishlab chiqarishda polimer kabi po'latga qaraganda katta afzalliklarga egadir ya'ni kompozit materiallar yengilroq, xavfsizroq va mustahkamroqdir. Avtomobillarda polimer va kompozit materiallarning qo'llanilishi yoqilg'i tejash standartlariga to'la mos kelmoqda, og'irlikni kamaytirish uchun yana ham ko'proq polimer va kompozit materiallarga ehtiyoj sezilmoqda. Avtomobillarda po'lat va alyuminiy materiallari asosan yuk ko'taruvchi elementlar, kuzov, harakatni uzatuvchi va ishqalanadigan qismlarda, issiqlik almashinuvchilari va yuqori haroratlarda ishlaydigan qismlarda foydalanilar edi. Avtomobilsozlik sanoatida ularning o'rnini bosuvchi, korroziyaga, namgarchilik va turli haroratga chidamli uglerod tolali kompozit materiallarning paydo bo'lishi va takomillashishi, avtomobillarni yanada yengil, samarali quvvat bilan ishlashiga imkoniyat yaratdi.

NATIJALAR

Kompozit materiallarning imkoniyatlari avtomobilsozlik sanoatining asosiy talablarini qondirib, quyidagi samarali ekspluatatsion xususiyatlarni ta'minlaydi:

- Issiqlik o'tkazuvchanlik uchun past kengayish koeffitsienti;
- Shaklni saqlash va ishonchliligi uchun mukammal o'lchovli barqarorlik;
- Nam va quruq sharoitda ishlash uchun korroziyaga qarshilik;
- Umumiy avtomobil massasini kamaytirish uchun nisbatan kam og'irlik;
- Shovqin so’ndiruvchanlik;
- Bo'yoqlarni qabul qilish qobiliyati va bo'yoqni sifatli qabul qilishi;
- Nisbatan past narxligi, ishlab chiqarish uchun qulayligi.

Kompozit materiallar avtomobilning quyidagi qismlarda qo'llaniladi:

- Havo deflektorlari va spoylerlari (havo to'g'onlari);
- Kollektorlarda;
- Batareya korpuslari va qopqoqlarida;
- Bamperlar va bamper tutquchlarida;
- Dvigatel kallagi va qopqoqlarida;
- Avtomobil eshik va deraza ramkalarida;
- Boshqaruv panelida;
- Faralarda;
- Issiqlik va shovqindan himoya qoplamalarda;
- Avtomobil kuzovida.

Avtomobilsozlikda polimerlardan foydalanish orqali quyidagi samaradorlikka erishamiz:

- avtomobilning tashqi ko'rinishi yaxshilanadi;
- uning massasi pasayadi;
- shovqin pasayadi;
- detallarning dizayni takomillashadi;
- ehtiyot qismlarning ishlash muddati uzayadi;
- ishlab chiqarishdagi texnalogik jarayonlar soddalashdi.

Yuqorida ta’kidlab o’tganimizdek, avtomobillarda ishlatiladigan polimerlarning 70% dan ortig'i to'rtta polimerlar hissasiga to’g’ri keladi: polipropilen, poliuretan, poliamidlar va polivinilxlorid. Ularni batafsil ko’rib chiqamiz.

Polipropilen (PP) - bu turli xil qo'llanmalarda ishlatiladigan termoplastik polimer. Monomer propilendan tayyorlangan to'yingan qo'shimcha polimer, u ko'plab kimyoviy erituvchilar, asoslar va kislotalarga juda chidamli. Avtomobilning quydagi

qismlarida qo'llaniladi: avtomobilning bamperlari, maxsus suyuqlik saqlovchi idishlar, yoqilg'i va moy idishlari.

Poliuretan (PUR) - bu qattiqlik, egiluvchanlik va haroratga chidamli elastik material. Boshqa poliuretan o'ta yuqori egiluvchanlik, yuqori yuk ko'tarish qobiliyati va ob-havo, ozon, radiatsiya, moy, benzin va ko'pgina erituvchilarga chidamlilik xususiyatlariga ega. Avtomobilning quydagi qismlarida qo'llaniladi: o'rindiqlar va uning qoplamasida, izolyatsiya panellarida, elastik shinalarda, avtomobil osmasining taynch bo'g'inlarida, kabel qoplamalarida, kuzovda.

Polivinilxlorid (PVX)- yaxshi egiluvchanlikka ega, issiqlikni chidamli, yorqinligi yuqori. Avtomobilning quydagi qismlarida qo'llaniladi: avtomobil asboblar panellari, elektr kabellari, chiqarish quvurlarida, avtomobil eshiklarida.

Avtomobillarning murakkab, yengil, sifatli va mustahkam qismlarini ishlab chiqarishda metallarni plastmassaga almashtirish muhim texnik va iqtisodiy samaralar beradi, chunki polimer va kompozit materiallar ushbu talablarga javob berib, ishlab chiqarish arzonligi, qayta ishlash natijasida minimal chiqindilar chiqarishi, vaznning yengilligi bilan avtomobil yoqilg'i tejamkorligi va buni natijasida chiqindi gazlar miqdorining kamayishiga ijobiy ta'siri, transport shovqinini so'ndirishi va uzoq vaqt foydalanish kabi sifatlari bilan hozirda va kelajakda avtomobilsozlik sanoatining asosiy xom-ashyo bo'lib qoladi.

XULOSA

Avtomobilsozlik sanoatida polimer va kompozit materiallarning qo'llanilishi avtomobillarni vaznini kamaytirib yonilg'i tejamkotligini oshiradi, shu bilan birga arzon tannarxga ega bo'lgan ushbu material mustahkam, korroziya, yeyilish, harorat va boshqa atrof muhitning salbiy ta'sirlariga chidamli va avtomobilning atrof muhitga salbiy ta'sirlarini ya'ni shovqin va tebranishlarni so'ndirish, kam chiqindi chiqarish xususiyatlariga ega material hisoblanadi. Respublikamiz avtomobilsozlik sanoatida, avtomobil ishlab chiqarish korxonalarida avtomobilarni sifatli, raqobatbardosh, yoqilg'i tejamkor, ekologik talablarga mos va iste'molchilar uchun arzon narxlarda ishlab chiqarishni yo'lga qo'yishda polimer va kompozit materiallardan foydalanish yuqori samara beradi va qo'yilgan barcha talablarga javob beradi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Klaus Freidrich, Abdulhakim Almajid. Manufacturing Aspects of Advanced Polymer Composites for Automotive Applications. 05.04.2012.
2. Lynette V Cheah. "Cars on a Diet:The Material and Energy Impacts of Passenger Vehicle Weight Reduction in the US." 05.08.10.

(https://www.researchgate.net/publication/228899722_Carson_a_Diet_The_Material_and_Energy_Impacts_of_Passenger_Vehicle_Weight_Reduction_in_the_US).
3. Reducing CO2 emissions from passenger cars - before 2020. (https://ec.europa.eu/clima/ policies/ transport/vehicles/cars_en).
4. Composites in Cars: Making Vehicles Lighter, Safer and More Fuel-Efficient 29.09.2012 (https://www.mech.utah.edu/composites_cars/).
5. Priyanka Khemka. “New Trends In Plastics Consumption In The Automotive Industry – Which Materials Will Be The Winners AndLosers?”.23.01.2020. (http://adapt.mx/plastics-in-the-automotive-industry-which-materials-will-be-the-winners-and-losers/)
6. Alexander H. Tullo, “Plastics makers plot the future of the car”. 13.11.2017. (https://cen. acs.org/articles/95/i45/Plastics-makers-plot-future-car.html)
7. 13 high performance plastics used in the automotive industry. (https://www.craftechind.com/13-high-performance-plastics-used-in-the-automotive-industry/)

REFERENCES

1. Klaus Freidrich, Abdulhakim Almajid. Manufacturing Aspects of Advanced Polymer Composites for Automotive Applications. 05.04.2012.
8. Lynette V Cheah. “Cars on a Diet:The Material and Energy Impacts of Passenger Vehicle Weight Reduction in the US.” 05.08.10. (https://www.researchgate.net/publication/228899722_Carson_a_Diet_The_Material_and_Energy_Impacts_of_Passenger_Vehicle_Weight_Reduction_in_the_US).
9. Reducing CO2 emissions from passenger cars - before 2020. (https://ec.europa.eu/clima/ policies/ transport/vehicles/cars_en).
10. Composites in Cars: Making Vehicles Lighter, Safer and More Fuel-Efficient 29.09.2012 (https://www.mech.utah.edu/composites_cars/).
11. Priyanka Khemka. “New Trends In Plastics Consumption In The Automotive Industry – Which Materials Will Be The Winners AndLosers?”.23.01.2020. (http://adapt.mx/plastics-in-the-automotive-industry-which-materials-will-be-the-winners-and-losers/)
12. Alexander H. Tullo, “Plastics makers plot the future of the car”. 13.11.2017. (https://cen. acs.org/articles/95/i45/Plastics-makers-plot-future-car.html)
13. 13 high performance plastics used in the automotive industry. (https://www.craftechind.com/13-high-performance-plastics-used-in-the-automotive-industry/)

СОЗДАНИЕ ПРОГРАММНЫХ СРЕДСТВ АВТОМАТИЗИРОВАННОЙ ИНФОРМАЦИОННОЙ СИСТЕМЫ ТРАНСПОРТНЫХ ПРЕДПРИЯТИЙ

Усмон Аллакулович Нуруллаев
Джизакский политехнический институт
email: usmon-n@mail.ru

Илхом Искандар угли Умиров
Джизакский политехнический институт
email: umirov-i@mail.ru

АННОТАЦИЯ

В статье обосновывается необходимость автоматизированных средств обработки информации на автотранспортных предприятиях. Приведены программы, используемые для оптимизации процесса грузоперевозок, а также менеджмента автотранспортных хозяйств.

Ключевые слова: автоматизированная информационная система, грузоперевозка, программное обеспечение, автомобильные хозяйства.

CREATION OF SOFTWARE TOOLS OF AUTOMATED INFORMATION SYSTEM OF TRANSPORTATION COMPANIES

Usmon Allakulovich Nurullayev
Jizzakh Polytechnic Institute
email: usmon-n@mail.ru

Ilhom Iskandar ugli Umirov
Jizzakh Polytechnic Institute
email: umirov-i@mail.ru

ABSTRACT

The article substantiates the need for automated means of information processing at road transport enterprises. The programs used to optimize the process of cargo transportation, as well as the management of road transport facilities.

Keywords: automated information system, cargo transportation, software, automotive facilities.

ВЕДЕНИЕ

Развитие независимой Республики Узбекистан предусматривает создание крупных государственных кооперативов по производству потребительских товаров, а также частных предприятий, совместных предприятий, фирм,

страховых и других видов агентств, развитие средств связи (почта, телеграф, телефон, факс). Резкое увеличение объема информации и вялое развитие средств ее функционирования затрудняют человеку возможность иметь и использовать влияние на нее. Много времени уходит на его поиск, сортировку и использование. Информационные фонды будут нуждаться в новых инструментах для обслуживания каждого человека. Информация стала стратегическим ресурсом для общества как источник знаний. А эффективное использование этих ресурсов связано с процессом информатизации общества (информатизации).

ЛИТЕРАТУРА И МЕТОДОЛОГИЯ

Основной функцией автоматизированной информационной системы является поиск необходимой человеку информации на основе запросов, поступающих в систему. С помощью автоматизированных информационных систем сотрудники всех сфер - менеджеры, инженеры, экономисты, техники могут выполнять различные виды работ по получению информации, в том числе:

- анализировать деятельность организации по разным показателям, причем в разные сороковые годы (по определенному времени и периоду, видам выпускаемой продукции и др.);
- получение различного рода отчетов и данных (принятие управленческих решений, проведение совещаний, передача документов в вышестоящие организации и др.);
- контроль и учет выполнения заказов (например, поставка продукции, техническое обслуживание организации техническими средствами);
- составление финансовой отчетности;
- учет входящих и исходящих писем;
- управление и учет составляющих работников организации и др.;

ОБСУЖДЕНИЕ

Изначально автоматизированные системы базируются на решении поставленной задачи. Для этого необходим алгоритм решения выбраный для решения существующих проблем, потому что решение таких проблем быстро дает свой эффект.

При создании сложных автоматизированных систем возникли проблемы на пути решения этой задачи.

1. Появились избыточность и дублирование данных. Например, вопрос вычислений заработной платы и вопрос работы персонала и хранения одних и тех же данных. (о сотрудниках, их зарплате и карьере и т. д.). Сложность заключалась в том, что изменение данных в вопросе требует корректировки в других вопросах само по себе.

2. Дело в том, что существует связь между данными и приложениями (в языках, как Бейсик, Паскаль, Фортран). Приложения включают в себя как описание данных, так и алгоритмы, с которыми они работают (выделение, добавление, замена и т. д.).

РЕЗУЛЬТАТЫ

Результатом стало добровольное изменение организации данных, потребовавшее внесения изменений в программу. Кроме того, те же самые алгоритмы, которые работают с данными, должны были быть частью всех практических приложений.

Эти и другие недостатки требовали от программистов организации данных по-новому при создании автоматизированных систем. В результате этого он будет предъявлять стандартные требования к организации данных в нем.

Таким образом, использование базы данных в автоматизированной информатике имеет следующие преимущества:

1.Централизованное управление информационными ресурсами, обеспечивающее синхронизацию работы всех приложений с информацией;

2. Отсутствие контроля избыточности из-за интеграции информации;

3. Чтобы избежать дублирования данных, информация вводится один раз и используются много раз;

4. Инструменты организации информации унифицированы и все программы привязаны к организации информации.

Программные средства для создания автоматизированных систем. В настоящее время к программным средствам, используемым при создании прикладных продуктов, в основном относятся следующие:

Операционные системы Windows / XP, OS / 2

Сетевые операционные системы Windows NT, Unix, Windows

Текстовые процессоры Ms Word

Электронные таблицы, MsExcel, Quatfro;

Системы управления базами данных MsAccess,

Языки программирования MS Visual Basic, Visual C++, C ++ , Java.

Системы управления базами данных - это совокупность прикладных инструментов и языков, которые составляют, управляют и реализуют использование базы данных. В зависимости от характера использования системы управления базами данных подразделяются на персональные и многопользовательские системы. Персональные системы управления базами данных используются для построения локальной базы данных.

Многопользовательские системы управления базами данных позволяют создавать информационные системы, работающие на основе клиент-серверной архитектуры. В качестве примера многопользовательских систем управления базами данных можно привести такие программные пакеты, как Oracle, Informix, SyBase, Microsoft SQL Server, InterBase, MySQL.

В каждом автотранспортном предприятии специализирующемся на перевозке грузов, рассматривается вопрос учета и контроля работы транспортных средств на основе данных:

- По маршруту и времени доставки;
- В зависимости от перевозимого груза;
- По состоянию автомобиля, стоянию и его характеристикам;
- По персональным данным хранителей. Включает в себя маршрут доставки и информацию о местоположении и времени:

Пункт погрузки и разгрузки, расстояние прохождения, дата отправления, дата прибытия.

Учитывается информация в очереди о перевозимом грузе:

Наименование перевозимого груза, наименование организации, отправившей груз, организация, получившая груз, вес груза.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Состояние автомобиля объясняется его установкой или неисправностью, а место, где он стоит– прикрепление к стоянке рейса, объясняется капитальным ремонтом.

К техническим характеристикам автомобиля относятся:

Средняя скорость, несущая способность, потребляемое топливо, марка автомобиля, номерной знак;

Информация о водителях включает в себя следующее:

Фамилия, имя, отчество, анкетные данные (автобиография);

На основании вышесказанного можно сделать выводы: автоматизированные системы сбора и обработки информации существенно

облегчает труд и сокращает время обработки данных, что в сою очередь дает возможность оптимизировать работы автотранспортных предприятий.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Джураев Р.Х., Джаббаров Ш.Ю., Юлдашев М.Д. (2003). Принципы организации дистанционного диагностирования цифровых систем. Методические указания к практическим занятиям по курсу ТДЦС. Ташкент.
2. Конноли Т, Каролин Б. (2003). Базы данных. Проектирование, реализацияисопровждение. Теория ипрактика. Москва-Санкт-петербург-Киев.
3. Фаранов В. В.(2002) – Delphi 7, Москва, Налидж.

REFERENCES

1. Джураев Р.Х., Джаббаров Ш.Ю., Юлдашев М.Д. (2003). Принципы организации дистанционного диагностирования цифровых систем. Методические указания к практическим занятиям по курсу ТДЦС. Ташкент.
2. Конноли Т, Каролин Б. (2003). Базы данных. Проектирование, реализацияисопровждение. Теория ипрактика. Москва-Санкт-петербург-Киев.
3. Фаранов В. В.(2002) – Delphi 7, Москва, Налидж.

АВТОМОБИЛЛАРДАН ЧИҚАЁТГАН ГАЗСИМОН ЧИҚИНДИЛАРНИНГ АТМОСФЕРАГА АРАЛАШИШИ

Илҳом Искандар ўғли Умиров
“Транспорт воситалари муҳандислиги” кафедраси
Жиззах политехника институти
email: umirov-i@mail.ru

Ёркин Муртозоқулович Ҳамракулов
“Транспорт воситалари муҳандислиги” кафедраси
Жиззах политехника институти
email: hamraqulovyorqin479@mail.ru

АННОТАЦИЯ

Ушбу мақолада ишлаб чиқилган тавсиялар асосан автотранспорт воситаларидан чиқаётган чиқинди газларнинг атроф муҳитга зарарли таьсири ва уларни бартараф этиш йўллари, экология ва атроф муҳитни зарарловчи омиллар, автомобил двигателларидан ажралиб чиқиб, ҳеч қандай тозалашларсиз атмосфера ҳавосига қайта қўшилиб кетадиган ёниш маҳсулотларининг таркибий салмоғи фоизларда кўрсатиб ёритиб ўтилган.

Калит сўзлар: автомобил, чиқинди газ, атроф муҳит, табий омил, техноген омиллар.

FUSION OF GAS WASTE FROM CARS TO THE ATMOSPHERE

Ilhom Iskandar ugli Umirov
Department of Vehicle Engineering,
Jizzakh Polytechnic Institute
e-mail: umirov-i@mail.ru

Yorkin Murtozokulovich Hamrakulov
Department of Vehicle Engineering,
Jizzakh Polytechnic Institute
e-mail: hamraqulovyorqin479@mail.ru

ABSTRACT

The recommendations developed in this article mainly focus on the harmful effects of exhaust gases on cars and how to eliminate them, ecology and environmental factors, the percentage of combustion products that are separated from car engines and re-added to the atmosphere without any cleaning process.

Keywords: car, exhaust gases, environment, natural factor, man-made factors.

КИРИШ

Шу кунгача ва ҳозирги вақтда атроф мухитни фаол ифлослантирувчи техноген ва антропоген объектларнинг сони ва таъсир доираси вақт ўтган сари ошиб бормоқда.

Айниқса, йирик шахарларнинг ички йўлларида харакатланаётган транспорт воситалари оқими томонидан атмосферага чиқариб ташланаётган ифлослантирувчи моддалар концентрациясига асосланган холда, солиштирма йўл узунлиги бирлигига тўғри келадиган ифлословчи манбалар ва уларнинг таркибидаги чиқинди моддалар миқдорининг энг мақбул қийматларини аниқлаш долзарб муаммолардан бири хисобланади.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОДОЛОГИЯ

Маълумки хар қандай йирик шахар бир қанча магистрал ва унга қўшилувчи хамда ундан тармоқланувчи бир қанча асосий ва қўшимча йўллардан иборат бўлади. Шахарнинг географик ўрнига мос холда унинг барча минтақаларини ўзаро боғловчи йўллар ва кўчалар дунё томонларига нисбатан ихтиёрий йўналишда жойлашган бўлишлари мумкин. Транспорт воситаларидан ажралиб чиқаётган ифлослантирувчи моддаларнинг бир йўл участкасидан бошқасига кўчиб ўтиши асосан географик, иқлим ва метеорологик шароитларга боғлиқ хамда маълум вақт оралиғи учун турли қийматларга эга бўлиши мумкин. Жиззах шахрининг ички транспорт оқими йўллари харитасини синчиклаб ўрганиш натижасида транспорт қатнови ўта фаол бўлган бешта йирик шох кўча ва ушбу асосий йўлларга олиб чиқувчи яна ўн битта ёрдамчи йўллар, жами ўн олтита йўл участкалари тадқиқот объекти сифатида танлаб олинди.

Бирлик вақт даври ичида $И_i$ йўл участкасида хар бир транспорт воситаси $f_i \geq o$ миқдордаги ифлослантирувчи моддаларни атмосферага чиқараётган бўлсин. Агар $И_i$ йўл участкасида ифлослантирувчи манбалар учрамаса, $f_i = o$ деб қаралади.

Хар бир йўл участкаси учун атмосфера хавосини ифлослантирувчи моддалар концентрациясининг энг мақбул юқори чегараси маълум бўлсин. Ушбу юқори чегара хар бир йўл участкасида харакатланаётган транспорт воситаларининг турига, харакат оқимининг тезлигига, оқим зичлигига, йўллардаги чоррахалар, бекатлар ва светафорлар сонига боғлиқ равишда ўзгариб туриши мумкин.

НАТИЖА

Муаммонинг ечими атмосфера хавосидаги ифлослантирувчи моддалар концентрациясининг рухсат этилган чегарасидан ошиб кетмайдиган хар бир йўл участкасидаги манбалардан ажралиб чиқадиган f_i ифлословчи моддалар миқдорини аниқлаш орқали хал этилади. Хар бир йўл участкасидаги ифлослантирувчи моддалар миқдори m_i га тенг деб қабул қилинади. Ифлослантирувчи моддалар концентрациясининг рухсат этилган юқори чегараси давлат стандарти билан белгилаб қўйилади ва g_i сони билан аниқланади.

Демак, ифлослантирувчи моддалар миқдоридан қатъий назар, вақтнинг маълум бир қийматида барча йўл участкаларида харакатланаётган транспорт воситаларининг ифлословчи манбаларидан тарқалаётган газсимон чиқиндилар атмосфера хавоси таркибига тўлиқ сингиб, қўшилиб кетадилар.

Ифлослантирувчи моддаларнинг атмосферада кўчиб юриши ва тарқалишига асосан иккита омил самарали таъсир этади.

1.Табиий омиллар: ҳавонинг табиий айланишидаги даврий режимнинг ҳарактеристкалари; ушбу режимнинг кўп бор такрорланиши; ҳавонинг вертикал тортувчанлиги; ҳавонинг ҳаракатсиз туриш даврининг такрорланиши; туман тушишининг давомийлиги; атмосферанинг термик турғунлиги; ҳаводаги намлик даражаси.

2.Суньий, яъни техноген омиллар: зарарли моддалар чиқиндиларининг ажралиб чиқиш ҳажми ва жадаллиги; ўзлаштирилган ҳудудларнинг техногенлик даражаси; зарарли чиқиндиларнинг тарқалиш ҳудуди ўлчамлари.

Лекин ички ёнув двигателларида органик моддаларнинг ёниши билан боғлиқ ҳақиқий жараёнларда идеал кимёвий реакция юз бермайди. Чунки биринчидан, ёнилғи ҳаво аралашмаси кўпроқ чала ҳолда ёнади, иккинчидан ёнилғи ва мотор мойлари таркибида ва атмосфера ҳавосида ҳар ҳил қўшимчалар ва табиий компонентлар мавжудлиги туфайли ёниш маҳсулотлари таркибида зарарли моддаларнинг синтез бўлиши кузатилади.

МУҲОКАМА

Қуйидаги жадвалда автомобил двигателларидан ажралиб чиқиб, ҳеч қандай тозалашларсиз атмосфера ҳавосига қайта қўшилиб кетадиган ёниш маҳсулотларининг таркибий салмоғи фоизларда кўрсатилган.

Ишлатилган газлар таркибидаги заҳарли бирикмаларнинг атроф муҳитга ва инсонларнинг саломатлигига жиддий ҳавф туғдириши маълум бўлгандан кейин, дастлаб Европа Иқтисодий кенгаши (ЕИК) ва АҚШ давлати томонидан, заҳарли чиқинди газлар миқдорини чегаралайдиган махсус меъёрлар ишлаб чиқилиб амалиётга жорий этилди.

1-жадвал

№	Ишлатилган газлар номи	Кимёвий формуласи	Масса бўйича миқдори %
Зарарсиз моддалар			**98,9**
1	Азот	N_2	70,3
2	Карбонат ангдрид	CO_2	18,1
3	Сув буғи	H_2O	8,2
4	Аргон	Ar	1,2
5	Кислород	O_2	1,1
Заҳарли моддалар			**1,1**
6	Ис гази	CO	0,9
7	Азот оксиди	NO_x	0,11
8	Углеводлар	C_xH_y	0,09
9	Қурум		0,04…1,1

Қуйида миқдорлари қатъий меъёрлаб қўйилган ва келгусида меъёрланадиган айрим зарарли ва заҳарли моддаларнинг ҳосил бўлиш механизми таҳлил этилиб, шу асосда уларнинг тизимли синфланиши қонунияти асосланади.

Карбонат ангидрид CO_2 гази заҳарсиз модда бўлиб, лекин унинг конценртацияси Ер атмосферасида ошиб бориши билан иқлимнинг глобал ўзгаришига таъсир қилиши БМТ томонидан расман тан олинган.

Атмосферага чиқариб ташланган углеводородлар ҳаво таркибидаги бошқа ифлослантирувчи моддаларга аралашиб, қуёш радиацияси таъсирида турли хил қайта оксидланиш ва полимерланиш жараёнларида қатнашади. Ушбу реакциялар натижасида перекислар, озод радикаллар, азот ва олтингугурт оксидлари билан ҳосил қилинган бирикмалар пайдо бўлади.

ХУЛОСА

Бундан ташқари, чиқиндиларни ташлаш манбасининг ер юзасидан баландлиги ҳамда ер юзасининг иссиқликни ютиши ва қайтариш ҳусусияти ер юзасига яқин атмосфера қатламларида температуранинг тик тақсимланишига таъсир этади ва температура инверсиясини пайдо қилади.

Шундай қилиб, транспорт воситаларидан ажралиб чиқадиган зарарли моддаларнинг ер юзасига яқин концентрация даражаси реал атмосфера шароитида метеорологик ҳолатларга боғлиқ ҳолда сезиларли тарзда ўзгариб туради.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 18 июлдаги “Ўзбекистон Республикаси автомобиль саноатини жадал ривожлантиришга оид қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги ПҚ №4394-сонли қарори.
2. Т.Абдуазизов. (2011). “Автомобил транспорти экологияси”. – Жиззах.
3. Сиддиқназаров. (2008). Қ.М. умумий таҳрири остида. Автомобиллар техник эксплуатацияси. -Т.: “Voris nashriyoti”.
4. М. З. Мусажонов. (2017). Автосервис корхоналарини лойиҳалаш асослари. Тошкент. Тамаддун нашриёти. 336 б.
5. Ш. Э. Исломов. (2015). “Жиззах шаҳрида автомобилларга сервис хизмат кўрсатиш сифатини ошириш муаммолари”; Иқтисодиёт тармоқлари ривожланишини таъминловчи фан, таълим ҳамда модернизациялаган энергия ва ресурс тежамкор технологиялар, техника воситалари: муаммолар, ечимлар, истиқболлар. Республика миқёсидаги илмий-техник анжуман. Жиззах: ЖизПИ, 17-18 апрел. 407-409 б.
6. О.К.Адилов, Ш.Э.Исломов, Ш.А.Сувонқулов. (2015). Транспорт воситаларидан ажралиб чиқадиган зарарли моддалар миқдорини аниқлаш бўйича бошқарув тизимида монитор хизмати. ТАЙИ ахборотномаси. 3-сон.

REFERENCES

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 18 июлдаги “Ўзбекистон Республикаси автомобиль саноатини жадал ривожлантиришга оид қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги ПҚ №4394-сонли қарори.
2. Т.Абдуазизов. (2011). “Автомобил транспорти экологияси”. – Жиззах.
3. Сиддиқназаров. (2008). Қ.М. умумий таҳрири остида. Автомобиллар техник эксплуатацияси. -Т.: “Voris nashriyoti”.

4. М. З. Мусажонов. (2017). Автосервис корхоналарини лойиҳалаш асослари. Тошкент. Тамаддун нашриёти. 336 б.
5. Ш. Э. Исломов. (2015). “Жиззах шаҳрида автомобилларга сервис хизмат кўрсатиш сифатини ошириш муаммолари”; Иқтисодиёт тармоқлари ривожланишини таъминловчи фан, таълим ҳамда модернизациялаган энергия ва ресурс тежамкор технологиялар, техника воситалари: муаммолар, ечимлар, истиқболлар. Республика миқёсидаги илмий-техник анжуман. Жиззах: ЖизПИ, 17-18 апрел. 407-409 б.
6. О.К.Адилов, Ш.Э.Исломов, Ш.А.Сувонқулов. (2015). Транспорт воситаларидан ажралиб чиқадиган зарарли моддалар миқдорини аниқлаш бўйича бошқарув тизимида монитор хизмати. ТАЙИ ахборотномаси. 3-сон.

ГЕОГРАФИЯ ФАНЛАРИНИ ЎҚИТИШДА ЗАМОНАВИЙ ЁНДАШУВНИ ОММАЛАШТИРИШ

Зулҳумор Эргашевна Хуррамова
Тошкент вилояти Чирчиқ шаҳар
18-умумий ўрта таълим мактаби география фани ўқитувчиси

Шохида Иброимовна Байметова
Чирчиқ давлат педагогика институти
Табиий фанлар факультети “География ўқитиш методикаси” талабаси

АННОТАЦИЯ

Ушбу мақолада юртимиз умумий ўрта таьлим мактабларида география ҳамда иқтисодиёт асослари фанларини ўқитишда ўқитувчиларнинг касб маҳорати ва таьлимдагизамонавий ёндашувлар таҳлил қилинади.

Калит сўзлар: география, комплекс, методика, дидактика, модернизация.

PROMOTION OF MODERN APPROACH TO TEACH GEOGRAPHY

Zulhumor Ergashevna Khurramova
Teacher of Geography
School 18, Chirchik Town,
Tashkent Region

Shokhida Ibroimovna Baymetova
Student of the direction of Methodology of Teaching Geography, Chirchik State Pedagogical Institute

ABSTRACT

This article analyses the professional skills of teachers and modern approaches to teach Geography and Economics in secondary schools of the country.

Keywords: Geography, complex, methodology, didactics, modernization.

КИРИШ

Малакатимизда сўнгги йилларда таълимга бўлган эътибор тобора яхшиланиб бормоқда. Шу билан бирга география таълимини замонавий ўқитишга бир назар солайлик.

География таълими- бу ўқувчиларга табиий ва иқтисодий-ижтиомий комплексларнинг тузилиши ва асосий қонуниятлари ҳақида билимлар берадиган география фанлар тизими ҳисобланади. География таълими методикаси умумтаълим мактаблари доирасида табиёт, табиий, ижтимоий-иқтисодий

география фанларини, ўрта махсус тизимида географиянинг амалий жиҳатлари ва олий таълимда фанларини, ўрта махсус тизимида географиянинг амалий жиҳатлари ва олий таълимда фанларни комплекс равишда ўқитиш жараёнини ўргатади. География таълими методикаси умумий дидактика ва тарбия назаряси билан чамбарчас боғланган.

География – инсоният яшовчи сайёра, яъни Ер ҳақида тўлиқ тасаввур ҳосил қилиш учун маълумот беришга қаратилган ягона ўқув фанидир.

Республикамизнинг таълим муассасаларида география фанини ўқитиш орқали ўқувчи ва талабаларнинг илмий дунёқарашларини , мантиқий фикрлай олиш қобилятини , ақлий ривожланишини , ўз-ўзини англаш салоҳиятини шакллантириш ва ўстириш, уларда миллий ва умуминсоний қадриятларни таркиб топтириш ҳамда ижтимоий ҳаётлари ва таълим олиўни давом эттириш учун зарур бўлган билимларни беради.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОДОЛОГИЯ

Таълим муассасаларида география фанидан дарс берувчи мутахассис ўқитувчилар фанга доир беришининг асосий вазифалари қуйидагилардан иборат бўлиши лозим:

-таълим олувчиларни Ер шарида рўй берадиган табиий ва ижтимоий-иқтисодий жараёнлар ҳамда ҳодисаларга оид билимларни билан таништириш;

-талаба ва ўқувчиларда Ер ҳақидаги илмий дунёқарашни шакллантириш, ижтимоий-иқтисодий билимларни таркиб топтириш;

-буюк мутафаккирларимиз ва ҳозирги даврда ватанимиз географ олимларининг фаолиятлари билан таништириш, таълим мазмунини теварак-атрофдаги маҳаллий ва тарихий материаллар билан бойитиш орқали ўқувчиларни миллий ва ватанпарварлик руҳида тарбиялаш.

НАТИЖА

География ўқитувчиси дарс машғулотлари олиб борадиган фанларида таълим технологияларини қўллашда муҳим талаблардан бири ортиқча руҳий ва жисмоний куч сарф этмай, қисқа вақт ичида юксакнатижаларга эришиши талаб қилинади. Шуни таъкидлаб ўтиш лозимки, инновацион таълим технологияларини дарсларда мажбуран қўллаш орқали мақсадга эришиб бўлмайди. Бунинг учун ўқитиш жараёнини олдиндан лойихаллаштириш зарур, бу жараёнда ўқитувчи ўқув предметининг ўзига хос томонини, жой ва

шароитини, энг асосийси, ўқувчининг имконияти ва эҳтиёжини ҳамда ҳамкорликдаги фаолиятини ташкил эта олишини ҳисобга олиш керак,шундагина керакли кафолатланган натижага эришади, ўқувчиларни таълимининг марказига олиб чиқа олади.

МУҲОКАМА

Таълим беришда ўқитувчи томонидан географик билимларни бериш, фанни билишда қўйидагиларга эътибор қаратиш талаб этилади:

-географик воқеа ва ҳодисалрнинг ташқи кўриниши ҳақидаги билимларни шакллантириш. Мазкур билимлар ўқувчиларда ўрганилаётган воқеалар ҳақида тасаввурларни шакллантиради. Масалан, тоғлар, ўрмонлар, гуллар, кўллар, дарёлар, хариталар ва ҳ.к.;

-географик воқеа ва ҳодисаларнинг географик қобиқда жойлашиши ҳақидаги билимлар бериш, яъни табиат зоналаи, иқлим минтақалари, давлатлар, шаҳарлар, маъмурий бирликларнинг жойлашуви;

-географик воқеа ва ҳодисаларнинг ҳоссалари ҳақидаги билимлар. Бундай билимларга тупроқнинг ҳосилдорлиги, намгарчилик, буғланиш, интенсив ва экстенсив хўжалик, тоғ жинсларнинг қаттиқлиги, сувнинг шўрлиги, ҳарорати ва бошқалар.

-географик жараёнлар ҳақидаги билимлар. Мазкур билимларга шамол, ёғинлар, сув эррозияси, сурилмалар, вулканлар, зилзилалар, иўлаб чиқариш жараёнлари, миграция, урбанизация ва бошқа жараёнлар;

-географик борлиқ ва ҳодисаларнинг таркиби ҳақидаги билимлар. Масалан, тоғ жинслари, ёғинлар, аҳолининг миллий таркиби ва бошқалар.

- географик борлиқ ва ҳодисаларнинг тузилишиҳақидаги билимлар. Мазкур билимларга ер қобиғи, ернинг ички тузилиши, халқ хўжалигининг тузилиши ва ҳ.к.

-географик воқеа ва ҳодисалар орасидаги алоқалар ҳақидаги билимлар. Масалан, сабаб ва оқибатлари, даврий, фазовий, функционал алоқалар ва бошқалар.

ХУЛОСА

Шуни таъкидлаш лозимки, аксарият география ўқитувчилари дарсликдаги савол ва топшириқлар билан мукаммал ишламайди, ваҳоланки дарсликдаги савол ва топшириқлар ўқувчиларнинг дарслик матнини қанчалик

ўзлаштирганлигини ва уларда географик кўникма ва малакаларнинг қай даражада шаклланганлигини аниқлашда катта аҳамиятга эга бўлади. География ўқитувчиларида инновацион технологияларни шакллантиришда ечимини топиш лозим бўлган масалаларни ҳал қилиш талаб қилинади.
- ўқитувчиларнинг янгиликка интилувчанлиги, уларни яратиш, излаб топиш, банкини яратиш, кўникма ва малакасини шакллантириш;
- ўқитувчи узлуксиз ўз маҳорати устида ишлаш кўникмасини орттириш;
- инновацион муҳитда, илғор технологияларни, интерфаол усулларда ишлашга ҳаракат қилиш;

- ўқувчиларнинг мотивация, фаоллик, маъсулиятини ошириш асосида ўқувчини ўқув жараёнини ҳаракатлантирувчи кучга айлантиришини таъминлайди, бу эса ўз навбатида география таълимида сифат ва самарадорликни кафолатлайди. Юқоридагилардан кўриниб турибдики, ўқитувчи ўз касбига ижодий ёндашиб, дарсларни турли инновацион технология ва методлардан фойдаланиб ташкил этса, география дарсларининг самарадорлиги ортади, таълим олувчиларни мустақил фикрлашга, ҳозиржавобликка, эгаллаган билимларини янги шароитларда қўллашга ўрганади, баркамол авлод вояга етказилади.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙҲАТИ

[1] Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси // Маърифат, 2017 йил 23 декабрь.
[2] Аллаёров Р.Х., Бўрибеков М.Ф., Хидиров М.Ш., Рахмонқулов А.Н. Ўзбекистон тоғ-водий ландшафтларининг экотуристик имкониятлари // География ва география таълимидаги муаммолар. Республика конференция материаллари. – Жиззах: ЖДПИ, 2018. Б. 75-77.
[3] Аллаёров Р.Х., Хидиров М.Ш., Бўрибеков М.Ф. Тангилар экотуристик объект ва ресурс сифатида // Олий таълим тизимида табиий фанлар: илмий тадқиқот, ўқитиш ва малака ошириш муаммолари. Республика илмий-амалий конференцияси. Фарғона, 2018. Б. 162-164.
[4] Аманбаева З.А. Тоғли ҳудудлар-геоэкологик тадқиқотлар марказида // География фани ва таълимнинг замонавий муаммолари. Республика илмий-амалий конференция материаллари тўплами. –Т.: ТДПУ, 2015. Б. 34-35.
[5] Низомов А., Аманбаева З., Сафарова Н. Ўзбекистоннинг экотуристик ресурслари ва йўналишлари. – Т.: Фан ва технология, 2014. 104 б.

[6] Қаракўлов Н.М., Аллаёров Р.Х. Ўзбекстанның тау геожўйелеріндегі экотуристік мүмкіндіктер // Геосистемный подход к изучению природной среды Республики Казахстан. Материлы Международную научно-практическую конференции. Том II. Астана, 13-14 апреля 2018. с. 250-252.
[7] Хасанов И.А., Ғуломов П.Н. Ўзбекистон табиий географияси. – Т., 2006.
[8] Хасанов И.А., Ғуломов П.Н., Қаюмов А.А. Ўзбекистон табиий географияси (2-қисм). – Т., 2010.
[9] Шамуратова Н.Т. Ўзбекистонда экологик туризм ва унинг табиий географик жиҳатлари. Г.ф.н. илмий даражасини олиш учун тақ. эт. дисс. авт. –Т.,2011. 27 б.

REFERENCES

[1] Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси // Маърифат, 2017 йил 23 декабрь.
[2] Аллаёров Р.Х., Бўрибеков М.Ф., Хидиров М.Ш., Рахмонқулов А.Н. Ўзбекистон тоғ-водий ландшафтларининг экотуристик имкониятлари // География ва география таълимидаги муаммолар. Республика конференция материаллари. – Жиззах: ЖДПИ, 2018. Б. 75-77.
[3] Аллаёров Р.Х., Хидиров М.Ш., Бўрибеков М.Ф. Тангилар экотуристик объект ва ресурс сифатида // Олий таълим тизимида табиий фанлар: илмий тадқиқот, ўқитиш ва малака ошириш муаммолари. Республика илмий-амалий конференцияси. Фарғона, 2018. Б. 162-164.
[4] Аманбаева З.А. Тоғли ҳудудлар-геоэкологик тадқиқотлар марказида // География фани ва таълимнинг замонавий муаммолари. Республика илмий-амалий конференция материаллари тўплами. –Т.: ТДПУ, 2015. Б. 34-35.
[5] Низомов А., Аманбаева З., Сафарова Н. Ўзбекистоннинг экотуристик ресурслари ва йўналишлари. – Т.: Фан ва технология, 2014. 104 б.
[6] Қаракўлов Н.М., Аллаёров Р.Х. Ўзбекстанның тау геожўйелеріндегі экотуристік мүмкіндіктер // Геосистемный подход к изучению природной среды Республики Казахстан. Материлы Международную научно-практическую конференции. Том II. Астана, 13-14 апреля 2018. с. 250-252.

ТРАНСПОРТНИ ҲАВФСИЗ БОШҚАРИШ КЎРСАТКИЧЛАРИНИ БАҲОЛАШ

Оқбута Каримович Адилов
“Транспорт воситалари муҳандислиги” кафедраси
Жиззах политехника институти
email: oqbuta@mail.ru

Илҳом Искандар ўғли Умиров
“Транспорт воситалари муҳандислиги” кафедраси
Жиззах политехника институти
email: umirov-i@mail.ru

Лочин Барноев
Магистрант
Жиззах политехника институти
email: jizpi.kadr@bk.ru

АННОТАЦИЯ

Ушбу мақолада ишлаб чиқилган тавсиялар асосан автотранспорт воситаларини турли иқлим шароитларида эксплуатация қилиш даврида меъёрий кўрсаткичларни ва ҳаракат хавфсизлигини таъминлашдаги фаолиятини оширишга хизмат қилади.

Калит сўзлар: автомобил, хизмат кўрсатиш, иқлим, ҳаракат хавфсизлиги, кўрсаткич, миқдор.

ASSESSMENT OF SAFETY DRIVING INDICATORS

Okbuta Karimovich Adilov
Department of Vehicle Engineering
Jizzakh Polytechnic Institute
E-mail: oqbuta@mail.ru

Ilhom Iskandar ugli Umirov
Department of Vehicle Engineering
Jizzakh Polytechnic Institute
E-mail: umirov-i@mail.ru

Lochin Barnoyev
Master Student
Jizzakh Polytechnic Institute
E-mail: jizpi.kadr@bk.ru

ABSTRACT

This article provides the development of methodological recommendations and the application of their results in production in order to improve during operation and ensure road safety in road transport.

Keywords: vehicle, maintenance, road safety, indicators, quantity.

КИРИШ

Автомобил транспортини бошқаришда долзарб муоммалардан бири, бу барча замонавий талабларга жавоб бера оладиган юқори малакали хайдовчилар таркибини тайёрлашдир. Тайёрлаш жараёнида ҳайдовчилар юк ва йўловчиларни ташишда хавфсизлигини тўлиқ таъминлашга маъсуллигини эслатиб бориш билан уларнинг тиббий ва психофизиологик ҳолатларини назорат этиш, транспорт воситалари техник хуссиятлари ҳамда йўл ҳаракат қоидалари ва

ҳаракат хавфсизлигини таъминлаш борасида узлуксиз таълимни жорий этиш лозим. [1]

Шу ўринда ташишда ҳаракат хавсизлигини таъминлаш тизимига таъсир этувчи элементлар тўплами йўл транспорт ходисалари ва йўл ҳаракат қоидалари бузилишининг вужудга келишини назарий асослаш талаб этилади. Элементлар тўпламидан фойдаланиб ҳайдовчилар тайёрлаш жараёнини бошқаришда схемали боғланишдан фойдаланиш мақсадга мувофиқ.

Жумладан, республикамизда автомобилсозлик саноатининг ривожланиши ҳамда чет эл фирмаларида ишлаб чиқарилган, юқори эксплуатация кўрсаткичларига эга бўлган турли хил маркадаги автомобилларнинг корхоналарда эксплуатация қилиниши туфайли йўлларда транспорт воситалари харакатланиш жадаллигини қайта кўришни талаб этади.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОДОЛОГИЯ

Жиззах шаҳри кўчаларида транспорт воситаларининг ҳаракат оқими жадалликларини куннинг соатлар, хафта кунлари, мавсумий ўзгаришларини кузатиш билан баъзи ҳолатларда ҳаракатни ташкил этиш тизиминининг шаҳар бўйича экспулатация жараёнида ҳам таъсирини кўриш мумкин. Шунинг учун ҳам шаҳар транспорт тизими бўйича транспорт воситаларининг ҳаракат оқими ўзгаришларини кўчалар аро кўриш билан айнан, бир кўчанинг ҳар бир бўлакларида алохида-алохида ўрганиш керак бўлади.

Автомобилни бошқарар экан ҳайдовчи узлуксиз равищда йўл- шароити ҳақида ахборот олиб туриши керак. Ҳайдовчи 90-95% ахборотни ташқи муҳит оркали олади. Агар ҳайдовчи ахборотларни ўз вақтида қабул қилиб, таҳлил қила ололмаса ёки кечикиб олса, натижада фаол хавфсизлик бузилади ва суст хавфсизликнинг келиб чиқишига сабабчи бўлади, бу ўз ўрнида йўл-транспорт ҳодисаларига олиб келиши мумкин. Маълумки, ёмғир ёки қор ёғаётганда, туман тушганида, йўлларда чанг кўтарилганида ва туннинг қоронғу пайтларида кўриниш масофаси чекланиб қолади.

МУҲОКАМА

Шу ўринда кўриниш масофаси чекланган ҳолат бўйича Жиззах вилоят статистика маълумотларидан, туннинг қоронғу пайтларида ҳаракат жадаллиги кундузгига нисбатан бир неча марта кам бўлишига карамай, йўл-транспорт ҳодисалари кўпроқ, оғрлик даражаси эса каттароқ бўлиш кузатилди. [3]

№	ЙТҲлар турлари	Содири этилган ЙТҲлар тақсимоти %

		Кундузи	Тун
1	Йўл қатнов қисмининг чекасида кетаётган пиёдани уруб юбориш	5	12
2	Велосипедчиларини уруб юбориш	3	6
3	Транспорт воситаларининг тўқнашуви	2	7
4	Тўхтаб турган транспорт воситаларига урулиш	4	9
5	Транспорт воситаларининг тўсиққа урулиши	2	5

1-жадвалдан кўриниб турибдики, кунннг қоронғу пайтида энг катта хавф барча банд учун ҳам юқори.

Кўриш масофаси қуйидаги омиллар тъсирида ҳам чекланиши мумкин:

- йўлнинг қатнов қисмини қониқарсиз даражада ёритилиши;
- алоҳида ёритиш тизимининг техник носозлиги;
- ҳайдовчининг қаттиқ чарчаганлиги;
- қарама - қаришидан тушаётган чироқ нуридан ҳайдовчининг кўзи қамашишидан ва бошқалар.

Тунда содир бўлган ЙТҲнинг экспертизаси даврида юқоридаги омиллар ва уларнинг таъсири ҳар томонлама чуқур ўрганилиши керак, шу билан бир вақтда ҳайдовчининг руҳий-писихологик ҳолати билан боғлиқ бўлган омиллар ҳам назардан қолмаслиги керак. Ҳайдовчи куннинг ёруғ вақтида йўлнинг қатнов қисмидаги ва ёқасидаги жисмларнинг жойлашувини англаб етмаса ҳам жуда узоқдан кўради ва унга яқинлашгани сари қарор қабул қилишга тайёрланиб келади, бу эса унинг қарор қабул қилиш ва реакция вақтини камайишига олиб келади. Тунда эса йўлнинг қатнов қисми ва ёқасидаги жисмларнинг жойлашувини аниқ билмайди ва унга яқинлашганда кескин қарор қабул қилишга олиб келади, бу эса реакция вақтининг катта бўлишига ҳамда фаол хавсизликнинг йўқолишига сабабчи бўлади.

Шу ўринда қуйида туннинг қоронғу вақтида Зомин туман Пишағар ҚФЙ худудидаги автомобил йўл қатнов қисмида автомобилнинг ҳаракат йўналишига параллел йўналишда харакатланаётган пиёдани босиб кетиш ходисасининг аналитик ечимининг илмий тахлили келтирилган(1-расм).

Бунда пиёда автомобил билан бир йўналишда ҳаракатланаётган бўлган, унинг йўлини мусбат яъни (+Sn) ва аксинча (-SJ) деб оламиз.

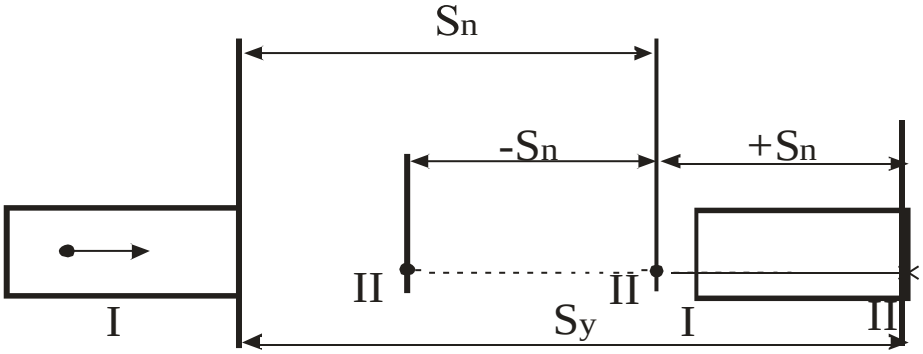
Пиёдани босиб кетиш ҳодиса жараён механизмини қайта тиклаш орқали, автомобилнинг техник хусусиятларини ва ҳайдовчи бахтсиз ҳодисани олдини олиш учун техник имкониятга эга бўлган жойини тахлил қилганимизда, яъни S, (1-ҳолат). Бунда автомобил V, тезлик билан ҳаракатланаётган пайтида пиёда V тезлик билан ҳаракатланиб S йўлни босиб ўтган.

НАТИЖАЛАР

Шу ўринда пиёдани босиб кетган жойдан автомобилнинг хавфли вазият вужудга келгунча эгалаган жойи қуйидагича аниқланади:

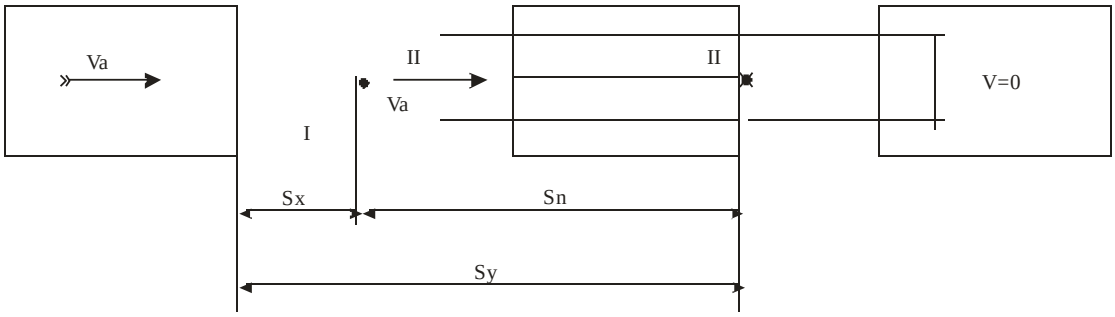
$S_y = S_k \pm S_n = S_k \pm \frac{S_y V_n}{V_a}$ бу шартдан $S_y = S_k V_a (V_a \pm V_n)$

Паёданинг юрган вақти: $t_n = S_k/(V_a \pm V_n)$



1-расм. Автомобилнинг пиёдани босиб кетиш жараёни

Шундай ҳолатда ҳайдовчи ҳодисанинг олдини олиш учун тормоз берганда (2-расм), экспремент натижалари қуйидагича амалга оширилади.



2-расм. Автомобилни тормозлаш жараёнида пиёдаларни босиб кетиш ходисаси

Юқоридаги расмдан кўриниб турганидек, пиёданинг кўриниш масофаси қуйдагича аниқланади:

$$S_k = S_y \pm S_n$$

Хавфли вазият вужудга келган пайтда автомобилдан пиёда турган жойгача бўлган масофа:

$$S_y = [S_k V_a \pm (V_a - V_n)^2 V_n / 2j] / (V_a \pm V_n)$$

Юқоридаги иккала ҳолат учун, ҳайдовчи ўз вақтида тормоз берганида, ҳодисанинг олдини олиш учун техник имкониятни таъминлаш талаб этилади. Буни текшириш учун автомобилнинг тўхташ йўлнинг узунлигини аниқлаш лозим:

$$S_{TT} = (t_1 + t_2 + 0.5t_3)V_a + V_a^2/2j$$

Агар $S_{TT} > S_y + \Delta б$ бўлса, ҳайдовчининг ҳодиса олдини олиш учун техник имконият мавжуд эмас ва аксинча $S_{TT} < S_y + \Delta б$ бўлса, ҳайдовчида ҳодасани олдини олиш учун техник имконият мавжуд. Ҳисоблар натижаси ва экспертнинг хулосалари у танлаб олган катта-ликларнинг қийматига боғлиқ бўлади.

Тўғри чизиқли ҳаракат қилаётган автомобил пиёдани уриб кетганида ҳодисани олдини олиш мумкин ёки мумкин эмаслигини таҳлил қилиш жараёнида хавфсизликни таъминлашнинг қуйидаги шартларини кўриб чиқиши керак

-ҳайдовчининг воқеа ҳолати бўйича реакция вақти ва қарор қабул қилиши;

-ҳайдовчи автомобилни пиёданинг ҳаракат чизиғигача бўлган масофада тўхтата олиши;

-автомобилдан олдин пиёданинг ўтиб кетиши;

-автомобилнинг пиёдадан олдин ўтаб кетиши

Келтирилган ушбу шартларга мос танлаб оладиган катталикларнинг таъсирини қуйидаги мисолда яъни, тормоз берилганда пиёдани босиб кетиш ҳодисаси-да кўриб чиқиш мақсадга мувофиқдир.

Ҳайдовчи пиёдани ўз вақтида кўрган , у ҳолда авомобилнинг пиёдани босиб кетиш вақти $t_а$, пиёданинг ҳаракатланиш вақтидан катта ёки тенг бўлиши мумкин $t_п$,

Ўз навбатида $t_а = T + (V_а - V_б)$

$$t_n = \frac{S_n}{V_n} \text{ ёки } T + \frac{V_a - V_б}{j} \geq \frac{S_n}{V_n} \quad \text{га тенг.}$$

Агар $V_а$ ва $V_б$ ни 1 формуладаги Sny масофалар орқали баҳоласак, у ҳолда $\sqrt{j} \leq (\sqrt{2S_{из}} - \sqrt{2S_{ny}})/(S_n/V_n - T_1)$ бўлади.

Бу ерда$T_1 = T + 0.5t_0 = t_p + t + t_0$, с;

$t_р$-ҳайдовчининг реакция вақти, с,

t-тормоз тизимининг ишга тушиш вақти, с,

$t_о$-секинлашиш вакти, с.

Юқоридаги формула хавфсизликни таъминлаш шартининг назарий шаклидир. Формуладан кўриниб турибдики, j қанча кичкина бўлса, ҳайдовчи тўғри ҳаракат қилган деб хулоса чиқариш мумкин. Шунинг учун j нинг қиймати кичик, $К_э$ нинг қиймати катта бўлса ҳайдовчи транспорт воситасини бошқариш ва ўз ўрнида фаол хавсизликни таъминлаш имкони юзага келади. Баъзи бир катталикларнинг қиймати ҳисоблар натижасига таъсири қуйидаги жадвалда келтирилган,

1-жадвал

Хавфсизлик шартлари	j	Q_i	$К_э$	V_s	S_i	$S_ю$	$S_й$
1	-	-	+	+	-	+	-
2	-	-	+	+	-	+	+
3	+	+	-	-	+	-	+
4	+	+	-	-	+	-	+

Юқоридаги содир бўлган йўл транспорт ходисасини тахлил қилсак, у ҳолда;

Ҳайдовчи ўз вақтида тормоз бериш имконига эга бўлган вақтини хисобласак.

$$T_ж = t_p + t_{иш} + 0.5t_0 = 0.8 + 0.1 + 0.5 \cdot 0.1 = 0.95 \text{ сек}$$

$$T_1 = t_p + t_{иш} + t_0 = 0.8 + 0.1 + 0.1 = 1 \text{сек}$$

Пиёданинг тезлиги $V_n = 2\ м/с$ бўлган, у ҳолда пиёдани автомобил босиб кетгунича юрган вақти:

$$t_n = S_n / V_n = 6 / 2 = 3\ \ сек$$

Шу ўринда секинлашиш j=3,5 м/с^2 бўлганда, автомобилнинг бошланғич тезлиги қуйдагича аниқланади.

$$V_a = 0.05 \cdot 3.5 + \sqrt{2 \cdot 24.5 \cdot 3.5} = 13.3 \text{м/с}$$

Пиёдани босиб кетгунича автомобилнинг ҳаракатланган вақти:

$$t = 0.95 + (13.3\text{-}5.6)/3.5 = 3.15\text{с}$$

$$t_n = 3.0\text{с} < t_ч = 3.15\text{сек}.$$

ХУЛОСА

Демак ҳайдовчи пиёдадан олдинроқ ҳодисанинг олдини олиш учун ҳаракат қила бошлаш учун реакция вақти етарли бўлмаган ва қарор қабул қилишда кескин хатоликка йўл қўйган. Агар секинлашиш j=4,5 м/с^2 бўлганда, автомобилнинг бошланғич тезлиги қуйдагича аниқланади.

$$V_a = 0.05 \cdot 3.5 + \sqrt{2 \cdot 24.5 \cdot 4.5} = 15.05\text{м/с}$$

Бу ҳолатда автомобилнинг пиёдани босиб кетиш вақтидаги тезлиги $V_б = \sqrt{2 \cdot 24.5 \cdot 4.5} = 6.35\text{м/с}$ ни ташкил этиши аниқланди ва йўл ёқасида кетаётган пиёдаларни босиб кетиш вақтидаги автомобилнинг ҳаракатланиш вақти:

$$t_ч = 0.95 + (15.05\text{-}6.35)/4.5 = 2.88\text{с}$$

ташкил этиши аниқланди, бу ҳолатда tn=3,0> t,=2,88 с бўлгани учун ҳайдовчи кечикиб ҳаракат қилган ва қарор қабул қилишда катта хатоликка йўл қўйган деб хулоса чиқариш мумкин.

Пиёданинг тезлиги Va=3,0 м/с бўлганда, у ҳолда пиёданинг автомобил босиб кетгунича юрган вақти: $t_n = S_n / V_n = 6 / 3 = 2$ сек. Бунда, пиёданинг босиб ўтган йўли Sn=4 м бўлган деб хулоса қилиш мумкин.

ЙТҲ ни экспертиза қилишдаги энг мураккаб масалалардан бир бу автомобиллар тўқнашув жараёнидаги экспертизасидир. Чунки автомобиллар бир-бири билан ҳар хил йўналишда, тезликда тўқнашиши мумкин. Улар кузовининг мустаҳкамлиги ва массалари ҳам бир-биридан кескин фарқ қилишини ҳамда транспорт воситаларининг техник хусусиятларини ҳам этиборга олиш талаб этилади.

Шунингдек, автомобиллар тўкнашуви ҳодисасининг механизмини тахлил этиш учун улар тўқнашган жой, тўқнашув олдидан уларнинг жойлашуви, тўкнашув олдидаги тезлигини ҳамда автомобилларнинг конструктив эксплуатацион хусусиятларини ва техник ҳолатларини аниқлаш зарур бўлади.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙҲАТИ

1. Ш.М.Мирзиёев. (2018). Ўзбекистон Республикаси автомобиль транспорти агентлиги ходимлари билан бўлиб ўтган маърузаси.
2. Жиззах ш ИИБ ЙХХБ статистик макълумотлари 2018 й.
3. Ҳамракулов О., Магдиев Ш. (2005). Автомобилларнинг техник эксплуатацияси. Жиззах. “Адолат”. 262-б.
4. Ўзбекистон Республикаси транспорт вазирлиги Жиззах вилоят бошқармаси маълумотлари. 2018.
5. Адилов О (2015). Автотранспорт корхоналарида ҳаракат хавфсизлиги хизматини такомиллаштириш. Тошкент. “Наврўз”. – 122-б

REFERNCES

1. Ш.М.Мирзиёев. (2018). Ўзбекистон Республикаси автомобиль транспорти агентлиги ходимлари билан бўлиб ўтган маърузаси.
2. Жиззах ш ИИБ ЙХХБ статистик макълумотлари 2018 й.
3. Ҳамрақулов О., Магдиев Ш. (2005). Автомобилларнинг техник эксплуатацияси. Жиззах. “Адолат”. 262-б.
4. Ўзбекистон Республикаси транспорт вазирлиги Жиззах вилоят бошқармаси маълумотлари. 2018.
5. Адилов О (2015). Автотранспорт корхоналарида ҳаракат хавфсизлиги хизматини такомиллаштириш. Тошкент. “Наврўз”. – 122-б

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ФОСФОГИПСА ДЛЯ УЛУЧШЕНИЯ МЕЛИОРАТИВНЫХ СВОЙСТВ ПОЧВЫ

Х. А. Ниёзов **К. У. Комилов*** **Э. Ж. Курбонов** **А. Ж. Курбанова** **Г. И. Мухамедов**
Чирчикский Государственный Педагогический Институт
E-mail: qkomil65@mail.ru

АННОТАЦИЯ

В статье представлены возможности использования геоинформационных систем при оценке показателей экономики региона. Созданные на основе базы данных «Ресурсный потенциал полу засоленных и засолённых почв» электронные карты помогают исследовать и описывать пространственную дифференциацию хозяйства региона, характер и взаимоотношения хозяйственных образований, выявлять особенности природопользования. Отражены некоторые показатели, которые характеризуют основные тенденции в сельском хозяйстве Тувы. Применение возможностей геоинформационных технологий обеспечивает комплексность и наглядность представления информации. В статьи речь идёт о применение фосфогипса для эффективного подкормки в различных почвенно-климатических зонах для зерновых, овощных, технических и других сельскохозяйственных культур, для увеличения урожайность хлопчатника и технологическое качество его волокна. Что применение фосфогипса в качестве химического мелиоранта улучшает химические, физические и водно - физические свойства почвы.

Ключевые слова: Бухарский, Хорезмский области и Республики Каракалпакистан, показатели сельского хозяйственной экономики, геоинформационные системы, фосфогипс, химический мелиорант, химическая мелиорация.

THE USE OF PHOSPHOGYPSE TO IMPROVE THE AMELIORATIVE PROPERTIES OF THE SOIL

Kh. A. Niyozov **K. U. Komilov*** **J. E. Kurbonov** **A. J. Kurbanova** **G. I. Mukhamedov**
Chirchik State Pedagogical Institute of Tashkent Region
E-mail: qkomil65@mail.ru

ABSTRACT

The article presents the possibilities of using geographic information systems in assessing the indicators of the regional economy. Created on the basis of the

database "Resource potential of semi-saline and saline soils" electronic maps help to study and describe the spatialdifferentiationof the region's economy, the nature and relationships of economic entities, to identify the features of nature management. Some indicators that characterize the main trends in agriculture in Tuva are reflected. The use of the capabilities of geoinformation technologies ensures the complexity and clarity of information. The article deals with the use of phosphogypsum for effective feeding in various soil and climatic zones for cereals, vegetables, industrial and other crops, to increase the yield of cotton and the technological quality of its fiber. The use of phosphogypsum as a chemical ameliorant improves the chemical, physical and water-physical properties of the soil.

Keywords: Bukhara, Khorezm regions and the Republic of Karakalpakstan, indicators of the agricultural economy, geographic information systems, phosphogypsum, chemical ameliorant, chemical reclamation.

INTRODUCTION

Экономическая география как наука о территориальном разделении труда, размещении производства, об условиях и особенностях развития производства в разных странах и районах отличается географическим подходом к изучаемым явлениям экономической жизни. Особенностью экономической географии является исключительно широкий диапазон исследуемых экономических явлений. Основными методами экономика–географических исследований являются: анализ статистических материалов,

картографический, непосредственное наблюдение экономико-географических явлений и другие. Анализ статистических материалов позволяет открыть в реальной действительности закономерную объективную связь и взаимозависимость явлений, проследить ход экономических процессов и тенденции их развития. Картографический метод даёт возможность представить в наглядной форме географическую локализацию любых экономико-географических явлений, их территориальные взаимоотношения и взаимосвязи [1]. Развитие компьютерных технологий способствовало созданию различных программных продуктов для решения типовых экономико-географических задач. В частности, основные перечисленные выше методы такие как картографический, а также математическое моделирование реализованы в геоинформационных системах (ГИС), что способствует их широкому использованию. Цель работы применения инструментария геоинформационных систем для создания и

анализа карт, отражающих состояние сельского хозяйства Бухарского, Хорезмского и Республики Каракалпакстан.

СПРАВОЧНЫЙ АНАЛИЗ И МЕТОДОЛОГИЯ

Физиологические процессы происходящие у растений (обмен веществ, фотосинтез, движение воды, процесс развития) непосредственно связаны с нормой и порядка подпитывания минеральными удобрениями. Минерализация происходит проникновением ионов по закону осмоса по почве, через корни растений, а также с участием в обмене веществ и движении в стволе растений. Ионы, движущиеся в радиальном направлении, впитываются в сосуд ксилема, проводящий через себя органа—минеральные соединения, с транспирацией воды проходят в ствол и листья растений. Как известно, что при минерализации хлопчатника и прочих культур участвуют 13 элементов, в том числе азот, фосфор, калий, кальций, магний и относительно большое количество сера и т. д. [4].

Количество минеральных элементов в стволе растении зависят от их количества в почве, генезиса почвы и развития. Наибольшее количество минеральных веществ на хлопчатнике расположены на листьях, а наименьшее в волокне. При подпитывании основные элементы, как азот, фосфор и калий наблюдались, соответственно, в семенах, коробочках и волокнах, а кальций, магний, сера в листьях хлопчатника. На основе данных, полученных при лабораторных и полевых условиях в разных почвенных и климатических условиях, даны рекомендации и внедрены к производству. Но несмотря на это применяемая норма минеральных удобрений в сельском хозяйстве для растений подобных хлопчатнику в условиях рыночной экономики не соответствует требованиям. Необходимо отметить то, что особенно в условиях глубокого залегания грунтовых вод, где значительная часть поливной воды при поливах, в том числе с ней и минеральные удобрения уходят ниже расчетного слоя почвы. Следовательно, заметно снижается эффективность использования подаваемых минеральных удобрений.

Применение интерполимерных комплексов (ИПК) в сельском и водном хозяйстве имеет огромное значение, так как поликомплексы имеют важнейшее преимущество перед любыми известными полимерами ввиду их высоких закрепляющих способностей. Появляется как технологическая, так и экономическая польза их использования для решения целого ряда агрофизических задач и вопросов мелиорации [5,6].

РЕЗУЛЬТАТЫ

В настоящее время на отвалах ОАО «Аммофос-Максам» находится более 80 млн.тонн фосфогипса и его количество продолжает увеличиваться

ежегодно (в пересчете на дигидрат кальция). Проведенные мониторинговые исследования отвала фосфогипса, расположенного на территории Алмалыкского химзавода минеральных удобрений ОАО «Аммофос-Максам», показали, что лежалый фосфогипс имеет идентичный химический и фазовый состав. Фосфогипс по химическому составу содержит в основном оксиды кальция, серы и кремния с примесью оксидов железа, алюминия, магния, фосфора, натрия и других. Как видно из таблицы, массовая доля основного вещества ($CaSO_4 \cdot 2H_2O$) в пересчете на сухой дигидрат составляет 97%, массовая доля гигроскопической влаги – 16,4 %, содержание водорастворимых фтористых соединений в пересчете на фтор составляет 0,12%. Примесей токсичных соединений кадмия, мышьяка, ртути, свинца в составе фосфогипса не обнаружено.

Результаты химического анализа проб фосфогипса ОАО «Аммофос»

Наименование показателей	**Фосфогипс (лежалый), отвал ОАО**	
	плотность«Амм	**фос» плотность г/см^3**
1. P2O5общ.	2,00	1,39
2. SO3	44,33	44,95
3. CaO	29,81	31,33
4. Fe2O3	0,29	0,64
5. Fобщ.	0,42	0,39
6. SiO2	13,75	12,44
7. Al2O3,	0,31	0,58
8. $Fe2O_3$	0,29	0,64
9. MgO	следы	0,5
Нерастворимый остаток	9,09	7,78

По техническим характеристикам лежалый фосфогипс, размещенный на отвале завода минеральных удобрений ОАО «Аммофос-Максам», соответствует требованиям ТУ 113-08-418-94 «Фосфогипс для сельского хозяйства» сорт №2 и поэтому может применяться для химической мелиорации почв.

Для образцов лежалого фосфогипса (отходы ОАО «Аммофос-Максам») определена удельная эффективная активность естественных радионуклидов, на основании чего дано санитарно-эпидемиологическое заключение, что образцы фосфогипса соответствуют СП № 202 от 03.02.2012г.

«Санитарно-эпидемиологические требования к обеспечению радиационной безопасности» и фосфогипс может без ограничений использоваться в хозяйственной деятельности. Для проб фосфогипса были определены токсикологические показатели, которые показали, что величина токсичности водного фильтрата фосфогипса в эксперименте на лабораторных животных (белые мыши) соответствует 4-му классу опасности. Суммарный индекс токсичности пробы фосфогипса составляет 7,53 единицы, что согласно ГОСТ 30774- 2001 относит данный отход к 5 классу опасности (не опасные).

Общая площадь солонцовых почв в Республике Узбекистан составляет более 2 млн. га, из них около 50% орошаемых земель Бухарского, Хорезмского и Республики Каракалпакстан подверглись засолению, осланцевании и потерям запасов питательных веществ. По этой причине урожайность сельскохозяйственных культур на этих землях снизилась почти в 2 раза.

ОБСУЖДЕНИЕ

Для повышения урожайности сельскохозяйственных культур на солонцеватых и засоленных почвах необходимо увеличивать в них водопроницаемость и водоудержаемость запасы кальция, путем внесения кальцийсодержащих химических мелиорантов (ИПК + гипс, фосфогипс). Внесение фосфогипсных композитов, то есть кальцийсодержащих соединений в солонцовую почву преследует основную цель - вытеснение из поглощающего комплекса почвы ионов натрия и замену их ионами кальция. Такая замена приводит к улучшению агро производственных свойств почв, повышению их плодородия. При внесении в солонцовый слой гипса или фосфогипса реакция может идти по следующей схеме:

$$CaSO4 \cdot 2H2O + 2Na\text{-почва} \rightarrow Ca\text{-почва} + Na2S04 + 2H20$$

Обязательным агрохимическим мероприятием после внесения фосфогипса является весенний полив участка, который обеспечивает вымывание продуктов обмена (катионов натрия, магния) и улучшение физико-химических свойств почвы [3].

Многолетними исследованиями и практикой сельского хозяйства установлено, что мелиорирующее действие гипса и фосфогипса равноценно. Экономическая эффективность указанных мелиорантов переделяется содержанием в них действующего вещества ($CaS04 \cdot 2H20$), стоимостью мелиоранта, его технологическими свойствами, т. е. себестоимостью применения.

Применение фосфогипса эффективно в различных почвенно-климатических зонах для подкормки зерновых, овощных, технических и других сельскохозяйственных культур, увеличивает урожайность хлопчатника и технологическое качество его волокна. Применение фосфогипса в качестве химического мелиоранта улучшает химические, физические и водно-физические свойства почвы.

Зарубежные исследования (США, Австралия) показывают, что фосфогипс находит применение для химической мелиорации солонцовых почв вместо природного гипса в сухих районах под пшеницу, хлопок, свеклу, морковь. Вносят фосфогипс в дозе 2,5-5 т/га на почвы без орошения и 10т/га в условиях орошения в период вспашки (через 3-5 лет). При этом прирост урожая пшеницы от 420 до 1460 кг/га в первый год возмещает 70-79% затрат на применение фосфогипса. Свекла и морковь обеспечивают возмещение всех дополнительных затрат на мелиорацию в первый же год.

В данной работе рассмотрена технология внесения фосфогипса на орошаемых землях опытно-производственного участка в Сырдарынском область.

Внесение фосфогипса наиболее эффективно в осенний период под вспашку. Осенне-зимние осадки (дождь и снег) обеспечивают растворение фосфогипса и проникновение его растворов в глубинные горизонты почвенного профиля, что ускоряет протекание обменных реакций в результате повышения концентрации ионов кальция в почвенном растворе. При этом улучшается структура почвы, уменьшается вымывание гумусовых веществ из пахотного слоя, увеличивается водопроницаемость почвы.

Для внесения фосфогипса использованы центробежные машины (грузовместимостью, соответственно 3 т и 5т), которые равномерно распределяют мелиорант по поверхности участка. В день внесения мелиоранта его заделывают в почву культиваторами или боронами, затем приступают к вспашке поля.

Внутри каждого участка площадью 5 га выделены участки по 0,2 га, на которые не был внесен фосфогипс (контрольные участки), т.е. фосфогипс вносят на участки по 4,8 га. Доза внесения фосфогипса – 0,8т/га, т.е. на каждый участок по 4,8 га необходимо внести (4,8*0,8=3,84т) по 3,84 т фосфогипса. Фосфогипс с дозой 0,8т/га на орошаемые участки рекомендуется вносить с периодичностью - один раз в пять лет. В весенний период (начало апреля) перед посадкой культур проводится полив участков (норма полива 5м3 воды на 1 га) для влагозарядки и вымывания катионов обмена (Na, Mg). Общий расход воды на один участок – 240м3. После высадки сельскохозяйственных культур

на участках в первый год были получены результаты по средней урожайности данных культур на контрольных участках (без внесения фосфогипса) и на экспериментальных участках с внесением фосфогипса с дозой 8т/га. Результаты опытов показали, что средний прирост урожайности по сравнению с контрольным участком составил: для хлопчатника 14 ц/га; для пшеницы – 19 ц/га; для кукурузы – 45 ц/га.

Таким образом, дополнительно на экспериментальных участках было получено продукции: хлопка – 672 ц (67,2 т); пшеницы – 912 ц (91,2 т); кукурузы – 2160 ц (216,0 т): -по хлопку –33049,2 долларов США;-по пшенице – 18539,0 долларов США;-по кукурузе - 531,15 долларов США.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Проведение химической мелиорации засоленных почв путем внесения фосфогипсаспособствовало повышению содержания кальция в почве, улучшению структуры и увеличению водопроницаемости почвы, а также повышению урожайности сельскохозяйственных культур на мелиорированных почвах.

Проведение химической мелиорации засоленных почв путем внесения фосфогипсаспособствовало повышению содержания кальция в почве, улучшению структуры и увеличению водопроницаемости почвы, а также повышению урожайности сельскохозяйственных культур на мелиорированных почвах.

Урожайность сельскохозяйственных культур на контрольном и экспериментальном участках в первый год эксперимента

	При внесении фосфогипса	**Без внесения фосфогипса (контроль)**	**Средний прирост урожайности ц/га**	**Норма внесения фосфогипса т/га**
Культура	**средняя урожайность, ,**	**средняя урожайность, ,**		
1 участок - Хлопчатник	28	14	14	8,0
2 участок - Пшеница	30	11	19	8,0

В сфере сельского хозяйства Бухарской, Хорезмской областей и Республика Каракалпакстан достаточно проблем, но, тем не менее, эта отрасль из года в

год, понемногу улучшает свои показатели. Возрождение традиционного образа жизни существенно повлияет на формирование более устойчивых и нравственных и национальных традиций коренного населения республики. Безусловно, что в регионах развитием сельского хозяйства, с традиционным животноводческим направлением агропромышленного комплекса, дальнейшее развитие животноводства является перспективной и очень прибыльной отраслью [4].

В своей работе мы применяли картографический и статический методы для анализа сельскохозяйственной деятельности Бухарской, Хорезмской областей и Республика Каракалпакстан. Приготовление карты региона с помощью ГИС поможет как инструмент пространственного анализа помогают исследовать и описывать пространственную дифференциацию хозяйства региона, отражать характер и взаимоотношения хозяйственных образований, выявлять особенности природопользования. Они востребованы, когда нужна детальная наглядная пространственная информация для выявления возможных точек роста опережающего развития.

ЛИТЕРАТУРЫ

1. Лапшина И.З., Тургумбаева Х.Х., Бейсекова Т.И. Физико-химические свойства фосфогипса, размещенного на отвале Жамбылского завода минеральных удобрений. // Промышленность Казахстана, - №5. – 2012. – С.56-58.
2. Вышпольский Ф.Ф., Мухамеджанов Х.В., Кыдыр М., Каримов А. Применение фосфогипса для мелиорации слитных почв (щелочных, магниевого осолнцевания) в Южном Казахстане. //Вестник сельскохозяйственной науки Казахстана, - №4. – 2006. – С.37-40.
3. Камилов К.У. Нестехиометричные интерполимерные комплексы на основе мочевино - формальдегидной смолы и дисперсных наполнителей: Дисс. … канд. техн. наук. – Ташкент: 2005 г.
4. Рекомендации по мелиорации солонцовых земель. - М.: Колос, 2003. - 46 с.
5. Иваницкий В.В., Классен П.В., Новиков А.А. Фосфогипс и его использование. – М.: Химия, 2000. - 224 с.
6. Чиков В. И., Булка М. Е., Яртунов В. Г. Влияние удаления плодов на фотосинтетической метаболизм в листьях хлопчатника, 1985, Учереждение РАН, Казанский институт биохимии и биофизики.

7. Ахмеджонов Д. Г. Поливной режим хлопчатника при поливе водосберегающими приемами // Журнал Agroilm. –Ташкент, 2010. — № 3(15). — С. 13–14.
8. Мухамедов Г. И., Каримов З., Ахмеджонов Д. Г., Хафизов М. М., Ахмеджанов Г. А. Рекомендации по применению ИПК и созданию противофильтрационного экрана с целью экономии оросительной воды. — Ташкент, 2008, 17 с.
9. Лапшина И.З., Тургумбаева Х.Х., Бейсекова Т.И. Физико-химические свойства фосфогипса, размещенного на отвале Жамбылского завода минеральных удобрений. // Промышленность Казахстана, - №5. – 2012. – С.56-58.
10. Вышпольский Ф.Ф., Мухамеджанов Х.В., Кыдыр М., Каримов А. Применение фосфогипса для мелиорации слитных почв (щелочных, магниевого осолнцевания) в Южном Казахстане. //Вестник сельскохозяйственной науки Казахстана, - №4. – 2006. – С.37-40.

REFERENCES

1. Лапшина И.З., Тургумбаева Х.Х., Бейсекова Т.И. Физико-химические свойства фосфогипса, размещенного на отвале Жамбылского завода минеральных удобрений. // Промышленность Казахстана, - №5. – 2012. – С.56-58.
2. Вышпольский Ф.Ф., Мухамеджанов Х.В., Кыдыр М., Каримов А. Применение фосфогипса для мелиорации слитных почв (щелочных, магниевого осолнцевания) в Южном Казахстане. //Вестник сельскохозяйственной науки Казахстана, - №4. – 2006. – С.37-40.
3. Камилов К.У. Нестехиометричные интерполимерные комплексы на основе мочевино - формальдегидной смолы и дисперсных наполнителей: Дисс. … канд. техн. наук. – Ташкент: 2005 г.
4. Рекомендации по мелиорации солонцовых земель. - М.: Колос, 2003. - 46 с.
5. Иваницкий В.В., Классен П.В., Новиков А.А. Фосфогипс и его использование. – М.: Химия, 2000. - 224 с.
6. Чиков В. И., Булка М. Е., Яртунов В. Г. Влияние удаления плодов на фотосинтетической метаболизм в листьях хлопчатника, 1985, Учереждение РАН, Казанский институт биохимии и биофизики.
7. Ахмеджонов Д. Г. Поливной режим хлопчатника при поливе водосберегающими приемами // Журнал Agroilm. –Ташкент, 2010. — № 3(15). — С. 13–14.

8. Мухамедов Г. И., Каримов З., Ахмеджонов Д. Г., Хафизов М. М., Ахмеджанов Г. А. Рекомендации по применению ИПК и созданию противофильтрационного экрана с целью экономии оросительной воды. — Ташкент, 2008, 17 с.
9. Лапшина И.З., Тургумбаева Х.Х., Бейсекова Т.И. Физико-химические свойства фосфогипса, размещенного на отвале Жамбылского завода минеральных удобрений. // Промышленность Казахстана, - №5. – 2012. – С.56-58.
10. Вышпольский Ф.Ф., Мухамеджанов Х.В., Кыдыр М., Каримов А. Применение фосфогипса для мелиорации слитных почв (щелочных, магниевого осолнцевания) в Южном Казахстане. //Вестник сельскохозяйственной науки Казахстана, - №4. – 2006. – С.37-40.

МИЛЛАТЛАРАРО ТОТУВЛИКНИ ТАЪМИНЛАШДА ДИНИЙ ҚАДРИЯТЛАРНИНГ ЎРНИ

Баҳодир Хаитов
Чирчиқ ОТҚМБЮ Гуманитар фанлар кафедраси
катта ўқитувчиси

АННОТАЦИЯ

Ушбу мақолада Ватанимизда қадимдан бошлаб турли миллат ва дин намоёндаларининг тинч ва осуда турмуш кечириб келаётганлиги айтиб ўтилган. Юртимизда диний бағрикенглик ва миллатлараро тотувликни мустаҳкамлаш соҳасида олиб борилаётган ислоҳотларга тўхталиб ўтилиб, унинг турли халқ ва дин вакилларининг ҳамжиҳатлигини оширишдаги аҳамияти ёритиб берилган.

Калит сўзлар: ислом дини, диний бағрикенглик, миллатлараро тотувлик, диний соҳадаги ўзгаришлар, ислоҳотлар.

THE ROLE OF RELIGIOUS VALUES IN PROVIDING INTERNATIONAL PEACE

Bahodir Khaitov
Chirchik Higher Tank Command Engineering School
Senior Teacher of the Department of Humanities

ABSTRACT

This article says that people of different nationalities and religions have been living in peace and tranquility in our country since ancient times. Reforms in the field of strengthening religious tolerance and interethnic harmony in our country, its role in enhancing the unity of different peoples and religions were highlighted.

Key words: Islam, religious tolerance, interethnic harmony, changes in the religious sphere, reforms.

КИРИШ

Юртимизда асрлар давомида турли миллат ва халқлар тинч-тотувликда, толерантлик ғоялари асосида осуда яшаб келганлар. “Толерантлик (лот. to1erant - сабр-тоқат), бағрикенглик – ўзгаларнинг турмуш тарзи, хулқ-атвори, одатлари, ҳис-туйғулари, фикр-мулоҳазалари, ғоялари ва эътиқодларига

нисбатан тоқатли бўлиш”, деб таъриф берилган, Ўзбекистон Миллий Энциклопедиясида. [7-485]

Бугунги кунда ҳам миллатлараро тотувлик ва динлараро бағрикенглик ғояси дунёда энг долзарб муаммолардан биридир. Шу муносабат билан ЮНЕСКО 1995-йил Парижда “Бағрикенглик тамойиллари декларацияси”ни қабул қилди. Бирлашган Миллатлар ташкилоти эса ҳар йилнинг 16-ноябрини “Халқаро бағрикенглик куни” деб эълон қилди. [6-471]

Мамлакатимиз ҳудудида яшаган аҳоли қадимдан турли-туман динларга эътиқод қилиб келганлар. Тарихий маълумотларга қараганда ислом дини VII аср охири VIII аср бошларида юртимизга кириб келган. Унга қадар аҳолимизнинг асосий қисми зардуштийлик динига сиғинган бўлса-да, насронийлик, буддизм, яҳудийлик, шомонизм, оташпарастлик, ҳиндуизм каби динларга ҳам эътиқод қилувчилар кўпчиликни ташкил этган. [6-45] Жумладан, Самарқанд вилоятининг Ургут шаҳри нафақат мамлакатимиз, балки бутун Марказий Осиё минтақасида насронийлик маркази бўлган бўлса, Сурхондарё вилоятининг Термиз шаҳри буддизм марказларидан бири ҳисобланган.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОДОЛОГИЯ

Ислом дини анъаналари ҳаётимизга тўлиқ сингиб, турмуш тарзимизнинг ажралмас қисмига айланиб кетганидан сўнг қатор миллий ва маҳаллий динлар таъқиқланган, бошқа динларга эътиқод қилувчилар турли тазйиқларга учраганлар. Лекин бирмунча вақт ўтгандан сўнг ислом дини билан бир қаторда бошқа дин вакиллари елкама-елка, бир маконда ўзаро иноқликда яшашни давом эттирганлар. “Бу даврда маънавиятда ҳурфикрлилик, ҳар қандай билим, илм-фанга ҳурмат, диний оқимлар эркинлиги устуворлик қилган. Диний ва дунёвий илмлар ўзаро узвий боғлиқ ҳолда ривожланган. Қадимги юнон, ҳинд ва бошқа юртлар анъаналаридан, билим манбаларидан ҳам кенг ижодий фойдаланилди”. [8-125]

Ҳозирги вақтда юртимизда 130 дан ортиқ миллат ва элат намоёндалари, 16 диний конфессияга мансуб 2238 та диний ташкилот, православ ва протестант семинариялари фаолият юритиб, мамлакатимизнинг тараққиётига ўзларининг муносиб ҳиссасини қўшиб келмоқдалар. [6-476]

Бизнинг ҳудудимизда минглаб йиллардан бери турли диний эътиқод вакиллари диний бағрикенглик тамойили асосида яшаб келаётганлигини кўриш мумкин. Халқимизнинг ҳаётида ён-атрофдаги шахслар қайси динга эътиқод қилмасин уларга ўзаро ҳурмат асосида, олижаноблик туйғулари билан муносабатда бўлганлигини кўришимиз мумкин.

Мисол тариқасида, яҳудий миллатига мансуб шахсларнинг ўрта асрларда бошқа ўлкалардан қувғин қилиниши уларни Бухоро шаҳрига келиб жойлашишларига сабаб бўлган. Шу давр давомида кўчиб келган яҳудийлар ва

шу ҳудудда истиқомат қилувчи ерли аҳоли вакиллари ўртасида ҳеч қандай низоларни келиб чиқмаганлигини кўришимиз мумкин.

Соҳибқирон Амир Темур даврида бошқа дин ва миллат вакилларига бошпана берганлиги, уларни ўз ҳимоясига олганлиги ҳақидаги маълумотлар кўплаб сақлаб қолинган. Улардан бирида Соҳибқироннинг Яқин Шарқ давлатларига ҳарбий юриши вақтида Ироқ ҳудудида мусулмонларнинг шиа йўналишига мансуб аҳолини қирғин қилинишининг устидан чиқади. Амир Темур ўзининг одилона сиёсати туфайли бу ердаги шиа ва суннийлар ўртасидаги урушга барҳам беради.

Соҳибқирон авлодидан бўлган Заҳриддин Муҳаммад Бобур Ҳиндистон ҳудудларини ўз қўлига киритгандан сўнг бу ҳудуд аҳолисини ёппасига исломлаштиришга киришмади, балки ҳиндларнинг эътиқод қилувчи ўз динлари учун кенг имкониятлар яратиб, улардаги марҳумнинг яқинларини қўшиб ўтда ёндиришларига чек қўйди.

НАТИЖАЛАР

Бу тарихий мисоллардан кўриниб турибдики диний бағрикенглик миллатимиз менталитетига қўшилиб кетган бўлиб, у ўзбек халқи маънавий дунёқарашининг ажралмас қисмига айланган. Биринчи Президентимиз: “Халқимизнинг асрлар синовида янада кучайиб, тобланиб борган мустаҳкам иродаси, иймон-эътиқоди нафақат қадимий маънавиятимиз, балки миллий ўзлигимизни сақлаб қолишга асос бўлади”, [3-26] деб таъкидлаган эди.

Юртбошимиз Ш.Мирзиёев томонидан йўлланган жорий йилдаги мурожаатномада, жамиятда миллатлараро тотувлик, диний бағрикенглик муҳитини мустаҳкамлаш борасидаги ишларни изчил давом эттириш алоҳида таъкидланди. Шунингдек, 30 июль – “Халқаро дўстлик куни” муносабати билан юртимизда биринчи марта “Дўстлик ҳафталиги”ни ва “Дўстлик” халқаро форум-фестивалини ўтказишни таклиф этди. [4-28]

Сўнгги йилларда Президентимиз Ш.Мирзиёев бошчилигида том маънода кенг қамровли ислоҳотлар амалга оширилиб, аҳолимизнинг турмуш тарзини яхшилаш, унинг даромадларини ошириш, мамлакатимиз нуфузини жаҳон майдонларида янада юқори чўққиларга олиб чиқиш, миллатлараро тотувлик ва динлараро бағрикенглик тамойиллари асосида яшашларига алоҳида эътибор қаратилиб келинмоқда.

Мустақилликнинг илк йилларидаёқ биринчи Президентимиз ташаббуслари билан диний соҳада қатор ижобий ўзгаришлар амалга оширилган. Айниқса, аҳолимизнинг катта қисми эътиқод қилувчи ислом дини анъаналари ва қадриятларини тиклашга алоҳида урғу берилган. Жумладан, Имом Термизий, Имом Бухорий, Маҳмуд аз-Замахшарий, Нажмиддин Кубро,

Баҳоуддин Нақшбанд, Аҳмад Яссавий, Хожа Аҳрор Вали, Бурҳониддин Марғиноний, Имом Мотурудий каби ислом дини ривожига улкан ҳисса қўшган буюк аллома ва мутафаккирларнинг номлари қайта тикланди. Уларнинг асарлари таржима қилинди ва бир неча марта чоп этилди. Шунингдек, Рамазон ва Қурбон ҳайитларини нишонлаш ва муқаддас Ҳаж зиёратини амалга ошириш борасида аҳолимизга қатор енгилликлар берилди.

Шу ўринда таъкидлаш лозимки, жорий йилда Имом Бухорий, Имом Мотурудий, Абу Муин Насафий каби буюк аллома ва мутафаккирларнинг таваллуд айёмлари юқори савияда ўтказилиши белгиланган.[4-29]

Шу билан биргаликда ислом дини анъаналарини чуқур ўрганиш ва таҳлил қилиш мақсадида 1999 йилда Тошкент Ислом институти ташкил этилди.

Шуни таъкидлаш ўринлики, 1992 йил қабул қилинган Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 31-моддасида: “Ҳамма учун виждон эркинлиги кафолатланади. Ҳар бир инсон хоҳлаган динга эътиқод қилиш ёки ҳеч қайси динга эътиқод қилмаслик ҳуқуқига эга. Диний қарашларни мажбуран сингдиришга йўл қўйилмайди”, [1-13] деб белгилаб қўйилган.

Бугунги кунда ҳам ушбу ислоҳотлар изчиллик билан давом эттирилмоқда. Миллатлараро муносабатлар ва динлараро бағрикенглик тамойилларига алоҳида урғу бериб келинмоқда.

Ҳурматли Президентимиз Ш.М.Мирзиёев томонидан қабул қилинган Ўзбекистонни янада ривожлантиришнинг бешта устувор йўналишини қамраб олган Ҳаракатлар стратегиясининг бешинчи йўналиши «Хавфсизлик, миллатлараро тотувлик ва диний бағрикенгликни таъминлаш, чуқур ўйланган, ўзаро манфаатли ва амалий руҳдаги ташқи сиёсат юритиш» деб номланиб, унда миллатлараро муносабатлар соҳасидаги сиёсатнинг устувор йўналишлари концепциясини ҳамда Диний соҳадаги давлат сиёсати концепциясини ишлаб чиқиш назарда тутилган [2-4].

МУҲОКАМА

Мамлакатимиз тарихига эътибор қаратадиган бўлсак ислом дини ривожига улкан ҳисса қўшган кўплаб буюк алломалар етишиб чиққанлигини, уларнинг асарлари мана бир неча асрлардан бери бутун мусулмон оламида алоҳида эътибор ва эҳтиром билан ўқиб-ўрганиб келинаётганини кўришимиз мумкин. Улар жумласига, Имом Бухорийнинг “Ал-жомеъ ас-саҳиҳ”, “Ал-адаб ал-муфрад”, Имом Термизийнинг “Суннаи Термизий”, Маҳмуд аз-Замахшарийнинг “Ал-Кашшоф”, Бурҳониддин Марғинонийнинг “Ҳидоя” асарларини алоҳида таъкидлаш мақсадга мувофиқ.

Сўнгги йилларда Президентимиз томонидан турли диний экстремистик ташкилотларга аъзо бўлиб қолган минглаб фуқароларимиз авф этилди. Яқин Шарқ минтақасида баъзи сабабларга кўра бориб қолган, яқинларидан ажралган қанчадан-қанча фуқароларимиз, жумладан, ота-онасиз болалар қуролли тўқнашув ўчоқларидан ватанимизга қайтарилди.

Ш.М.Мирзиёев БМТ Бош Ассамблеясининг 72-сессиясида сўзлаган нутқида ҳам: “Дунёда терроризм таҳдидлари айниқса, сўнгги йилларда кучайиб бораётгани уларга қарши курашиш усули ўзини оқламаётганидан далолат беради.

Бу борада кўп ҳолларда таҳдидларни келтириб чиқараётган асосий сабаблар билан эмас, балки уларнинг оқибатларига қарши курашиш билангина чекланиб қолинмоқда. Халқаро терроризм ва экстремизмнинг илдизини бошқа омиллар билан бирга жаҳолат ва муросасизлик ташкил этади, деб ҳисоблайман.

Шу муносабат билан одамлар, биринчи навбатда, ёшларнинг онгу тафаккурини маърифат асосида шакллантириш ва тарбиялаш энг муҳим вазифадир”, [5-22] деб таъкидлаб ўтган эди.

2018 йил 16 апрелда “Диний-маърифий соҳа фаолиятини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Президент Фармони эълон қилинди. Ушбу фармонга кўра қуйидаги масалаларга алоҳида эътибор қаратиш лозимлиги белгиланди:

Биринчидан, “жаҳолатга қарши маърифат” ғоясининг мазмун-моҳиятини янада чуқурроқ сингдириш;

Иккинчидан, ислом дини ва жаҳон цивилизациясига улкан ҳисса қўшган аждодларимизнинг бой маданий меросини чуқур ўрганиш асосида ёшларнинг онгу тафаккурини тўғри шакллантириш;

Учинчидан, диннинг зўравонлик ва қон тўкиш билан бир қаторга қўядиган ёт ғояларнинг асл моҳияти ва мақсадлари ҳақида аҳолининг, айниқса, ёшларнинг хабардорлик даражасини ошириш;

Тўртинчидан, жамиятда бағрикенглик, ўзаро ҳурмат, меҳр-оқибат, тинчлик ва тотувлик, ижтимоий-маънавий муҳит барқарорлигини таъминлаш масалаларига алоҳида эътибор қаратиш;

Бешинчидан, информацион ривожланган даврда жамиятимизнинг ижтимоий-маънавий муҳит барқарорлигига ва эътиқод эркинлигига таҳдид туғдириши мумкин бўлган омилларни барвақт аниқлаш ва уларни олдини олишга қаратилган ахборот-таҳлилий фаолиятни кучайтириш;

Олтинчидан, диний ва дунёвий билимлар уйғунлигини ривожлантириш асосида таълим сифатини ошириш.

Бугунги глобаллашув даврида бутун дунё “кичик бир қишлоққа айланди” дейиш мумкин. Атрофимизда рўй бераётган турли ижтимоий-сиёсий ўзгаришларга бефарқлик оғир оқибатларни келтириб чиқариши мумкин. Сўнгги йилларда Яқин Шарқ минтақасида содир бўлган воқеаларнинг кўпчилигида бевосита ўзаро диний келишмовчиликларнинг ўрни борлигини кўриш мумкин. Жумладан, Ливан, Ироқ, Сурия, Миср, Яман каби давлатларда бўлиб ўтган ва турли кўринишларда давом этаётган воқеалар фикримиз далилидир. Ачинарли жиҳати шундаки, баъзи оммавий ахборот воситалари ва интернет нашрлари томонидан етарли даражада ўрганилмаган, бир ёқлама фикрлар билдирилган, асоссиз, расмий тасдиқланмаган хабарларни тарқатишлари натижасида кўплаб инсонлар, айниқса ислом дини ҳақида етарли маълумотга эга бўлмаган кишилар орасида ислом дини тўғрисида нотўғри тасаввурнинг шаклланишига, шунингдек, “исломофобия” вужудга келаётганлигини кўриш мумкин.

ХУЛОСА

Шундай экан, ёшлар тарбиясига ҳар қачонгидан ҳам юқори даражада эътиборли бўлиш бугунги куннинг муҳим талабларидан десак, асло муболаға бўлмайди. Чунки, ёшлар онгида диний бағрикенглик ғояларининг шакллантирилиши миллатлар ўртасидаги тинчлик, барқарорлик ва ўзаро ҳамкорлик алоқаларининг ривожланишига сабаб бўлади.

Хулоса қилиб айтганда ҳар бир шахс, ҳар бир миллат бугунги кунда ўз тараққиётининг кейинги тақдири ҳақида ўйлар экан, миллатлараро тотувлик ва динлараро бағрикенглик тамойиллари ҳақида чуқур ўйлаши лозим. Бу борада айниқса, ўсиб келаётган ёш авлод вакилларига диннинг ҳақиқий мазмун-моҳияти ҳақида чуқур ва батафсил тушунча бериш уларни турли зарарли ва ёт ғоялар таъсирига тушиб қолишининг олдини олган бўлар эди.

Зеро, ҳурматли юртбошимиз таъкидлаганидек: “Мамлакатимизда “жаҳолатга қарши маърифат” деган эзгу ғоя асосида ислом динининг инсонпарварлик моҳиятини, тинчлик ва дўстлик каби олижаноб мақсадларга хизмат қилишини тарғиб этиш кун тартибимиздаги доимий масалалардан бири бўлиб қолади” [4-28].

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. Т.: Ўзбекистон, 2017 й.
2. “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Харакатлар Стратегияси тўғрисида”. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 феврал ПФ-4947-сонли Фармони. Т.: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2017 й.

3. И.А.Каримов Юксак маънавият – енгилмас куч. Т.: Маънавият, 2016.
4. Ўзбекистон Республикаси Президентининг Олий Мажлисга йўллаган мурожаатномаси. 2020 й. www.gov.uz
5. Ш.М.Мирзиёев. БМТ Бош Ассамблеясининг 72 сессиясида сўзлаган нутқи. Дунё, сиёсат, жамият. 8-нашр. Гулистон. 2017 й.
6. М.Раҳимов, А.Замонов. Ўзбекистон тарихи. Т.: “Фан” нашриёти. 2019 й.
7. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 8-том. Т.: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти, 2000 й.
8. Қ.Усмонов, М.Содиқов, С.Бурхонова. Ўзбекистон тарихи. Т.: “ИҚТИСОД-МОЛИЯ”, 2016 й.

REFERENCES

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. Т.: Ўзбекистон, 2017 й.
2. “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Харакатлар Стратегияси тўғрисида”. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 феврал ПФ-4947-сонли Фармони. Т.: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2017 й.
3. И.А.Каримов Юксак маънавият – енгилмас куч. Т.: Маънавият, 2016.
4. Ўзбекистон Республикаси Президентининг Олий Мажлисга йўллаган мурожаатномаси. 2020 й. www.gov.uz
5. Ш.М.Мирзиёев. БМТ Бош Ассамблеясининг 72 сессиясида сўзлаган нутқи. Дунё, сиёсат, жамият. 8-нашр. Гулистон. 2017 й.
6. М.Раҳимов, А.Замонов. Ўзбекистон тарихи. Т.: “Фан” нашриёти. 2019 й.
7. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 8-том. Т.: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти, 2000 й.
8. Қ.Усмонов, М.Содиқов, С.Бурхонова. Ўзбекистон тарихи. Т.: “ИҚТИСОД-МОЛИЯ”, 2016 й.

МЕТОДИКА ОПРЕДЕЛЕНИЯ ДЕТАЛЕЙ, КРИТИЧЕСКИХ ПО НАДЕЖНОСТИ АВТОМОБИЛЕЙ

Окбута Каримович Адилов
Джизакский политехнический институт
email: oqbuta@mail.ru

Илҳом Искандарович Умиров
Джизакский политехнический институт
email: umirov-i@mail.ru

Бекзод Абдукаримович Уразов
Джизакский политехнический институт
email: umirov-i@mail.ru

АННОТАЦИЯ

На этом статие преведено методика определения показателей эксплуатационной надежности автомобилей. Оценка эксплуатационной надежности автомобилей при перевозке базируется на общепринятых методиках определения показателей свойств надежности, а также определения деталей, критических по надежности и определения деталей, лимитирующих перечень профилактических воздействий.

Ключевые слова: автомобиль, техническая обслуживания, ремонт, перевозка, показатели, эксплуатационный свойство, деталь.

METHODOLOGY OF DETERMINING PARTS CRITICAL FOR THE RELIABILITY OF CARS

Okbuta Karimovich Adilov
Jizzakh Polytechnic Institute
email: oqbuta@mail.ru

Ilhom Iskandar ugli Umirov
Jizzakh Polytechnic Institute
email: umirov-i@mail.ru

Bekzod Abdukarimovich Urazov
Jizzakh Polytechnic Institute
email: urazov1986@mail.ru

ABSTRACT

This article presents the methodology for determining the indicators of the operational reliability of cars. Assessment of the operational reliability of vehicles during transportation is based on generally accepted methods for determining indicators of reliability properties, as well as determining parts that are critical in terms of reliability and determining parts that limit the list of preventive actions.

Key words: car, maintenance, repair, transportation, indicators, performance property, part.

ВЕДЕНИЕ

Выявление деталей, критических по надежности автотягачей, производится методом комплексного анализа безотказности, долговечности и ремонтопригодности деталей в следующей последовательности.

Во-первых, выявляются детали, лимитирующие безотказную работу узла, системы или агрегата. Под лимитирующими безотказность деталями и узлами понимаются такие детали и узлы, гамма - процентный ресурс которых на рассматриваемом пробеге ниже 90% и ниже 95% для деталей, влияющих на безопасность движения.

Во-вторых, определяются детали и узлы, лимитирующие долговечность. Такими деталями и узлами понимаются те, ресурс которых меньше ресурса агрегата или автомобиля до капитального ремонта или меньше ресурса, заданного в соответствии с техническими условиями завода-изготовителя.

В третьих, при отработке первичного материала выбираются детали и узлы, лимитирующие безотказность и долговечность агрегатов автомобиля, по которым определяются трудовые и стоимостные затраты, идущие на устранение отказов деталей.

После определения деталей, лимитирующих отдельно безотказность, долговечность и ремонтопригодность, выявляются детали, лимитирующие надежность агрегатов автомобиля.

ЛИТЕРАТУРА И МЕТОДОЛОГИЯ

К деталям и узлам, критических по надежности автотягачей или агрегата относятся детали и узлы, имеющие не менее 50% отказов от общего числа отказов и не менее 70% стоимостных затрат от общей суммы затрат, которые идут на устранение этих отказов, т.е. на запасные части и работы по замене деталей.

В процессе эксплуатации автомобилей на поддержание их на высоком техническом уровне затрачивается во много раз больше средств, чем на изготовление этих автомобилей.

Одним из существенных резервов снижения затрат на поддержание работоспособности, повышения технической готовности, обеспечения безопасности движения автомобилей и снижения их вредного воздействия на окружающую среду в конечном итоге повышения эффективности их использования является своевременное и качественное проведение профилактических воздействий.

ОБСУЖДЕНИЕ

При техническом обслуживании автомобилей необходимо в первую очередь установить номенклатуру узлов, деталей, подвергаемых техническому обслуживанию и предупредительному ремонту. В перечень работ технического обслуживания и предупредительного ремонта должны быть включены операции не только по деталям, лимитирующим надежность, но и по деталям, лимитирующим перечень профилактических воздействий.

Выявить детали, лимитирующие перечень профилактических воздействий, можно исходя из значений показателей свойств надежности автомобилей. Количество отказов позволяют определить детали, лимитирующие перечень профилактических воздействий по критерию безотказности. Однако при этом не учитывается величина затрат, связанных с их заменой.

Не исключается, что малая вероятность потребности в замене дорогостоящей детали за ресурс изделия может вызывать больше потерь, чем две замены дешевых и легко устанавливаемых деталей.

РЕЗУЛЬТАТЫ

В связи с этим правомерна следующая формировка: к лимитирующим перечень профилактических воздействий следует относить те детали, которые не соответствуют комплексу критериев, или хотя бы по одному из них – свойств надежности, безотказности, долговечности, ремонтопригодности.

По критерию безотказности к лимитирующим перечням профилактических воздействий необходимо отнести те детали, по которым количество отказов не меньше, чем среднее количество отказов, приходящихся на одну деталь агрегата. Среднее количество отказов, приходящееся на одну деталь агрегата равно:

$$N_{CP} = \frac{N_{ОБЩ}}{m} \qquad (1)$$

где, $N_{OÁÙ}$ - обще количество отказов,

m -номенклатура заменяемых деталей.

В этом случае по критерию безотказности к деталям, лимитирующим перечень профилактических воздействий, должны быть отнесены все детали данного агрегата, имеющие отказы за рассматриваемый период:

$$N_{детал} \geq N_{ср} \qquad (2)$$

где: $N_{детал}$–количество отказов детали.

По критерию долговечности к таким деталям относятся те, у которых гамма- процентный ресурс ($L\gamma_{\%}$) меньше, чем двухкратная периодичность технического обслуживания ($L_{тоi}$) :

$$L\gamma_{\%} < 2L_{тоi.} \qquad (3)$$

По критерию ремонтопригодности к деталям, лимитирующим перечень профилактических воздействий необходимо отнести те, по которым затраты на устранение одного отказа ($T_{детал}$) детали не меньше, чем средние затраты на устранение одного отказа деталей в целом по агрегату, определяемый по формуле:

$$T_{CP} = \frac{T_{общ}}{N_{общ}} = чел * час / детал \qquad (4)$$

где: $T_{общ}$ – общие затраты на устранение всех отказов ($N_{общ}$) по агрегату.

При этом должно соблюдаться следующие условия:

$$T_{детал} \geq T_{ср} \qquad (5)$$

Определение деталей регламентирующих перечень профилактических работ позволяет уточнить перечень работ технического обслуживания подвижного состава.

Выбор подвижного состава по экономическим показателям осуществляется исследованиями и анализом каждого фактора в следующей последовательности:

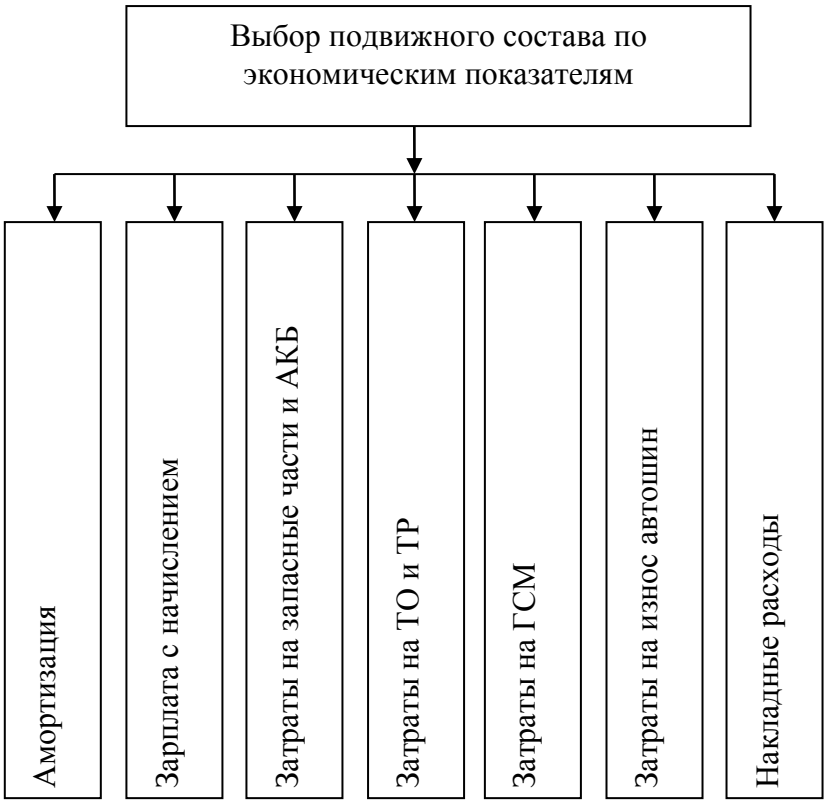


Рис 1. Выбор подвижного состава по экономическим показателям

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Выбор подвижного состава по экономическим показателям осуществляется по результатам эксплуатация подвижного состава в АТК.

Величина затрат, приходящихся на единицу продукции, определяется на основе калькуляции себестоимости, в которой все затраты распределяются по статьям в зависимости от их характера и назначения.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Постановление Кабинета Министров Республики Узбекистан «О внесении изменений и дополнений в Правила дорожного движения» (Постановление Кабинета Министров Республики Узбекистан «О мерах по дальнейшему совершенствованию системы безопасности дорожного движения Республики Узбекистан» от 19 мая 2018 года № 377) Апрель. Постановление № 292.
2. Солиев Э.А, Қулмухаммедов Ж.Р., Адилов О.К, Назаров К.М. (2014). “Правила дорожного движения и основы оказания первой помощи”. Т. Хондамир- пресс. 108-б.
3. Данные Управления транспорта Джизакской области за 2017-2018 гг.

REFERENCES

1. Постановление Кабинета Министров Республики Узбекистан «О внесении изменений и дополнений в Правила дорожного движения» (Постановление Кабинета Министров Республики Узбекистан «О мерах по дальнейшему совершенствованию системы безопасности дорожного движения Республики Узбекистан» от 19 мая 2018 года № 377) Апрель. Постановление № 292.
2. Солиев Э.А, Қулмухаммедов Ж.Р., Адилов О.К, Назаров К.М. (2014). “Правила дорожного движения и основы оказания первой помощи”. Т. Хондамир- пресс. 108-б.
3. Данные Управления транспорта Джизакской области за 2017-2018 гг.

ГЛОБАЛ ЭКОЛОГИК БАРҚАРОРЛИКНИ САҚЛАШНИНГ ИЖТИМОИЙ-ҲУҚУҚИЙ ЖИҲАТЛАРИ

Ўктамжон Ғуломович Тилавов
Мирзо Улуғбек номидаги
Ўзбекистон Миллий университети, докторант
E-mail: shahobjon.k1995@gmail.com

АННОТАЦИЯ

Мақолада инсониятнинг табиат ресурсларини ўзлаштириш учун антропотехноген ўзгартиришга йўналтирилган фаолият кўлами ва имкониятлари кенгайиши, ривожланган мамлакатлар концернлари, трансмсиллий компаниялари томонидан радиоактив ва заҳарли химиявий чиқиндиларни дунёдаги турли мамлакатлар ҳудудида кўмиш ва океанларга чўктиришнинг экологик барқарор ривожланишга кўрсатаётган салбий таъсири натижасида глобал халқаро низоларнинг кучаяётгани таҳлил қилинган.

Калит сўз: антропотехноген ўзгариш, глобал халқаро низолар, экологик суверинитет, экологик уруш.

SOCIAL AND LEGAL ASPECTS OF GLOBAL ENVIRONMENTAL SUSTAINABILITY

Uktamzhon Gulomovich Tilavov
National University of Uzbekistan
named after Mirzo Ulugbek, doctoral student
E-mail: shahobjon.k1995@gmail.com

ABSTRACT

The article analyzes the growing global conflict as a result of the expansion of human activity and the possibilities of anthropotechnogenic transformation, the disposal of radioactive and toxic chemical waste by developed countries and transnational companies in various countries and their negative impact on environmentally sustainable development.

Key words: anthropotechnogenic changes, global international conflicts, ecological sovereignty, ecological war.

КИРИШ

Инсониятнинг муайян ижтимоий макон ва тарихий вақтда халқаро экологик сиёсий муносабатларни регламентлаштирувчи халқаро экологик ҳуқуқ нормаларининг воқеликка адекватлигини таъминлаш – глобал миқёсда барқарор ижтимоий-сиёсий тараққиёт шарти ҳисобланади. Зеро, ижтимоий-экологик макон ва вақт тарихий ўлчамида – минг йиллар давомида тадрижий ривожланиш натижасида шаклланган биосфера табиий-экологик комплекси мувозанатига нисбатан, суверинитетликнинг ҳар қандай кўриниши, шартли ва нисбий характер касб этиб борган.

Бошқача айтганда, халқаро экологик муносабат субъектларининг: уруғчилик, қабилачилик муносабатлари инқирозидан – фуқаролик жамияти ва сиёсий демократия шаклланишигача; овчилик ва содда қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришидан – урбанизациялашган индустриал-саноат инқилобигача; миллий маҳдудликдан, оломон инстинктидан – илм-фан, техника, инновацион технология, интеллектуал салоҳият, маданий муносабатлар интеграцияси ва глобаллашувигача; миллатларнинг идентификациялашиб, ўз-ўзини англашгача бўлган эволюцион ривожланиши экологик суверинитет тушунчасининг анъанавий мазмунини ҳам, шаклини ҳам, аҳамиятини ҳам ўзгартириб, глобал барқарор тараққиётнинг янги парадигмасини, мақомини шакллантирди.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОДОЛОГИЯ

XX асрнинг иккинчи ярмидан бошланган глобаллашув жараёни инсон ижтимоий-сиёсий фаолиятининг барча жабҳаларини, шу жумладан халқаро экологик муносабатлар барқарорлигини таъминлашга мутасадди институтлар ташкилий асослари ва механизмларини ўзгартиришни тақозо қилмоқда. Яъни инсониятнинг табиат ресурсларини ўзлаштириш учун антропотехноген ўзгартиришга йўналтирилган фаолият кўлами ва имкониятлари кенгайиши, муқаррар равишда, давлатлар суверинитетлиги (айниқса, трансчегаравий табиий ресурслардан фойдаланиш) масаласига муносабатини ўзгартириб юбормоқда. Зеро, атмосфера, сув, тупроқ ифлосланиши, тикланмайдиган табиий ресурсларнинг камайиб кетиши, Ер юзида истиқомат қиладиган барча кишилар манфаатларига, истисносиз таъсир қилаётган ҳозирги шароитда, табиий атроф-муҳитни муҳофаза қилиш ва глобал экологик барқарор тараққиётни сақлаш умуминсониятнинг стратегик вазифаси бўлиб қолди.

Айрим давлатларнинг хўжалик соҳасида табиатга “индустриал босими” кучайиши: маҳаллий, миллий, минтақавий чегаралардан чиқиб, кўп ҳолларда, экологик мувазанатга салбий таъсири глобал барқарор тараққиётни издан чиқаради. Уларни бартараф қилишга алоҳида мамлакат (ҳатто, улар гуҳи)нинг имконияти, кучи етмай қолиши жаҳон ҳамжамиятининг “миллий сиёсий

суверинитет эйфориясини” четга суриб, глобал экологик барқарор тараққиёт учун ҳамкорликда ҳаракат қилишни кун тартибига қўймоқда.

Глобал экологик барқарорликни сақлаш, нафақат илмий, техник, технологик муаммо, балки ижтимоий, иқтисодий, сиёсий, ҳуқуқий ва маънавий муаммодир. Айрим давлатларда миллитаристик техника-технологиясини (айниқса, оммавий қирғин қуролларини яритиш индустриясини) халқаро экологик ҳуқуқий назорат институтлари ва жамоатчилик эътиборидан четда ривожлантирилиши, глобал барқарорликни сақлаш муаммосини кескинлаштиришга олиб келиши ҳақида кўплаб мисоллар келтириш мумкин.

Муайян минтақада давлатлараро экологик сиёсий муносабатларда зиддиятли вазиятларни бартараф қилишда халқаро ҳамжамият имкониятларидан фойдаланиб, ҳатто радикал сиёсий чоралар қўллаш таклифлар билдирилганлиги экология тарихидан маълум. Масалан, 1913 йил 17-19 ноябрь кунлари БМТнинг Бернда ўтказилган халқаро Конгрессида Швейцария давлати вакили Л.Форрер: “Агар табиатни муҳофаза қилиш объекти океанлар, саҳролар, чўллар ҳеч қандай давлатга тегишли бўлмаса ёки бир неча мамлакатга тегишли (***трансчегаравий – Ў.Т.***) бўлса, уларни муҳофаза қилишда давлат ўз кучи, ҳаракати билан зарур натижаларга эриша олмаса ёки давлатнинг аралашуви ***(бошқа давлатлар – Ў.Т.)*** фуқаролари манфаатларига зарар етказса ва табиат муҳофазасига фойда келтирмаса, бундай ҳолатда бутун цивилизациялашган давлатлар ёки уларнинг гуруҳи халқаро келишувларга кўра уларни умумий талабларни бажаришга, ҳаёт тарзини қабул қилишга мажбурлашлари керак” [1], деган эди.

Шу ўринда, айрим давлатлар ёки уларнинг гуруҳлари ўртасидаги қуролланиш пойгаси, ядро ва бошқа оммавий қирғин қуролларининг яратилиши (ҳатто, локал ҳудудларда превентив синовлардан ўтказилиши ҳам), глобал экологик хавфсизликка, барқарор тараққиётга жиддий таҳдид бўлиб қолаётганини таъкидлаш жоиз. Масалан, БМТнинг табиий атроф-муҳитни муҳофаза қилиш бўйича Махсус қўмитаси докладида бундай синовларда 10 минг тонна тротил эквиваленти қувватига тенг битта ядро зарядини портлатиш 400 дан 1300 гектаргача майдонда ўсимликларнинг тўлиқ ёки катта миқёсда йўқотилишига олиб келади. Бир минг тонна тротил эквивалентига тенг нейтрон бомбасининг 200 метр баландликда портлаши эса – 40 гектар ердаги микроорганизмларни, 100 гектардаги ҳашоратларни, 330 гектардаги ўсимликларни, 250 гектардаги сув ва қурукдикда яшовчи жониворларни ҳамда судралиб юрувчиларни, 490 гектар майдондаги кўплаб сут эмизувчилар ва қушларни йўқотиб юбориши кўрсатилган [2].

Турли урушлар, кўлами ва характеридан қатъий назар, давлатлар суверинитетлигига, экологик барқарор тараққиётга тажовузнинг намоён бўлишидир. Яъни табиий атроф-муҳит ва давлатлар экологик суверинитетлигига

энг кўп зарар урушлар туфайли етказилади. Урушлар муайян минтақада экологик мувозанатнинг таркибий элементлари флора ва фаунасига салбий таъсир кўрсатади. Масалан, ЕИ хабарига кўра, Марказий Осиёда 1 миллиард тоннадан ортиқ уран чиқиндилари мавжуд. Уч мамлакатдаги 7 та уран чиқиндиси кўмилган жой энг асосийлари ҳисобланади. Расмийлари уч мамлакат кесишган, аҳоли зич жойлашган Фарғона водийси ифлосланишининг олдини олиш чораларини кўрмоқда. Булар – Қирғизистондаги Мойлисой, Шекафтар ва Мингқуш, Ўзбекистондаги Чоркесар ва Янгиобод, Тожикистондаги Истиқлол ва Деҳмой каби шаҳар ва қишлоқлардир [3].

МУҲОКАМА

Урушларнинг экологик барқарор тараққиётга таъсир оқибатлари, айниқса Жанубий Вьетнамда кўзга яққол ташланади. Умуман АҚШлик босқинчиларнинг Ҳиндихитой урушида “экологик уриш тактика”си, яъни “куйдирилган ер” тактикасидан кенг миқёсда фойдаланиши, минтақа давлатлари иқтисодиётига зарарли таъсир кўрсатишни давом эттирмоқда [4]. Келтирилган бу мисоллар, глобал барқарор тараққиётнинг давлатлар экологик суверинитетлиги масаласи билан бевосита боғланиб кетганлигини кўрсатади. Шунинг учун ҳам, шу фикр БМТ Бош Ассамблеясининг 1981 йилдаги XXXVI сессиясида қабул қилинган “Ер табиатини ҳозирги ва келажак авлодлар учун сақлашда давлатларнинг тарихий жавобгарлиги ҳақида”ги резолюциясида, шунингдек, БМТ Бош Ассамблеясининг 1982 йилги XXXVII сессиясида эълон қилинган “Бутунжаҳон табиат хартияси”да ҳам таъкидланган [5]. Бу ҳужжатларда халқаро муносабатлар тарихида биринчи марта: табиий атроф-муҳитни муҳофаза қилиш билан Ер юзида тинчликни сақлаш; давлатлар суверинитетлигини муҳофаза қилиш билан қуролланиш пойгасига чек қўйиш; глобал экологик барқарор тараққиёти билан умуминсоният цивилизацияси натижаларини сақлаб қолиш ўртасида органик боғлиқлик борлиги очиб берилган.

Шу муносабат билан қуролланиш пойгасини бартараф қилиб, ялпи қуролсизланишга йўналтирилган халқаро шартномаларнинг давлатлар экологик суверинитетини таъминлаш ҳамда глобал экологик хавфсизлик учун катта аҳамиятга эгалигини алоҳида таъкидлаш жоиз. Улар орасида “Атмосферада, космик фазода ва сув остида ядро қуроли синовини тақиқлаш” тўғрисидаги Москва шартномаси (5 август, 1963 йил); “Ядро қуролини тарқатмаслик тўғрисидаги” Шартнома (1 июль, 1968 йил); “Бактериологик (биологик) ва заҳарли қурольларни кашф қилиш, ишлаб чиқариш ва уларнинг заҳираларини тўплашни таъқиқлаш ҳамда уларни йўқотиш тўғрисидаги” Конвенция (10 апрель, 1972 йил); “Денгиз ва океанларга ва уларнинг қаърига ядро қуроли ва бошқа оммавий қирғин қурольларини жойлаштиришни таъқиқлаш тўғрисидаги”

Шартнома (7 декабрь, 1970 йил); “Табиий муҳитга ҳарбий ёки бошқа ҳар қандай душманларга таъсир қилувчи воситаларни қўллашни таъқиқлаш тўғрисидаги” Конвенция (10 декабрь, 1976 йил) ва бошқа қабул қилинган халқаро ҳужжатлар муҳим аҳамиятга эга бўлмоқда. Зеро, глобал экологик барқарор тараққиётни муҳофаза қилиш соҳасидаги кенг халқаро ҳамкорликка асос қилиб олинган бу шартномалар, давлатлар экологик суверинитет масаласи билан боғлиқ бошқа халқаро таклифлар, нафақат планета табиатини муҳофаза қилиш ҳақидаги ғамхўрлик руҳини, балки глобал экологик хавфсизлигини ва давлатларнинг экологик суверинитетлигини сақлаш учун ҳаракатни намоён қилади.

Чунки ҳозирги замонда ***глобал экологик беқарорлик*** кескинлашиб кетиши (айниқса, иқлим ўзгариши, чиқиндилар “экспансияси”, тоза ичимилик суви камёблиги, биохилма-хилликнинг “қашшоқашуви” ва бошқа) инсоният цивилизацияси тақдирига, истиқболларига бевосита даҳлдор ноанъанавий экологик муаммоларни: халқаро ҳуқуқ нормалар, умуминсоний маънавий-ахлоқий қадриятлар, демократик-гуманистик тамойиллар асосида кенг миқёсдаги: ҳамкорлик, ўзаро ёрдам, ижтимоий шерикчилик йўли билангина ечиш мумкинлиги, аксиоматик ҳақиқатга айланди.

НАТИЖАЛАР

Бу эса, юқорида кўрсатилган асосларга кўра, халқаро ижтимоий-сиёсий муносабатлар интеграциялашуви ва глобаллашуви шароитида “умуминсоний барқарор тараққиёт” тушунчасининг: сиёсий мазмунини, ҳуқуқий мақомини, тарихий аҳамиятини белгилашда:

биринчидан, давлатларнинг легитим чегаралари доирасида табиий бойликлардан фойдаланишлари минтақадаги бошқа давлатлар ва халқлар барқарор тараққиётига салбий таъсир қилувчи омилларни ҳамкорликда бартараф қилишини;

иккинчидан, инсоният ҳаётининг асоси бўлган планета табиати – глобал экологик макон ягоналиги ва умумийлигидан: давлатлар сиёсий суверинитети, миллатлар экологик мустақиллигининг шартлилиги ва нисбийлигини эътироф этилишини;

учинчидан, ҳар қандай давлатнинг халқаро ижтимоий-сиёсий муносабатларида минтақавий ва глобал манфаатлар устуворлиги, муаммолар ечимида экологик толерантлик тамойилига, ўзаро ҳамкорлик, ёрдам ва ижтимоий шерикчиликка асосланиши;

тўртинчидан, инсониятнинг XX аср охири ва XXI аср бошларида дунё экологик манзарасидаги салбий ўзгаришларга масъулият билан ёндашиб, табиий ресурслардан бесамар фойдаланиш оқибатлари учун жавобгарликнинг англанилиши;

бешинчидан, мамлакатлар ва минтақаларнинг: ижтимоий, иқтисодий, сиёсий барқарорлиги, барча экологик низоларнинг тинч йўл билан бартараф этилиши – экологик суверинитет тушунчаси мазмунини белгилашда асосий тамойиллари ҳисобланади.

Зеро, давлатларнинг ижтимоий, иқтисодий, сиёсий барқарор тараққиёти характерини табиий атроф-муҳитни муҳофаза қилиш ва ресурслардан оқилона фойдаланиш контекстида қарайдиган бўлсак: ***"экологик суверинитет – юридик-ҳуқуқий категория ва сиёсий-ҳуқуқий феномен сифатида, замонавий демократик давлат ва фуқаролик жамиятининг моҳиятидан келиб чиқиб, унинг "умумий" суверинитетлигини белгилайдиган сиёсий-ҳуқуқий муносабатлар тизими" [6]*** ҳисобланади ва моҳияти шу тизим элементларини комплекс-системали функционал таҳлил қилиш орқали аниқланади.

Инсоният умумий табиий яшаш муҳитининг ***глобал экологик барқарорлиги*** нозик ва ташқи таъсирларга жуда берилувчанлигидан, муайян давлатларнинг ўз ҳудудида арзимас "соф миллий" хўжалик фаолияти натижасида минтақавий, ҳатто глобал даражадаги муаммоларни вужудга келтириши мумкин. Бу эса, трансчегаравий табиат бойликларидан фойдаланишда давлатларнинг экологик суверинитетлиги даҳлсизлигини ва глобал барқарор ривожланишини эътиборга олган ҳолда, ўзаро келишиб халқаро экологик ҳуқуқ нормалари, биосфера табиий мувозанатини сақлаш талаблари доирасида қарорлар қабул қилинишини тақозо этади. Айниқса, XX аср охирларида жаҳон сиёсий харитасидаги ўзгаришлар – қарама қарши тизимларнинг емирилиб, мустақил давлатлар вужудга келиши, уларнинг умуман суверинитетлигини, хусусан экологик суверинитетлиги масаласини кун тартибига қўйди ва халқаро ташкилотларнинг стратегик вазифаларини белгилаб бермоқда. Бунга табиатни муҳофаза қилиш билан шуғулланадиган нуфузли ҳукуматлараро ва жамоат ташкилотлари: "Табиат ва табиий ресурсларни қўриқлаш халқаро иттифоқи" – (ТҚХИ–МСОП); "БМТнинг табиатни қўриқлаш Дастури" – (ЮНЕП); "Жаҳон соғлиқни сақлаш ташкилоти" – (ЖССТ); "БМТнинг таълим, фан ва маданият бўйича ташкилоти – (ЮНЕСКО); "БМТнинг Европа иқтисодий комиссияси" – (ЕИҚ–ЕЭК); "Халқаро денгиз ташкилоти" – (ХДТ–ИМО); "Атом энергияси бўйича Халқаро агентлик" – (МАГАТЭ); "Парламентлараро иттифоқ" ва бошқа ваколатли халқаро форумларни жалб қилиш, бу қарорлар легитимлигини таъминлашда катта роль ўйнамоқда.

Ривожланиш даражаларидан, сиёсий тизимидан қатъий назар, дунё давлатларининг халқаро экологик муносабатларини глобал экологик барқарор ривожланиш тамойиллари асосида: ташкиллаштириш, бошқариш ва назорат қилиш зарурияти, унинг жаҳон миқёсида мутасадди институционал тизими таркиб топишини тақозо қилади. Айиқса, экологик муносабатлар глобаллашуви

ва кескинлашган шароитда БМТнинг мутасадди органлари миссияси, жаҳоннинг индустриал-саноатлашган мамлакатлари глобал экологик барқарор тараққиёт ва давлатлар экологик суверинитетлигини ҳимоя қилишнга шарт-шароит яратишда ҳал қилувчи омил бўлиб қолмоқда.

Ўзбекистонда халқаро экологик ҳуқуқ назариясининг йирик тадқиқотчиларидан бири – ҳуқуқшунослик фанлари доктори, профессор Й.О.Жўраев фикрича, республикамизда “экологик суверинитет”, ҳуқуқий категория сифатида эътироф этилмаган ва “давлат суверинитети”, “халқ суверинитети”, “миллий суверинитет” тушунчалари контекстида фойдаланилади, яъни унинг умумэътироф этилган қатъий илмий мақоми белгиланмаган [7]. Лекин экологик суверинитет масаласини, умуман глобал барқарор тараққиёт, хусусан умуминсоният барқарор тараққиётининг ҳозирги замон ҳуқуқ назарияси контекстида қаралса, уни давлатларнинг: а) демаркацияси халқаро миқёсда расмий эътироф этилган легитим маъмурий чегарасида – ***ҳудудий экологик барқарорлигидан***; б) давлатчилик тузуми ва сиёсий ҳокимият субъектларининг мақомидан – ***халқаро экологик муносабатлари характеридан***; в) жамият табиий ресурслари ва ишлаб чиқаришининг экологик ривожланиш даражасининг – ***экологик потенциал имкониятлари кўрсаткичларидан***; г) давлатларнинг трансчегаравий табиий ресурслардан фойдаланишда халқаро ҳуқуқ нормаларига асосланишидан – ***халқаро экологик ҳуқуқ нормалари имплементациясидан*** ажратиб кўрсатиш мумкин эмас.

ХУЛОСА

Хуллас, халқаро гуманитар ҳуқуқ таркибида экологик ҳуқуқ талабларининг давлатлар экологик суверинитетлигини муҳофаза қилишдан иборат функциясининг умуминсоний-универсал характери, барча ижтимоий-иқтисодий соҳалар барқарор ривожланишида алоҳида аҳамиятга эга. Зеро, бу функциянинг комплекс-системалилиги ва умуминсоний гуманистик-демократик характери – халқаро экологик ҳуқуқ субъектлари томонидан табиий атроф-муҳитни муҳофаза қилиш ва унинг ресурсларидан оқилона фойдаланиш соҳасидаги: ижтимоий, иқтисодий, сиёсий, маънавий-ахлоқий ва бошқа муносабатлари: ташкиллаштириш, бошқариш ва назорат қилиш фаолиятларини халқаро ҳуқуқ тамойиллари ва нормаларига асосан таъминлашида намоён бўлади.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Мохаммад С.А. Международное экологическое право в исторической ретроспективе //ЕврАзЮж № 8 (39) 2011.

2. Александров В., Моисеев Н. Ядерный конфликт – глазами климатологов и математиков. // Знание – сила. – 1992. - № 2.
3. https://central.asia-news.com/uz-Cyrl/articles/cnmi_ca/features/2018/11/15/feature-01
4. Жевлаков Э.Н. Экологические преступления (понятие, виды, квалификация). – М., 1997.
5. Официальные отчеты Генеральной Ассамблеи, тридцать седьмая сессия, Дополнение № 51, стр. 24–27.
6. Жураев Ю.А. Вопросы экологического суверинитета Республики Узбекистан. // Фалсафа ва ҳуқуқ 2013, №2, -С.59.

REFERNCES

1. Мохаммад С.А. Международное экологическое право в исторической ретроспективе //ЕврАзЮж № 8 (39) 2011.
2. Александров В., Моисеев Н. Ядерный конфликт – глазами климатологов и математиков. // Знание – сила. – 1992. - № 2.
3. Retrieved from https://central.asia-news.com/uz-Cyrl/articles/cnmi_ca/features/2018/11/15/feature-01
4. Жевлаков Э.Н. Экологические преступления (понятие, виды, квалификация). – М., 1997.
5. Официальные отчеты Генеральной Ассамблеи, тридцать седьмая сессия, Дополнение № 51, стр. 24–27.
6. Жураев Ю.А. Вопросы экологического суверинитета Республики Узбекистан. // Фалсафа ва ҳуқуқ 2013, №2, -С.59.

ОИЛАДА ВОЯГА ЕТМАГАН ЁШЛАР БИЛАН ИШЛАШНИ ТИЗИМЛИ ТАШКИЛ ЭТИШ - ҲУҚУҚБУЗАРЛИКЛАРНИ ОЛДИНИ ОЛИШНИНГ МУҲИМ ОМИЛИ

Бекзод Сайилов
Пайариқ туман 11-умумтаълим мактаби
маънавий-марифий ишлар буйича директор ўринбосари
sayilovbekzod@mail.ru

АННОТАТЦИЯ

Ушбу мақолада бугунги кунда ўзбек оиласини замон ва жамият талаблари асосида ҳар томонлама баркамоллигига эришиш, бунда оиланинг маънавий, ҳуқуқий маданиятини шакллантириш ва такомиллаштириш масалалари фалсафий таҳлил қилинган.

Калит сўзлар: Оила, ёшлар, ҳуқуқбузарлик, миллий қадриятлар, хулқ, руҳият, девиант ахлоқ.

SYSTEMATIC ORGANIZATION OF WORKING WITH YOUNG PEOPLE IN THE FAMILY IS AN IMPORTANT FACTOR FOR PREVENTION OF OFFENSES

Bekzod Sayilov
Deputy director for spiritual and educational affairs of school 11
of the Public Education Department of Payarik district.

ABSTRACT

In this article the issues of achieving all-round perfection of today’s Uzbek family on the basis of modern and social requirements, the formation and improvement of the spiritual and legal culture of the family are philosophically analyzed.

Keywords: Family, youth, delinquency, national values, behavior, psyche, deviant morality.

КИРИШ

Истиқлолга эришганимизнинг дастлабки кунларидан бошлаб юртимизда инсон ҳуқуқлари, эркинликларига риоя этилишини, уларнинг давлат томонидан ҳимоя қилинишини таъминлайдиган демократик инсонпарвар ҳуқуқий давлат ва адолатли фуқаролик жамиятини шакллантиришни ҳар бир оила аъзосидан бошлаш, уни миллий урф-одатлар, анъаналар, қадриятлар асосида олиб бориш

мақсадга мувофиқ эканлиги таъкидланиб келинмоқда. Айниқса, вояга етмаган болаларни тарбиялаш алоҳида эътиборни талаб қиладиган жараёндир, яъни уларнинг хулқ-атворини, ўқиши ёки ишини, бўш вақтини кимлар билан ва қандай ўтказишини ҳар томонлама ўрганиш, тўғри йўлдан адашиб қолиш ҳолатлари юз бериш эҳтимоли сезилиши биланоқ унинг олдини олиш имкониятини беради.

Хўш, ўсмирлар нега жиноятга қўл урмоқда? Уларнинг ота-онаси, таълим муассасаси, маҳалласи бундай ҳолатга нега бефарқ, лоқайд муносабатда бўлмоқда? Баъзи ота-оналар фарзандини тиш-тирноғи билан ҳимоя қилиб, унга гард юқтирмасликка ҳаракат этишади. Баъзи ота-оналарнинг мактабдаги —майда-чуйдаларга эътибор бериб ўтиришга вақтлари йўқ. Аммо оқибат-чи? Сиз болангизни кимдан ва нимадан ҳимоя қилишингиз керак? Нега бир қарашда туппа-тузук оилаларнинг болалари ўғриликка қўл уришаяпти? Хали ғўр болалар бир-бирига пичоқ ўқталаяпти? Далиллар шуни кўрсатмоқдаки, вояга етмаганлар орасида безорилик, ўғрилик ва босқинчилик ҳолатлари кўп учрайди[1]. -дея куйиниб гапирган эди Президентимиз Ш. Мирзиёев.

Тарбия узлуксиз жараён бўлиб, инсон дунёга келишидан бошлаб, то умрининг охиригача давом этиб боради. Бу жараён давомида атроф-муҳитдаги воқеа-ҳодисаларнинг шахсга салбий ёки ижобий акс таъсир этиши унинг инсоний фазилатлари қай даражада шаклланганлигини белгилайди. Бугунги кунда таълим соҳаси олдида турган энг долзарб муаммолардан бири ҳам айнан, шу мақсадга қаратилган бўлиб, келажак авлодни комил шахс сифатида шаклланишини таъминлашдан иборатдир. Шундан келиб чиқиб, шахс хусусиятларининг шаклланишида оиладаги ижтимоий – руҳий муҳит ва ота-оналарнинг психологик-педагогик маданиятини фалсафий таҳлил қилиш муҳим аҳамият касб этади.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОДОЛОГИЯ

Ота-оналар ва фарзандлар ўртасидаги салбий муносабатлар болаларда хулқ оғиши ҳамда психосоматик касалликларнинг келиб чиқишига сабаб бўлиши мумкин. Бугун ер юзида сиёсий, иқтисодий, ижтимоий мақсадлар кўзланган ўринишлар натижасида катта маънавий йўқотишлар юз бераётгани, миллатларнинг асрий қадриятлари, миллий тафаккури ва яшаш тарзи издан чиқаётгани, маънавияти жиддий хавф остида қолаётганини кузатиш мумкин. Шунингдек, инсонларнинг маънавий оламини, руҳиятини издан чиқаришга қаратилган турли шаклдаги ғоявий, мафкуравий, маънавий таҳдидлар ҳам содир бўлмоқда.

Бундай вазиятда шахснинг ахлоқий тарбияси, маънавий камолоти масаласи алоҳида долзарблик касб этади. Шахснинг оғишган хулқига нисбатан

махсус адабиётларда девиант ахлоқ тушунчаси қўлланилади. Шахснинг оғишган хулқи – бу умумий қабул қилинган ёки расман ўрнатилган ижтимой меъёрларга мос тушмайдиган ахлоқ шакли. У шахснинг маънавий ожизлиги таъсирида келиб чиқади ҳамда ижтимоий муҳит ва шахс ўртасидаги мураккаб вазиятларнинг келиб чиқишига сабаб бўлади[2].

Девиант хатти-ҳаракатдаги болалар ва ўсмирларга нисбатан оилада профилактика, реабилитация ва коррекция ишларини олиб бориш бўйича Э. Ғозиевнинг —Ёш даврлари психологияси, В.Каримованинг —Ижтимоий психология, Ш.А.Абдуллаеванинг —Педагогик диагностика ва педагогик коррекцияларини мисол тариқасида келтириш мумкин.

Шунингдек, бир қатор олимлар(Б.Г. Ананьев, М.Г. Давлетшин, И. И. Илёсов, Э.Ғозиев)нинг фикрича, «...ўспирин 17-19 ёшда ҳам ўз хулқи ва билиш фаолиятини онгли бошқариш имкониятига эга бўлмайди ва шунга кўра хулқ мотивларининг асосланмагани, узоқни кўролмаслик, эҳтиётсизлик каби ҳолатлар рўй беради ва бунда оила асосий ролни ўйнайди»[3].

В.Т.Лисовскийнинг фикрича 16-17 ёшлиларда айрим салбий хатти-ҳаракатлар кўзга ташланади. Мазкур ёшда хоҳиш ҳамда интилишнинг ривожланиши ирода ва характердан анча илгарилаб кетади. «Бунда одамнинг ҳаётий тажрибаси алоҳида аҳамиятни касб этади, чунки ўспирин шу тажриба етишмаслиги натижасида назария билан амалиётни, фантазия билан реалликни, романтика билан экзотикани, ҳақиқат билан иллюзияни, орзу билан ҳоҳиш, оптимизм билан қатъийликни аралаштириб юборади».

МУҲОКАМА

Оиланинг болаларга тарбиявий таъсир доираси жамиятнинг ижтимоий таъсир доираси сингари ўта кенгдир. Бироқ кейинги пайтда оилада фарзандлар тарбиясида, уларни камол топтиришда бир қатор муаммоларга дуч келинмоқда. Зеро, шахс маънавий камолотида оила тарбия марказидир.

Бугунги кунда мамлакатимизда ота-оналар ёки уларнинг ўрнини босувчи шахслар томонидан вояга етмаган болаларга уларнинг таълим олиш ҳуқуқларини лозим даражада таъминлашлари ҳамда улар томонидан ҳуқуқбузарликлар содир этилишининг олдини олиш борасидаги масъулиятни оширишга алоҳида аҳамият қаратилмоқда. Шу жиҳатдан олганда, мамлакатимизда вояга етмаганлар орасида ҳуқуқбузарликларни олдини олиш механизмларини такомиллаштириш муҳим ва зарурий бўлиб, мамлакатимиз ёшларига бу борадаги давлатимиз сиёсатини, соғлом турмуш тарзини сингдириш муаммоларининг ечимини давр тақозо этмоқда.

Вояга етмаганлар орасида жиноятчилик ва ҳуқуқубузарликнинг келиб чиқишининг бир қатор сабаблари мавжуд. Мана шу сабабларни ўрганиб, уларни

бартараф этиш педагог ва психологлар, кенг жамоатчилик, ҳуқуқ тартибот орган ҳодимлари олдида турган долзарб масалалардан биридир.

Тадқиқотларнинг кўрсатишича, ёмон ҳулқ-атворли ва аҳлоқсиз ўсмирларнинг кўпчилиги мураккаб тарбиявий ҳолатдаги оилаларда тарбияланганлар. Бу гуруҳга кирувчи оилаларда (ота-оналар ўртасида) маданият, дунёқараш, қизиқиш ва ҳис-туйғуларнинг бир-бирига мос келмаслиги натижасида ота-оналар ўртасида доимий зиддиятли ҳолатлар мавжуд бўлади, бу эса оилавий тарбиянинг бузилишига олиб келади.

Бундай оиланинг болалари худбин, манфаатпараст, сотқин, тарбияси оғир кимсалар бўлиб тарбияланади. Ичкиликбозлик, бесабаб уруш-сўкишлар, отанинг ўз аёлига ва болаларига золимларча муносабати – буларнинг барчаси болалар ва ота-оналар орасидаги соғлом руҳий муносабатларнинг бузилишига олиб келади, тарбия жараёнлари, асосан таҳдид ва жисмоний жазолашлардан иборат бўлади. Ушбу оилаларнинг болалари феъл-атворида оғишлар кузатилибгина қолмай, улар ўта қизиққон, жиззаки ва жанжалкашлиги билан ажралиб туради. Қўполлик, алдамчилик, ёлғон гапириш, золимлик каби иллатлар уларга хос хусусиятлардир. Оиладаги доимий зиддиятлардан безиб қолган болалар кўпинча, ўз уйларидан кўчага чиқиб кетади ва турли безори гуруҳларга қўшилиб қолади.

НАТИЖАЛАР

Комил инсоннинг шаклланишида оиланинг ўрни беқиёсдир. Илмий тадқиқотларнинг кўрсатишича, оилаларда қуйидаги муаммовий ҳолатлар юзага келиши мумкин:

– ижтимоий – педагогик қаровсизлик. Бунда бола, ўсмир тарбия кўрмагани, унда зарур ижобий билимлар, кўникмалар йўқлиги ёки нотўғри тарбия таъсирида бузилгани оқибатида унда салбий феъл – атвор стереотиплари шаклланган боис ўзини нотўғри тутади;

– чуқур психик дискомфорт. Оилавий муносабатларнинг нохушлиги, оиладаги салбий психологк муҳит, ўқишдаги мунтазам ўзлаштирмаслик, тенгдошлари билан алоқаларнинг яхши эмаслиги, ота-она, ўқитувчи синфдош ўртоқлари томонидан нотўғри (адолатсиз, қўпол, шафқатсиз) муносабат оқибатида келиб чиқади;

– психик ва жисмоний саломатлик ва ривожланишдан орқада қолишлар. Ёшга оид кризислар, характернинг юзага чиқиши, физиологик ва психоневрологик хусусиятларига оид бошқа сабаблар туфайли юзага келади;

– ўз иқтидорини намоён этиш, ички ва ташқи фаолликни намоён қилиш учун шароитнинг йўқлиги, фаолиятнинг фойдали турлари билан

машғул эмаслик, аҳамиятга эга бирор ижобий ижтимоий ва шахсий мақсад ва режаларнинг йўқлиги;

– назоратсизлик, атрофдаги одамларнинг салбий таъсири ва бунинг негизида ижтимоий психологик дезадаптациянинг ривожланиши, ижобий ва шахсий қадриятларнинг салбийга ўзгариши.

– ота-оналарнинг болаларга нисбатан тўғри таъсир ўтказиш воситаларини танлай билмасликлари оқибатидаги болалар ва ота-оналараро зиддиятлар;

– оиладаги анъанавий турғун таркибий тузилманинг бузилиши, яъни ота-оналардан бирининг, аксарият отанинг оиласидан кетиб қолиши.

ХУЛОСА

Ўсмирлик ёшида психологик жиҳатдан энг муҳим хислат–вояга етиш ёки катталик ҳиссининг пайдо бўлиши алоҳида аҳамиятга эга. Катталик ҳисси ижтимоий-ахлоқий соҳада, ақлий фаолиятда, қизиқишда, муносабатда, кўнгил очишда ифодасини топади. Ўсмир ўз кучи ва қуввати чидамлилиги ортаётганини, билим савияси кенгаётганини оиласи орқали англай бошлайди. Буларнинг барчаси унда катталик ҳиссини ривожлантиради. Шу билан биргаликда унда ғашга тегадиган раҳбарликдан, ўринсиз ҳомийликдан, ортиқча назоратдан, зериктирадиган ғамхўрликдан ҳоли бўлиш истаги вужудга келади. Мазкур жараён ўз навбатида катталар билан муносабат ва мулоқотда нохуш кечинмаларни пайдо қилади. Ушбу ҳолатда ота-она вазиятни тўғри боҳолаб, ўсмир ёшни тўғри йўлга бошлаб бориши барча даврларнинг энг муҳим масаласи бўлган.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РУЙХАТИ

1. Мирзиёев Ш.М. Мамлакатимизда ҳуқуқбузарликлар профилактикаси ва жиноятчиликка қарши курашиш борасида белгиланган вазифалар ижроси, бу борадаги муаммолар ва уларни ҳал қилиш масалаларига бағишланган видеоселектор йиғилишидаги маъруза —Халқ сўзи, 2017 йил 16 ноябрь
2. Хайтметов, Р. К. (2020). Иммануил кант фалсафасида инсон ва ахлоқ масаласи. *Ilm sarchashmalari*, (7), 13-15.
3. Гилинский Я.И. Девиантология. СПб. Юридический ценр Пресс. 2007. – 528 с.
4. Хайтметов, Р. (2020). Мавлоно Румийнинг “Маснавийи Маънавий” асарида амалий ахлоқ масаласи. *Тамаддун нури*, *1*, 76-79.
5. Makhmudov, K. (2019). Integrating a Mother Tongue while Teaching a Foreign Language: Problems and Solutions. The Issues of Language, Literature and History, 1, 89-91.

6. Utamuradov, A., Khojiev, T., Isanova, G., & Khaytmetov, R. (2020). The Prospects of a New Template of the Modernization Uzbekistan. *Jour of of Adv Research in Dynamical & Control Systems*, *2*(12), 2670-2676.
7. Хайтметов, Р., Мадалимов, Т., & Ахатов, Л. (2020). Капитализм ва инсон психологияси. *Педагогика ва психологияда инновациялар*, *2*, 53-61.
8. Khodjamkulov, U., Makhmudov, K., & Shofkorov, A. (2020). The Issue of Spiritual and Patriotic Education of Young Generation in the Scientific, Political and Literary Heritage of Central Asian Thinkers. International Journal of Psychosocial Rehabilitation, 24(05), 6696.
9. Давлетшин М.Г. . Психология личности.-Москва: Сентябрь, 1998.-С.17.

REFERENCES

1. Мирзиёев Ш.М. Мамлакатимизда ҳуқуқбузарликлар профилактикаси ва жиноятчиликка қарши курашиш борасида белгиланган вазифалар ижроси, бу борадаги муаммолар ва уларни ҳал қилиш масалаларига бағишланган видеоселектор йиғилишидаги маъруза —Халқ сўзи, 2017 йил 16 ноябрь
2. Хайтметов, Р. К. (2020). Иммануил кант фалсафасида инсон ва ахлоқ масаласи. *Ilm sarchashmalari*, (7), 13-15.
3. Гилинский Я.И. Девиантология. СПб. Юридический ценр Пресс. 2007. – 528 с.
4. Хайтметов, Р. (2020). Мавлоно Румийнинг “Маснавийи Маънавий” асарида амалий ахлоқ масаласи. *Тамаддун нури*, *1*, 76-79.
5. Makhmudov, K. (2019). Integrating a Mother Tongue while Teaching a Foreign Language: Problems and Solutions. The Issues of Language, Literature and History, 1, 89-91.
6. Utamuradov, A., Khojiev, T., Isanova, G., & Khaytmetov, R. (2020). The Prospects of a New Template of the Modernization Uzbekistan. *Jour of of Adv Research in Dynamical & Control Systems*, *2*(12), 2670-2676.
7. Хайтметов, Р., Мадалимов, Т., & Ахатов, Л. (2020). Капитализм ва инсон психологияси. *Педагогика ва психологияда инновациялар*, *2*, 53-61.
8. Khodjamkulov, U., Makhmudov, K., & Shofkorov, A. (2020). The Issue of Spiritual and Patriotic Education of Young Generation in the Scientific, Political and Literary Heritage of Central Asian Thinkers. International Journal of Psychosocial Rehabilitation, 24(05), 6696.
9. Давлетшин М.Г. . Психология личности.-Москва: Сентябрь, 1998.-С.17.

KONCHILIK SANOATIDA QUDUQLARNI (*SKVAJINA*) BURG‘ILASH TURLARI VA USULLARI. YOSHLIK KONI UCHUN MAQBUL BURG‘ILASH DASTGOHINI TANLASH

Bexzod Abdusobir o‘g‘li Xabibullayev
Islom Karimov nomidagi
Toshkent davlat texnika universiteti
Olmaliq filiali magistranti

ANNOTATSIYA

Turli konlarni o'zlashtirish va tog' jinslarini o'rganish jarayonida portlatish quduqlarini burg’ilash turini to’g’ri tanlash kon ishlarining samaradorligini ta’minlovchi muhim omillardan biri hisoblanadi.

Kalit so’zlar: Burg'ilash, quduq, kolonka, shnek, rotor, tog' jinslari.

TYPES AND METHODS OF DRILLING WELLS IN THE MINING INDUSTRY. CHOOSING AN APPROPRIATE DRILLING MACHINE FOR THE MINE ‘YOUTH’

Bekhzod Abdusobir ugli Khabibullayev
Islom Karimov nomidagi
Toshkent davlat texnika universiteti
Olmaliq filiali magistranti

ABSTRACT

One of the most important factors in ensuring the efficiency of mining is the correct choice of the type of drilling of blast holes in the process of developing various deposits and studying rocks.

Keywords: drilling, well, column, auger, rotor, rocks.

KIRISH

Konchilik sanoati iqtisodiyotning muhim ahamiyat kasb etuvchi tarmoqlaridan biri bo’lganligi bois, kon ishlarining har bir bosqichida texnika, texnologiya, usul va metodlarni to’gri tanlash dolzarb masala hisoblanadi.

Turli konlarni o'zlashtirish va tog 'jinslarini o'rganish jarayonida portlatish quduqlarini burg’ilash turini to’g’ri tanlash kon ishlarining samaradorligini ta’minlovchi muhim omillardan biridir.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Burg'ilash dastgohi - bu yerga silindrsimon teshik ochish uchun ishlatiladigan qurilish uskunalari hisoblanadi. Burg'ilash moslamalarining o'lchamlari sezilarli darajada farq qiladi: ularning vazni bir necha tonna bo'lishi mumkin yoki aksincha, bir kishi mashinani qo'l bilan harakatga keltirishi uchun yetarlicha yengil bo'lishi mumkin. Burg'ilash qurilmalari skvajinalar hosil qilish, foydali qazilma konlaridan namunalar olishi, toshlar, tuproq va yer osti suvlarining fizik xususiyatlarini tekshirishi mumkin. Ular er osti inshootlari uchun ham ishlatilishi mumkin: (tunnellar, quduqlar yoki kanalizatsiya).

Quduqlarni burg'ilash turlari. Burg'ilash usullari mexanik va mexanik bo'lmagan turlarga bo'linadi. Mexanik bo'lmagan usullar fanda kam o'rganilganligi bois ular amalda deyarli qo'llanilmaydi. Mexanik burg'ilash usullari turli maqsadlarda foydalaniladigan quduqlarni burg'ilashda qo'llaniladi. Burg'ilash maxsus dolotalar yordamida amalga oshiriladi, bu esa kerakli o'lchamdagi quduqni hosil qilishni ta'minlaydi.

Mexanik burg'ilash usullari o'z navbatida bir nechta turlarga bo'linadi:

- Aylanma.
- Zarbli
- Tebranma (вибрацион).

Burg'ilash usullarning har biri o'ziga xos xususiyatlarga ega, ammo ularning har biri qo'llanish sohasiga qarab kerakli natijaga erishishga imkon beradi. Aylanma burg'ilash eng samarali usuldir, chunki bu usul jarayonni to'xtatmasdan quduqdagi tog' jinslarini chiqarib olish imkonini beradi. Shuningdek, aylanma burg'ilash usuli nisbatan arzon hisoblanadi, shuning uchun burg'ilash ishlarning katta qismi aynan shu turdagi burg'ilash usuli yordamida amalga oshiriladi.

Aylanma burg'ilash usuli quduqlarni burg'ilashning asosiy usuli bo'lganligi sababli, batafsilroq ko'rib chiqish lozim. Aylanma burg'ilash usuli uch turga bo'linadi:

- Kolonkali.
- Shnekli.
- Rotorli.

Aylanma burg'ilash usuli turli mustahkamlikka ega bo'lgan tog' jinslarini burg'ilashda qo'llanilishi mumkin, shuning uchun aylanma burg'ilash har biri o'z maqsadi va xususiyatlariga ega bo'lgan uchta kichik turga bo'linadi. Quduqlarni aylanma usulda burg'ilashning umumiy jarayoni unchalik farq qilmaydi, ammo har bir usul faqat ma'lum mezonlarga rioya qilingan taqdirdagina maqbul hisoblanadi.

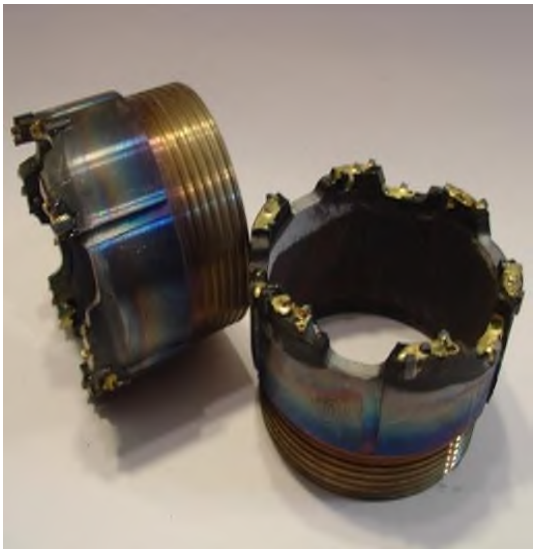
Kolonkali burg'ilash asosan qumli yoki mustahkamligi past bo'lgan gilsimon tog' jinslarida qo'llaniladi. Burg'ilanayotgan jins kerna shaklida olinadi. Burg'ilash maxsus dolota yordamida amalga oshiriladi va quduqni quvurga o'rnatilgan maxsus koronka yordamida chuqurlashtirish mumkin. Aylanish momenti yer yuziga mustahkam tarzda mahkamlangan quvurlar yordamida uzatiladi. Agar burg'ilash zich jinslarda sodir bo'lsa, unda burg'ilash ishlari paytida qo'shimcha suyuqlik yuboriladi. Qattiq jinslarga quyidagilar kiradi:



- Suglinoklar.
- Qoyali tog' jinslari.
- Og'ir glinalar

Ko'p miqdorda suv yuborish yordamida shlamlarni kovjoydan olib tashlash ham mumkin. Ba'zi hollarda, suv yuborish o'rniga quvurning ichki qismiga maxsus kompressor yordamida yetkazib beriladigan siqilgan havo bilan puflash qo'llaniladi. Kolonkali burg'ilash bilan diametri 8-20 santimetr va chuqurligi bir kilometrgacha bo'lgan quduqni burg'ilash mumkin. Asosiy ish KAMAZ yoki KrAZ avtomobiliga o'rnatiladigan burg'ilash qurilmalari yordamida amalga oshiriladi.

Shnekli burg'ilash qishloq xo'jaliklarida suv chiqaruvchi quduqlar burg'ilashda qo'llaniladi. Burg'ilash shneklar yordamida amalga oshiriladi, buning natijasida quduqning chuqurlashishi bilan bir vaqtda tog' jinslari shneklar orqali chiqarib olinadi. Shnek - bu bo'ylama o'qi bo'ylab qattiq spiral yuzasi bo'lgan novda.



Ushbu konstruksiya chiqindi jinslarni kovjoydan to'liq chiqarib olishga imkon bermaydi, shuning uchun bu usul faqat yuqori qatlamlardan o'tishda samarali bo'ladi.

Ko'pincha bu usul chuqurligi yumshoq tuproqlarda 30 m dan va o'rtacha zich tuproqlarda 20 m dan oshmaydigan quduqlarni hosil qilishda qo'llaniladi. Quduq burg'ilanib bo'lgandan so'ng shnek quduqdan olib tashlangandan so'ng, quduq teshigi obsadka bilan mustahkamlanadi va quduqning o'zi tosh qoldiqlaridan tozalanadi. Zich va toshli qatlamli tog' jinslarini burg'ilash jarayonida shnekli burg'idan foydalanish

maqsadga muvofiq emas, shuning uchun bu usulni boshqa burg'ilash usullari bilan kombinatsiyalashgan holda qo’llash mumkin.

Rotorli burg'ulash qoyali va yarim qoyali tog’ jinslarida chuqurligi 150 m gacha bo’lgan quduqlarni burg'ilashda ishlatiladi. Rotorli burg'ulash uchun odatda yuvuvchi suyuqlik ishlatililadi, shuning uchun qishda sovuq mintaqalarda texnologik komponentlarning muzlashi sababli ushbu usulni qo'llash mumkin emas. Ushbu usulning afzalliklari orasida quyidagilarni ta'kidlab o’tish kerak:

- Diametri 2 m gacha bo'lgan quduq burg'ilash imkoniyati.
- Suv quduqlarini yuqori sifat bilan burg'ilash.
- Resurs xarajatlari past bo'lgan tez burg'ilash jarayoni.

Obsadli quvurlar quduqni chiqindi jinslardan tozalagandan so'ng o'rnatiladi, bu esa yaxshi natijalarga erishishni ta'minlaydi.

Rotorli sharoshkali burg’ilash. Bunda quduq ko’ndalang kesimi bo’yicha burg’ilash nakonechnigi bilan jinsni bo’shatiladi. Burg’ilash instrumenti doloto (koronka), po’lat quvurlar yoki shtangadan iborat. Po’lat quvurlarda ikkita teshik mavjud, ya’ni havo va suv jins aralashmasini o’tkazuvchi kanallaridan iborat. Shtanga esa ichki kanali (teshigi) orqali havo yuborishga mo’jallangan bo’ladi. Rotorli burg’alish stanoklari quduqni tik va kichik qiyalik (30^0 gacha) holatida burg’ilashi (qazishi) mumkin. Ularning qazish diametri 400 mm va chuqurligi 40 m gacha bo’ladi. Bunda jinsni bo’shatish burg’ilash kolonnasini uch qisimga o’rnatilgan tishli sharoshkalar (tishli shesternalar) ni jinsga vertikal kuch ostida aylanishi natijasida uning strukturasi buziladi. Maydalangan jins bosimli havo yoki suv yordamida quduqdan chiqarib tashlanadi. Bu bir vaqtning o’zida sharoshkalarni sovitish vazifasini ham bajaradi.

NATIJALAR

Quduqlarni burg’ilashda har bir uslubning o'ziga xos afzalliklari va kamchiliklari bor, shuning uchun mutaxassislar o'z ishlari davomida duch keladigan barcha nyuanslarni hisobga olishadi va minimal xarajatlar bilan kerakli natijani olish maqsadida eng maqbul burg’ilash usulini tanlashadi.



Quduqlarni burg'ilash usullari juda ko'p emasligiga qaramay, eng yaxshi usulni tanlash olib boriladigan ishlarning iqtisodiy jihatdan samarali bo'lishini ta'minlab beradi.

Burg'ilash turi	**Tog' jinsi xususiyati**	**Izoh**
Rotorli burg'ilash	Yumshoq tog' jinslari	Chuqurligi 5000 m gacha, tik qiya yoki gorizontal burg'ilash imkoniyati
Botiriluvchi bolg'ali burg'ilash	Qattiq va darzdor jinslar (ohaktosh, granit va boshqalar	Chuqurligi 4000 m gacha, burg'ilash imkoniyati
Shnekli burg'ilash	Gil, gilli qum, graviy va shu kabilar	Chuqurligi bir necha o'n metrgacha burg'ilash imkoniyati
Karotaj	Barcha turdagi gruntlar	Tog' jinslarini analiz qilish, qiya burg'ilash imkoniyati
Zarbli burg'ilash	Qattiq jinslar: qumtosh, ohaktosh, slanets toshlari	Chuqurligi 100 metrgacha burg'ilash imkoniyati
Rotorli sharoshkali burg'ilash	Qattiq jinslar (f=6-18)	Qazish diametri 400 mm va chuqurligi 40 m gacha burg'ilash imkoniyati

O'zbekiston konchilik sanoatida ochiq usulda qazib olinadigan yirik karyerlar mavjud. Bu karyerlarda burg'ilovchi dastgoh sifatida sharoshkali aylanma burg'ilash dastgohlaridan foydalanish har tomonlama samaradordir. Chunki mazkur konlarda tog' jinslari qoyali va yarim qoyali, mustahkamligi esa *f= 10-18* ga teng.

MUHOKAMA

Burg'ilash qurilmasini qanday tanlash mumkin? Sizga turli maqsadlar uchun burg'ilash qurilmasi kerak bo'lishi mumkin, masalan, tabiiy resurslarga (suv, neft, geotermik energiya va boshqalar) kirish uchun quduqni burg'ilash uchun, poydevor qo'yish uchun, konlarda portlash quduqlarini ochish uchun, namunalarni yig'ish uchun va boshqa hollarda. Burg'ilash qurilmasi qanday ishlatilishini, ya'ni qaysi ish joylarida ishlatilishini aniqlash muhimdir. Ish joyiga qarab, burg'ilash qurilmalarining turli xil modellari mavjud. To'g'ri tanlov qilish uchun burg'ilash qurilmasi sizning asosiy ishingiz uchun ishlatiladimi yoki bir martalik operatsiyalar uchun ishlatilishini, eng so'nggi yangiliklarga yoki bir necha o'n yillar davomida o'zini isbotlagan mashinaga sarmoya kiritishni xohlaysizmi, buni aniqlash muhimdir. Xavfsizlik, ishonchlilik va

ulardan foydalanish qulayligi ham e'tiborga olinadigan muhim elementlar bo'lib, ular bir-biri bilan bevosita bog'liqdir.

Burg'ilash dastgohlarining smenalik ish unumdorligi quyidagicha hisoblanadi

$$П_{см} = \frac{T_{см}}{T_о + T_в} \cdot К_{и.б} = \frac{12}{0.1 + 0.083} \cdot 0.875 = 57 m/smena$$

$T_{см}$ - smena davomiyligi, $T_{см}$ = 12 soat;
$T_в$ –skvajinani burg`ilash uchun bajariladigan yordamchi ishlar davomiyligi, $T_в$ = 2 – 5 min = 0,083 soat;
$T_о$ - skvajinani burg`ilash uchun bajariladigan asosiy ishlar davomiyligi , $T_о = \frac{1}{V_б} = \frac{1}{10}$ = 0.1 m/soat.
$V_б$ – burg`ilash stanogining texnik tezligi, $V_б$ =8-10 m/soat

$К_{и.б}$- bir smenadagi ish vaqtidan foydalanish koeffitsiyenti

$$К_{и.б} = \frac{T_{см} - (T_{п.з} + T_р + T_{в.п})}{T_{см}} = \frac{12 - (1 + 0.5)}{12} = 0.875 soat$$

$T_{п.з}$, $T_р$, $T_{в.п}$ – mos holda tayyorlovchi yakunlovchi operatsiyalar, tanaffuslar va rejadan tashqari to`xtab qolish vaqtlari.
$T_{п.з} + T_р$ = 1 soat
$T_{в.п}$ = 0.5÷1 soat=0.5soat

Burg`ilash stanogining yillik unumdorligini hisoblash

$$П_{б.й} = П_{б.см} \cdot n_{см} \cdot N = 57 \cdot 2 \cdot 290 = 33060 m/yil$$

n = 2 smena - bir kundagi smenalar soni
N = 280÷290 kun- bir yildagi ish kunlari soni

Yuqoridagi formuladan ko'rinib turibdiki SBSh-250 MNA 32 turridagi burg'ilash dastgohi "Yoshlik" koni sharoitida 33060 m/yil quvvatida skvajina burg'ilay oladi.

XULOSA

Xulosa o'rnida shuni ta'kidlab o'tish lozimki, burg'ilash ishlarini olib borishda burg'ilash dastgohlarini tanlashdan avval burg'i qudug'ining qaysi maqsadda qo'llanilishi, uning o'lchamlari qanday bo'lishi, burg'ilanayotgan tog' jinslarining

fizik-mexanik xususiyatlarini batafsil o'rganish lozim. Chunki har bir burg'ilash mashinasi ma'lum sharoitlarda va tog' jinslarining xususiyatlaridan kelib chiqqan holda foydalanishga mo'ljallangan. Olmaliq rudali rayonida joylashgan "Qalmoqir" va "Yoshlik" konlarida tog' jinslarining fizik-mexanik xususiyatlaridan kelib chiqqan holda SBSh 250 MNA rusumidagi burg'ilash dastgohlaridan foydalanish maqbul yechim hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Пустовойтенко И. П., Сельващук А. П. "Справочник мастера по сложным буровым работам" 1983 г
2. Басарыгин Ю.М., Булатов А.И., Проселков Ю.М. "Технология бурения нефтяных и газовых скважин" 2001 г.
3. ССК: Справочник специалиста по бурению.
4. Абубакиров В.Ф., Архангельский В.А., Буримов Ю.Г., Малкин И.Б. "Буровое оборудование" 2000 г.

REFERENCES

1. Пустовойтенко И. П., Сельващук А. П. "Справочник мастера по сложным буровым работам" 1983 г
2. Басарыгин Ю.М., Булатов А.И., Проселков Ю.М. "Технология бурения нефтяных и газовых скважин" 2001 г.
3. ССК: Справочник специалиста по бурению.
4. Абубакиров В.Ф., Архангельский В.А., Буримов Ю.Г., Малкин И.Б. "Буровое оборудование" 2000 г.

OVERVIEW OF THE HISTORY OF THE AZERBAIJANI DIASPORA IN UZBEKISTAN

Mansur Boysariyev
Doctorate student, National University of Uzbekistan
m.boysariyev@gmail.com

ABSTRACT

In the article short history of the diasporas of Azerbaijan in Uzbekistan, economic, political, cultural relations between Azerabaijan and Uzbekistan, and other issues are analyzed based on sources, scientific literatures, archival documents.

Keywords: Diaspora, diasporology, Azerbaijan, culture, history, deportion immigrants, Cultural Centers.

INTRODUCTION

Nowadays, different period of less known nations' history is globally being important point. Because, there are almost more than 3 million nations and among them they live around 200 of countries. Therefore, there are some countries in the world those known as poliethnic. In addition, there are some subjects developing and known as Diasporology which deals all the activities and things about diaspory. Furthermore, at the moment we are living globalizing situation in its importance than we expected.

However, all human being and civilization, communities, independent communications and basic tendency shows its importance. Consequently, diasporology and this sort of activities are affecting on its development. Diasporology and social-humanitarian subject's authors dealing, but until this time in the territory of Uzbekistan Azerbaijan's diaspory history is one of the most important themes.

LITERATURE REVIEW

One of the evidence of the long-standing ties of peoples and tribes living in the territory of modern Uzbekistan and Azerbaijan are the monuments of local culture. A stone amulet in the form of two intertwining snakes from the village of Sokh, made by Fergana masters, is surprisingly similar to a stone object from Persian Azerbaijan (II millennium BC). In the VIII-XII centuries cities of Azerbaijan maintained trade and economic ties with the Central Asian region along the routes of land caravan roads and also along waterways through which merchants, craftsmen, scientists, singers and dancers went through Bukhara, Samarkand, Shash. Later, in the era of Temur,

according to written sources, a large number of captured masters from Azerbaijan were delivered to the large cities of Maverannahra [1].

Masons and specialists in architectural decoration of the highest category participated in the construction and artistic decoration of the Bibi Khanum Cathedral Mosque in Samarkand and the Ak-Saray Palace in Shakhrisabz. The name of one of them - Muhammad Yusuf Tabrizi - is immortalized in the pattern of the ornament. Under the influence of the art of India and Azerbaijan, the priority in erecting monumental buildings in Maverannahr of this era was often given to stone.

We find the description of Samarkand and Bukhara in the works of Azerbaijanian scientist of the 15th century. Abdar Rashid Bakuvi. The Azerbaijanian philosopher and writer of the 16th century lived and worked in Bukhara. Mirzadzhan Shirazi, who died there in 1585 in Samarkand and Bukhara at the end of the 16th - beginning of the 17th centuries. The work of another Azerbaijanian philosopher Yusif Karabagi took place.

In its heyday, trade relations between Maverannahrom and the cities of Azerbaijan are possible in the late medieval times. Baku has kept one of the many caravanserais designed specifically for Bukhara merchants. It is called - “Bukhara”. More recently, decorative Bukhara fireplaces, which were associated with the popular interiors of Uzbek houses, were used to decorate the housing construction of Azerbaijan [2]. One of the main export items to Central Asia was oil, but in the 20s. XVIII century for several reasons, its export was sharply reduced. A new round in the relationship between the peoples of the two regions falls on the second half of the XIX century, when the experience of Azerbaijanians in the development of minerals and the construction of railways became in demand in Turkestan. It was especially useful in the development of the first oil in Chimion in 1904. Since then, skilled workers of Azerbaijan have begun to participate in industrial oil production in the Fergana Valley and other oil fields in Turkestan.

At the beginning of the last century, Turkestan-Azerbaijan relations continued to develop on a cultural field. The journalist, writer and translator Sayd Riza Ali-zade in 1906 opened the Samarkand New Method School, in the 20-30s. prepared and translated textbooks. The enlightener Mirza Muhammad Akhun-zade opened a school in Samarkand with him. Twice (in 1911 and 1916), the Azerbaijan Theater successfully toured in Tashkent. His troupe included famous actors S. Rukhulla, Yu. Narimanov and others. In 1912, Mirza Jalal-Yusif Zade was the first editor and publisher of the Bukhara newspapers Bukhoroi Sharif and Turon. The diaspora of Azerbaijan in Uzbekistan began to grow noticeably after the events of 1917 — a large number of engineering and technical personnel from Baku are attracted to the formation of the oil industry of the national economy.

In the 20-30s. in Uzbekistan, under the Council of National Minorities, the Azerbaijan Central Bureau, which worked jointly with representatives of Iranian nationality, began active work. Under him, there were four schools, two preschool institutions, three working houses, clubs, and a library. The editor of the newspaper "Zarafshan" in 1923-1925. was Ali Ismail Zadeh.

In 1944, citizens of Azerbaijan nationality were deported to Uzbekistan from Georgia. In October 1957, all restrictions on movement were removed from this group of Azerbaijanians and the right to return to their ethnic homeland was granted. However, the favorable climate of Uzbekistan, the similarity of languages and way of life prompted a significant part of Azerbaijanians to remain on Uzbek soil. Most of them worked on collective farms and state farms in the Tashkent and Syrdarya regions, in the city of Gazli, taking an active part in the economic development of the region.

The number of Azerbaijanians in Uzbekistan continued to grow in the following decades, when, in addition to the oil industry, gas began to develop rapidly. The Tashkent earthquake in 1966 was the reason that prompted many Azerbaijanians to come here to construction sites. Later, some started families here and stayed in Uzbekistan [3].

DISCUSSION

Quite a lot of young people came from Azerbaijan to get knowledge in higher educational institutions of Uzbekistan. The natural growth of the population of Azerbaijan in Central Asia has always remained high. In 1970, only in the Tashkent region lived 10 thousand Azerbaijanians. Almost the same number was registered in the capital of the republic. However, it must be born in mind that a certain part of them were actually Meskhetian Turks.

Uzbek Azerbaijanians cherish their folk traditions and rites. Back in 1961, they, together with the inhabitants of the republic, celebrated the spring holiday of Navruz. According to I.Mammadov, the chairman of the Azerbaijan Cultural Center in Tashkent, on the day of Navruz Bayram, they dye eggs, prepare national sweets: baklava, shakerbur, shakrek-churek, shoogohal, holva, sheker-nuri, etc. On the night of Navruz it is set at the threshold a full bucket of water so that next year there will be plenty. And one more peculiarity of Navruz: on this holiday everyone should make peace - both children and adults.

The Azerbaijanians worked in industrial enterprises in cities, engaged in agriculture in rural areas. A lot of Azerbaijanians are traditionally engaged in trade and work in the service sector. There are pilots, engineering and technical workers, teachers, doctors, and others. Masons restorers of Azerbaijanian nationality living in Khorezm are famous.

After the acquisition of state independence, the process of intensive development of mutually beneficial relations between Azerbaijan and Uzbekistan.

Diplomatic relations between Azerbaijan and Uzbekistan were established on October 2, 1995. The embassy of the Republic of Azerbaijan began its function in the Republic of Uzbekistan in the middle of 1996, in may 1998 - the embassy of the Republic of Uzbekistan in the Republic of Azerbaijan. A special role in the development of bilateral relations is played by the visits of heads of state. From this point of view, the first official visits of the First President of the Republic of Uzbekistan Islom Karimov to Azerbaijan and in 1997, the President of the Republic of Azerbaijan Heydar Aliev to Uzbekistan deserve special attention. Like in Baku, 19 documents were also signed in Tashkent.

Currently, the legal framework of cooperation between Azerbaijan and Uzbekistan consists of more than 110 documents covering various areas of interaction. Currently, the main documents regulating relations between the two states are:

"Treaty of friendship and cooperation between the Republic of Uzbekistan and the Republic of Azerbaijan", signed in Baku on May 27, 1996;

"Agreement between the Government of the Republic of Uzbekistan and the Government of the Republic of Azerbaijan on economic cooperation for 2001-2010", written in Tashkent on April 18, 2001;

"Declaration on further strengthening the strategic partnership between the Republic of Uzbekistan and the Republic of Azerbaijan", signed in Tashkent on March 23, 2004.

A new stage of cooperation between Azerbaijan and Uzbekistan begins with the arrival of the new President of Uzbekistan Shavkat Mirziyoyev.

Sh.Mirziyoyev is not only in favor of expanding cooperation with the countries of the South Caucasus. Azerbaijan, as a country with stable relations with Uzbekistan, is considered by Sh.Mirziyoyev as a tried and trusted partner.

Today, more than 40 thousand Azerbaijanians live in Uzbekistan - full citizens who live in peace and harmony with other peoples, actively participate in the social, social, economic and other spheres of life of the republic. Over the years of independence, more than 30 Azerbaijanians in Uzbekistan - teachers, builders, military personnel, masters of culture and art have been awarded high state awards. There are seven national cultural centers of Azerbaijan in the republic. Their activities are coordinated by the Association of Azerbaijanian Cultural Centers established in 2003, including the Tashkent Gardashlyk Cultural Center, which has been operating since 1989 [4].

The first Azerbaijanian corresponding member of the Academy of Sciences of Uzbekistan and a deputy of the Supreme Council of the Republic was an

ophthalmologist Kafar Abdullayev. A well-known surgeon in Uzbekistan was Sadyk Alievich Masudov. The main conductor of the opera house in Samarkand, and then the operetta theater in Tashkent, worked for many years Gary Kirimov, and the director of the Bolshoi Academic Opera and Ballet Theater. Navoi - People's Artist of Azerbaijan and Uzbekistan, Laureate of the State Prize named after Hamza Firuddin Safarov [5].

RESULTS

A member of the Union of Writers of Uzbekistan is the author of many works of art Ihtiar Rizo. Uzbekistan is well aware of the work of the Azerbaijani poet, scientist and teacher Maksud Sheikh-zade. The poet was born in Baku, but created and died in Tashkent. A memorial plate is installed on the house where he lived. A well-known historian, professor Yu.Aleskerov, lived in Samarkand. Immigrants from the Azerbaijanian diaspora of Uzbekistan are sculptor E.Aliyev, theater and film artist F.Akhadov. In 2013, at the initiative of the Heydar Aliyev Azerbaijan Cultural Center at the Embassy of the Republic of Azerbaijan in the Republic of Uzbekistan, the center for culture and literature was opened at the Nizami Tashkent state pedagogical University. As part of the project of the Heydar Aliyev Azerbaijan Cultural Center at the Embassy of Azerbaijan in Uzbekistan, the Uzeyir Hajibeyli Cabinet of Uzbek-Azerbaijani musical culture was opened at the State Conservatory of Uzbekistan in 2016. In 2017, Samarkand state University opened the Azerbaijan-Uzbekistan friendship Center named after the famous Azerbaijani educator and teacher Seyid Rza Alizadeh.

In 2019, the center for Azerbaijani culture, education and research named after Muhammad Fuzuli was established at the Tashkent state University of Uzbek language and literature named after Alisher Navoi. As part of the International conference "Development of the Uzbek language, Turkology and international cooperation in this field", the University opened the Azerbaijan center for culture, education and research named after the great poet of Azerbaijan Muhammad Fuzuli.

National cultural centers, celebrating their national holidays, memorable dates of their history within the diasporas, also take an active part in city and national events.

CONCLUSION

All over progression of Azerbaijanians diasporas in Uzbekistan shows that analyzing broadly the diasporas of Azerbaijanians in Uzbekistan and make solution on their mysteries this subject not only popular and scientific but also important practically. In Uzbekistan, like other peoples, Azerbaijanis have the opportunity to live and develop their own cultures, languages, customs and traditions.

REFERENCES

1. Гинзбург А. И. Узбекистан. Этнополитическая панорама: Очерки. Документы. Материалы. М.: ИЭА РАН, 1995. С. 48—50.

2. Мамедова Г. И., Мустафаев Г. Г. О торговых связях азербайджанских и среднеазиатских городов в XVIII в. // Позднефеодальный город Средней Азии. Ташкент, 1990. С. 103.

3. Муапаров Ш. К вопросу о росте квалификации национальных рабочих и инженерно-технических кадров в нефтяной промышленности Узбекистан // Из истории культуры народов Узбекистана. Ташкент, 1965. С. 79—81

4. Мустафаев Х. Азербайджанцы // Под открытым небом. Фрунзе, 1991. С. 97—103.

5. Пугаченкова Г. А., Рempель Л.И. История искусств Узбекистана. М., 1965, С. 24, 43 .

ДАХЛДОРЛИК ТУЙҒУСИ ВА ШАХС МАЪНАВИЙ ҚИЁФАСИ

Акбар Жоникулович Душаев
Гулистон давлат университети ўқитувчиси
bahromboy1979@mail.ru

АННОТАЦИЯ

Мазкур мақолада дахлдорлик туйғусини шакллантиришда шахс маънавиятнинг роли шу билан бирга буюк мутафаккирларнниг ҳаётий тажрибаларидан дахлдорлик туйғусига оид мисоллар келтириб ўтилган. Келажагимиз бўлмиш ёшларда дахлдорлик туйғусини шакллантириш воситалари ва методлари муҳокама эилади.

Калит сўзлар: дахлдорлик, маънавият, тарбия, маърифат, фалсафа, ахлоқ, дин.

SENSE OF RELATIONSHIP AND SPIRITUAL IMAGE OF THE PERSON

Akbar Joniqulovich Dushaev
Teacher of Gulistan State University

ABSTRACT

This article gives examples of the role of personal spirituality in the formation of a sense of belonging, as well as a sense of belonging from the life experiences of great thinkers. Means and methods of forming a sense of belonging in the youth of our future will be discussed

Keywords: involvement, spirituality, upbringing, enlightenment, philosophy, ethics, religion.

КИРИШ

Маънавий фазилат башариятга тааллуқли экан, дахлдорлик инсонга хос, инсонга муносибдир. Дахлдорлик туйғуси орқали инсон ўзлигини, ўз маънавий қиёфасининг мазмун - моҳиятини ижтимоий ҳаётда намоён қилади. Жамият ва мамлакат ҳаётига нисбатан дахлдорлик туйғуси билан ёндашилар экан, ҳар бир шахс ўзидаги индивидуал ахлоқий - маънавий фазилатни ифода этади.

Инсон аъмолининг гўзал фазилатини намоён қилишга ва идрок этишга йўл очади. Инсон аъмолининг гўзал ва сара намунаси ҳақида сўз кетганда, Мавлоно Жалолиддин Румий ибратига мурожаат этиш мақсадга мувофиқ. Бир куни

Жалолиддин Румий йўлда кетаётганларида икки киши бақир-чақир қилиб уришар, бири иккинчисидан ўзишга интиларди. Шу пайт улардан бирининг сўзи Румийнинг қулоқларига чалинди.

Менга гапирма! Сен барибир менга бас кела олмайсан. Сен битта сўз айтсанг, мендан мингта сўз эшитасан. Шуни билиб қўй!

Мавлоно дарров уларнинг ёнларига бордилар-да, шу гапни айтган одамнинг юзига қараб:

Ўша мингта гапингни мана, менга айт! Менга бақир! Лекин билиб қўй, сен қанча ҳақорат қилсанг-да, мендан битта ҳам сўз эшитмайсан. Бу гапдан кейин иккалови уялиб, Румийдан ҳам, бир-бирларидан ҳам узр сўрашди ва ўша ерда ярашиб ҳам олишди.

Ушбу ҳолатда, Жалолиддин Румий шахсининг ахлоқий камолоти, инсонларни яхшиликка чақириш борасидаги дахлдорлик туйғуси, воқеликнинг оқибатида самарали натижага эриша олганлиги ҳамда ўзаро зиддиятдаги одамлар орасига эзгулик, дўстлик, аҳиллик, ўзаро ҳурмат, андиша, меҳр-оқибат каби маънавий-ахлоқий муносабатларни сингдира олганлигидан сабоқ олиш мумкин.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОДОЛОГИЯ

Ҳар бир миллат ўзига хос хусусиятлари ва менталитетига эга экан, аждодлар миллий, маънавий мероси тараққиёт ва истиқбол учун асосий манба ҳисобланади. ...Ўз негизлари асосида ривожланиш йўлидан бормайдиган миллат истиқболда, ўзлигини йўқотади[1]. Бунда, миллатнинг ўз негизларига таяниб ривожланишини ҳисобга олиш, амал қилиш зарур.

Дахлдорлик туйғуси билан яшайдиган инсонлар ўзларидаги маънавий фазилатларни бошқаларга ифода этишга қодир бўлади (Луқмони Ҳакимнинг ўз ўғлига насиҳатлари)[2]. Улар ўзларидаги бор ижобийлик ва эзгу сифатларни бошқаларга ифода этибгина қолмай, маёқ каби уларнинг қалби, руҳияти (психология) ва тафаккурини (гносеология) маърифат зиёси билан ёритади (Аҳмад Фарғоний, Ибн Сино, Аҳмад Яссавий, Нажмиддин Кубро, Баҳоуддин Нақшбандий ва бошқалар). Зеро, муқаддас манбаларда суйган нарсаларидан ўзгаларга ҳам илинмагунча комил мўмин бўла олмаслик, ҳақида эътироф этилган (дахлдорлик). “... Албатта, олимлар пайғамбарларнинг меросхўрларидир. Албатта, пайғамбарлар динорни ҳам, дирҳамни ҳам мерос қолдирмаганлар. Албатта, улар илмни мерос қолдирганлар. Ким ўшани олса улуғ насибани олибди” [3].

Демак, илм ва маърифатни биз ҳам эзгулик йўлида дахлдорлик туйғуси билан улашишимиз, нафақат назарий билимлар, балки ижтимоий, иқтисодий

тараққиётга, мамлакатимизнинг келгуси истиқболи ва халқимиз фаровонлигига янада хизмат қилувчи ишлаб чиқариш, инновацион технологиялар (техномаданият) ва воситалар, ихтиролар, шунингдек, тадбиркорлик асосларини ҳам кенг татбиқ этишимиз муҳим (ҳаракат, тараққиёт, вақт). Президентимиз Шавкат Мирзиёев халқ билан мулоқотларидан бирида бармоқлари билан елкаларига ишора қилиб, “Иккита иш ўрни очганни бошимга кўтараман”, - деган эдилар (праксиология). Бу билан жамият ҳаётига дахлдор инсонни қадрлашини (антропология, аксеология) изоҳлаганлар. Зеро, “Ҳар бир онгли киши ...халқни яхши турмуш шароити ва меҳнат билан таъминлашга бутунлай садоқатли бўлмоғи керак”.

Дахлдорлик туйғуси кемтик бўлган инсон маънавий жиҳатдан ҳам тубанлашиб боради. (Саид Аҳмаднинг Уфқ романидаги қочоқ Турсунбой образи). Дахлдорлик туйғуси жамиятни бир мақсад йўлида бирлаштиради (Ижтимоий ҳамкорлик) ва янада жипслаштиради (Ватанимиз тарихида шонли из қолдирган миллий озодлик ҳаракати намоёндалари ва истиқлолчилар). Унутмаслик керакки, ҳар қандай масалага ёндашувда бирлик, бирдамлик, ҳаммаслаклик, ҳамжиҳатлик, ҳамкорлик (муроса фалсафаси) ва бошқа умуминсоний дахлдорлик кванторлари мавжуд бўлса, ривожланиш, юксалиш бўлади (диалектика, парадигма, синергетика, синкретика, метомодернизм). Фикримиз далили шуки, Исломнинг (Бешикдан то қабргача илм излаш; Илм олиш ҳар бир муслим ва муслима учун фарз; Илмни Чинда бўлса-да, бориб олинглар. Илмга нисбатан ҳудди чўпондек бўлинглар, аммо илмнинг ровийси (фақат оғиздан-оғизга етказувчиси) бўлиб қолмангиз; Илм эгалланг! Илм – саҳрода дўст, ҳаёт сўқмоқларида таянч, ёлғизликда йўлдош, бахтиёр дамларда раҳбар, қайғули онларда мададкор, одамлар орасида зеб-зийнат, душманларга қарши курашда қуролдир; Илм-ибодатдир; [4] “...Айтинг, биладиган зотлар билан билмайдиган кимсалар баробар бўлурму (гносеологик ёндашув)?”[5] асосий эзгу, “қудратли ғоя”лари атрофида бирлашган халқ кейинги асрларда маърифат дарахтининг мевасини териб, ҳам дунёвий, ҳам диний жиҳатдан етук, қомусий билимлар соҳиби бўлган, интеелектуал салоҳиятига нафақат ўша давр, балки замонавий технологияларга эга бугунги, хатто келажак давр олимлари ҳам бош эгадиган алломаларни етиштириб берди. Аксинча, тарқоқлик, бошбошдоқлик, ҳар тарафга тортиш, мақсадни амалга оширишда ўз-ўзича айро ҳаракат, ҳудбинларча (эгоистик) муносабат инқирозга юз тутишга сабаб бўлади (Амир Темур вафотидан сўнг тахту тож учун курашиб, барпо этилган кучли салтанатни заиф аҳволга солган мафкуравий зиддият). “...бизнинг зиёлилар, маърифатпарварлар, бойлар, рухонийлар ва олимлар миллат ва ватан фаровонлигига хизмат қилишлари керак. ...Агар бизни мустамлакачилик

қонунлари билан бошқараётган эканлар, бунинг сабабчиси, аввало, ўзимизнинг ноиттифоқлигимиздир!”[6]. Яъни, содда қилиб айтганда, бирлашув - тараққиёт, тарқоқлик – таназзулдир.

НАТИЖАЛАР

Шахс ва миллат маънавияти бир - бирини тақозо этувчи (имконият ва воқелик) ҳодисадир. Ҳар бир шахс “ўзини халқининг бир зарраси деб сезгандагина, у ҳақда ўйлаб, меҳнат қилиб яшагандагина (система-структура-элемент) маънавият билан туташади”. Бошқача қилиб айтганда, шахс маънавияти воқеликда миллат маънавиятидан айро, ундан ташқарида бўлмайди. Ҳар кимнинг бармоқ излари турлича бўлгани сингари унинг табиати, ўзига хослиги ва истеъдоди (Мирзо Улуғбек, Альберт Эйнштейн) ҳам турлича. Унинг индивидуал мустақил маънавий дунёси ҳам ўзгачадир. Миллат маънавияти, мутлақ маънода ушбу миллатга мансуб барча шахслар маънавияти асосида минг йиллар давомида шаклланиб боради. Шу билан бирга, воқеан ҳар бир шахс маънавий қиёфасининг шаклланувида, дахлдорлик туйғуси ривожланишида миллат маънавиятининг таъсири етакчи мавқе эгаллайди. Кимнинг ким эканлиги, унинг қаердан, кимлардан, қайси миллатдан, шунингдек, қайси эътиқодга мансуб кишилардан (Акбаршоҳ ибн Ҳумоюн Мирзонинг маънавий қиёфасида акс этган бағрикенглик, байналминаллик, халқпарварлик [7], раҳбарий компитентлик Бобур Мирзо, Амир Темур, шунингдек, бизнинг халқимизга хос сифатларга мансуб ва дахлдор) эканлигига том маънода боғлиқ. Бу ўринда, Амир Темурнинг “Тенги йўқ Тангри... оламни ёритувчи офтоб мисоли, узоқ ва яқинни бир хил билиб, барча давлатлар ва миллатлардаги кучли ва заиф, фақир ва шариф, катта ва кичик - ҳаммасини ўз марҳаматимиз ҳимояси ва шафқатимиз соясида бир хил кўришни, ҳар бир кишини ўз мавқеига қараб бу буюк давлат маҳсулидан баҳраманд этишимизни шарт қилиб қўймиш” [8], жумлалари юксак эътирофга сазовордир. Шу юрт фарзанди ва вакилиман, деган инсон кимлигини, кимларнинг авлоди, қайси халқнинг фарзанди эканлигини сидқидилдан англаган ҳолда, шу ватан, шу тупроқ учун масъул ва дахлдорлигини, ўз навбатида унинг ҳар бир зарраси ўзига дахлдорлигини идрок этиши шарт. “Нима учун ...шу ўринда (дахлдорлик) суст, ташаббуссиз ва заиф?”

Миллат ўз маънавий бойлигини қанча унутса (Мустабид тузум даврида бой илмий-фалсафий меросларни ўрганиш, тадқиқ этишга тўсқинлик, халқимиз онгидан батамом ўчиришга уриниш туфайли), келгуси авлод шу даражада ўзлигини танимайдиган аҳволга келади. Дунёни ўзининг теран тафаккури, мислсиз салоҳияти, ўткир зеҳни, илм йўлидаги ибратомуз меҳнаткаш ва заҳматкашлиги (бу жараёнда ҳам танлаган илм йўлига шу қадар берилишида эзгу

ғояси ва эътиқодига, ақл тарозиси ва қалб амрига нисбатан дахлдорлик туйғусининг мавж ургани таъсири) билан лол қолдириб, ҳадислар жамлашни бениҳоя муҳим ва зарурий вазифа деб билиб, топилмас бебаҳо умрини бағишлаган Имом Бухорий мероси мустабид тузум даврида узоқ вақтлар эътибордан четда қолди. Эндиликда Имом Бухорий халқаро илмий - тадқиқот марказида Ҳадис илми мактаби ўз фаолиятини бошлади. Бу ҳаракатлар моҳиятига кўра халқимизнинг маънавий қиёфасини ўстириш йўлидаги ҳодисадир. Бундай юксак илм эътибори ва эҳтиромига амалий туртки берган асос - ботиний куч Юртбошимизнинг миллий маънавий меросни қадрлаб, сақлаб қолишга интилиши ва халқимиз онгу шуурига сингдиришга бўлган дахлдорлик туйғуси эмасми?

Миллий маънавиятнинг “ворисийлиги” [9] ни таъминлашда миллатнинг йўлбошчилари руҳиятидаги уйғунлик, баркамоллик, Ватан, халқ олдидаги масъулият ва дахлдорлик ҳисси қай даражада эканлиги ҳам кўп нарсани белгилайди. “...Бошқарув ўз моҳиятига кўра, амалдорлардан ҳаловати ва тинчлигидан маълум муддат маҳрум бўлишни, зўравонликдан жабр кўрганлар ҳуқуқларини тиклаш, айбдорларни жазолашни тақозо қилади, ...одил ҳукмдорнинг асосий вазифаси - юқори ва қуйи табақа вакиллари ўртасида адолатни, кучли ва ожизлар орасида тенгликни барқарор этишдир”. Бу фикрлари билан Беруний тенглик ҳукмронлик қилган жойда қайғу-алам ва очофотлик ўз-ўзидан йўқ бўлиб кетади, деган хулосага келди. Шунингдек, миллий маънавиятнинг келажак авлодларга тўлақонли, мукаммал етказилиши учун бош омил миллатнинг маънавий, сиёсий ва иқтисодий мустақиллигидир. Мустақил тараққиёт учун эса, аввало, миллат, қолаверса ҳар бир шахс миллий ўзлигини англаб етиши, бу жараёнда эса муайян системага солинган изчил ҳаракатлар стратегияси концепциясининг жамият ҳаётига тадбиқ этилиши муҳимдир. “...Ўз(миллий ўзлик)ни англаш ҳам бир кечада таъсири сезиладиган туйғу эмас. Бу худди бадан ўсиб-улғайиб, бўй чўзилгани каби аста ва давомли рўй берадиган жараёндир. Шунга ўхшаб нафс тарбияси ва уни поклаш йўлида битта тоатнинг таъсири дарҳол сезилмайди. Лекин тоатнинг озига беписанд қарамаслик керак. Негаки, таъсири яққол сезиладиган кўп тоат битта-биттадан йиғилган ва ҳар бир тоатга ўзига хос таъсир яширинган” [10]. Шу ўринда ҳар битта тоатнинг ўрни, – деган қисмга урғу берсак. Яъни, бевосита ва билвосита таъсир қилиши мумкин бўлган ҳар қандай омил, восита ҳамда таълим-тарбиявий элементларнинг ҳар бирига миллий ўзликни англаш борасида беписанд қарамаслик даркор.

МУҲОКАМА

Дахлдорлик туйғусини шакллантириш ва уни жамият тараққиётига йўналтириш миллатнинг ўзлигини тўла англаш жараёни билан боғлиқ. Негаки, миллат ўзлигини тўла англамас экан, бирон-бир буюк ўзгаришлар қилиб бўлмайди. Миллий ўз-ўзини англаш у ёки бу миллатни ўзга миллатлардан ажралиб кетишига эмас, балки ўзлигини англаган миллатларнинг маърифатлашган ҳамкорликларининг мустаҳкамланиб боришига хизмат қилади. Миллий ўзликни англашда ҳамжиҳатлик, ҳамфикрлик ҳамда миллий маънавий қиёфа жамиятнинг руҳи, кайфияти, ҳиссий кечинмаларига бевосита дахлдор эканлигини таъкидлаш лозимдир.

Миллат ўзлигини англаб етган тақдирда, тарих саҳнасидан муқим жой олади, абадиятга дахлдор муваффақиятларга эришиб, бой маданиятини шакллантиради (Масалан: Дунё тамаддуни тарихида камёб феноменологик маданиятга эга бўлган Хитой Даоцизм ва Конфуцизм таълимотларининг ғоялари асосида дунёқарашини ривожлантириб, ўзлигини англаб, бугун тараққий этган “супер” постиндустриал забардаст давлатларни ҳам ўз салоҳияти ва қудрати билан ҳисоблашишга мажбур этмоқда).

Ҳар бир инсонда миллати, халқи, Ватани, имони, эътиқодига нисбатан дахлдорлик туйғуси бўлиши учун, аввало, ўша инсонда миллий ўзлик бўлиши лозим. Миллий ўзлик бўлган тақдирда жамият ҳаётидаги фикрлар, ғоялар, қарашлар ва назарияларнинг инсонпарварлик жиҳатлари ортиб бораверади. Бунда ўзликни англашнинг илк куртаклари қандай дунёга келади? Аввало, маълум бир инсон тафаккурида муайян фикр туғилади, фикр кенгайиб, чуқурлашиб, илдиз отади. Натижада у энди оддий фикр эмас. Ўзининг таъсир доирасига эга, ижтимоий онг ва ижтимоий муҳитга кириб борувчи тўлқинлари мавжуд, ғоявий-мафкуравий концептуал асос бўлади. Сўнг ижтимоийлашган фикрнинг бу даражаси жамиятни бирлаштиради. Жамиятни бирлаштиришга қодир бўлган бундай концептуал асос “қудратли ғоя” дир. Энди эса бирлашган куч билан якдил, ягона мақсад сари ҳаракат қилувчи, ўз мафкурасини амалга оширишга киришган миллат, халқнинг тараққиёт сари одимлаши интенсив тус олади. Негаки, номидан билишимиз мумкинки, у бирлашган куч, яъни аъзоларининг ҳар бири, хаттоки, ҳар бир индивид, ёинки, ҳар бир алоҳида олинган турли даражадаги элементар қобилият ва истеъдод эгаси бўлган вакили ҳам модомики, ўша бирлашган кучга тааллуқли, ўз миллат ва халқининг ривожланиши учун иштирок этмоқда экан, демак, у бевосита дахлдорлик туйғуси билан қуролланган, маънавий қиёфага эга бўлган шахсдир. Билмоқ керакки, жаҳон тарихида бирор-бир цивилизацион чўққига кўтарилган таълимотлар (ҳоҳ Будда, Брахманизм, ҳоҳ Конфуцийлик, ҳоҳ Зардўштийлик, ҳоҳ Ислом, ҳоҳ Синтоизм, ҳоҳ Юнон фалсафий мактаблари, Рим мафкураси)

бўладими, ёки сиёсий мазмун-моҳиятга эга бўлган ҳаракатлар (Македониялик Александр, Юлий Цезар, Чингизхон, Амир Темур, Наполеон Бонапарт) бўладими, барчасининг улкан мавқега эришувида ўзларининг мақсад ва мафкураларига нисбатан дахлдорлик туйғуси муҳим роль ўйнаган. Агар уларни режалаштирган ва амалга оширган улкан фаолиятларига нисбатан “албатта, ушбу мақсад менинг ҳаётим мазмуни, мен уни рўёбга чиқаришим шарт”, - деган қатъий дахлдорлик кечинмалари чулғаб олмаганда, эҳтимол бу қадар юқори поғонага кўтарила олмасди. Шу нуқтада баъзан нотўғри қараш, гипотеза, назариялар (Нацизм, Фашизм, Расизм, Шовинизм, Миссионерлик, Прозелитизм, Экстремизм, Фундаментализм)га эргашиб, оқибатда ижтимоий тузумнинг таназзулига олиб келган дахлдорлик туйғусининг салбий кўринишларини ҳам кузатиш мумкин. Дахлдорлик туйғусининг салбий кўринишлари билан унинг, яъни дахлдорлик туйғусининг сустлиги ўртасидаги тафовутни фарқлаш лозим.

Қачонки, бошқарув тизимидаги муҳит (бепарволик, ўзибўларчилик, бошбошдоқлик қабилида иш тутиб) маънавий таназзулга юз тутса ахлоқий замин ночор бўлса ёки унга дарз етса, инсоннинг амалий хатти ҳаракатлари тубанлашиб боради ҳамда дахлдорлик туйғуси сусаяди.

Заҳматкаш, меҳнаткаш, ҳокисор халқимиз ҳаёт учун базўр курашаётган бир даврда бошлиқ ва раҳбарлар кибру нафсга берилиб тубанлашган эди. Пётр I черков қўнғироқларини эритиб, тўп – замбарак қуяётган бир вақтда, эсланг – бизда хонлар нима билан машғул эдилар? ...хотин устига хотин олаётган эди [11]. Чунки уларда дахлдорлик туйғуси, маънавий қиёфасини белгиловчилик моҳият ва мазмун касб этмаган, маънавият билан суғорилмаган.

Дахлдорлик туйғуси маънавият билан уйғунлашар экан, улар ҳамкорликда ахлоқий замин устига қурилади.

“Инсон зуволаси шайтоний, ҳайвоний ва малоконий хислатлардан иборат қорилган хамирдан узилгандир” [12]. Шу боис у хато қилишга ва яхшиликлардан чекинишга мойил бўлади.

Инсон, Яратган инъом этган ҳаётини (“Бешикдан то қабргача илм изла” (Ҳадис), “Ёмон ишлардан ўзини эҳтиёт қилиб юрганларнигина билимдон дейиш мумкин” (Форобий), ақл инсонга берилган энг буюк неъматлардан бири, у тўғри билан хатони англатиш, ажрата олиш учун берилган, дунё ва охират саодатига эришиш учун энг аввал ақлни ишлатиш лозимлигини идрок этиб) эзгу асос устига қуриб, маърифат зиёсида тоблаб, маънавий қиёфа жиҳатидан поклаган қайда-ю, бу умрни беҳуда исроф ботқоғига ғарқ этган қайда.

Ахлоқий меъёрларга йўғрилган ҳаёт кун келиб, албатта, ҳайру баракасини (ворисийлик - солиҳ фарзандлар тимсолида, Акмешахс мақомида, бахтли ва маънили ҳаёт кўламида), ўз мевасини бергани сингари, ахлоқий - маънавий

меъёрларга зид равишда ташкил этилиб (қарама - қаршиликлар диалектикаси), пасткашлик ва тубанлик қаърига шўнғиган мазмунсиз, мақсадсиз, мантиқсиз (“Биздан кейин дунёни сув босмайдими” (Людовик 16), “Саройни олди - Регистон тинч бўлса бас” (Абулфайзхон) қабилида лоқайдлик, бефарқлик, ўзибўларчилик, бошбошдоқлик, тарқоқ) фаолият - дахлдорлик туйғуси бўлмаган ёки суст бўлган қиёфа оқибат - охир умр довонида надоматга юз тутади. (бу ўринда Абдулла Ориповнинг Жаннатга йўл достонини мисол тариқасида айтиб ўтиш мумкин).

Тарих мураббийлигидан, унинг сабоқларидан, воқеалар ҳаракати ва ҳақиқатидан ибратли хулоса чиқаришнинг ўзи бир мактабдир. Эсланг, сиёсий бошқарувида дахлдорлик туйғуси акс этмаган раҳбарлар оқибатини - Хонлар, Амирлар, бирлашмаган беклар ва ноиблар – уларнинг қай бири хайрли интиҳо топди. Бунга сабаб уларда Яратганнинг инсон табиати, имони, эътиқоди ва маънавий қиёфасига ўз иноятини билан эҳсон, туҳфа этиб берган дахлдорлик туйғусини англаб етмаганлигидир. Улар чор Россияси истилоси даврида боши берк кўча гирдобида надоматда қолдилар. Султон Аловуддин Муҳаммад Хоразмшоҳ ва Жалолиддин Мангуберди сиёсий – ҳарбий қўшин имкониятларида жуда катта тафовут бўлсада, Хоразмшоҳ ўз вақтида стратегик ҳаракатларни амалга оширмади. Мангуберди эса деярли бутунлай мустақиллик бой берилган ҳолатда ҳам “Юрт учун югуриб ишла” - нақлига ҳаётининг сўнгги онига қадар амал қилиб курашди.

Бу ўринда мавжуд имкониятдан фойдалана олмаслик омили бу дахлдорлик туйғусининг сустлигидан, йўқ имкониятдан тадбир топа билиш эса шахс маънавий қиёфасида дахлдорлик туйғуси ривожланганлигини акс эттиратади. Мардонавор жасорат кўрсатиб, улкан империя ҳеч нарса қила олмаган шароитда, бутун бошли армия ва замонасининг биринчи рақамли хонини тасанно айтишга, ўзида шу сингари фарзанд бўлмаганидан алам ва ҳасратда қон ютишга, иложи йўғу бироқ тўрттала ўғилларига ҳам алмаштиришга тайёр бўлишгача олиб келган ҳақиқат - Жалолиддин Мангуберди вужудида жўш урган шижоат, юрт озодлиги, мамлакат мустақиллигини ва боболаридан қолган салтанатни сақлаб қолишга интилиш, ватани, халқи тақдири, аждодлар мероси ва авлодлар келажаги учун қайғуриш ундаги дахлдорлик туйғусининг юксак намунасидир.

ХУЛОСА

Аён бўладики, дахлдорлик туйғусининг мавжуд бўлиши ижтимоий-сиёсий муҳитдаги мувофиқ ёки номувофиқликка қарамасдан шахс маънавий-руҳий қиёфасини белгиловчи мазмун - моҳиятга эга ўлчовдир**.**

Дахлдорлик туйғуси ва шахс маънавий қиёфаси айнан бир тушунча бўлмай, уларнинг фарқли жиҳатлари мавжуд, бироқ бир ҳақиқатни тан олишимиз кераккки, улар том маънода бир-бирига таъсир ва акс таъсирда, ўзаро изчил, узвий, чамабарчас, давомли боғлиқлик ва алоқадорликдаги муносабатда (детерменизм), ҳаракатда, ўзгаришда, такомиллашувда, ривожланишда бир-бирини тўлдиради ҳамда бир-бирисиз мавжуд бўла олмайдиган, бир-бирини тақозо этадиган, шахс маънавий камолотида бир-бирини шарт этадиган фалсафий жараёндир.

Шахс маънавий қиёфаси ва унда дахлдорлик туйғусининг мавжудлик даражалари амалий хатти-ҳаракатларда намоён бўлади (Суқрот, Ибн Сино, Жардано Бруно, Нильс Бор, Маҳмудхўжа Беҳбудий, Шароф Рашидов ва бошқалар)**.** Ўз навбатида дахлдорлик туйғусининг кўриниши ёрдамида маънавий қиёфа қай даражада эканлигини белгилаш мумкин. Яъни маънавий қиёфа дахлдорлик туйғусининг, дахлдорлик туйғуси эса маънавий қиёфани тамсил этувчи маёқдир. Демак, дахлдорлик туйғусининг замон ва макондан ташқарига чиқишида, мислсиз кўламга етишида маънавий камолот ва маънавий қиёфанинг ўрнини, маънавий камолот ва маънавий қиёфанинг тараққий этишида эса дахлдорлик туйғусининг ролини англаш лозим, деган хулосага келамиз. Фикримиз исботи сифатида Ойбекнинг Навоий романидаги Алишер Навоийнинг Мўмин Мирзо тимсолида идеал давлат, идеал жамият, шунингдек, идеал мамлакат раҳбарининг маънавий қиёфасини орзу қилиш ва тарбиялаш орқали ўзининг ватан, халқ тақдири, унинг истиқболи, толеъи йўлида, бахтли, ёркин келажакка ишониб, умид қилиб, гўёки бизнинг нурафшон ва обод ҳаётимизни неча – неча авлодлар ва замонлар аввал донишмандларча фалсафий дунёқарашга асосланиб, фалсафий мушоҳада юритиб, дедуктив, индуктив, аналогик таҳлил қилиб, умумлаштириб, тафаккур хулосаларини фалсафий тил орқали асослаб бера олиши билан фалсафанинг барча замонлар учун, шу жумладан, ҳозирги ва келажак даврлар учун ҳам нисбатан мураккаб ва оғриқли, бироқ глобал аҳамиятга молик ижтимоий прогнозлаш табиатини кўрсатиб берган. Бу жиҳат Алишер Навоийнинг маънавий қиёфаси унинг дахлдорлик туйғусига ҳамоҳанг эканлигидан, дахлдорлик туйғуси эса маънавий қиёфасини белгиловчи мазмун-моҳият касб этганлигидан нишон.

Шундай экан, дахлдорлик туйғусининг шахс маънавий қиёфасини белгиловчилик мазмуни ва моҳияти, инсон ботиний оламининг инъикоси бўлган маънавий фазилатлар рўёби сифатида унинг аҳлоқий жиҳатдан тараққий этган

суврати ва сийратини чизиб беради. Дахлдорлик туйғусининг юксак маънавий қиёфа негизида такомиллашуви шахс фаолияти кейинги босқичларида - унинг борлиққа, инсон, табиат ва жамиятга бўлган инсоний муносабатлари кўламида ўз амалий ифодасини топади.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР

1. Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар. И.Эргашев таҳрири остида., 2005.
2. Луқмони Ҳакимдан ўғлига 365 ўгит., 2016.
3. Имом Термизийдан қирқ ҳадис.(нашрга тайёрловчи Аллоқулов Абдулатиф), 2018.
4. Имом Бухорий. Ал Жомеъ ас Саҳиҳ. – Т., “Мовараунаҳр”. 1-жилд. Илм китоби боби. 1992.
5. Қуръони карим (таржима ва изоҳлар муаллифи Алоуддин Мансур)., 1992.
6. Бехбудий М. Баёни ҳақиқат // Улуғ Туркистон. – 1917.
7. Ўролов А, Сувонқулов И. Алломалар олами. – 1991.
8. Низомцддин Шомий. Зафарнома. Форс тилидан Юнусхон Ҳакимжонов ва Асомиддин Ўринбоев таржимаси., 1996.
9. Очилова Б. Миллий – маънавий юксалишда мерос, қадриятлар ва ворисийлик., 2009.
10. Абу Ҳомид Ғаззолий. Иҳйоу улумид дин., 2019.
11. Абдулла Қодирий. Меҳробдан чаён. – Т., “Ғофур.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти”, 1994.
12. Аҳмад Дониш. Наводир ул-вақое. – Т.: 1964.
13. Ю.А. Харин, В.Ф. Берков, П.А. Водопьянов и др.. Философия: учеб. для студентов учреждений, обеспечивающих получение высшего образования. 8-е изд.- Мн.: “ТетраСистемс”, 2006. – С. 9
14. Томас Кун. Структура научных революций (The Structure of Scientific Revolutions). – М.: “Прогресс”, 1977. – С. 69.
15. Хакен Герман. Синергетика. Иерархии неустойчивостей в самоорганизующихся системах и устройствах. - М.: Мир, 1985. – С. 19.
16. Федосин Сергей. Основы синкретики. Философия носителей, М: “Эдиториал УРСС”, 2003. – С. 100.
17. Vermeulen T., Van Den Akker. Notes on Metamodernism //Journal of Aesthetics & Culture. 2010. Vol. 2. - P. 1–14 (рус. пер.: Вермюлен Т., ван ден Аккер Р. Заметки о метамодернизме // Metamodern.

REFERENCES

1. Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар. И.Эргашев таҳрири остида., 2005.
2. Луқмони Ҳакимдан ўғлига 365 ўгит., 2016.
3. Имом Термизийдан қирқ ҳадис.(нашрга тайёрловчи Аллоқулов Абдулатиф), 2018.
4. Имом Бухорий. Ал Жомеъ ас Саҳиҳ. – Т., “Мовараунаҳр”. 1-жилд. Илм китоби боби. 1992.
5. Қуръони карим (таржима ва изоҳлар муаллифи Алоуддин Мансур)., 1992.
6. Бехбудий М. Баёни ҳақиқат // Улуғ Туркистон. – 1917.
7. Ўролов А, Сувонқулов И. Алломалар олами. – 1991.
8. Низомцддин Шомий. Зафарнома. Форс тилидан Юнусхон Ҳакимжонов ва Асомиддин Ўринбоев таржимаси., 1996.
9. Очилова Б. Миллий – маънавий юксалишда мерос, қадриятлар ва ворисийлик., 2009.
10. Абу Ҳомид Ғаззолий. Иҳйоу улумид дин., 2019.
11. Абдулла Қодирий. Меҳробдан чаён. – Т., “Ғофур.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти”, 1994.
12. Аҳмад Дониш. Наводир ул-вақое. – Т.: 1964.
13. Ю.А. Харин, В.Ф. Берков, П.А. Водопьянов и др.. Философия: учеб. для студентов учреждений, обеспечивающих получение высшего образования. 8-е изд.- Мн.: “ТетраСистемс”, 2006. – С. 9
14. Томас Кун. Структура научных революций (The Structure of Scientific Revolutions). – М.: “Прогресс”, 1977. – С. 69.
15. Хакен Герман. Синергетика. Иерархии неустойчивостей в самоорганизующихся системах и устройствах. - М.: Мир, 1985. – С. 19.
16. Федосин Сергей. Основы синкретики. Философия носителей, М: “Эдиториал УРСС”, 2003. – С. 100.
17. Vermeulen T., Van Den Akker. Notes on Metamodernism //Journal of Aesthetics & Culture. 2010. Vol. 2. - P. 1–14 (рус. пер.: Вермюлен Т., ван ден Аккер Р. Заметки о метамодернизме // Metamodern.

THE IMPACT OF THE REFORMS ON THE POLITICAL CULTURE OF YOUTH

Nuriddin Akramkulovich Saidkulov
Teacher of Gulistan State University
E-mail: mannur_25@mail.ru

ABSTRACT

In this paper, the impact of dynamic changes in society on the political culture of young people is discussed. Political culture is a constantly evolving system. This is evident in the emergence or disappearance of new forms of political culture in accordance with changes in the social structure of society, as well as in the process of change and improvement with each of its subjects within each historical period.

Keywords: Dynamic changes, development, youth, political culture, direction, state youth policy.

INTRODUCTION

The current situation in the international arena requires the rational coordination of the activities of government agencies and mass movements, political parties, family, community institutions, the media in raising the political culture of young people. Indeed, their effectiveness depends on the integration of institutions for the formation, management and control of the political culture of young people.

When we talk about these institutions and public-political organizations, on the one hand, the role of informal status institutions operating in the country, as well as on the needs of the cultures of different peoples and nations, on the other hand, state bodies associated with the political system, their national, special attention should be paid to the role of socio-political organizations that are dependent on or in opposition to existing power at the regional or local levels.

The need for a comprehensive and systematic solution to the problems of development of political consciousness and culture of youth in the country has created a need for a socio-political program, its legal framework, which determines the strategy and tactics of organizationally centralized management.

LITERATURE REVIEW

Therefore, it is necessary to define the strategy and tactics of reforms in this area, to specify the tasks set out in the Program and Charter of their effectiveness, In the context of the priorities set out in the "Strategy of Action" for 2017-2021, developed

under the leadership of President Shavkat Mirziyoyev, it was necessary to specify the program tasks to improve the political culture of youth.

If we look at the "Strategy of Action" in the context of the strategy of state policy, the strategy of spiritual and cultural activities of citizens and various social institutions, their tasks in the development of youth political culture become more specific.

In the modernization of the institutional system responsible for deepening democratic reforms in the priorities of improving the system of state and society building identified in the "Strategy of Action": providing information on the development of law enforcement, political consciousness and culture of individuals and legal entities in the field of political culture; increasing the social and political activity of civil society institutions and the media.

Effective and optimal use of the existing potential of complex systemic ecological development of regions, districts and cities: comprehensive and effective use of the historical roots of the national idea and national ideology, as well as the ongoing reform process to raise the level of political culture of youth.

The state youth policy includes: upbringing of physically healthy, mentally and intellectually developed, independent-minded, loyal to the Fatherland, strong-minded, modern scientific outlook, increasing their socio-political activity; paid special attention to the tasks of supporting and realizing the creative and intellectual potential of the younger generation, developing the political consciousness and culture of children and youth.

Priorities in the field of security, interethnic harmony and religious tolerance, as well as environmental security, tolerance and interethnic harmony in the field of well-thought-out, mutually beneficial and practical foreign policy: common interest in resolving conflicts in international relations, effective use of "people's diplomacy"; the use of universal political values in the prevention of problems.

In general, the "Strategy of Action" of Uzbekistan for 2017-2021 will achieve strategic goals in raising the political awareness and culture of young people.

Therefore, the study of the problems of shaping the modern political culture of young people is very important, because it is exactly this category - young people who serve as a supporting force in the rapid development of society and the state as a whole. The low level of acceptance of democratic political culture by young citizens is one of the reasons why young people avoid social and political processes in any situation. If young people are not included in the system of power-political relations as a social group that determines the future of the state, society will be lost to future citizens.

Describing the interdependence of man's practical actions in power, defining his political ideals and values, political culture is a moral program that is constantly repeated in practice, it is interpreted as an example of human behavior that reflects the

most stable individual characteristics of behavior and thinking that are not subject to instantaneous adjustment under external conditions.

DISCUSSION

In addition, a person's style of political activity reveals political culture as a stable form of his political actions, moral codes, which freely recognizes the norms and traditions of social life recognized by him/her, creative and standard for a particular society, ways of exercising his rights and freedoms, etc. indicate the level of absorption. In this sense, political culture presents the past experience assimilated by the individual as a form of positive legacy left to previous generations. And since there is always a certain difference in the thinking and behavior of man in the norms and customs of the political game developed and assimilated by him, the customs and traditions of civic participation formed in society, he re-evaluates his directions and principles and retains a strong source of improvement, so that their political culture develops deeply.

Nowadays, the concept of political culture of young people is more filled with meanings derived from culture as a special phenomenon that contradicts nature and expresses the integrity of the manifestation of social life. Therefore, the political culture of young people is seen more as a political dimension of the cultural environment in a particular society, the behavior of a particular person, a characteristic feature of the development of his civilization. In this sense, the political culture of young people reflects the dynamics of the traditions of the people in the field of public administration, their integration and development in modern conditions, the impact on the conditions of future policy-making.

Radical political and social changes, structural changes in the country's economy are accompanied by the process of formation of the modern citizen. Given the physical capabilities and conditions of young people, their spiritual strength, the opportunities that have not yet been realized, youth is a group that determines the future of society. Access to the lives of modern youth is accompanied not only by dynamic and emergency processes of changing the political system or governance mechanisms, changing the system of spiritual and moral values, ideas and guidelines that play a key role in the political culture of young people. Youth political culture is a unique type of youth culture, a method of spiritual and practical activities and relationships that reflects, unites and implements the basic national values and interests of youth, forms political views and values, knowledge and skills of youth participation in society.

So, shaping the political culture of young people is a time-consuming process. Because the process of formation of political culture is also a dynamic phenomenon that is formed on the basis of relevant political knowledge and experience. Therefore,

in order to form the political culture of young people, to train political activists, activities are carried out according to a clearly defined plan on the basis of the Constitution.

The political culture of young people is an expression of knowledge, values, goals and activities based on them, which are formed as a reflection of the needs and interests of the individual, social, ethnic groups, society's politics, political relations. It is, by its very nature, a form of culture that is inextricably linked with the political life of society.

RESULTS

The roots of a political culture which includes a history of many centuries go back to the time of the emergence of the state, which serves to ensure the balance of groups and their distinctive interests, which have their place and position in the social structure of society. In this sense, the emergence of political culture was the result of political interests beginning to have a strong influence on people's activities.

Political culture is a constantly evolving system. This is evident in the emergence or disappearance of new forms of political culture in accordance with changes in the social structure of society, as well as in the process of change and improvement with each of its subjects within each historical period.

It should be noted that political knowledge, which is an important part of political culture, is formed under the influence of daily life experience, special theoretical training and goal-oriented ideological and political education. From this point of view, history and modern reality show that each group pays special attention to educating people in a certain direction in order to realize their political interests. This is especially evident in the formation of a worldview that suits their interests, the development of specific political theories, programs, ideals, and the desire to promote them widely. It should be noted that the role and importance of political ideology in this process is enormous.

CONCLUSION

In the structure of political culture, the values that express the attitude to politically significant events and processes in the form of certain assessments play an important role. The deeper and more comprehensive the political knowledge of the youth, the stronger the values formed at its core, ensuring stability in activity. The slow change in political values and the relatively conservative nature of knowledge provide the basis for ensuring relative stability in political culture.

REFERENCES

1. Retrieved from https//news./un.org/565442-government-bodies-must-serve-people-uzbek-president
2. Problems of civil society. - 2018. - T. - №9 (14).
3. Turdieva R. Formation of legal culture of youth. – T.: «Uzbekistan», 2014. –P.5-6.
4. Mirziyoev Sh. Physically and spiritually mature youth are our support and backbone in achieving our noble goals / «Xalq so‘zi» 2017.
5. Utamuradov, A., Khojiev, T., Isanova, G., & Khaytmetov, R. (2020). The Prospects of a New Template of the Modernization Uzbekistan. *Jour of of Adv Research in Dynamical & Control Systems*, *2*(12), 2670-2676
6. Rustamova M. Philosophical aspects of the formation of a culture of thinking in young people. - T.: Mehnat, 2000. –P.38
7. Khodjamkulov, U., Makhmudov, K., & Shofkorov, A. (2020). The Issue of Spiritual and Patriotic Education of Young Generation in the Scientific, Political and Literary Heritage of Central Asian Thinkers. International Journal of Psychosocial Rehabilitation, 24(05), 6696.
8. Karimov I. A. Basic principles of socio-economic and economic prospects of Uzbekistan// The homeland is as sacred as a shrine. Volume 3. -T.:Uzbekistan . 1996. –P.10.
9. Khaytmetov, R., Madalimov, T., & Akhatov, L. (2020). The Problem of Human Psychological Crises in the Views of Emil Durkheim. *Наука, образование и культура*, *6*(50), 50-57.

ПЛОТИН ДУНЁҚАРАШИДА БОРЛИҚ МАСАЛАЛАРИНИНГ МУҲОКАМАСИ

Бекзод Пардаев
Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий университети магистранти
Илмий раҳбар: Хуршид Илхомович Тошов
Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий университети катта ўқитувчиси (PhD)

АННОТАЦИЯ

Ушбу мақолада Антик дунё забардаст файласуфларидан бири бўлмиш неоплатонизм асосчиларидан бири бўлмиш Плотин таълимоти қисқача кўриб чиқилади. Плотин ўзидан деярли ярим минг йиллик илгариги меросга мурожаат қилди, уни тиклашга уринди. У кўпроқ мистик, теософ сифатида таасурот қолдирган. Яна Плотиннинг фалсафий таълимоти бошқа Антик давр фалсафий таълимотлари билан қиёсий таҳлил қилинади.

Калит сўзлар: Плотин, фалсафа, неоплатонизм, теософия, этика, давлат, маънавият, тарих.

DISCUSSION OF EXISTENCE (ONTOS) ISSUES IN PLOTIN'S WORLDVIEW

Bekzod Pardayev
Master student, National University of Uzbekistan named after Mirzo Ulugbek
Supervisor: Khurshid Ilkhomovich Toshov
Senior teacher (PhD), National University of Uzbekistan named after Mirzo Ulugbek

ABSTRACT

This article gives a brief overview of the teachings of Plotinus, one of the great philosophers of the ancient world and one of the founders of Neoplatonism. Plotinus appealed to the legacy of almost half a thousand years ago, trying to restore it. He impressed more as a mystic, a theosophist. Again, Plotinus' philosophical teachings are compared with other ancient philosophical teachings.

Keywords: Plotinus, philosophy, neoplatonism, theosophy, ethics, state, spirituality, history.

КИРИШ

Плотин Неоплатонизми. Плотиннинг ҳаёти. Унинг туғилган жой ҳақида аниқ маълумот мавжуд бўлмай, Эвнапий уни Ликонда таваллуд топган деса, Свида – Ликополда туғилганлигини таъкидлайди. Ҳар ҳолда унинг Мил. Авв. 203-204 йилларда Мисрда дунёга келганлиги аниқ.(Порферей 206 йил деб таъкидлайди). Порферейнинг айтишича, Плотин искандариянинг кўплаб профессорлари маърўзаларига қатнаган ва 38 ёшга тўлгандагина ўзи излаган мутафаккир Аммони Саккас билан учрашишга мувофақ бўлади. У 242 йилга қадар Аммонининг шогирди бўлиб ундан таҳсил кўрган, айни йилда эса, император Гордианнинг қўшини таркибида Эрон фалсафасини ўрганиш мақсадида Эронга жўнаб кетади. Аммо Гордиан Мисопотамияда ўлдирилгач, экспедиция мувофаққиятсиз якун топади. Бу пайтга келиб 40 ёшга тўлган Плотин Римга йўл олади. Бу ерда у ўз мактабига асос солиб юқори мартабали давлат амалдорлари, ҳатто, император Галлиен ва унинг рафиқаси ишончини қозонади. Платин уларга Афлотуннинг “Давлат” асаридаги ғоялар асосида ҳаёт кечирадиган Платонополис шаҳрига асос солишни таклиф қилади ва бунинг учун императордан розилик ҳам олган эҳтимол, аммо, негадир император номаълум сабабларга кўра мазкур ғояни рад этади, ҳамда шаҳар ғояси шунинг билан барҳам топади. Плотин 60 ёшга кирган чоҳларда унинг шогирди Порферийнинг номи ҳам чиқиб қолганди, кейинчалик эса Порферей устозидан жуда илҳомланган шогирд унинг автобеографиясини ёзади.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОДОЛОГИЯ

Кейинчалик Попрферей устозининг асарларини тизимлаштирриб, уларни ҳар бири 9 бобдан иборат 6 китобга ажратади. Плотининг асарларини бирлаштиришга хиўзмат қиладиган Иниада атамаси шундан келиб чиққан. Айтишларича файласуфнинг оғзаки маърўзалари содда ва равон услубда баён қилинган бўлиб, унинг ёзма асарларини мутоала қилиш бирмунча мураккабликлар туғдиради. Бу ҳол мутафаккир кўриш қобилиятининг нисбатан пастроқ бўлганлиги, ҳҳамда айни сабабга кўра у қўлёзмаларини қайта кўздан кечирмаганлиги билан иўзоҳланади. Бу эса турган гапки, Порферейнинг ишини бирмунча қийинлаштипрган, аммо, шунга қарамай, у устозининг услубини сақлаб қолишга ҳаракат қилган ва кенчалик бошқалар бу матнларни таҳрир қилишда бирмунчча қийналганлар. Ўз даврида Плотинга кўпчилик маслаҳат сўраб мурожаат қилганлар ва у шу маънода ўз замонасида аксар кишиларнинг маънавий пешвоси бўлган. Бундан ташқари унинг саҳоватпеша ва меҳрибон бўлганллиги шунингдек, ўз уйида етим болаларгга ғамхўрлик қилиб тарбия қилганлиги бот-бот таъкидланади. Унинг унинг кўплаб дўстлари бўлиб,

душманлари йўқ эди, гарчи зоҳид киши бўлганлигига қармай, ахлоқан етук ва табиатан юмшоқ киши сифатида ном қозхзонган. Аммо, Плотиннинг бироз асабий киши бўлганлиги ва бу айниқса, бу унинг маърўзаларида кўпроқ кўзга ташланиб турганлиги хусусида маълумотлар мавжуд. Плотиннинг соғлиғи у қадар яхши бўлмай,МиМил. Авв. 269 270 йиллар чамаси Кампаньедаги қишлоқ уйида вфот этади.

Улкан Рим империясининг вужудга келиши, кучли харбий салоҳият ва административ тузилмага эгалиги, унинг аҳолисининг онги, дунёқарашидаги ўзгаришлар билан бирга кечди. Бу Римга бўйсундирилган давлатларнинг сиёсий мустақиллигини йўқотган, халқ оммаси қашшоқланиши кучайган, бой кишилар қатламининг шаклланган даври эди. Мулкий, ижтимоий тенгсизлик кучаяди, ёвузлик, кулфат ижтимоий ҳаётда ҳукмрон бўла боради, табиийки, бундай ҳолатда кишиларни динга бўлган интилиши кучаяди. Эр.авв. асрда эса, аксинча, динни “унутиш” содир бўла бошлайди. Илмга бўлган интилиш тобора яққолроқ сезила боради. Фалсафадан хусусий фанларнинг ажралиб чиқиш тенденцияси кучая боради. Математика, астрономия, механика, медицина, филалогия, риторика, адабий танқидчилик, адабиётшунослик махсус усулларни қўллайдиган, профессионал фаолият юритишни тақоза этадиган хусусий-илмий билим соҳаларига айлана боради. Илмий кутубхоналар, қўлёзмалар, фондлари ташкил бўла бошлайди. Нафақат Афина балки Александрия, Пергам, Родос ҳам йирик илмий марказга айланади.

Айни пайтда, Шарқдан Ғарбга қараб диний таълимотлар тарқала бошлайди. Бу таълимотлар, улар билан боғлиқ маросимлар мустаҳкамланиши учун қулай шароитга эга бўла борадилар. Улар аралашиб ҳам кетадилар. Рим императорларининг Шарқ маросимларига ёмон кўз билан қарамаганлиги диний таълимотлар, ақидаларнинг ўзаро таъсир этишига, боғланишига ва синкретик кўринишдаги таълимотларнинг пайдо бўлишига олиб келади. Жамиятда пайдо бўлган мана шундай эҳтиёжга жавобан, фалсафа диний ва баъзи холларда, хатто, мистик мазмун ва кўриниш касб эта боради.

Плотин(203-269) – антик давр фалсафасидаги идеализмнинг энг сўнгги ёрқин вакили. У билан қиёсланганда неоплатонизмни якунлаган Прокл ҳам ижодкор сифатида эмас, кўпроқ аналитик, системага солувчи сифатида машҳур. Плотин ўзидан деярли ярим минг йиллик илгариги меросга мурожаат қилди, уни тиклашга уринди. У кўпроқ мистик, теософдир. Платин Рим императори Гордиан бошчилигидаги 244 йилдаги мувафаққиятсиз юришларда иштирок этгандан кейин Римда жойлашиб, турли хил халқ, миллат вакиллари бўлган, лекин дунёқараши яқин кишиларни бир жамиятга бирлаштирди. Плотин асарларини Порфирий системага солган. Хусусан, у асарларини ҳар қайсиси 9

қисмдан иборат 6 та бўлимга бўлган. “Эннеада” яъни “тўққизлик” номи шундан келиб чиққан.

МУҲОКАМА

Плотин фалсафанинг вазифасини борлиқнинг охирги асоси бўлган илоҳий борликдан келиб чиқиб, бутун мавжудотни тушунтиришдан иборат, деб билган. Бу вазифа фалсафий эмас, балки диний мазмунга эгадир. Уни ҳал этиш воситасини фалсафа ва диалектикада кўрган. Бу вазифа мураккаб, уни фақат даҳолар ҳал эта олиши мумкин, оддий одамлар онгига уни етказиш мумкиндир дейди. “Ота-она қолдирган фарзандларни бегона кишилар тарбиялаганда ўз ота-оналарини аниқлаши қийин бўлганидек, борлиқнинг асосидан қанчалик узоқ кетса, одам унинг моҳиятини тушуниб етишда шунчалик қийналади. Бу қийинчиликларни енгиб ўтиш учун инсон руҳи, жонини хиссиётидан юқори қўя олиши керак. Лекин шундай одамлар ҳам борки, улар ақлий мушоҳада (интелектуал, интиуция) қобилиятига эга”. Ана шулар борлиқнинг ягона асоси, бирлигини тушуниб етишади ва орқага қайтиб, уни оддий халққа тушунтиради.

Жон – ўз ҳолича мавжуд бўлмоқдир. У тана сингари бутундир. Жон тана гармонияси эмас (пифагорчилар шундай дейишган). Шунингдек, жон тана энтелехияси ҳам эмас (агар ундай бўлганда, шакл ҳайкал яшаган материал – мисга қандай муносабатда бўлса, у ҳам танага шундай муносабатда бўлар эди). Шакл тана сингари қисмларга бўлинади. Жон шакл эмас. Барча предмет, ҳодисаларда жон бор, жон улардан мустақил бўлган бошланғич ибтидодир. Олам гўзалдир, у шакл билан таналар қўшилиши натижасидир. Уларни, яъни ўз ҳолича мустақил бўлган нарсаларни қўшадиган реал куч бўлиши керак, у – дунёвий жондир. Лекин жон гўзаллик билан айнан бир нарса эмас, жон бутун дунё учун битта, дунёда эса гўзаллик билан бир қаторда ҳунуклик ҳам мавжуд. Ана шунинг учун ҳам гўзалликни жоннинг прототипи деб тушуниш керак холос.

Жонга шакл берадиган нарса–Ақл. Жон танадан мустақил, унга нисбатан бирламчи бўлгани сингари, ақл ҳам жонга нисатан бирламчи моҳиятдир. Ақл ўз-ўзича мавжуд унинг предикати, яъни асосий хусусияти дунёнинг бирлигидир. Агар предметни муайян борлиқ тарзида фикр қилмоқчи бўлсак, уни бирликдаги, яхлитликдаги борлиқ сифатида тасаввур этишимиз зарур. Жон барча нарсаларни яратади ҳамда уларга бирлик бахш этади.

Шуни ҳам айтиш керакки, оламда бирлик билан бир қаторда кўплиқ ҳам мавжуд. Бирликни жон ақлдан оладиган бўлса, ақл шаклнинг бирлиги манбаи эмасми? деган савол туғилади. Унга Плотин йўқ, ундай эмас деб жавоб беради. 1) Ақл ўз-ўзини яратадиган моҳият эмас. Унга гўзаллик орқали эришилади,

гўзаллик эса неъматга боғлиқ; 2) Ақл ўзида кўпликни – ғоялар тўпламини мужассамлаштирган.

Ақлни ўз ҳолича олганимизда ҳам унинг иккиланганлигини: фикр қилинаётган нарса билан тафаккурга, предмет ва ақлий фаолликка бўлинади, улардан ташкил топади. Ақл олий даражадаги нарса сифатида, ундан ҳам юқорироқ турган предметга эга. Бу бирликдир. Лекин унинг манбаи нима ?, у қандай кўринишга эга ? У, Плотин фикрича, математик нуқта ҳам, тушунча ҳам эмас. Ягоналик бирлик неъматидир. Платон фикрича ягона бошқа барча нарсалар учун мавжудлик шарт-шароити бўлиши билан бир қаторда, барча предметлар унинг предикати ҳамдир.

Мана шундай мураккаб диалектик табиатга ягона қандай билиш мумкин деган савол қўйиб, билиш назариясини ана шу саволга жавоб сифатида шакллантиради.

Билим ҳақидаги таълимот. Плотин фикрича, билимнинг икки усули мавжуд: 1) Хиссиёт ва 2) ақл. Ҳиссиёт бошланғич асосни билишга қодир эмас. Лекин ақлнинг тушунчалари ва категориялари Ягонага алоқадор эмас, чунки у ҳар қандай тавсифдан юқори туради. Категорияларнинг ичида олийси–борлиқ категорияси. Бу категория мавжудлик ва бирликни (Ягонани) фарқлайди: Ягона мавжудотнинг предикати ҳисобланади. Ўз навбатида, мавжудот турга, шаклга эга. Бироқ бошланғич асосга на шакл, на тур хос. У ҳеч қандай фикрий образга эга эмас. Бошқа барча қатегориялар борлиқ категорияси билан боғлиқ, бироқ Ягонага тегишли эмас. Агар шундай бўлса, Ягонани қандай қилиб билиш мумкин ? деган савол туғилади ва унга жавоб берилади: ҳар бир предмет– Ягона, демак ҳар қандай предмет жон ва шунинг учун ҳам соддага дахлдор. Жон Ягонани билиш даражасига кўтара олади, лекин хиссиёт ёки ақл орқали эмас балки билиш объекти бўлган предметга диққат-эътиборини жамлаш асосида, яъни Ягона бўлмаган барча нарсадан четалашадиган ва фикр-зикрини соддага қаратадиган мушоҳада ёрдамида билишдир. Ягонани билиш у билан қўшилиб кетишдан иборат бўлиб, бунда жон ва Ягона ўзаро мос келади.

НАТИЖАЛАР

Ҳиссий олам мангу мавжуд, у вақтга боғлиқ эмас. Айни пайтда, Плотин Ягонадан келиб чиққан деб ҳисоблайди. Аввал, Плотин фикрича, иккинчи бошланғич асос пайдо бўлган. лекин унинг пайдо бўлиши биринчи бошланғич асос эҳтиёжи билан эмас, балки унинг борлиғининг тўлалиги билан тақозоланган. Бунда биринчи асоснинг борлиғи тўлиб-тошиб кетади, ўз чегарасидан ташқарисига чиқиб, бошқа борлиқни яратади.

Буни қуйидаги мисолда қиёслаб тушунтиради: Қуёш ўзидан нур чиқаради, лекин нур ўз ҳолича шуълаланади. Иккинчи бошланғич асос сингари, аста-секин борлиқнинг бошқа қирралари ва даражалари вужудга келади.

Ягонадан биринчи пайдо бўладиган нарса–Ақл. Унда 3 та жиҳатни фарқлаш лозим: 1) модда тушунчаси; 2) фикр қилинадиган борлиқ; 3) тафаккур.

Ғоялар дунёси сифатида ақл ҳар хил турлар ва шакллардан ташкил топадиган тўпламдир. Турни бирор нарса туридан бошқа нарса деб қабул қилиб бўлмагани учун ғоялар дунёсида “модда” ҳам мавжуд бўлиши керак. “Модда” ҳиссий олам материяси эмас, у ақлнинг бир лаҳзаси бўлган шаклдир. Ҳиссий оламнинг материяси–ўлик материя. Ақл “моддаси” ёки идеал олам борлиқ, мавжудот бўлиб, унинг орқасида Ягона туради. Ҳиссий олам материяси шарпа унинг орқасида борлиқ туради.

“Модда”дан кейин келадиган Ақл лаҳзаси фикр қилинадиган борлиқ, мавжудликдир. Ақлнинг учинчи лаҳзаси тафаккурдир. Мана шу ақл тушунчасининг уч лаҳзасига яралишни уч лаҳзаси тўғри келади. Материя (модда)нинг асоси ўзга (Ягонага нисбатан) бўлади. Бу “ўзга” Ягонага нисбатан тўпламдир. Ўзганинг Ягонага мурожати борлиқни аниқлигини ҳосил қилишга олиб келади. Плотинда ягона ва ақлдан кейин жон туради.

Материя ҳақида. Жоннинг ундан ташқаридагига мурожат қилиши, уни материяга олиб келади. Плотинга эргашгани холда, Плотин оламнинг пайдо бўлиши материяни ёки ноборлиқнинг бўлишини тақоза этади. Табиатдаги барча нарсалар ҳеч нарсадан бўлмагани ёки йўқ бўлмагани сабабли, қандайдир субстрат мавжуд бўлиши керак ва у жисмларнинг сифатлари, хоссалари мавжудлиги асоси бўлади. Ғоялар оламидан ҳиссий қабул қилинадиган олам қуйидагилар билан фарқ қилади: 1) фазода кўламга эгалиги, 2) вақтда узайиши, 3) ҳақиқий эмаслиги билан ажралиб туради.

Оламни ҳосил қилувчи кучлар – ақл фикрлари. Уларда онгсиз тарзда тушунчалар қайд этилган бўлиб манбаи идеал оламидадир. Шунинг учун ҳам ҳиссий оламда содир бўладиган воқеалар тартиби ғоялар оламига тақлид қилади.

Инсон жони илоҳий ва ҳиссий олам чегарасида жойлашган. Унинг илоҳий жон билан бирлиги юқори даражададир. Бу алоқадорлик жоннинг ердаги ҳаётидаги ҳатти-ҳаракати билан боғлиқ. Инсон ўлгандан кейин танадан чиқиб, ўзининг аввалги ҳаётига қайтади. Ақл билан боғланади, ғояларни мушоҳада этади, ҳиссий оламдаги барча неъматлардан халос бўлган жон илоҳият билан қўшилиб кетади. Бунда барча қуйи руҳий функциялар йўқолади: идрок, хотира, ҳаёл, одатлар йўқ бўлади. Агар жон илоҳийлик даражасига кўтарила олмаса, унда қуйи руҳий функцияларни ўзида сақлайди ва жоннинг кўчиши содир бўлади. Бу инсоннинг ерли ҳаётидаги мойилликлари билан белгиланади. Плотин

айтганини эслаймиз: қўшиқни севган кишилар, жони сайроқи қушларга кўчади, йиртиқичликка мойил кишилар жони йиртиқич хайвонларга кўчади.

Жонини янги ҳолати, унинг аввалги мойилликларига мос келиши билан бирга аввалги ҳаёти учун қасосга ҳам дуч келади: бошқа кишиларга нисбатан ноқонуний муносабатда бўлган киши жони, ўз навбатида, бошқа кишиларнинг ноқонуний ҳаракатидан азият чекади.

Плотин жоннинг танага нисбатан муносабати тўғрисидаги аввалги қарашларини этади: жон танага ҳеч қандай фазовий муносабатда бўлмайди. Жон танага худди ўзининг органи сифатида муносабатда бўлади ва эҳтиёжга мувофиқ равишда ташқи олам билан бирлашиб кетади. Жонни 3 турдаги фаолияти мавжуд:

Жоннинг тана билан алоқаси, унинг танага бевосита боғлиқлиги билан белгиланадиган фаолияти. Қуйи руҳий функциялар ана шундайдир.

Жонни танада яшаб турган, лекин айтган пайтда, функциялари унга боғлиқ бўлмаган холатидаги фаолияти.

Жонини тана бевосита алоқада бўлмаган ҳолатидаги фаолияти.

Жоннинг биринчи фаолиятига ҳаяжонланиш, роҳатланиш ёки азобланиш билан боғлиқ ҳолда кечадиган сезгилар тааллуқли. Бундай холатнинг субъекти – жон ва тананинг биргалигида бўлиши: танага ҳаракат ёки ҳаяжонланиш, жонга уларни англаш хосдир. Иккинчи ҳолатга билиш фаолиятининг юқори функциялари тегишли. Биринчи навбатда, бу хотирага тегишли. Плотин хотирани тасаввурлар сақланадиган макон деб билади. Руҳий фаолиятини иккинчи турига тафаккурга ҳам тааллуқли.

Плотин этикаси жоннинг тозалаганини тўғрисидаги мулоҳазалар билан якунланади. Тозаланиш жоннинг танадан озод бўлишидан ерли ҳаёт манфаатларидан халос бўлишидан, илоҳий даражага кўтарилишидан иборат. Бу ҳолатнинг якуни – экстаз, илоҳиятга экстатик шўнғиш, илк Ягона билан бирлашиб кетишдир. Плотин фалсафаси-жаҳон миқёсида қулчилик маданиятининг ҳалокатга учраши даври фалсафаси. Ана шунинг учун ҳам экстаз ерли ҳаёт ташвишларидан ҳоли, ўз-ўзи билан чекланган ҳолат идеал сифатида баҳоланади.

ХУЛОСА

Умуман Плотин каби антик дунё забардаст файласуфларини ўрганиш бугунги инсон дунёқарашини кенгайтиришда жуда катта самара беради албатта. Бунинг сабаби ҳозирги инсоният эришган барча илмий-техникавий ютуқларнинг барчаси Антик дунё олимлари назариялари устига қурилган десак хато бўлмайди

бизнингча. Юқорида биз кўриб чиққан Плотин таълимоти ҳам ана шу уммоннинг бир заррасидирир.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР

1. Августин Аврелий. Исповедь / Пер. М.Е. Сергеенко. М., 1997.
2. Августин: pro et contra. Личность и идейное наследие блаженного Августина в оценке русских мыслителей: Антология / Отв. ред. Д.К. Бурлака. СПб.: изд-во РХГИ, 2002. - 974 с.
3. Аверинцев С. С. Классическая греческая философия как явление историко-литературного ряда // Образ античности. СПб.: «Азбука-классика», 2004. С. 106 -139.
4. Аверинцев С. С. Античная риторика и судьбы античного рационализма // Образ античности. СПб.: «Азбука-классика», 2004. С. 7 - 29.
5. Аверинцев С. С. Греческая "литература" и ближневосточная "словесность" // Образ античности. СПб.: «Азбука-классика», 2004. С. 40 -105.
6. Аверинцев С. С. Неоплатонизм перед лицом Платоновой критики мифопоэтического мышления // Образ античности. СПб.: «Азбука-классика», 2004. С. 150 - 164.
7. Аверинцев С. С. Образ античности в западноевропейской культуре XX в. // Образ античности. СПб.: «Азбука-классика», 2004. С. 165-201.
8. Аверинцев С. С. Поэтика ранневизантийской литературы. М., 1977. -320 с.
9. Аверинцев. С.С. Эволюция философской мысли // Культура Византии. IV первая половина VII в. - М.: "Наука", 1984, с.42-77
10. Ю.Адо П. Плотин или Простота взгляда. М., 1991.
11. Адо П. Что такое античная философия? М., 1995.
12. Алипий (Кастальский-Бороздин), Исайя (Белов). Догматическое богословие. Курс лекций. Свято-Троицкая Сергиева лавра, 1999.
13. Ананьин С. А. Учение Плотина о прекрасном // Вера и разум. 1903, № 2, с. 47-57; №3. С. 93-104.
14. Античная литература / Под ред. А. А. Тахо-Годи. М.: Просвещение, 1986.- 464 с.
15. Античность и Византия / Под ред. С. С. Аверинцева. М., 1975.

REFERENCES

1. Августин Аврелий. Исповедь / Пер. М.Е. Сергеенко. М., 1997.

2. Августин: pro et contra. Личность и идейное наследие блаженного Августина в оценке русских мыслителей: Антология / Отв. ред. Д.К. Бурлака. СПб.: изд-во РХГИ, 2002. - 974 с.
3. Аверинцев С. С. Классическая греческая философия как явление историко-литературного ряда // Образ античности. СПб.: «Азбука-классика», 2004. С. 106 -139.
4. Аверинцев С. С. Античная риторика и судьбы античного рационализма // Образ античности. СПб.: «Азбука-классика», 2004. С. 7 - 29.
5. Аверинцев С. С. Греческая "литература" и ближневосточная "словесность" // Образ античности. СПб.: «Азбука-классика», 2004. С. 40 -105.
6. Аверинцев С. С. Неоплатонизм перед лицом Платоновой критики мифопоэтического мышления // Образ античности. СПб.: «Азбука-классика», 2004. С. 150 - 164.
7. Аверинцев С. С. Образ античности в западноевропейской культуре XX в. // Образ античности. СПб.: «Азбука-классика», 2004. С. 165-201.
8. Аверинцев С. С. Поэтика ранневизантийской литературы. М., 1977. -320 с.
9. Аверинцев. С.С. Эволюция философской мысли // Культура Византии. IV первая половина VII в. - М.: "Наука", 1984, с.42-77
10. Ю.Адо П. Плотин или Простота взгляда. М., 1991.
11. Адо П. Что такое античная философия? М., 1995.
12. Алипий (Кастальский-Бороздин), Исайя (Белов). Догматическое богословие. Курс лекций. Свято-Троицкая Сергиева лавра, 1999.
13. Ананьин С. А. Учение Плотина о прекрасном // Вера и разум. 1903, № 2, с. 47-57; №3. С. 93-104.
14. Античная литература / Под ред. А. А. Тахо-Годи. М.: Просвещение, 1986.- 464 с.
15. Античность и Византия / Под ред. С. С. Аверинцева. М., 1975.

STUDYING HORMONAL CHANGES DURING TRAINING IN ATHLETES

Dilnavoz Toshkan kizi Berdiyeva
Lecturer, Department of Sports Medicine and Biochemistry
Uzbek State University of Physical Culture and Sports
E-mail: dilnavoz_dbt@mail.ru

Muborak Maxmusovna Abdullayeva
Doctor of Biological Sciences, Professor
Department of Biochemistry
National University of Uzbekistan named after Mirzo Ulugbek

ABSTRACT

The effectiveness and comfort of the training process is influenced by many factors that are not always visible to the naked eye. In particular, the state of hormonal levels seriously affects physical activity. We will talk about this. Hormonal background - the ratio of hormones in the human body. Any fluctuations in it can cause various symptoms. For example, an imbalance leads to weight loss or weight gain, hair growth or loss in various places, dry skin, and other disruptions to natural processes. With the normal state of hormones in the body, a person experiences vigor, excellent tone, good mood and confidence in himself and his capabilities. There are many ways to maintain hormone levels in your body. One of them is physical activity. Sport affects not only the muscles and other organs of our body, but also the quantitative state of hormones.

Keywords: Hormones, sport, endocrine system, physical activity, cortisol, testosterone

INTRODUCTION

Intense physical activity affects secretion hormones that are involved in a number of metabolic processes. In particular, the literature is widely discussed increased cortisol and growth hormone. Moreover, the ratio of testosterone to cortisol has recently was proposed as an index of physical activity in male athletes. However, little is known about how hormonal changes in women under the influence physical activity, and only a few studies hormonal changes during a long observation period are discussed. High physical activity inherent modern sports have special requirements for the energy supplying system of the body of athletes. Athletic performance depends on how effective the athlete's body is will be able to mobilize and use energy substrates and how perfectly the system of regulation of these processes will be formed (1, 2). An important role in the adaptation of athletes to a high level of physical activity is traditionally assigned to the "pituitary - adrenal cortex" system, while one should not forget about the influence of the thyroid gland, the extremely significant role of which in the regulation of energy metabolism in the body is not raises doubts (3). Normal

thyroid hormone levels are required to function of all body systems, and in case of dysfunction changes are of a polysystemic nature (4). Thyroid hormones by increasing tissue sensitivity to adrenaline and norepinephrine increase the heart rate contractions, as well as themselves have a direct effect on the contractility of the heart: with a decrease in thyroxine concentration, it decreases, and with an increase, it increases (3). Positive inotropic effect of thyroid hormones is explained not only by their direct effect on the myocardium (participation in the synthesis and modulation activity of contractile proteins and transport calcium), but also the regulation of systemic vascular resistance.

LITERATURE REVIYEW

Regular exercises in the gym and other types of physical activity have a beneficial effect on the respiratory, cardiovascular, musculoskeletal systems of a person, his metabolism, mood and sleep. It should be noted that the nature and amount of stress is individual and depends on factors such as age, gender and initial health. For this reason, a comprehensive examination may be recommended before starting classes to assess the initial state of human health. This comprehensive survey includes the following analyzes:

Vitamin D plays a huge role in maintaining the health of the musculoskeletal system. Its deficiency in adulthood leads to disruption of normal bone mineralization and ultimately to osteomalacia. Calciferol (other names: 25-hydroxycalciferol, 25-hydroxycholecalciferol, calcidiol) is an intermediate metabolite formed at the first stage of provitamin D hydroxylation in the liver. For several reasons, 25 (OH) D is considered the most accurate indicator of vitamin D levels: it has a long half-life (about 3 weeks), reflects the rate of accumulation of both endogenous and exogenous vitamin D, and is less susceptible than other vitamin D metabolites the effects of parathyroid hormone and other humoral factors. A decrease in 25 (OH) D levels indicates a vitamin D deficiency(5).

Cortisol is one of the glucocorticoids produced by the adrenal glands in response to "stressful" stimuli, both physiological (fear, running) and pathological (illness). For this reason, it is often referred to as a stress hormone. Although the biological effects of cortisol are manifold (increased blood pressure, increased gluconeogenesis, suppression of the immune system), in general it can be said that this hormone has a pronounced catabolic effect. It has been shown that long-term intense exertion leads to a persistent increase in the level of cortisol, which can have an adverse effect on the body and, apparently, is one of the mechanisms of the development of the "overtraining" syndrome (sleep disturbance and coordination of movements, tachycardia, etc.)(6).

The thyroid gland plays an important role in the regulation of a person's basal metabolic rate and weight. To assess the function of the thyroid gland, the thyroid hormones triiodothyronine (T3) and thyroxine (T4) and the hormone of the adenohypophysis, thyroid stimulating hormone (TSH), are examined. T3 and T4 increase the metabolic activity of almost all organs, including adipose tissue. A deficiency in thyroid hormones (hypothyroidism) is associated with weight gain, while an excess (hyperthyroidism) is associated with weight loss. Balanced physical activity does not disturb the normal concentration of T3 and T4 (euthyroid state). On the other hand, any prolonged stress (including vigorous exercise) can lead to hypothyroidism (7-8).

Testosterone is a steroid hormone with pronounced anabolic effects. It is the main sex hormone in men. However, it also plays a role in the development and maintenance of the health of the female body. Testosterone ensures the growth and development of muscle mass and muscle strength, bone growth in dyne and its maturation. The physiological effect of testosterone is most pronounced during adolescence during puberty. In adults, increased testosterone levels (seen, for example, with the administration of testosterone or other anabolic drugs to improve physical fitness) also leads to increased muscle mass, but is also associated with a number of side effects, including an increased risk of heart disease and prostate cancer ... When interpreting the test result for testosterone, the following features of its metabolism should be remembered: testosterone synthesis is regulated by the luteinizing hormone (LH) of the adenohypophysis, the concentration of active testosterone depends on the level of sex hormone binding globulin, concentration depends on the level of follicle-stimulating hormone.

Estradiol is the main sex hormone in women. Due to the cyclical change in the level of female sex hormones under the influence of LH and follicle-stimulating hormone, coordinated changes occur in the ovaries (ovulation), endometrium (proliferation, secretion, menstruation or implantation) and cervix, which ensure the woman's fertility. Excessive exercise is known to disrupt this normal, cyclical nature of hormonal changes in the female body. This can result in menstrual irregularities (MCI) and secondary amenorrhea. Another common cause of amenorrhea may be an increase in prolactin concentration (8-9).

In highly qualified athletes, in the process of adaptation to physical activity, the neurohumoral regulation of all functional systems of the body [10, 11].

To study the functional state of the athlete's cardiovascular system, stress tests are used, in particular the treadmill test. They provide invaluable diagnostic information about the features of contractile activity: heart muscle, physical tolerance

load, individual normative and maximum permissible levels of its intensity, endurance thresholds, etc. [12].

The aim of this study was to study features of the functioning of the endocrine system in young men professionally engaged sports.

Changes in the functioning of the endocrine system, arising in the body due to prolonged exposure to increased physical activity, were revealed, indicators reflecting peculiarities of the athlete's body adaptation to high training loads.

Literature traditionally has a lot of attention is given to changes in hormonal status after physical activity at different time intervals, but there is not enough level study data hormones in the blood, as well as calcium and magnesium levels after vacation, in the inter-competition period.

At the same time, the study of these indicators in dynamics can help to understand whether the athlete's body has recovered enough, whether he is ready for training, competitions, etc.

RESEARCH METHODOLOGY

In modern endocrinology, the determination of the content of the hormone in the blood by its immunological activity. However, often in clinical practice, there is a situation when clinical the picture of the disease does not correspond to the level of the hormone in the blood, determined using the immunological method. That is why there is a need in more accurate methods for testing hormone levels in blood. Over the years, methods for determining the level of the hormone by its biological activity - biomethods. How do bio- and immuno-methods differ from each other? Biomethods measure functional impact and characterize hormonal activity. Immunoassays measure antigenic determinants and characterize hormonal concentration of hormones (11-12).

Multisteroid blood test: determination of vital human hormones at a qualitatively new level

The term "multisteroid analysis" refers to the determination of the profile of steroid hormones by gas chromatography-mass spectrometry.

The quantitative determination of the main steroid hormones and their metabolites in blood serum or salivary fluid using the reference method - tandem chromatography-mass spectrometry (in the scientific literature, this method is also referred to as LC-MS / MS) is a time-consuming and expensive procedure. A key feature of the method is the ability to determine all declared analytes in the course of one analysis (Fig. 1), therefore, in terms of one analyte, the cost of determination is almost less than by alternative immunochemical methods.

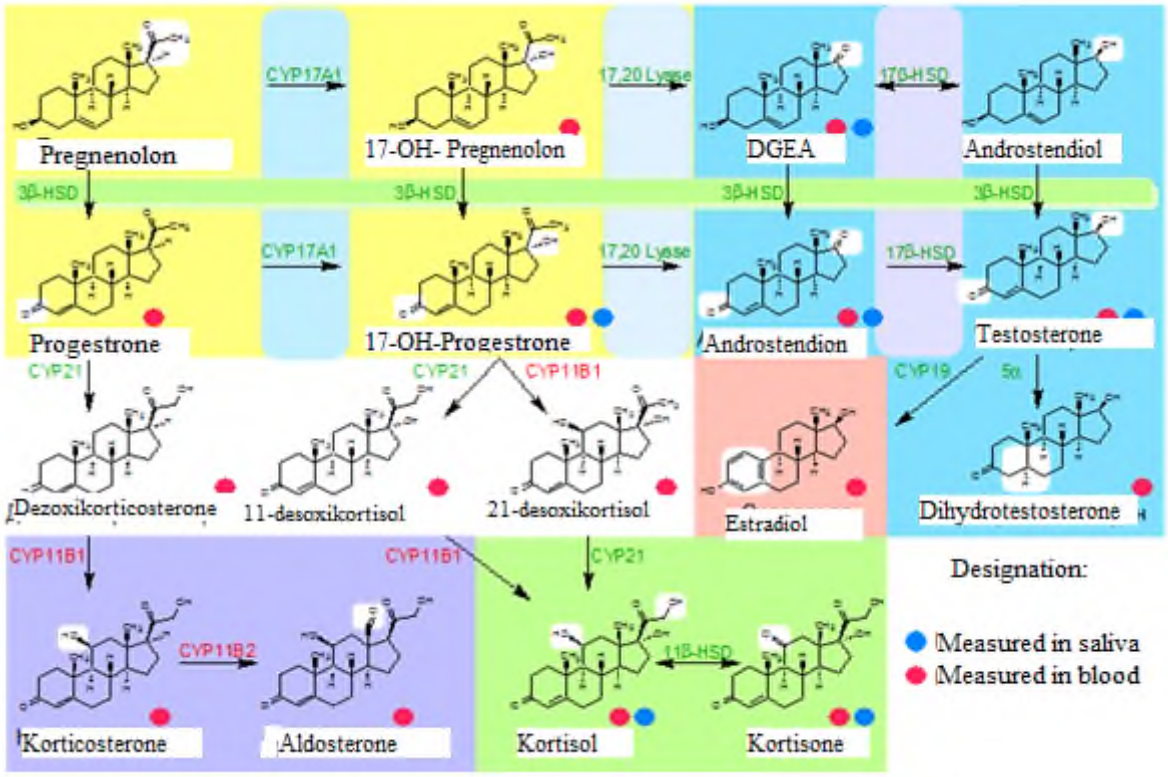


Fig 1. Analytes determined in one analysis, according to the method

Why does the name of the technique contain the designation of the biomaterial "blood"?

In order to immediately distinguish it from the well-known analysis of the "urine steroid profile". It should be noted that the information content of urine analysis is completely different and requires a different interpretation, since the urine contains mainly inactive forms of steroids: sulfates, glucuronides and hydroxylated derivatives that are no longer needed by the body and are derived from it. In the blood, the concentrations of active forms of steroid hormones are determined, which circulate in the general blood supply system, enter the cells and have a signaling effect on the genome.

ANALYSIS AND RESULTS

Participants were prospectively monitored throughout a 18-week period, with weekly physical activity assessments and 15 urine samples for estrogen, luteinizing hormone, testosterone, creatinine, and progesterone concentrations. Each girl and boy underwent body-composition measurements before and after the phsical activity. Analysis of the obtained data on the concentration of cortisol and 17αOHP (Table 1) in the state relative muscle rest in all groups in the comparative aspect of reliable no differences were found (P> 0.07). The testosterone level showed differences (P <0.07) between the indicators in the first group of young handball players and among peers who did not go in for sports, while these differences were not revealed between the

groups of athletes. DHEA-S level data resting state showed an increase in concentration in the 2nd group of young athletes in relation to the 3rd group of peers who do not play sports (P <0.07). Perhaps it is related with the fact that DHEA-S is involved in many general metabolic processes, and also contributes contribution to the development of the reproductive system.

Table 1

The content of the amount of hormones in the saliva of young handball players of the 1st and 2nd groups and non-sports peers in a state of relative muscle rest

Index	Group 1, M±m (*n*=30)	Group 2, M±m (*n*=30)	Group 3, M±m (*n*=30)	P1-2	P1-3	P2-3
Cortisol (ng / ml)	25,1±1,4	27,3±2,5	23,2±1,4	*P*>0,07	*P*>0,07	*P*>0,07
17αONP (ng / dL)	26,9±2,2	25,2±5,2	25,3±2,5	*P*>0,07	*P*>0,07	*P*>v
Testosterone (pg / ml)	177,3±6,7	193,0±8,9	154,0±6,7	*P*>0,07	*P*<0,07	*P*>0,07
DHEA-S (ng / ml)	8,87±0,23	7,37±0,79	6,75±0,7	*P*>0,07	*P*>0,07	*P*<0,07

Note: P1-2 - reliability of differences between indicators of young athletes of the 1st and 2nd groups; P1-3 - reliability of differences between indicators of young athletes of the 1st group and those of the control group (peers who do not go in for sports); P2-3 - the reliability of differences between the indicators of young athletes of the 2nd group and those of the control group (peers who do not go in for sports)

Conclusion: The steroid profile of athletes in blood and saliva can provide important information about their health, fitness, control the progress of training due to the optimal distribution of loads.

CONCLUSION

Multi-steroidal analysis is struggling to find its place in life, given the widespread use of immunoassay methods and resistance from adherents of traditional technologies. But this method is the future, it is already recognized by the best representatives of medical science. According to the analysis of the results, systematic physical activity, which is a “stressor” factor, due to adaptive reactions and activation of stress-realizing systems, cause an increase in the level of cortisol in young athletes at the stage of sports specialization. Similar dynamics was observed when determining

17αOHP in saliva and blood. At the same time, after an increase in the catabolic effect of cortisol (in response to standard physical activity), the concentration of testosterone in young athletes' increases.

REFERENCES

1. Belfiore A, LeRoith (eds.). Principles of endocrinology and hormone action. Cham.
2. Molina PE, ed. (2018). Endocrine physiology. McGraw-Hill Education.
3. Duclos M, Tabarin A: Exercise, training and the hypothalamo-pituitary-adrenal axis; in Ghigo E, Lanfranco F, Strasburger CJ (eds): Hormone Use and Abuse by Athletes. New York, Springer, 2009, pp 9-16..
4. Molina PE (2018). Endocrine physiology. McGraw-Hill Education.
5. The syndrome of athletes' overtraining (review of domestic and foreign literature). Pt. 1 / G.A Makarova, S.N. Volkov, Yu.A. Kholyavko, S.A. Loktev // Physi- cal Culture, Sports: Science and Practice. 2014. No. 3. P. 30–35
6. Didenko S.N. Aleksanyants G.D. Features of the hor- monal status of young handball players // Pedagogical and Psychological, Medical and Biological Problems of Physical Culture and Sports. 2014. No. 4 (33). P. 42–46.
7. GERVINO, E.V. & MCARTHUR, J.W. (1984) Endurance training effects on plasma hormonal responsiveness and sex hormone excretion. Journal of Applied Physiology, 56, 1453-1463.
8. BRANDENBERGER, G., FOLLENIUS, M., HIETTER, B., REINHARDT, B. & SIM~ONI, M.(1982) Feedback from mealrelated peaks determines diurnal changes in cortisol response to exercise. Journal of Clinical Endocrinology and Metabolism, 54,592-596.
9. García-Hermoso A, Saavedra JM, Escalante Y, Sánchez-López M, Martínez-Vizcaíno V. Endocrinology and adolescence: Aerobic exercise reduces insulin resistance markers in obese youth: A meta-analysis of randomized controlled trials. Eur J Endocrinol. 2014;171:R163–71.
10. Kalra B, Kalra S, Unnikrishnan AG, Baruah MP, Khandelwal D, Gupta Y, et al. Transgenerational karma. Indian J Endocrinol Metab. 2017;21:265–7.
11. Duclos M.[a-c] · Tabarin A.[d] Lanfranco F, Strasburger CJ (eds): Sports Endocrinology. Front Horm Res. Basel, Karger, 2016, vol 47, pp 12-26
12. Kanaley JA, Weltman JY, Pieper KS, Weltman A, Hartman ML: Cortisol and growth hormone responses to exercise at different times of day. J Clin Endocrinol Metab 2001;86:2881-2889.

ЭКОЛОГИК МУАММОЛАР ВА МАЪНАВИЯТ

Тўлқин Қўйлиев
Тошкент давлат аграр университети доценти

АННОТАЦИЯ

Мазкур мақолада, табиат ва жамият ўртасида кейинги даврларда вужудга келаётган зиддиятларнинг асосий сабаблари, уларни англаб етиш ва тартибга солишда маънавиятнинг ўрни нималардан иборат эканлигини аниқлашга ҳаракат қилинган.

Калит сўзлар: дунёнинг тузилиши, “табиат-жамият-инсон”, табиий ва ижтимоий омиллар, экологик уйғунлашув, экологик оптимизм, экологик пессимизм, скептизм, авантюризм, илмий-техник тараққиёт, экологик муаммоларнинг таснифи, макон ва замон.

ENVIRONMENTAL PROBLEMS AND SPIRITUALITY

Tulkin Kuyliyev
Associate Professor, Tashkent State Agrarian University

ABSTRACT

This article seeks to identify the root causes of the conflicts that have arisen between nature and society in recent times, and the role of spirituality in understanding and regulating them.

Keywords: structure of the world, "nature-society-man", natural and social factors, ecological harmony, ecological optimism, ecological pessimism, skepticism, adventurism, scientific and technological progress, classification of ecological problems, space and time.

КИРИШ

Инсоният ўзини яратувчи ва бунёдкор куч эканлигини англаган вақтдан бошлаб ўзига ўзи савол бериб келади: у қандай пайдо бўлган ва воқеа-ҳодисаларнинг кейинги ривожланиши уни қаерларга олиб боради? Бу ҳозиргача мавжуд бўлган барча дунёқарашлар: афсона, диний ва фалсафий таълимотларда жавоб беришга ҳаракат қилинган ва қилинаётган абадий саволдир. Бу саволга берилган жавоб нафақат одамлар дунёқарашини шакллантиради, балки инсон фаолиятининг моҳиятини тушунишга ҳам ёрдам беради. Инсонларнинг истак ва интилишлари уни қайларга элтиб ташлаши унчалик мубҳам эмас.Янада

кескинроқ қилиб айтиладиган бўлса, бу унинг тириклик дунёсида ўз фаолиятини қандай давом эттиришига ҳам тўғридан тўғри таъсир этадиган ҳаёт мамот масаласидир. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёевнинг “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги фармонининг бешинчи бўлим биринчи қисмининг “Хавфсизлик, диний бағрикенглик ва миллатлараро тотувликни таъминлаш соҳасидаги уствор йўналишлари қисмида” атроф-табиий муҳит, аҳоли саломатлиги ва генофондига зиён етказадиган экологик муаммоларни олдини олиш масаласига алоҳида эътибор қаратилиши ўта муҳимдир, дейилган [1].

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОДОЛОГИЯ

Буюк адиб Чингиз Айматов ўз хотираларининг бир жойида Яратган Эгам ва Инсон ўртасида бўлиб ўтган қуйидаги диалогни келтириб ўтади,“Ер юзидаги бутун тирикликни ихтиёрингга топшираман. Бепоён текисликлар, пурвиқор тоғлар, кўм-кўк денгизлар, зилол кўллар, қуюқ ўрмонлар – ҳамма-ҳаммаси сеники Жамики махлуқлар ҳам сениинг ҳукмингда бўлсин. Буларнинг ҳаммасига, биринчидан, Ўзим, иккинчидан, сен жавоб берасан. Ҳаёт Ер юзида гуллаб яшнайдими ёки ҳаммасининг кули кўкка совриладими – фақат сенга боғлиқ. Ҳаммаси учун Менинг олдимда жавоб берасан” [2] - дейди. Инсоннинг янгиланаётган дунёдаги ўрни бундан кейин қандай бўлади ва унинг моҳиятини нималар ташкил этади? Умуман олганда олдиндан белгилаб берилаётган ёки башорат қилинаётган воқеликда кутилмаган ҳодисалар пайдо бўлиб қолиш эҳтимоли қанчалар мавжуд, инсон унга қанчалар тайёр?

Таниқли файласуф-эколог, профессор С. Мамашакиров жамият тараққиётининг хозирги босқичида ижтимоий, иқтисодий, сиёсий, экологик ва бошқа соҳалардаги инқирозлар глобаллашиб кетаётганидан хавфсираб илмий жамоатчиликнинг бу сохадаги масалаларга муносабатлари турлича бўлиб қолаётгани, бунинг натижасида уларни шартли равишда: оптимистлар, пессимистлар, скептиклар ва реалистларга ажратиш мумкинлиги ҳақида ёзади. Бундай ажралиш ўрнига “Хозирги давр реаллиги турли таълимотларнинг “ҳақиқат талашиб” бир-бирлари билан охири кўринмайдиган самарасиз мунозараларини давом эттириши эмас, балки ўтмишнинг аччиқ тажрибаларидан хулоса чиқариб мавжуд воқеликни билишда илмий назарий-методологик асосларга таянган холда умумий муросага келишлари, келажак авлодлар барқарор тараққиётининг яхлит стратегиясини ишлаб чиқишлари – инсоният цивилизациясини муқаррар ҳалокатдан қутқаради”. Акс ҳолда ҳар қандай кўринишдаги “экологик оптимизм авантюризмнинг намоён бўлишидир” [3], - деб ҳисоблайди.

Шубҳсиз айтиш ўринлики, жамият тараққиётининг ҳозирги босқичи оламшумул миқёсда ижтимоий, иқтисодий, сиёсий, экологик ва бошқа соҳалардаги инқирозлар глобаллашиб бораётган бир даврда одамларни жами тирикликка муҳаббат ва дарддошлик руҳида тарбиялаш борган сари долзарб бўлиб бораётганини англатувчи ижтимоий масаладир. Тараққиёт соҳасида маънавиятга зришмай турибинсоният ҳеч қачон фаровонликни қўлга кирита олмайди. Ҳадемай дунё 10 миллиард инсон яшайдиган мега жамиятга айланади. Бу эса сўзсиз ҳозирги ҳолатида ҳам мураккаб бўлиб турган масалаларни янада ўткирлаштриб, кўламини ҳам вертикал ҳам горизонтал миқёсда кенгайтириб ва чуқурлаштириб юбориши тайин.

Кейинги даврда тўғри таъкидланаётганидек, бугунги кунда,"Табиат мусаффолиги учун курашиш барча сиёсий курашлардан устун туради" [4]. Ер юзида содир бўлган ва бўлаётган барча салбий иллатлар замирида, яъни табиатда содир бўлган юқотишларнинг барчасида инсон маънавиятидаги катта кемтик - уларда барқарор ривожланиш муаммоларини тушунишнинг асосини ташкил этувчи экологик билим хақидаги маълумотларнинг етишмаслиги ёки унга беписанд қараш оқибатидир. Экологик билимлар нафақат турфа хил тирик организмлар, инсон ва жамиятнинг табиий муҳит билан ўзаро муносабатларининг характерини тушунтирибгина қолмасдан, балки инсоннинг ўзгартирувчи фаолияти мумкин бўлган чегараларини ҳам белгилаб беради. Экологик билимларга чуқурроқ эга бўлаётган инсон илгари ўзи учун иккинчи даражали бўлиб туюлган табиатдаги кўплаб алоқалар ва муносабатларнинг аҳамиятини қийинчилик билан бўлсада англай бошлади.

МУҲОКАМА

Ижтимоий тараққиётнинг ҳозирги босичида экологик мутаносибликдаги ўзгаришларнинг иқтисодий кўрсаткичлари ўз ўрнини экологик, хусусан, маънавий мезонлари билан алмаштирмоқда. Яъни инсоннинг табиатга нисбатан антропоген ва техноген доираси, унинг ривожланиш даражаларида табиий атроф-муҳитни муҳофаза қилиш муаммоси ҳал қилувчи кўрсаткичга айланиб бормоқда. Шу сабабли бўлса керак, йирик файласуфлардан бири, профессор Н. Шермухамедованинг таъкидлашича, "Экология соҳасидаги тадқиқотларнинг умумий мақсади атроф-муҳитни муҳофаза қилиш ва инсоннинг табиат билан ўзаро муносабатларини уйғунлаштиришдир" [5].

Биринчи Президенти И.Каримов халқимизнинг энг қадимий қомусий асари "Авесто" да илгари сурилган улуғ ғоя "Эзгу фикр, эзгу сўз, эзгу амал" ҳақида гапира туриб "... борлиқнинг яхлитлиги ва бир бутунлиги, инсон ҳаётининг табиат билан уйғунлиги масаласи одамнинг руҳий оламига чамбарчас

боғлиқ ҳолда кўрсатилгани кўп нарсани англатади. Бу ҳолат инсоннинг маънавий дунёсини шакллантиришда атроф-муҳит қадим замонлардан буён қандай кучли таъсир ўтказиб келганига яна бир бор эътиборимизни жалб қилади”[6],-деб таъкидлаган бўлса, бугун Президентимиз Ш.Мирзиёев бу фикрни янада конкретлаштириб “Энг муҳим масала – аҳолининг экологик маданиятини ошириш ҳақида жиддий бош қотиришимиз зарур. Албатта, бундай муаммоларни фақат маъмурий йўл билан ҳал этиб бўлмайди, бунга ёш авлод қалбида она табиатга меҳр-муҳаббат, унга дахлдорлик ҳиссини тарбиялаш орқали эришиш мумкин” [7],- деб ҳисоблайдилар. Мана шундай ўзгаришларга одамларнинг қанчалик тайёрлигига қараб инсоний сифатлар, давр маданияти характери ҳақида фикр юритиш мумкин. Бундай ҳолатда, “ақлли инсон” қийинчиликлар билан бўлсада “доно инсон”га айланиб бормоқда, деган ҳулосага келиш мумкин.

Аммо, агар экологик муаммони жамият ва табиат ўртасидаги моддалар, энергия ва информация алмашинувидаги қарама-қаршиликнинг бир кўриниши сифатида карайдиган бўлсак, унда унинг асосий йўналишлари боғланганлигини пайқаш қийин эмас. Бу биринчидан, табиатдан жамият учун керакли бўлган моддалар, энергия ва информация олиш қийинчилигининг ўсиб бориши билан; иккинчидан, табиатнинг унга бегона бўлган нарсалар, қўшимча энергия, табиат ходисалари ва жараёнларида информацион сабабият тизимини бузувчи дезинформация билан ифлосланиши билан белгиланади.

Махсус предмет сифатида қараб чиқиладиган бўлса, экологик муаммоларнинг макон ва замон хусусиятлари ва унинг ечими шартларини ҳам ажратиб кўрсатиш зарур бўлди. Бунинг зарурлиги шундаки, жамият билан табиат ўртасидаги энергетик ва информацион алмашинув органик жихатдан макон ва вақт билан боғланганлиги оқибатида юзага чиқади.

Макон ва замон таснифларисиз ҳар қандай билишга оид ва ўзгартириш учун хизмат қиладиган фаолият ҳақида гапириш ёки ўйлаб кўриш мумкин эмас. Чунки одатда улар ушбу фаолиятнинг назарий ва амалий ўзлаштиришнинг тўғри йўлларини танлашда асосий омиллар ҳисобланади. Алоҳида таъкидлаб ўтиш жоизки, жамият ва табиатнинг ўзаро муносабатлари жараёнидаги қарама қаршиликлар ҳозирги замоннинг ижтимоий, иқтисодий ва сиёсий жараёнларида ўз аксини топмоқда.

Инсониятнинг табиатни ўзгартирувчи моддий ишлаб чиқариш фаолияти йўналиши ва мазмунининг маълум бир ижтимоий муносабатлар билан чуқур ўзаро боғлиқлиги экологик муаммонинг ижтимоий, иқтисодий ва сиёсий контекстларини ҳам юзага келтиради.

НАТИЖАЛАР

Ҳар қандай очиқ тизимнинг ташқи олам билан ўзаро экологик муносабатлари жараёнида у ёки бу қарама қаршиликларнинг вужудга келиши муқаррардир. Улар ҳаракат ва ўзаро муносабатларнинг барча турларига тегишлидир. Жамият ва табиатнинг ўзаро экологик муносабати жараёнида янгича ёндашув, янгича фикрлашни талаб қиладиган у ёки бу даражадаги қарама қаршиликлар ҳар доим вужудга келаверади. Бундай ҳолат экологик муаммоларнинг фундаментал ва кўпқирралилигини, унинг барча йўналишларининг ягона ва бир тухтамдаги ечими мавжуд эмаслигини кўрсатади. Айтиш мумкинки, экологик муаммолар бу жамиятнинг табиат билан бўлган ўзаро муносабатлари тизимида вужудга келган қарама қаршиликларнинг инсон ва унинг фаолияти билан боғлиқ бўлган шароитларига таъсиридир. Экологик муаммоларнинг асосий таркиби бизнингча қуйидагилардан иборат:

1) Жамиятнинг яшаши ва ривожланиши учун зарур бўлган моддалар, энергия ва информацияларнинг табиатдан олишнинг мураккаблашуви;
2) Табиатни ундаги мутаносибликни бузувчи, унга бегона бўлган ишлаб чиқариш чиқиндилари билан ифлосланиши;
3) Биологик хилма-хилликнинг борган сари қашшоқланиб бориши;
4) Одамлар турмуш тарзи ва соғлиғи билан боғлиқ муаммоларнинг оғирлашуви.

Агар қадим замонларда инсонлар ўзлари яшаб турган ер тупроғи ориқлаб, ўрмонлари кесилиб, қурғоқчилик бошланиб кетган тақдирда бошқа ҳосилдор ерларга кўчиб ўтиш имкони бўлган бўлса, ҳозир эса бундай “эгасиз, бўш” ва “жаннатмакон” ҳудудларнинг ўзини топиш мумкин бўлмай қолди.

Юқорида кўрсатилган омиллар бевосита ёки билвосита бир-бирига боғланган ва уйғунлашган ҳолда ўзаро чатишиб, кўпинча кутилмаган оқибатларга олиб келади. Чунки, “Инсонни бугун қаноатлантирган иқтисодий ва ижтимоий борлиқ, муносабатлар эртага унинг талабига жавоб бермайди. Натижада у ўзини ўраб турган табиий ва ижтимоий борлиқни, мавжуд ижтимоий муносабатларни, самарали фаолият кўрсатиши учун янада қулай бўлган шарт-шароитлар билан алмаштириш мақсадида ўзгартиришга, қайта ташкил қилишга киришади” [8]. Ҳозирги замонда экологик вазиятнинг кескинлашиши маълум бир маънода Ер шарининг чегараланганлиги билан боғлиқдир.

Макон таснифи бўйича экологик муаммоларнинг маҳаллий, минтақавий ва глобал [9] кўринишларини кўрсатиш мумкин. Уларнинг бирлиги ва бир бирига ўхшашлиги экологик муаммоларнинг асосий ўзига хос хусусияти хисобланади. Бу эса биосферанинг яхлитлиги, геосферада мураккаб ўзаро боғлиқликлар мавжудлиги билан белгиланади. Табиат тизимларига бўлган бевосита таъсир,

унинг ўзгариши ва ифлосланиши маҳаллий даражада (алоҳида ахоли пунктлари, саноат зоналари ва бошқалар) амалга оширилади. Унутмаслик лозимки, табиат тизимларига бўлган техноген таъсирлар қуйи даражада қолиб кетмайди, балки глобал кўламгача кенгаяди.

Аммо атмосферадаги озон қатламининг емирилиши, Ердаги радиацион фоннинг ошиши каби ҳодисалар мустақил, глобал характерни олди ва сайёрамизнинг ҳар бир нуқтасида ўз аксини топмоқда.

ХУЛОСА

Жамият билан табиат ўртасидаги ўзаро муносабатда маълум бир қарама қаршиликлар бўлиши муқаррар. Улар ўртасидаги алмашинувлар жараёнида материя (модда, энергия ва информация) ҳеч қаерга йўқолмайди, балки бир ҳолатдан иккинчи ҳолатга ўтади. Бундан аввало шундай хулоса келиб чиқадики, жамиятнинг тараққиёти муқаррар тарзда табиатнинг “хисобига” содир бўлади, чунки ўз эҳтиёжларини қондира туриб, инсонлар ишлаб чиқариш жараёнида табиат ресурсларини ундан ажратиб олишга ва ундан бегоналаштиришга мажбур. Бундай “ўзлаштириш” хисобига жамият ўз тараққиёти учун имконият олади.

Аммо жамият табиат ҳисобидан яшаётган бўлса, унинг тараққиёт йўлидаги ривожланиши ҳам чексиз ва туганмас бўлиши мумкин, агар табиат ҳам хилма хил ва туганмас бўлса. Агар жамият чегараланган макон миқёсида ривожланаётган бўлса (худди бизнинг сайёрамизга ўхшаб), унда жамият ўз тараққиётининг маълум бир босқичида материянинг яратилмаслиги ва йўқолмаслиги тамойили остида экологик муаммолар билан тўқнашиши муқаррардир.

Шубҳасиз инсониятнинг биологик тур сифатида яшаб қолиши кўп жиҳатдан инсон ўзининг меҳр-муҳаббати, меҳр-шафқати билан Инсоннинг бир тола сочига осилиб қолган Она заминга бўлган муносабатига боғлиқ. Зеро, муқаддас китобимиз “Қўръони Каримда” ҳам “Унинг ҳузурида ҳамма нарса ўлчовлидир” дейилгандир.

Бироқ жамият ва табиатнинг ўзаро муносабатидаги қарама қаршиликларнинг кучайиши ёки кучсизланиши етарли даражада инсоният фаолияти, унинг характери, самарадорлиги ва кўламига боғлиқ. Айнан ана шу ҳолат шарофати билан инсониятда табиат билан бўлган муносабат жараёнларини уйғунлаштиришга умид мавжуд.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги Фармони. Т. ; “Адолат” 2018,27-бет.
2. Чингиз Айматов, Мухтор Шохонов. Чўққида қолган овчининг оҳи зори.” Zabajad Media”. Тошкент, 2019. 282 - бет.
3. С.Мамашакиров. Вахимами ёки ҳақиқат. Т.: “IQTISOD-MOLIYA” 2012, 61-бет.
4. Эммануэл Макрон. Революция.Тошкент,: “Ўзбекистон” НМИУ, 2019.70 – бет.
5. Шермухамедова. Фалсафа ва фан методологияси. Т., 2005, 266-бет.
6. И. Каримов . Юксак маънавият – енгилмас куч. Т.; “МАЪНАВИЯТ”2008. 32-бет.
7. Ш. Мирзиёев. Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. Тошкент: “Ўзбекистон ” НМИУ, 1-жилд. 2018. 570 – бет.
8. Х.Хайдаров. Ислохотлар қонунияти. Т.: “O′zbekiston”, 2010.7-8-бетлар
9. Хашимова И. Диалектика глобального, регионального и локального в экологии. Автореферат дисс. На соискание ученой степение док. Филос. Наук Т., 1992, С.36.

REFERNCES

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги Фармони. Т. ; “Адолат” 2018,27-бет.
2. Чингиз Айматов, Мухтор Шохонов. Чўққида қолган овчининг оҳи зори.” Zabajad Media”. Тошкент, 2019. 282 - бет.
3. С.Мамашакиров. Вахимами ёки ҳақиқат. Т.: “IQTISOD-MOLIYA” 2012, 61-бет.
4. Эммануэл Макрон. Революция.Тошкент,: “Ўзбекистон” НМИУ, 2019.70 – бет.
5. Шермухамедова. Фалсафа ва фан методологияси. Т., 2005, 266-бет.
6. И. Каримов . Юксак маънавият – енгилмас куч. Т.; “МАЪНАВИЯТ”2008. 32-бет.
7. Ш. Мирзиёев. Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. Тошкент: “Ўзбекистон ” НМИУ, 1-жилд. 2018. 570 – бет.
8. Х.Хайдаров. Ислохотлар қонунияти. Т.: “O′zbekiston”, 2010.7-8-бетлар
9. Хашимова И. Диалектика глобального, регионального и локального в экологии. Автореферат дисс. На соискание ученой степение док. Филос. Наук Т., 1992, С.36.

UNDERSTANDING STATE FAILURES IN THE CENTRAL ASIAN REGION

Elmira Serikovna Taukebayeva[1]
Madiyar Ualievich Zhumabekov[1]
Berdiyar Baltabayevich Saparov[2]
Raimberdi Kudratulloyevich Khaytmetov[3]

[1]M. Auezov South-Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan
[2]Tashkent State Agrarian University, Uzbekistan
[3]Chirchik State Pedagogical Institute, Uzbekistan

E-mails: elt_s@mail.ru, jumabek-777@mail.ru, berdiyarsaparov@mail.ru, r.xaytmetov@cspi.uz

ABSTRACT

This article is devoted to the detailed consideration of the phenomenon of failed states in Central Asia as they represent a growing threat for international security and peace. Few of risks failed states can pose the rest of the world are terrorism, transnational crimes, weapons proliferation, massive refugee and migration flows, regional instability, and the spread of disease and epidemics. Central Asia is one such troubled region in the world with its member countries described as failed or failing states. Although, the truth is that different states fail in different ways, general solutions can be developed to tackle common state weaknesses in sovereignty, security, capacity and legitimacy.

Keywords: state failure, sovereignty, security, Central Asia, legitimacy.

INTRODUCTION

Poverty, hunger, terror, wars and conflicts make people flee in search of better and safer place for living. In an era of globalization and opening world, a state failing to meet its basic liabilities to provide stability, peace and economic sustainability for its own people undermines general security and welfare. The recent crisis in countries of the Arab and Middle East is a vivid example of growing interdependence and contagious instability when state fails. Millions of people are affected by the unrest not only in the regions of instability but worldwide.

According to Robert Rotberg, President of the World Peace Foundation, tragedy of state failure is horrific with human casualties of “about eight million people, most of them civilians, and displaced another four million. The number of those

impoverished, malnourished, and deprived of fundamental needs such as security, health care, and education has totaled in the hundreds of millions" [1].

The main reason for selecting to study concept of state failure is that weak and unstable states which are unable to control its people and territory pose increasing threat for common wellbeing of all countries. Indeed, state failure has a spillover effect leading to intensification of conflict and violence on the territory of neighboring countries and even further. Very often state failure has a regional dimension spreading to other countries and escalating overall instability. In addition, scale of the issue is really fearsome with the World Bank estimates that by 2030 up to two-thirds of the global extreme poor may be living in fragile and conflict-affected economies [2]. Therefore, tackling state failure and promotion of more effective governance is rationale necessity rather than humanitarian activity.

It is noteworthy that few of potent threats emanating from failed states are terrorism, transnational crimes, weapons proliferation, massive refugee and migration flows, regional instability, and the spread of disease and epidemics.

Central Asia is one such instable region in the world with its member countries characterized often as failed or failing states. Indeed, all of countries in the region - Kazakhstan, Turkmenistan, Uzbekistan, Kyrgyzstan and Tajikistan, are prone to instability and state weakness with low level of living standards, endemic corruption in society, incidents of social unrest, judicial ineffectiveness and low rule of law, political fragmentation and confrontation, deterioration of democracy and military interference in politics.

METHODOLOGY

General methodological principles were used for the study of failing states' risks in Central Asian region. This allowed conducting an objective study of this form of relations. They are the following: political and philosophical methods of cognition of reality, political methods of analyzing socio-political phenomena, as well as sociological, systemic, comparative, structural-functional and content analysis.

RESULTS AND DISCUSSION

Why states in Central Asia are failing or failed while the region is rich in mineral, land and human resources? In the past it was prosperous place on the Great Silk Road with significant political and economical influence. Even today, the region represents important geo-strategic value both for global actors as neighboring Russia and China, and as distant actors as USA and the EU. However, according to the Fragile States Index 2019, all countries of Central Asia are of 'orange' and 'yellow' color states with

‘warning’ and ‘elevated warning’ level of instability [3]. Economic and political transformation of many of Central Asian states was not very smooth after the collapse of the USSR. On the path of their sovereignty many of them have suffered from internal instability due to political confrontation, civil wars, coup d’etats, regional clashes and humanitarian crisis. In terms of economic welfare, except Kazakhstan, almost all of states in the region are not self-sustainable and heavily dependent on external aid from international community.

State failure in Central Asia raises contested discussions among both academicians and politicians. On the one hand, Central Asia is instable region with its member countries characterized by incidents of instability and state weakness. All of five states in the region - Kazakhstan, Turkmenistan, Uzbekistan, Kyrgyzstan and Tajikistan - are prone to low level of living standards, endemic corruption in society, incidents of social unrest, judicial ineffectiveness and low rule of law, political fragmentation and confrontation, deterioration of democracy and military interference in politics. On another hand, the region is rich in minerals, hydrocarbons, land and human resources. In the past the region was very prosperous due to its role for trade via the Great Silk Road. Even today, the region represents important geo-strategic value both for global actors as neighboring Russia and China, and as distant actors as USA and the EU. Moreover, many states in the region reported as failing or failed are still functioning and existing as the state.

For understanding occurrence of state failure in countries of Central Asia we have made analysis of historical transformation of statehood in the region, i.e. state formation and transformation of its main conditions for stability or failure - sovereignty, legitimacy, security and capacity.

Sovereignty is important but newly acquired notion for countries of Central Asia. In classical version, sovereignty means “supreme authority within geographic area such as a territory” [4]. Thus, sovereignty per se is a political notion of power or authority. But many of countries in Central Asia were small, landlocked and vulnerable to external forces and never being fully able to exercise their sovereign power. Therefore, transformation of sovereignty in Central Asian countries is a little bit different from classical European evolution due to specific history, conditions and cultural mentality.

First of all, the notion of territorial inviolability and supremacy of the ruler in the sovereignty concept could not be fully applied to the region because of the semi-nomadic lifestyle of peoples inhabiting it. Even definition of regional composition varied in the past with no single definition universally accepted due to uncertainty of geographical borders.

It is noteworthy that idea of Central Asia as a separate region was proposed in 1843 by geographer Alexander von Humboldt. But final composition of the states in region was defined during and after the Soviet regime. Sovereignty or real independence of states in the region was established after delimitation of state borders, formulation of state legal provisions and formation of government with supremacy or jurisdiction over its subjects. In reality, it happened after collapse of the Soviet empire in 1991. According to political scholars Ibrasheva and Bokasheva, all countries in Central Asia were deprived of any autonomy and lost their sovereignty after signing of the Treaty on the Creation of the USSR in December 1922 [5]. Only after collapse of the USSR, countries in the region gained real sovereignty and till nowadays, they are zealous about any possible sharing or limitation of it.

Therefore, countries in Central Asia have only about 20 years of experience as sovereign states. They are still learning sovereignty of their country. Many of them have different attitudes towards perception of national sovereignty and possible toleration of foreign intervention.

At the same time, almost 70 years of Soviet experience have created strong legacy to influence on transformation of state performance, work of institutions, shift from command to market economy and political developments.

Transformation of legitimacy of power in the region is important for understanding specific conditions of state development. Legitimacy of states determines support from population to exercise power and coercion of citizens. In many states of Central Asia being as semi-authoritarian or poorly democratic, there is higher probability of unrests and protests by population. If gaining low support or found illegitimate, then states experience growing constraints in realization of governance functions due to opposition by population. As a result, states which fail to gather sufficient support can encounter incidence of disobedience, demonstration, protest, strike, unrest, coup d'etat and civil war. The higher frequency and larger scale of protests by population is in the state, the greater will be risk of instability and challenge of state legitimacy.

To start with, the region was not very peaceful place in the world and several of regional countries have already witnessed deficit of legitimacy of power since gaining their sovereignty. Among them were all republics of Kazakhstan, Kyrgyzstan, Uzbekistan and Tadjikistan. Let's review them one by one.

Kyrgyzstan has experienced two coup d'etas since its independence in 2005 and 2010 in both cases making their presidents flee abroad. Corruption, decline of economic life, low efficiency of justice, increase of political persecution and criminalization of power have led to social unrests and lootings which even further exacerbated chaos and poor stability of Kyrgyzstan. According to Global Voice,

second ‘Tulip Revolution’ was furious and bloody with “almost 74 people dead and more than 500 wounded” [6].

Uzbekistan has experienced only one, but violent event in Andijan province on 13 May 2005. The ‘Andijan massacre’ has taken lives of somewhat of 1.500 people and many more have become refugees worldwide [7]. The Andijan unrest was provoked by allegations of unjust persecution of several business people accused of membership in religious extremist organization. The businessmen denied governmental charges by saying that they were arrested because of their growing support among the local population [8]. Today, Uzbekistan remains one of authoritarian states in the region.

Tadjikistan Civil War began in May 1992 and lasted for five years. It has started when local ethnic groups from few regions rose up against the government of president Rahmon Nabiyev. Politically, the discontented groups were represented by liberal democratic reformists and Islamists, which fought together and later self-organized under the banner of the United Tajik Opposition (UTO). An armed insurgency of the opposition forces continued 34 to destabilize the country till June 1997. By the end of war, the official number of human casualties has reached 51.000 people [9].

Kazakhstan prides itself as the regional leader and stable country in Central Asia. But the labor unrest in town of Zhanaozen on December 16, 2011 has revealed deep-rooted problems in Kazakh society as lack of democracy, free media and accountability. More than 20 years ruling of president Nazarbayev and persecution of political opposition created frustration by population and international community. Demonstration of workers on the 20th anniversary of Kazakhstan independence ended with clashes between police and striking oil workers. CNN reported about “at least 14 people dead and 80 injured” [10]. It has become the Kazakstan’s first and strongest unrest since gaining independence in 1991. It has demonstrated that, at least, some part of population was left unattended by government and people start challenging credibility of the state.

Security is one of vital functions state obliges to provide to citizens. If failed or failing to provide it, the state runs the risk to challenge its capacity as the state. At the same time, the state is obliged to provide both internal and external security. Internal security means the order and protection of citizens from violence, enforcement of mechanisms for peaceful resolution of conflicts without recourse to violence. External security implies safety of citizens from foreign intervention, territorial integrity and protection of economic interests. Due to small size, poor economic performance and limited political maturity, many of states were weak to guarantee security both internally and externally.

Although none of five states in Central Asia were attacked by foreign aggressor after the breakup of Soviet Union, there were many incidents of internal unrest with huge human casualties. Strong capacity of somewhat 225.300 active and 382.500 reserve military personnel in all five states of the region [11], was often used against own citizenry and opposition. Despite military capacity of states, there is internal vulnerability to the serious threat of Islamist radicalism in the region. According to Pasco, the Under-Secretary-General of the United Nations for Political Affairs, Central Asia can become "breeding grounds for religious extremism and ethnic conflict" [12] due failure to secure public welfare, employment, political dialogue and greater integration with the rest of the world.

Indeed, the region has seen emergence and arrival of numerous religious groups from abroad attracted by the power vacuum after the fall of the USSR. Today, none of states is immune against terrorism and radicalism. The most notable extremist movements and radical groups in the region are the Hizb ut-Tahrir, the Salafi movement, the Tabligi Jamaat, the Islamic Jihad Union (IJU), the Islamic Movement of Uzbekistan (IMU), Birdamlik, Akromiya and Bayat. Their scale of operation and depth of influence on populations in the region is very strong. For comparison, Hizb ut-Tahrir movement has already attracted more than 20.000 members in Central Asia with majority of them in Uzbek territories [13].

External vulnerability of countries in the region is in financial and political dependence on foreign dominant powers such as Russia, USA, Europe and China. Indeed, many Central Asian states have been receiving and continue to receive financial aid becoming even more dependent on external players. As an example, it is noteworthy that all of countries owe 45- 70% of their annual GDP to foreign countries. It means that some of them are very dependent on external countries to be able and protect fully national interests.

Capacity of state is one more condition for state stability and failure. It can be evaluated via level of corruption in society, state's ability to prevent forced human migration and provision of economic benefits to citizenry. Dissatisfaction by state capacity or inefficiency of state to provide public services due to corruption or any other reasons can lead to opposition of government by population and growth of emigration by people. Since the region has witnessed series of incidents of unrest and coup d'etas, it will be interesting to look in the subsequent part of the study and analyze current indicators of national GNI per capita, migration flows and corruption levels.

Economic development of newly independent states of Central Asia was not very smooth and stable. All five states have experienced Soviet legacy. In the past, all Soviet states were part of complex economic infrastructure where countries were interconnected with each other. Then, Central Asian states served mainly as raw

materials suppliers of the USSR. However, in many cases, the processing of Central Asia's raw materials was organized outside the region. It was the core idea of communists to make members of the Soviet Union interdependent and increase overall integrity of the system.

Another characteristic of Central Asian economic transformation was strong dependence on Moscow and ethnic Russians in a variety of governance spheres. Moscow used to subsidize local economies, and even after independence, Central Asian states were continuing to look for approval of Russia in many international decisions as a direct successor of the USSR. Russians used to occupy crucial government positions in many of states of the region. Moreover, they were predominantly working in science, technology, public management and administration of local military. Almost all communications and transportation networks in the region were oriented to Russia. This historical multifaceted Soviet legacy and dependence upon independent Russia is still applicable to many modern economies of Central Asia.

CONCLUSION

For many states in the region, gaining independence has revealed sad reality of mosaic infrastructure and strong dependence on neighbors. Twenty years of state formation demonstrated various potential of the countries in the region. Although the region is rich in mineral resources and human capital, many of countries in the region lack infrastructure and skills to profit from independent mining and production for national economies.

Even today, the region is largely operating as raw materials producing agrarian appendage of stronger economies like China, Russia and Europe. For example, the largest in population state of Uzbekistan is an agrarian republic mainly specialized in cotton production and sale through the Liverpool Cotton Exchange. The other main resource of Uzbekistan is natural gas and is sold to Russia and China, and, partially, in the region. Tadjikistan and Kyrgyzstan are the poorest agrarian countries of the region with high dependence on imports. Both of them are dependent on hydrocarbons, but they are rich in water resources. However, both landlocked states of Tadjikistan and Kyrgyzstan are dependent on neighbors to dare and make money by selling water. Therefore, in arid and agricultural region as Central Asia, water is not only source of life, but it is a source of current and future conflicts. In overall, Turkmenistan and Kazakhstan are in much better situation due to huge deposits of oil and gas. In addition, both of these states possess vast land resources.

REFERENCES

1. Rotberg, I.R. (2002), 'Failed States in a World of Terror', Foreign Affairs, Vol. 81, p.127. Available from: http://homepage.usask.ca/~wjb289/bigfiles/POLST112/rotberg_failed_states_in_a_wor ld_of_terror_Foreign_Affairs.pdf
2. World Bank (2020), Fragility and Conflict: On the Front Lines of the Fight against Poverty. February 27, 2020. Available from: https://www.worldbank.org/en/topic/poverty/publication/fragility-conflict-on-the-front-lines-fight-against-poverty
3. Fragile States Index (2019), Fragile States Index 2019, The Fund for Peace, April 07, 2019. Available from: https://fragilestatesindex.org/wp-content/uploads/2019/03/9511904-fragilestatesindex.pdf
4. Philpott, Daniel (2020), Sovereignty, *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Fall 2020 Edition), Edward N. Zalta (ed.), Available from: https://plato.stanford.edu/archives/fall2020/entries/sovereignty/
5. Ibrasheva Dj. and F.Bokasheva (2006) 'Problems of sovereignty and national identity in panasiacentrism.' News agency analitika.org on December 16, 2006. Available from: http://www.analitika.org/article.php?story=20061216051139731
6. Global Voice (2010), 'Kyrgyzstan: The "Archived" Revolution', Global Voice, April 9, 2010. Available from: http://globalvoicesonline.org/2010/04/09/kyrgyzstan-archivedrevolution/
7. Radio Liberty (2005), 'Former Uzbek Spy Accuses Government Of Massacres, Seeks Asylum', Radio Free Europe/Radio Liberty, September 1, 2008. Available from: http://www.rferl.org/content/Former_Uzbek_Spy_Seeks_Asylum/1195372.html
8. EurasiaNet (2005), 'Andijan massacre linked to local power struggle', EurasiaNet, September 29, 2005. Available from: http://www.eurasianet.org/departments/insight/articles/eav092905.shtml
9. Global Security (2020). 'Tajikistan Civil War'. Global Security, May 08, 2020. Available from: https://www.globalsecurity.org/military/world/war/tajikistan.htm
10. CNN (2011), 'Kazakh unrest sparks questions over stability', CNN, December 27, 2011. Available from: http://articles.cnn.com/2011-12-27/asia/world_asia_kazakhstanunrest_1_oil-workers-riot-police-oil-firm?_s=PM:ASIA

11. Raissova, Z. (2020), 'The armies of the countries of Central Asia: numbers and real combat effectiveness', May 22, 2020. Available from: https://cabar.asia/en/the-armies-of-the-countries-of-central-asia-numbers-and-real-combat-effectiveness/
12. UN (2009), Overcoming Barriers: Human mobility and development. Human Development Report 2009. New York: UN. Available at: http://hdr.undp.org/en/reports/global/hdr2009/
13. Louw, M. E. (2007), Everyday Islam in Post-Soviet Central Asia, New York, Routledge, 2007.

THE PHENOMENON OF GRADUONYMY IN ACTION LEXEMES AT GRAMMATICAL LEVEL

Mazmuna Rahimovna Otaboyeva
Teacher, Kukand State Pedagogical Institute
Fergana, Uzbekistan
E-mail: mazmuna.rahimovna@gmail.com

ABSTRACT

In this article is illustrated to appear and investigate graduonymy in grammatical field of Uzbek and English linguistics. Also, there is compared phenemone of graduonymy and given examples in these languages. The article deals with the scientific research on the phenomenon of graduonymy in Uzbek linguistics, and at what levels this phenomenon is manifested. O. Bozorov's doctoral dissertation "Leveling in the Uzbek language" is one of the largest and most fundamental scientific studies on the phenomenon of graduonymy in Uzbek linguistics compared with the English language. The scientist gave examples showing that the phenomenon of graduonymy is illustrated at all grammatical levels. Also, Sh. Orifjonova in her research "Lexical graduonymy in the Uzbek language" studies the phenomenon of graduonymy in detail. Scholar J.Sh. Djumabaeva's research "Lexical graduonymy in Uzbek and English" has become one of the main references in the article to describe the phenomenon of garduonymy in verbs - action lexemes, which are the main object of the article. The article aims to analyze phenomenon of graduonymy of verbs in grammatical field in Uzbek and English languages with examples and study them broadly.

Keywords: graduonymy, phenemenon of graduonymy, verb, grammatical field, functional form, lexical field, tense, voice, action, affirmative and negative forms.

INTRODUCTION

The phenomenon of graduonymy is considered to be manifested mainly in the lexical level in linguistics. Initially, the term was used in Uzbek linguistics as a form of semantic relations of words. The phenomenon of graduonymy is defined by the decrease or increase of word meanings at different word levels. There are numerous studies in linguistics devoted to the phenomenon of grading. In this work, we will also talk about ranking in lexemes that mean action(verbs), and will focus on the work

done on this topic. Ranking was mentioned in 1990 in the dissertation of the scientist R.Safarova "Hyponymy in the Uzbek language" as a scientific hypothesis.

LITERATURE REVIYEW

Sh.Orifjonova in her research "Lexical graduonymy in the Uzbek language" studies the phenomenon of grading in detail. Graduonymy is the main research problem in the research of the scientist. The research is devoted to the study of graduonomic relations. In 1997, O. Bozorov in his doctoral dissertation "Graduation in the Uzbek language" taught graduonymy not only in the system of verbal relations, he studied both syntax and stylistics. In this paper, we aim to illuminate the phenomenon of graduonymy of action lexemes in grammatical categories.

In world linguistics, the phenomenon of graduonymy is mentioned to occur at the lexical level in some places. Gradual relationships are somewhat studied in the phonological system. Until the 60s of the last century, the scope of lexical-semantic relations was mainly limited to polysemy, monosemy, synonymy, homonymy, antonymy. These relationships were later moved from lexicon to morphology and syntax. This series was also supplemented by partonymy (holo-meronymy), hyponymy, cogyponymy, plesionymy (these species are described in the works of J. Lyons, L.R. Horn).

J. Djumabaeva took lexemes of action (verbs) as lexical units and formed graduonymic series, dividing them into different categories according to the types of meaning. O. Bozorov explains the grammatical ranking of verbs as a morphological unit. As we conclude from the above that action lexemes (verbs) can have their own graduonymic series, both spiritually and functionally.

According to O. Bozorov's research; "Ranking is inherent in the semantic structure of lexemes and phrases, in which independent semantics contain general semantics that reflect the minority or majority of a sign." According to the scientist, word groups are traditionally classified according to semantic, morphological and syntactic features. Therefore, can also be studied on the basis of each of the three mentioned features in the positions of word groups graduonymy in relation to each other.

Professor O. Bozorov, in his research, notes that verbs have graduonymy, both in the broad and narrow sense of meaning (send (one person) -movement (people). Also assumes that there is an increase or decrease in meaning between the forms of affirmative and negative form of the verbs (read- may read –seem to read- not read- not-read at all ((ўқиган-ўқиган бўлса керак-ўқигандир-ўқиган кўринади-ўқиган

эмас-ўқигани йўқ-асло ўқигани йўқ)). (We cannot find equivalents in English given some examples. So we can say that this feature is inherent Uzbek language. Author.)

He also considered that there is a phenomenon of graduonymy of verbs in the transitive and intransitive senses, and divided them into such types as: partial transition of the action to the object (eat from the bread, drink from the water), complete transition (eat bread, drink water). Also, he considered that the phenomenon of transition can be divided into three stages: the initial relationship (look at the bread (as Help yourself!)); partial transition (eat from the bread); full transition (eat the bread). In this article, we will look at graduonymy in some grammatical categories of action lexemes - verbs, and compare and analyze them with English.

When we take lexemes that mean action "verbs" as objects of our research, we consider that they reflect the phenomena of graduonymy. In his scientific work, O. Bozorov classifies verbs first of all according to the scale of their spiritual content. That is, as the sign of the movement decreases:

Verb ------ Gerund -------Noun
Verb ------ Participle --------- Adjective
Verb ------ Participle --------- Adverb
Verb -------- Functional form ---------- connective
Verb --------- Functional form ---------- Auxiliary
Verb ------------ Functional form ---------- Particle
Verb -------- Functional form ---------- Exclamation.

There are given graduonymic rows above an example. Let's take the above-mentioned graduonomic rows as an example of an exact verb and put it in the graduonymic rows. When a grammatical category of a verb and functional forms of a verb or word groups are included in a graduonymic rows, we construct a graduonymic rows as an example of lexemes that have the same primary meaning. For example, the verb "to work": worked, am/is/are working, have/has worked (verb) -working (gerund)/to work(infinitive) - work (noun). Obviously, there is not observed phenomenon of graduonymy among verb – functional form – noun which contain a single-stem word. According to the spiritual content of the verbs graduonymy may indicate a decrease in the sign of the action, but graduonymy can be clearly felt by expressing the phenomenon of gradation precisely using the semantic lexemes of the verbs. For example, call – shout—scream.

RESEARCH METHODOLOGY

Also, if we take the graduonymic row verb-participle-adjective, we will observe the example of a lexeme denoting an action based on a single stem: sarg'aymoq (turn

yellow) (verb) – sarg'aygan (turned yellow) (past participle) - sariq (yellow) (adjective). Verb – participle - adjective it is absolutely impossible to observe a graduonymy among the words in the example based on adjectives.

In English, if we observe a phenomenon of graduonymy as above: verb - gerund – noun; verb - Present participle – adjective; verb - Past Participle - adverb. Let us observe verb-gerund-noun in the row of graduonymy with the examples of verbs: Suggest - suggesting – suggestion. As can be seen, the phenomenon graduonymy is not observed in this row. Also, it cannot be said that there is a graduonymy in these rows in English: verb - functional form – conjunction; verb - functional form – conjunction; verb - functional form – particle; verb - finite form – imperative.

In his research work Bozorov O. shows the graduonymy according to the possibility of the content of action reflected in the verb to become a reality (event), that is, he considered there is graduonymy in categories of the mood in Uzbek language: goal mood - command / desire mood – notice mood. At the same time, he believes that even in the forms of the command / desire inclination, there is a graduonymy of desire, from the first person to the order (third person). For example, boray (let me go) (I person) - bor / borgin (Go!) (II person) – borsin (- Let him / her go) (III person).

ANALYSIS AND RESULTS

In English, on the other hand, there is only an imperative mood, which is used to express meaning for a command, a wish, a request, advice, and guidance. Therefore, in English, the meanings of mood cannot be graded as in Uzbek. If we consider in English the sequence of hierarchies of the command-desire in the Uzbek language in the I, II and III person forms, they can be expressed as follows:

Boray - Bor / Borgin - Borsin

Let me go - Go - Let him / her go.

In English, the imperative mood is mainly addressed to the second person, and the sentence begins with the verb: Do! Go! Read! such as. In the I and III person forms the forms of the verb Let and the personal pronoun in the object case are used:

Let me + verb (I person singular)

Let us (Let's) + verb (I person plural)

Let him / her / it + verb (third person singular)

Let them + verb (III person plural).

It is a bit more difficult for people to understand the meanings from desire to command through examples in Uzbek (boray - bor / borgin - borsin) and English (Let me go - Go - Let him / her go).

According to O. Bozorov, "Ranking can also be seen in verb categories and functional forms." There are connections between the affirmative and negative forms of verbs, and it is possible to create a rows of graduonymy together with the exact forms that represent intermediate meanings. Between the read and unread words placed in the binary opposition, a rows of graduonymy is formed with the help of suffixes with a decreasing state of meaning: read - must have read - not seen to read - not read - not read - not read at all. Of course, there are spiritual declines in this chain from the execution of an action to its non-execution. On the basis of a core, a rows of graduonymy is formed with the increase of modal meanings. It was not possible to find verbs that express exactly the same meaning in place of the members of this row. It is impossible to give exactly the same examples for each member of the above graduonymic series, because in Uzbek the meanings of modality can be expressed only by suffixes.

If we put the affirmative and negative forms of the verb in English into binary opposition, we will consider the following examples. Examples are given in the Present Perfect tense in English. If we have read / has read and have not read / has not read, the modal meanings between them can be given by means of modal verbs and together with some verbs, and read - must have read - read - does not appear - seems not to read - not read - not read at all. All members of the ranking series can be found in English equivalents. Have read / has read - may / might read - may / might not read - have / has not seemed to read - have / has not seemed to read (seems unread) — have / has not read (have not read) - have / has never read (also not read). For example, members of the rankings such as not read or never read have / have not read in English.

Also Bozorov O. , in his doctoral dissertation "Leveling in the Uzbek language" commented on the existence of grading in tences. We consider the ranking of the category of time in the study below: “The division of the category of time into three major types of special meanings, such as the original past / present / future, is self-evident that the present tense is the intermediate third. Also, the present and future forms of this graduonymy are also interconnected through the present-future tense form.

CONCLUSION

In English, too, it is possible to observe a row of graduonymy past / present / future tenses according to the periods of occurrence of reality in the form of past-present-future. Given that there are several aspects of all three tenses in English, we will construct a phenomenon of graduonymy through the forms of the aspects. Let us consider the grading of past tense forms: we try to match the past tense forms in

English as the past tense moves away from the moment of speech. Past Simple represents an action that occurs at a certain time in the past tense. Past Perfect represents an action that was completed before a time in the past tense. This time in the past tense can be given as follows: With a second action in the past tense represented by the Low Simple. With this in mind, we can say that the past tense is moving away from the moment of speech: Past Simple - Past Perfect.

We have seen that graduonymy in action-representing lexemes (verbs) also occur with the expression of the action, state, increase or decrease of the meaning they represent, without suffixes, relative or tense additions, and modality. In Uzbek linguistics, according to O. Bozorov's research "Leveling in the Uzbek language", we can observe the graduonymy of grammatical categories and functional forms of verbs themselves. In Uzbek, we have compiled a rows of graduonymy by studying the existing ranking in the grammatical categories of verbs. In English we can observe phenomenon of graduonymy in some grammar categories and functional forms of the verb. The phenomenon of graduonymy is more clearly visible in the lexemes which have independent meaning than among the grammatical categories and functional forms of the verbs.

REFERENCES

1. Djumabayeva J. “Lexic graduonymy in Uzbek and English languages”. “Mumtoz suz”. Tashkent. 2014
2. Orifjonova Sh. “Lexical graduonymy in Uzbek language”. dissertation for receiving candidate of science of philology. Tashkent. 1996.
3. Bozorov O. “Leveling in Uzbek language” dissertation for doctor of science of philology. Tashkent. 1994.

КРЕАТИВ ТАФАККУР ҲАҚИДАГИ ФАЛСАФИЙ ҚАРАШЛАР ЭВОЛЮЦИЯСИ

Мансур Болтаевич Шеров
Чирчиқ ОТҚМБЮ Гуманитар фанлар
кафедраси катта ўқитувчиси, майор

АННОТАЦИЯ

Ушбу мақола креатив фикрлаш ғоясини очиб беради. У замонавий талабларга жавоб берадиган, ҳар соҳада креатив бўла оладиган мутахассислар сонини ошириш орқали ривожланишни такомиллаштиришни кўрсатади. Ҳарбий хизматчилар орасида креатив фикрлашни шакллантириш борасида муҳим фикрлар илгари сурилган. Ҳарбий тайёргарликни замонавийлаштиришнинг муҳимлиги таълим жараёнида креативликни шакллантиришдир. Ҳарбий хизматчилар орасида шахсий таркибни креатив руҳда тарбиялаш тўлиқ қўллаб-қувватланади.

Калит сўзлар: Креативлик, чуқур фикрлаш, креатив фикрлаш, замонавийлаштириш, фикрлашнинг илмий усули, тактик чуқур мулоҳаза, диалектга оид креативлик.

EVOLUTION OF PHILOSOPHICAL VIEWS ON CREATIVE THINKING

Mansur Boltayevich Sherov
Senior Teacher, Chirchik Higher Tank Command Engineering School, Department of Humanities, Major

ABSTRACT

This article explains the concept of creative thinking. It implies an increase in the level of development by increasing the number of specialists who can approach creatively in each area, depending on the modern demand. In the servicemen there is an opinion on the priority directions of the formation of a creative way of thinking. In military servants, there was an opinion on the importance of the formation of a creative way of thinking and the importance of the modernization of the sphere of training, which is taught to them in the formation of creative creativity. In Uzbekistan, the achievements of educating military personnel in the creative spirit are comprehensively supported.

Keywords: Creativeness, Contemplation, Creative Thinking, Modernization, Creativity, Scientific Way Of Thinking, Tactical Contemplation, Dialectical Creativeness.

КИРИШ

Инсонни инсонийлигини ифодаловчи энг муҳим ижтимоий фазилатлардан бири ҳисобланган “креатив қобилият” ва “креатив тафаккур” тушунчалари инсонни юксак ижодий имкон соҳиби эканлигига далолат қилиши билан бирга, айни пайтда шахс мустақиллигини ифодаловчи энг муҳим белгилардан биридир.

Креатив тафаккур тушунчаси тарихий манбаларда турли хил маъно ва қарашларни англатиб келган. Бу тушунча икки хил хусусиятга эга бўлган сўзлар бирикмасидан иборат бўлиб, ўзида сифатийлик ва миқдорийликни мужассам этади.

“Креативлик” унинг сифатини билдирса, “тафаккур” эса фундаментал хусусиятини акс эттиради. Шунингдек, креативлик кенг маънода кишининг воқеа ва ҳодисаларнинг ўзига хос моҳиятини ижодий англашга асосланган фаолият ҳисобланади, креатив тафаккур эса инсоннинг ижодий тафаккурини назарда тутади. Кўриниб турибдики, юқоридаги таърифларда ҳам икки тушунча бир-биридан сифат ва миқдор жиҳатидан фарқланади. Қадимда юнон файласуфлари бу масала юзасидан турли хил қарашларни ўртага ташлаганлар.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОДОЛОГИЯ

Қадимда юнон файласуфи Суқрот креативликни ижодий тафаккурнинг ўртача ҳолати инсон амалий фаолиятини мувофиқлаштирувчи ички қоидаларни яратиш борасидаги қобилияти деб тушунади. Суқротнинг шогирди Афлотуннинг фикрига кўра, креативлик инсоннинг турли тушунчалар яратишга қаратилган мушоҳада юритиш қобилияти бўлса, креатив тафаккур эса, уни кундалик амалий фаолиятга тадбиқ этиш учун зарур бўлади.

Умуман олганда, антик фалсафий тафаккур креативлик мазмунига икки хил мавқедан туриб ёндошадилар:

1) креативликни айнан космоонтологик тушунча эканлиги;

2) индивидуал хусусиятга эга бўлган биосоциал тушунча сифатида эътироф этадилар.

Космоонтологик мазмунга эга бўлган “креативлик” асосан, Платон ва Арасту асарларида оламий ёҳуд дунёвий ижодий ақл маҳсули кўринишида синкритек ҳолда учрайди, лекин бундан юнон мутафаккирлари креативликнинг индивидуал хусусиятларини инкор этади деган фикр келиб чиқмайди. Биосоциал хусусиятга эга бўлган креативлик тарафдорлари асосан креатив тафаккурни шаклланишини автоматик жараён сифатида табиат ва жамият ходисаларининг инсон биоорганизмидаги инъикоси деб тушунадилар.

Қадимги Юнон фалсафасида креативлик ижод манбаи эмас, балки ижоднинг ўзи, яъни ижодий феномендир. Тўғри Арасту (эр. авв. 384-322 й.) ўз қарашларида “креативлик” ва “креатив тафаккур” тушунчаларини ишлатиб, бу икки терминни бир-биридан ажратишга ҳам ҳаракат қилган. Унинг фикрига кўра, “креативлик”- ижодий имкониятдан ижодий воқеликка ўтиш жараёни бўлса, “креатив тафаккур” мазкур жараённинг пировард натижасидир. Бироқ ажабланарли жойи шундаки, мутафаккирнинг кейинги мулоҳаза ва қарашларида ушбу хулоса ривожланмай қолган, бунинг устига ҳар иккала тушунча айнан бир-бирига ўхшаш, тўлдирувчи мазмунда ишлатилган. Арасту “Ижод ўз-ўзини англашдаги детерминаллашган фаолият бўлиб, у билимнинг янгидан-янги сифат кўрсаткичларини юзага келтиради” [1], деб тушунтирган.

Креативлик ва ақл (интеллект)ни ажратиб талқин қилиш Суқротдан бошлаб, Афлотун, Арасту ва кейинчалик Кант, Гегель фалсафаларида ҳам алоҳида аҳамият касб этган. Ижодий жараённи Афлотун “руҳланиш” ва “илоҳий куч” атамалари орқали асослашга интилади. Унинг фикрича, “Шоир санъати ва билими билан ижод қилмай, балки илоҳий қувватдан ижод қилади” [2].

“Креативлик” ва “креатив тафаккур” масаласида юнон файласуфлари сингари мусулмон олим-мутафаккирлари ҳам ўзига хос мактаб яратганлар. Шу маънода диний-фалсафий таълимотлар мутакаллимлик ва мўътазилийлик, суннийлик, шиалик ва тасаввуф кабиларда инсоннинг ижодий қобилиятларини ривожлантиришга катта эътибор берилди. Чунончи, каломнинг икки йирик йўналиши мутакаллимлик ва мўътазолийлик ислом таълимоти қоидаларини талқин этишда ижодий ёндашувни ишга солишни, креатив усуллардан фойдаланишни ёқлаб чиқдилар.

Шарқ файласуфлари Ал-Киндий, Ал-Форобий, Ибн Сино, Ал-Ғаззолий ва Ибн Рушд илк ўрта асрлар шароитидаёқ креатив тафаккур тушунчасининг маъно ва моҳияти, мазмун ва шаклини аниқлаб беришга ва у ҳақда бир бутун яхлит таълимот яратишга ҳаракат қилдилар. Абу Наср Форобий шоирлар мисолида: “Энди биз сенга айтсак, шоирлар чиндан туғма қобилиятли ва шеър битишга тайёр табиатли кишилар бўлади ва уларда ташбеҳ ва тамсилга лаёқати яхши ишлайдиган бўлади. Бу хил шоирлар шеър навининг кўп турида ё бўлмаса бир турида ижод қилишга лаёқатли бўладилар” [3] – деб бадиий ижоднинг аҳамиятини кўрсатган.

Ғарбий Европада креативлик инсон ижодий тафаккури билан эмас, балки билишнинг юқори босқичи “илоҳий билиш” усули сифатидаги тасаввурлар XII асрнинг охирларида шакллана бошлади. Бундай тасаввурларнинг ҳосил бўлишига XII аср бошларида Дунс Скотт, Уильям Оккам ва Фома Аквинский тарфдорлари ўртасидаги баҳслар замин яратди. Бизга маълумки, Дунс Скотт ва

Уильям Оккам схоластикани йирик намоёндалари сифатида креативликни иродага бўйсунувчи, илоҳий билиш усули, яъни билишнинг олий шакли эканлигига урғу бериб, уни мутлоқлаштирган ҳолда инсон тафаккурига қарама-қарши қўядилар. Фома Аквинский эса креативликни Арастуча ижодий имкониятдан ижодий воқеликка ўтиш жараёни эканлигини ёқлаб, иродани креативликка бўйсундиради. Унинг фикрига кўра, креативлик деганда кишининг воқеа ва ҳодисаларни фақат ижодий ақл билан пайқаладиган жиҳати тушунилади. Шу аснода креативлик воқеа ва ҳодисаларнинг ижодий ақл-идрок орқали билиш хусусиятини ифодаловчи фундаментал тушунчага айланди.

Голландиялик машҳур файласуф Баруз Спинозанинг таъкидлашича, креатив тафаккур интеллект белгилаб берган қатъий қоидага мувофиқ ҳаракат қилади. Яъни бунда инсон ўзининг креатив тафаккур орқали энг умумий тушунчаларга асосланиб ички ва ташқи воқелик хусусида ижодий ва мустақил хулосалар чиқаради. Шунингдек. маълум қоидаларга асосланиб ҳаракат қилган ижодий тафаккур қандайдир маънавий автомат вазифасини бажаради[4].

МУҲОКАМА

Креативлик инсонни фикрлаш қобилиятини янада такомиллаштирган ҳолда ижтимоий ҳаётнинг, инсон фаолиятининг олий бошқарувчиси вазифасини бажаради ва уни эзгу амаллар томон йўналтиради. Бундай ижодкор инсон ҳамиша борлиқ билан уйғун ҳолда харакат қилади. Франциялик файласуф Анри Бергсон эса “Ижодни интеллектнинг юқори босқичи” деб эътироф этади[5]. Олмон мумтоз файласуфи Гегель эса “Ижодий тафаккур бир бутун яхлит объектларнинг бўлакларга бўлинишидир, дейди. Бутунни бўлакларга бўлиш жараёнида ижоднинг қуввати, бутунни бўлакларга ажрата олиш қобилиятлари, ўша бўлакларнинг бирининг иккинчиси билан боғлиқлиги, алоқадорлиги яққол намоён бўлади... Ижодий тафаккурнинг ақлдан фарқи шундаки, у энг аввало янги моддий ва маънавий қадриятларни яратишни ўзида мужассамлаштиради” [6] Гегелни бу фикрини танқид қилиб, Даниялик файласуф Сёрен Кьеркегор уни қарашларини ҳаддан зиёд умумлашиб кетганлигини кўрсатиб ўтади. Ҳақиқатдан ҳам Гегель бутунлай умумийликка ўзини бағишлаган эди. Чунончи. Рафиқасининг айтишича, уни яхши кўрган маълум таоми йўқ бўлган. Унинг учун фақат умумий таом мавжуд эди. Гегель қарашларининг мазмун-моҳияти Кьеркегор фикрича, “умуимй моҳиятларга қаратилагн, бунда ўзига хос мавжудлик, индивидуаллик бу ерда тан олинмаган эди”[7]. Гегель фикрича, “Ижод қилиш одамзоднинг азалий фазилатидир. Бироқ одамларнинг ижодий

изланишлари шу қадар фарқланиши мумкинки, ҳатто улар бир-бирларига бутунлай зид бўлиши ҳам мумкин”[8].

Инсонни зеҳни уни ақлий зукколиги ва хотирасининг зарур вақтларда панд бермаслиги билан боғлиқ бўлиб, унда инсон табиат, жамият тўғрисидаги фикрларини ўз-ўзини англаш борасидаги ақлий мушоҳадаларини изчиллик билан маълум бир тартибга солади. Шу боисдан ҳам Н.А.Шермуҳамедова “…фандаги узлуклилик ижодий жараён ва олдингидан мутлақо фарқ қилувчи янги билимнинг пайдо бўлишида намоён бўлади”[9], - деб ёзади.

НАТИЖАЛАР

Ҳозирда истеъдодга диний нуқтаи-назардан ёки тасаввуфий жиҳатдан ёндашишлар ҳам мавжуд бўлиб, бунга мувофиқ инсон мавжуд диний амалларни бажариш орқали ўз истеъдодини янада мукаммаллаштириши мумкин. Тасаввуфий нуқтаи-назаридан эса инсон ўз нафсини енгиш орқали мавжуд ички руҳиятини соф холга келтириши асосида ўз истаъдодини акс эттириши ва уни янада ривожлантириши мумкин. Бизнинг фикримизча бундай ёндашувларни маълум бир позитив “ижобий” жиҳатларини инобатга олган ҳолда истеъдодни шакллантириш ва уни янада ривожлантириш хусусида фикр юритиш керак. Яъни истеъдод дастлаб Оллоҳ томонидан инсонга берилган катта тортиқ бўлиб, ундан инсон унумли фойдаланиши, уни эзгу мақсадлар сари йўналтириши лозим бўлади. Бундай истеъдод соҳиблари эса барча замонларда ҳам жамиятнинг, давлатнинг бебаҳо интеллектуал мулки ҳисобланган.

Креатив тафаккур зеҳн, истеъдод ва қобилиятни маълум бир меъёрда намоён бўлишининг дастлабки учқунлари ёшларнинг иқтидори орқали намоён акс этади. Бундай иқтидорли ёшларни ўз вақтида илғаб олган ҳолда уларни касбга тўғри йўналтириш яхши самара беради, албатта. Бу хусусида буюк Шарқ мутафаккири Имом Ғаззолий ҳам ўзининг “Иҳёу улум ад-дин” (Дин илмларини жонлантириш) асарида инсон ақлининг ўзигахослиги хусусида фикр юритиб шундай деган эди: “Ақл зарурий илмларнинг бир қисмидир. Жоиз нарсаларни жоиз, маҳол нарсаларни маҳол билиш каби ва у яна аслида дуруст, чунки бу илмлар мавжуддир. Зоҳир ҳам ақл деб номланади. Аммо бу ғаризани инкор этиш, фақатгина ана шу илмлар мавжуд дейиш фосидликдир”[10].

Ҳозирги давр илм-фани хулосаси ва ҳисоб-китобига кўра инсониятнинг ижтимоий-тарихий тараққиётида атиги 300 га яқин киши дахолар сифатида эътироф этилган. Жамиятда бундай тоифа инсонларни миқдор ва сифатини кўпайтириш унинг бугуни ва келажагини янада нурафшон бўлишида муҳим асос бўлиб хизмат қилади.

ХУЛОСА

Хуллас, креатив тафаккур табиат, жамият ва инсонни ўз-ўзини ислоҳ қилишига кўра қуйидаги вазифаларни бажаради. Креатив тафаккур биринчи навбатда гнесеологик вазифани бажаради. Яъни инсон ўзининг ижодий тафаккури орқали ўзи яшаётган дунёни билишга, воқеликни бутунлигича идрок қилишга интилади. Инсонни ҳиссий аъзолари орқали олинган дунё тўғрисидаги ахборотларни жамлаган холда фикр мушоҳада юритади. Бу жараён инсон креатив тафаккури гносеологик вазифасини кенг маънода талқин этиш бўлса, тор маънода эса инсонлар ўз ижодий салоҳияти орқали воқелик, предмет ёки ходиса тўғрисида мустаҳкам билимга эга бўлиш, тасаввур, идрок, синчковлик ва ақлий зукколик асосида мавжуд билимларга танқидий ёндашиб, керакли хулоса чиқариш кабаларни ўз ичига олади.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Зубов В.П. Аристотель: Человек. Наука. Судьба наследия. Изд.3. - М.: УРСС, 2009. - 368 с.
2. Платон. Избранные диалоги. М.: Художественная литература, 1965. С. 161.
3. Абу Наср Форобий. Фозил одамлар шаҳри. - Тошкент: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси, 1993. - 122 с.
4. Спиноза Б. Избранные произведения. Том 1. М., 1957г. Стр 340.
5. Бергсон А. Творческая эволюция. М. 1908г. Стр 2.
6. Гегель Г.В.Ф. Сочинения. Том 3. М., 1956г. Стр 15.
7. Кьеркегор С. Страх и трепет. М., 1953г. Стр 150.
8. Гегель Г.В.Ф. Феноменология духа/ Пер.с нем. Г.Г. Шпета, Коммент. Ю.Р. Селиванова. - М.: Акад. Проект, 2008. - 767 с.
9. Shermuxamedova N.A. Falsafa va fan metodologiyasi. - Toshkent: Aloqachi, 2008. - B. 11.
10. Имом Ғаззолий. Иҳёи улум аддин. (Дин илмларини жонлантириш). Т., Медиа. 2003 йил.

REFERENCES

1. Зубов В.П. Аристотель: Человек. Наука. Судьба наследия. Изд.3. - М.: УРСС, 2009. - 368 с.
2. Платон. Избранные диалоги. М.: Художественная литература, 1965. С. 161.

3. Абу Наср Форобий. Фозил одамлар шаҳри. - Тошкент: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси, 1993. - 122 с.
4. Спиноза Б. Избранные произведения. Том 1. М., 1957г. Стр 340.
5. Бергсон А. Творческая эволюция. М. 1908г. Стр 2.
6. Гегель Г.В.Ф. Сочинения. Том 3. М., 1956г. Стр 15.
7. Кьеркегор С. Страх и трепет. М., 1953г. Стр 150.
8. Гегель Г.В.Ф. Феноменология духа/ Пер.с нем. Г.Г. Шпета, Коммент. Ю.Р. Селиванова. - М.: Акад. Проект, 2008. - 767 с.
9. Shermuxamedova N.A. Falsafa va fan metodologiyasi. - Toshkent: Aloqachi, 2008. - B. 11.
10. Имом Ғаззолий. Иҳёи улум аддин. (Дин илмларини жонлантириш). Т., Медиа. 2003 йил.

ДЕМОКРАТИК ФУҚАРОЛИК ЖАМИЯТИ ВА УНДА ҲУҚУҚИЙ ОНГНИ БИЛИШНИНГ ИЖТИМОИЙ-ФАЛСАФИЙ ДИАЛЕКТИК АСОСЛАРИ

Акмал Зиядиллаевич Исмайилов
Тошкент вилояти Чирчиқ Давлат педагогика институти
“Ижтимоий фанлар” кафедраси катта ўқитувчиси
E-mail: akmal.ismoilov.2016@umail.uz

АННОТАЦИЯ

Ушбу мақолада, Ўзбекистонда барпо этилаётган демократик фуқаролик жамияти ва унинг икки томони – ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамиятининг таркибий қисмлари сиёсий ва ҳуқуқий маданий ҳодисалар сифатида, кенг қамровли ижтимоий маданий ҳодислар сифатида ўз келиб чиқиши, шаклланиши ва такомиллашиб боришига алоҳида этибор қаратилган. Шунингдек, тарихни диалектик маданий тушуниш бўйича илгари сурилаётган қоидалардан навбатдагилари – жамиятнинг субстанционал қонунлари ва уларнинг ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамияти тизимида намоён бўлиши масалалари бўйича муаллиф томонидан фикрлар берилган.

Калит сўзлар: Демократия, ҳуқуқ, ҳуқуқий давлат, диалектика, фуқаролик, фуқаролик жамияти, ҳуқуқий онг, қонун, цивилизация, социал ҳаёт, маданий борлиқ.

SOCIAL-PHILOSOPHICAL DIALECTICAL FUNDAMENTALS OF DEMOCRATIC CIVIL SOCIETY AND ITS LEGAL CONSCIOUSNESS

Akmal Ziyadullayevich Ismayilov
Chirchik State Pedagogical Institute of Tashkent Region
Senior Teacher of the Department of Social Sciences
E-mail: akmal.ismoilov.2016@umail.uz

ABSTRACT

This article pays special attention to the origin, formation and development of a democratic civil society in Uzbekistan and its two sides - the rule of law and the components of civil society as political and legal cultural events, as a comprehensive socio-cultural events. The author also comments on the following of the proposed rules of dialectical cultural understanding of history - the substantive laws of society and their manifestation in the system of the rule of law and civil society.

Keywords: Democracy, law, rule of law, dialectics, citizenship, civil society, legal consciousness, law, civilization, social life, cultural being**.**

КИРИШ

Биз барпо этаётган демократик фуқаролик жамияти ва унинг икки томони – ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамиятининг таркибий қисмлари сиёсий ва ҳуқуқий маданий ҳодисалар сифатида, кенг қамровли ижтимоий маданий ҳодисалар сифатида ўз келиб чиқиши, шаклланиши ва такомиллашиб бориши эволюциясига эгадирлар. Демак, улар ўзгаришда ва ривожланишдадирлар. Бу ўзгариш ва ривожланишлар эса борлиқ, жумладан, ижтимоий борлиқ, яъни жамиятнинг умумий алоқадорлари тизимида юз беради. Умумий алоқадорликлар айни вақтда умумий қонуниятлар, яъни диалектик қонуниятлардир. Синергетика жараёни ўз-ўзидан ташкиллашганлик, ўз-ўзидан ривожланиш сифатида ушбу умумий алоқадорликлар ичида юз беради. Бу умумий алоқадорликлар, яъни умумий қонуниятлар эса барча ижтимоий ҳодисалар, жумладан, ҳуқуқий давлат, фуқаролик жамияти ва ҳуқуқий онгда ҳам устуворлик қиладилар ва намоён бўладилар. Борлиқнинг умумий алоқадорликлари диалектик қонуниятлар сифатида жамиятнинг умумий алоқадорликлари – умумижтимоий қонунларида вариацияланади.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОДОЛОГИЯ

Жамиятнинг умумий алоқадорликлари – қонуниятлари тўғрисидаги таълимот ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамияти тизими ва унда ҳуқуқий онгнинг ролини ўрганишда ижтимоий-фалсафий диалектика асослари сифатида ўз ўрнига эга экан, бунда диалектиканинг қонун ва категорияларига “илмий рефлексия” сифатида таянилади. “Диалектика” сўзи этимологик жиҳатдан грекчадан мунозара, баҳс олиб бориш деган маъноларни беради[1]. У ҳозирги кунда фалсафанинг муҳим масаласи – борлиқ, у моддий ёки руҳий борлиқлар бўлсин, ривожланадими ёки йўқми, деган масала негизида юзага келган таълимот – умумий алоқадорлик ва тараққиёт тўғрисидаги билимлар мажмуини ифодалайди. Фалсафий адабиётларда диалектик тафаккур услуби қадимги грек мутафаккири Гераклитдан бошланганлиги таъкидланган [2]. Аслида воқеликдаги боғланишлар тўғрисидаги диалектика элементларини қадимги Шарқдаги фалсафий қарашларда бошланганлигини кўрамиз. Эфеслик Гераклит (эрамиздан олдинги 530-470 - йиллар) қадимги грек фанида стихияли диалектиканинг бошловчиси ҳисобланади. Жумладан, Гераклит “Табиат ҳақида” асарида шундай фикрларни илгари сурган: “Оқар сувга бир дақиқада икки марта тушиш мумкин эмас, чунки ҳар дақиқада сув янгиланиб туради” [3]. “Қуёш нафақат ҳар куни янги, балки қуёш доимо тўхтовсиз янгиланиб туради” [4]. Гераклит бу фикрлари билан ҳамма нарса доимо ўзгаришда, қарама-

қаршиликлар бирлигида эканлигини эътироф этган, аммо ривожланишнинг умумий қонуниятларини кашф этмаган.

Диалектик тафаккур услубининг иккинчи босқичи немис файласуфи Г.В.Ф.Гегель (1770-1831 йиллар) номи билан боғлиқ бўлиб, у идеалистик тарзда бўлса-да, диалектиканинг асосий қонун ва категорияларини кашф қилди.

Диалектик тафаккур услубининг учинчи босқичи К.Маркс ва Ф.Энгельс номлари билан боғлиқ бўлиб, улар ижтимоий ҳодисаларни билишда тарихни идеалистик тушунишга нисбатан, унинг диалектик инкори сифатида тарихни материалистик тушунишни асослаб бердилар. Бунда жамиятнинг асосий соҳаларидан бири – жамиятнинг моддий ҳаёти моддий неъматларни ишлаб чиқариш даражасида ва “ижтимоий борлиқ” тушунчаси ҳам моддий неъматларни ишлаб чиқариш маъноларида ишлатилди. Ва улар ижтимоий ҳаётнинг бошқа соҳаларига нисбатан асос ва белгиловчи сифатида қаралди. Барча ижтимоий ўзгаришларни моддий ишлаб чиқаришдан қидириш тарих, яъни жамиятни диалектик материалистик тушунишнинг асосий талабидир. Диалектик тафаккур услубида юзага келган бу тушунишнинг ютуғлари, биринчидан, у илмий адабиётда ижтимоий ҳодисаларни диний ва идеалистик тушунишларга, иккинчидан, ижтимоий ривожланишларни тан олмайдиган индетерменистик қарашларга хотима берди. Учинчидан, унинг таъсирида табиатшунослик фанида табиатни диалектик материалистик тушуниш узил-кесил шаклланди ва бу тушуниш ҳозирги кунда ҳам давом этмоқда.

Жамият ва унинг тарихи, К.Маркс ва Ф.Энгельслар томонидан “тарих” сўзи орқали ифодаланиб, уни диалектик материалистик тушуниш “тарихни материалистик тушуниш” деб аталган экан, бу тушунишнинг салбий оқибатлари, биринчидан, ижтимоий воқеаликни тушунишни иқтисодий материализмга олиб бориши билан, иккинчидан, барча адолатсизликлар манбаи ишлаб чиқариш воситаларига бўлган хусусий мулкчилик, деган фикрга келинганлиги ва уни зўравонлик билан йўқ қилганлиги билан, учинчидан, тоталитар жамиятни ўрнатганлиги билан, тўртинчидан, бу тоталитар жамият кўплаб кишиларнинг ёстиғини қуритганлиги билан характерланади. Ижтимоий мулкчиликнинг тоталитар йўл билан ўрнатилиши рақобат қонунига барҳам берди ва бу билан ижтимоий тараққиёт секинлашди. Ҳолбуки, мулклар хилма-хиллиги, жумладан, хусусий мулк фуқаролик жамиятининг иқтисодий негизи ҳисобланади [5]. Шунинг учун Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 53-моддасида “Бозор муносабатларини ривожлантиришга қаратилган Ўзбекистон иқтисодиётининг негизини хилма-хил шакллардаги мулк ташкил этади” [6], дейилган ва кафолатланган. К.Маркс ва Ф.Энгельс асослаб берган тарихни материалистик тушуниш ва унинг негизида шакллантирилган коммунистик

мафкура ўзини оқламади. Бу тушуниш ва бу мафкура асосида фуқаролик жамияти ва ҳуқуқий давлат тизими ва унда ҳуқуқий онгнинг ўрнини ойдинлаштириб бўлмайди. Чунки тарихий материализм ўрнатган умумижтимоий қонунлар тўғрисидаги марксча-ленинча таълимот бир томонламадир. Жамиятнинг умумижтимоий қонунларини билмасдан туриб ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамиятини бир бутун тизим сифатида таҳлил қилиб бўлмайди. Шунинг учун ҳам биз ўз тадқиқот ишимизда тарихни диалектик маданий тушуниш доирасида баён этилган умумижтимоий қонунлардан бир қисми – корреляцион-функционал ва субстанционал қонунлар тўғрисидаги қарашларга таяндик. Юқорида таъкидлаганимиздек, юридик фанлари доктори, профессор З.М.Исламов “кейинги вақтда тарих, жумладан, ҳуқуқни диалектик маданий тушуниш ҳам таркиб топмоқда” [7], деган эди.

Оддий бошланғич диалектика: ҳақиқатдан ҳам кишилик жамияти табиатдан воқеаликка ишлов бериб ўз ризқини топиш воситасида ажралиб чиққан. Бу борада фикримизнинг исботи сифатида фалсафа фани бўйича Ростов-Дон шаҳрида нашр этилган ўқув қўлланмаларидан бирида ёзилган ушбу диалектик фикрни яна такрор келтирамиз: “Табиатдан фарқли ўлароқ, маданият – бу инсонлар яратган ва яратаётган ҳам моддийлик, ва ҳам маънавийликдир. Маданият – бу у ёки бу эҳтиёжларни қондириш мақсадида махсус ишлов берилган, инсонийлашган табиатдир” [8]. Инсонлар томонидан онгли, мақсадли равишда ишлов бериб яратилган борлиқ маданий борликдир. Маданий борлиқ, жамият мавжудлиги ва ривожланишининг асосидир, деган ғоя тарихни диалектик маданий тушунишнинг моҳиятидир. “Маданий борлиқ” термини, юқорида кўрдикки, профессорлар Х.Т.Одилқориев ва Ш.Ғ.Ғойибназаровлар томонидан ҳам муомалага киритилган [9]. Профессор Ҳ.Ф.Воҳидов ҳам бу борада Тойнбининг фикрларини келтириб шундай ёзади: “Инглиз олими А.Тойнби “цивилизациянинг ички моҳияти, руҳиятини маданий омиллар ташкил этади” дейди” [10].

Сўз тарихни материалистик тушунишнинг инкори сифатида шаклланган тарихни диалектик маданий тушунингнинг моҳияти тўғрисида кетар экан, бу терминни илмий муомалага биринчи бўлиб киритган олимлардан бири – С.Абдухолиқов ва Ш.Шаропов ҳаммуаллифликда ёзган мақолаларидан бирида шундай дейди: “... ҳозирги кунда назария соҳасидаги вазифалардан бири – амалда раҳбариятимиз фаолиятидаги дунёқараш асослари – диалектик маданий тушунишни муфассал ўрганиб ишлаб чиқишдир” [11].

НАТИЖАЛАР

Тарихни материалистик тушунишнинг пировард мақсади ишлаб чиқариш усулининг ролини бўрттирган ҳолда жамият тарихига иқтисодий формацион ёндошиш эди. Ҳар бир иқтисодий формацияда эса асосий ва асосий бўлмаган синфлар, яъни ижтимоий воқеаликда синфий ёндошишнинг устуворлиги келтириб чиқарилган эди. Тарихни диалектик маданий тушунишнинг пировард мақсади эса жамият тарихи ва унинг даврлари – ижтимоий формацияларга цивилизацион ёндошишдир. Цивилизацион ёндошишда фуқаролар манфаатлари асосий ўринга чиқади. Чунки, жамият ижтимоий формациялардан, ижтимоий формациялар эса цивилизациялар, яъни мамлакатлардан ташкил топган. “Цивилизация, - дейди проф. Ш.Шаропов, - муайян системага эга маданий борлиқ томонидан белгиланадиган фуқаролик жамияти” [12]. Ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамияти тизими ва унда ҳуқуқий онгнинг ўрни цивилизацияларга боғлиқлиги қонунияти мана шу ҳолатдан келиб чиқади.

Демак, ўз-ўзидан кўриниб турубдики, тарихни материалистик тушунишнинг диалектик инкори сифатида юзага келаётган янги тушуниш – тарихни диалектик маданий тушуниш ва унинг пировард мақсади – цивилизацион ёндошиш янгича ҳолда шаклланмоқда. Ушбу тушунишнинг моҳияти С.Абдухолиқов, Х.Ф.Воҳидов, З.М.Исламов, Й.Каракетов, Х.Т.Одилқориев, М.Ҳ.Рустамбоев, Ш.Шаропов, Ш.Ғ.Ғойибназаров Р.П.Маматқулов, Д.Ш.Сагдуллаева, Э.Қалқанов, Г.Эшонова, Б.Турдибоев, Х.А.Джуракулов, Э.О.Кадиров ва бошқаларнинг асарлари ва чиқишларида баҳоли қудрат таҳлил қилиниб, асослаб берилганлигини яна бир бора таъкидлаймиз [13].

Жамиятнинг социал ҳаёти соҳасида ҳам инсон ва унинг микро бирликлари (оила ва меҳнат жамоалари) маданий ҳодисалар бўлиб, уларнинг юзага келиши билан муайян ижтимоий муносабатлар бошланади. Инсонларнинг макробирликлари – уруғчилик, элат ва миллатлар ва уларнинг ички бўлинишларидан бири – социал-синфий тузилмаларнинг муайян жиҳатларига ҳам моддийлик хос бўлиб, уларнинг юзага келиши муайян ижтимоий жараёнларни туғдиради.

Жамиятнинг сиёсий, ҳуқуқий ва маънавий ҳаётлари соҳаларида ҳам худди шундай ҳолат. Жамиятнинг сиёсий маданияти негизида жамият – мамлакатнинг сиёсий ҳаёти, жамиятнинг ҳуқуқий маданияти негизида жамиятнинг ҳуқуқий ҳаётлари, жамиятнинг маънавий маданиятлари негизида жамиятнинг маънавий ҳаёти ва унинг тармоқлари шаклланади. Биз ўрганаётган ҳуқуқий давлат, фуқаролик жамияти институтлари ва ҳуқуқий онглар ҳам маданий ҳодисалар бўлиб, уларнинг юзага келиши билан муайян ўзгаришлар, жараёнлар ва муносабатлар бошланади.

МУҲОКАМА

Тарихни диалектик маданий тушуниш бўйича илгари суриладиган қоидалардан яна бирлари – жамият асоси – маданий борлиқ (маданият)нинг таркибий қисмлари ўртасидаги қонуниятли боғланишлардир. Бунда моддий маданият маданий борлиқнинг таркибий қисми сифатида нафақат моддий ҳаётнинг асоси сифатида, балки шу билан бирга жамиятнинг бошқа соҳаларининг маданий қисмларига нисбатан моддий асос қонунини бажаради. Қонун, у табиий ёки ижтимоий, ёхуд руҳий бўлсин, боғланишлардир. Аммо ҳар қандай боғланишлар ҳам қонун бўлавермайди. “Қонун, - дейилади Фалсафа фани бўйича тузилган китоблардан бирида, - оламдаги нарса ва ҳодисаларнинг муҳим, зарурий, умумий ва такрорланиб турувчи боғланишлари, ўзаро алоқалари ва муносабатларининг намоён бўлишидир” [14]. Жамиятнинг социал соҳасининг асосий қисми – инсон ва унинг бирликлари эса ижтимоий ҳаётнинг бошқа соҳаларига нисбатан социал асос қонунини бажаради. Бу қонун субъектнинг белгиловчилик роли, тарихда халқ оммаси ва шахснинг роли, ҳаракатлантирувчи кучлар кўринишларида юз беради. Жамиятнинг сиёсий маданияти эса жамиятнинг бошқа соҳалари маданий қисмларига нисбатан бошқариб турувчилик роли қонунини, жамиятнинг ҳуқуқий маданияти эса жамиятнинг бошқа соҳалари маданий қисмларига нисбатан тартибга солиб турувчилик қонунини, жамиятнинг маънавий маданияти жамиятнинг бошқа соҳалари маданий қисмларига нисбатан маънавий асос, жумладан гносеологик асос қонунларини бажаради. Ҳуқуқий давлат ва унинг юридик қонунлари жамиятнинг сиёсий-ҳуқуқий маданиятлари тизимида жойлашган бўлиб, улар ҳам жамиятнинг бошқа соҳаларига нисбатан бошқарувчилик ва тартибга солиб турувчилик қонунларини бажарадилар. Фуқаролик жамияти институтлари эса нодавлат ташкилотлар сифатида жамият негизи – маданий борлиқнинг барча таркибий қисмларидан ўрин олган бўлиб, биз юқорида санаб кўрсатган тўртта корреляцион-функционал қонунлар – инсон ва унинг бирликларининг жамиятнинг бошқа соҳаларига нисбатан социал асос қонунини бажариш, моддий маданиятнинг жамиятнинг бошқа соҳаларига нисбатан моддий асос қонунини бажариши, жамиятнинг сиёсий ва ҳуқуқий маданиятларининг жамиятнинг бошқа соҳаларига нисбатан бошқариб ва тартибга солиб турувчилик қонунларини бажариши, жамиятнинг маънавий маданияти жамиятнинг бошқа соҳаларига нисбатан маънавий асос қонунини бажаришлари тизимида қатнашадилар. Ҳуқуқий онг эса жамият маънавий ҳаётининг ўқ илдизи – ижтимоий онг тизимида жойлашган бўлиб, у ҳам маънавий, жумладан, гносеологик асос қонунини бажаришда қатнашади.

Тарихни диалектик маданий тушуниш бўйича илгари сурилаётган қоидалардан навбатдагилари – жамиятнинг субстанционал қонунлари ва уларнинг ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамияти тизимида намоён бўлиши масалаларидир. Жамият асоси – маданий борлиқнинг тўртта томонлари – инсон ва унинг бирликлари, моддий, сиёсий-ҳуқуқий ва маънавий маданиятлар ўз амал қилиш ҳолатларига кўра бир-бирларини тақозо қилар эканлар, уларни система сифатида шакллантирувчи умумижтимоий субстанционал компонентлар ҳам мавжуддир. Жамият асоси – маданий борлиқ юзага келиши учун аввало бор, унинг яратувчиси – субъекти инсон ва унинг бирликлари бўлиши керак. Иккинчидан, ушбу маданий борлиқ юзага келиши учун инсон ва унинг бирликларининг ижтимоий эҳтиёж ва манфаатлари бўлиши керак. Бу ижтимоий эҳтиёжлар, моддий, жумладан, иқтисодий, сиёсий ва ҳакозолар кўринишларида мавжуд бўлади. Ижтимоий эҳтиёж ва манфаатлар маданиятлар юзага келишининг мотивларидир. Ушбу турли-туман ижтимоий эҳтиёжлар негизида уларни англаш – ижтимоий онг шакллари, жумладан, ҳуқуқий онг таркиб топади. Онг маданий борлиқ юзага келишининг гносеологик асоси вазифасини бажарувчи учинчи субстанционал компонентдир. Онг, жумладан, ҳуқуқий онг негизида маданий борлиқнинг навбатдаги тўртинчи субстанционал компоненти кишиларнинг ижтимоий ҳаётнинг барча соҳаларидаги яратувчилик фаолиятларидир. Ижтимоий фаолият жамият ва унинг негизи – маданий борлиқнинг мавжудлиги усули ҳисобланади. Ижтимоий фаолият натижалари эса, улар моддий буюм, ёки норма, уюшмалар, жумладан, фуқаролик жамияти институтлари, маънавий бойликлар ва бошқалар бўлиши мумкин, маданий борлиқнинг мавжудлиги манбаи ва воситалари вазифаларини бажариб, унинг бешинчи субстанционал компоненти ҳисобланадилар. Ижтимоий фаолият натижаларининг ўзлаштирилишлари (жумладан, фойдаланишлар, истеъмол қилишлар ва ҳакозо) ижтимоий фаолиятининг навбатдаги босқичи сифатида моддий борлиқнинг олтинчи субстанционал компоненти ҳисобланади. Маданий борлиқнинг система ташкил этувчи бу олтита субстанционал компонентлари бир-бирларини келтириб чиқарадилар ва олтинчи субстанционал инсон эҳтиёжларини қондириш билан компонент эса биринчи субстанционал компонент – инсон ва унинг бирликларининг мавжудликларини таъминлайдилар. Ушбу субстанционал жараён ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамиятининг барча институтларига ҳам хосдир. Жамият асоси – маданий борлиқнинг система ташкил этувчи бу субстанционал компонентларнинг боғланишларидан маданий борлиқнинг субстанционал бир бутунлиги қонуни келиб чиқди. Бу билан жамиятнинг, ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамияти институтларининг барқарорлиги таркиб топади. Инсон эҳтиёжлари доимийдир.

Шунинг учун ҳам маданий борлиқнинг доимий субстанционал доиравий айланиши ва эҳтиёжларнинг ошиб бориши қонунлари ҳам келиб чиқади. Бу билан жамиятнинг илгарилама ҳаракати, ривожланиши юз беради. Бу ҳолатлар ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамияти институтларига ҳам хосдир. Бу соҳадаги эҳтиёжлар эса ҳуқуқий онгнинг такомиллашиб боришига сабаб бўлади.

ХУЛОСА

Биз тадқиқот ишимизда жамиятнинг ушбу корреляцион-функционал ва субстанционал қонунлари тўғрисидаги ушбу замонавий қарашларга ижтимоий-фалсафий диалектик асос сифатида таяндик. Демак, ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамияти тизими ва унда ҳуқуқий онгнинг ўрнини ижтимоий-фалсафий билиш тарихни диалектик тушуниш асосида юқоридаги адабиётларда баён қилинган умумижтимоий корреляцион-функционал ва субстанционал қонунлар тўғрисидаги қарашларга ҳам, ва умуман, ижтимоий фалсафий диалектикага таянилмас экан, у батамом илмий бўла олмайди ва ҳуқуқий давлат, фуқаролик жамияти, ҳуқуқий онг тўғрисидаги юридик ва сиёсий қарашлар учун координацион (яъни уйғунлаштирувчи) ролни тўлақонли равишда бажара олмайди.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР

1. Фалсафа: қомусий луғат. – Т.: “Шарқ”, 2004. 109-бет.
2. Скирбекк Гуннар, Гилье Нильс. Фалсафа тарихи. – Т.: “Шарқ”, 2002. 28-32 – бетлар.
3. Асмус В. История античной философии. – М.: “Мысль”, 1966. 26 – бет.
4. Маковельский А.О. Досократики. Ч. 1. – Казань, 1919. 148-бет.
5. Шарифходжаев М. Формирование открытого гражданского общества в Узбекистане. – Т.: Издательский дом «Мир экономики и права», 2002. 11-бет.
6. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. – Т.: “Ўзбекистон”, 2019. 11-бет.
7. Исламов З.М. Давлат ва ҳуқуқ назарияси. – Т.: “Адолат”, 2007. 18-бет.
8. Философия: учебник для студентов высших учебных заведений. – Ростов-Дон.: «Феникс», 1999. 312-бет.
9. Қаранг: Одилқориев Х.Т., Ғойибназаров Ш.Ғ. Сиёсий маданият: назарий-қиёсий тадқиқот. – Т.: ЎзР ИИВ Академияси, 2004. 9-бет.
10. Воҳидов Ҳ.Ф. Сиёсий ва ҳуқуқий таълимотларни ўрганиш методологияси // Сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар тарихи. Дарслик. – Т.: ТДЮИ нашриёти, 2003. 8-бет.

11. Шаропов Ш., Абдухолиқов С. Мафкура: диалектик - маданий ёндошув. “Ватан” газетаси, 1993 йил. 37-сон. // Шарқона босиқлик сири. – Т.: “Ўзбекистон”, 1994. 23-бет.
12. Шаропов Ш., Абдухолиқов С. Тарихни цивилизацион даврлаштириш муаммоси // “Истиқлол мафкураси: манбалари, муаммолари ва ҳал қилиш йўллари” мавзусидаги илмий-назарий конференция материаллари тўплами. – Т.: ТошДУ нашриёти, 1994. 154-бет.
13. Nazirov, H. H., Ismayilov, A. Z., & Rasulov, A. N. (2020). The Impact of Economic Factors on the Family Crisis. *Евразийский союз ученых*, *6*(75), 64-65.

REFERENCES

1. Фалсафа: қомусий луғат. – Т.: “Шарқ”, 2004. 109-бет.
2. Скирбекк Гуннар, Гилье Нильс. Фалсафа тарихи. – Т.: “Шарқ”, 2002. 28-32 – бетлар.
3. Асмус В. История античной философии. – М.: “Мысль”, 1966. 26 – бет.
4. Маковельский А.О. Досократики. Ч. 1. – Казань, 1919. 148-бет.
5. Шарифходжаев М. Формирование открытого гражданского общества в Узбекистане. – Т.: Издательский дом «Мир экономики и права», 2002. 11-бет.
6. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. – Т.: “Ўзбекистон”, 2019. 11-бет.
7. Исламов З.М. Давлат ва ҳуқуқ назарияси. – Т.: “Адолат”, 2007. 18-бет.
8. Философия: учебник для студентов высших учебных заведений. – Ростов-Дон.: «Феникс», 1999. 312-бет.
9. Қаранг: Одилқориев Х.Т., Ғойибназаров Ш.Ғ. Сиёсий маданият: назарий-қиёсий тадқиқот. – Т.: ЎзР ИИВ Академияси, 2004. 9-бет.
10. Воҳидов Ҳ.Ф. Сиёсий ва ҳуқуқий таълимотларни ўрганиш методологияси // Сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар тарихи. Дарслик. – Т.: ТДЮИ нашриёти, 2003. 8-бет.
11. Шаропов Ш., Абдухолиқов С. Мафкура: диалектик - маданий ёндошув. “Ватан” газетаси, 1993 йил. 37-сон. // Шарқона босиқлик сири. – Т.: “Ўзбекистон”, 1994. 23-бет.
12. Шаропов Ш., Абдухолиқов С. Тарихни цивилизацион даврлаштириш муаммоси // “Истиқлол мафкураси: манбалари, муаммолари ва ҳал қилиш йўллари” мавзусидаги илмий-назарий конференция материаллари тўплами. – Т.: ТошДУ нашриёти, 1994. 154-бет.
13. Nazirov, H. H., Ismayilov, A. Z., & Rasulov, A. N. (2020). The Impact of Economic Factors on the Family Crisis. *Евразийский союз ученых*, *6*(75), 64-65.

THE ROLE OF INTELLIGENCE IN SECOND LANGUAGE LEARNING

Jakhongir Boymakhmat ugli Kakhramonov
Foreign Language Teacher at Tashkent State University of Economics
jahongirqahramonov@gmail.com

ABSTRACT

The aim of this research is to identify how intelligence effect on learning effectiveness in second language learning and how they are strongly connected. The researcher also eager to find out the results which collected from students will match to results of existing and conducted researches on that topic. The reason for choosing that topic was researcher found very few and limited researches in that topic and wants to determine the relationship between intelligence and learning a second language.

In the current research, participants IQ level assessed by a non-verbal test in order to identify their intelligence level and participants were categorized into high and low IQ acquirers for further research. At the next stage learners` learning competence evaluation divided into two parts: At the first part learners` reading comprehension level was measured and at the second part their communicative competence was assessed.

Keywords: Second language learning, Intelligence, Reading comprehension, Communicative competence, Achievement.

INTRODUCTION

The mother tongue is language which baby learn at the first stage of the his or her life. A second language is any other language which acquired during the lifetime. Therefore, second language acquisition is learning an another language when already the mother tongue is established. In terms of second language learning, there countless times observed that, in the same foreign class some students progress rapidly, whereas others have some difficulties and struggle while learning and show very slow progress. Neil Naiman (1995) have tried to identify the characteristics of learners and relationship of characteristics for successful learning. There are many external and internal factors which affect to language learning process. Such as, motivation, aptitude, attitude, intelligence, learning styles, age and others. Among this factors intelligence is fewer observed and have conducted little research comparing to other factors. The current research deals with intelligence and undertaken to evaluate the role of intelligence and how intelligence strongly interconnected and affects to learning a second language.

The existing and conducted some researches over the years show that IQ scores is good mean in prediction of success in second language learning. Intelligence`s effect on leaning can be seen in formal classroom activities. However, IQ may be strongly relate to only metalinguistic abilities on learners, rather than communicative abilities. Moreover, it has been observed that intelligence has effect on learning grammar structures and reading comprehension while it has less relation to oral production skills. This means IQ tests may strongly be indicators of language learning when it comes to learning of language analysis, rule learning and comprehension of reading materials. But it cannot determine the learner's communication skills where classroom and out-class activities much more focused on communication and interaction. Recent years, majority of researchers influenced by Gardner`s (1983) theory of "multiple intelligence" and traditional IQ tests only assess the students limited cognitive abilities.

LITERATURE REVIEW

Intelligence is one of the factors that can effect on learning of second language which researchers are debating. Many scholars believe that intelligence influences language learning, while others argue that there is no link between intelligence and language learning. What we are sure of is that there is no expected negative impact of intelligence on language learning. Others also think intelligence has an effect on language learning, but it doesn't show less intelligent people can't learn a language fully. They claim that we should provide learners with more assistance and resources in order to facilitate their learning than simply leave them as an unable to learn a foreign language.

The basic problem solving abilities for human beings may generally be considered as intelligence. This is the cognitive ability including reasoning, recognizing similarities and analogies, evaluating, quick learning, etc. Intelligence, though, cannot be so easily defined. Intelligence has many other definitions. However, most of the psychologists and linguistics agree with the definition of "the ability for complex thinking and reasoning" (Ceci, 2001, p.4). According to Ellis (2008) "Intelligence is the general set of cognitive abilities involved in performing a wide range of learning tasks" (p.649). Traditionally, the word "intelligence" has been used to refer to success in certain assessments evaluating linguistic and non-linguistic abilities (Brown, 2000).

Over the years, several experiments using a number of intelligence tests and different language acquisition testing approaches have shown that IQ ratings are a reasonable way to predict second language learners ' progress. For instance, a study which carried out in Canada, students of French immersion in Canada showed that while intelligence was linked to the learning of French as a second language including

reading comprehension, grammar and vocabulary, it was not related to oral communicative skills (Genesee, 1976). What this means that while intelligence can be a solid factor in studying language analysis and rule learning, whereas it can play a less important role in classrooms where communication and interaction are more preferred (Candlin & Mercer, 2001).

Intelligence has different effects on different abilities. Low-level relationship exists between intelligence and learners` listening comprehension and oral production skills, but high-level correlations occur when reading comprehension, grammar learning and free writing tests are assessed. According to Ellis (2008) the suggested theory is that in Cognitive Academic Language Proficiency (CALP), intellect is observed as an important factor, however less involved in Basic Interpersonal Communication Skills (BICS). CALP is the proficiency need to carry out tasks which are context reduced and cognitively demanding in the context of academic studies, while BICS consists of the skills required for oral communication and the social use of language and human interaction.

Some researches show that, intelligence is considered to have little relationship with learners` performance as a second language learner. It is proven that without high IQ level students achieved success in second language learning. The reason of this may be depend on intelligence's role in classroom settings and its absence in daily life communication context (Brown, 2000).

According to recent studies conducted by linguistics, one of them Gardner (1983) suggests a hypothesis of categorizing human talents as "Multiple Intelligence Model". Gardner introduces eight types of intelligence including: linguistic, logical-mathematical, spatial, musical, bodily-kinesthetic, intrapersonal, interpersonal, and naturalistic. He gives attention to only first two categories and describes intelligence assessments as they are only based on evaluation of human`s cognitive abilities, as seeing and assessing only one part of brain. Moreover, Gardner describes traditional intelligence definitions as culture dependent and claims his view as culture free and avoids from narrowness.

Above mentioned variety of views showed that there is a relationship between intelligence and second language learning comparing to traditional methods and definitions of intelligence. Apart from intelligence it is assumed that another factors including motivation, aptitude, personality, age, instruction type, learning environment impact on second language learning. However, Brown (2000) states that the biggest barrier to acquire a second language seems to be a memory, in sense if learner remembers what instructor taught, what learner heard in terms of their memory capacity, he would be successful language learner. Considering, all above mentioned theories this research study tries to identify how intelligence and second language

learning are interconnected and relationship between intelligence and reading comprehension on the one hand, communicative competence on the other.

DISCUSSION

The study was conducted in three parts and 2 participants took part in the study. A **non-verbal intelligence test** consisting of 25 questions was employed to the students in the first section. They had to complete the test for 35 minutes. In the second part, a proficiency **test on reading comprehension** consisting of 20 questions was provided to the students and they were given 30 minutes to complete the test. The third part of the study was aimed at finding out the communication competence of the students in English. In order to conduct **the interview** and assess them honestly researcher interviewed students individually. After that, based on their interviews, researcher obtained a result of the communication skills of the students.

Researcher applied the non-verbal intelligence test for the students including 25 questions which was designed and standardized by Raven`s Progressive Matrices. The non-verbal test consisted of set of matrixes without any verbal statements. Researcher aimed to measure the non-verbal ability of students and questions were designed to involve students age also. The questions take the form of a matrix of 3x3 which one tile is missing. Eight potential A-H responses were provided for every question. Students had to select the tile that best completes the matrix. The researcher took the test from the open source on web.

A reading comprehension test were used to evaluate the students` language proficiency on reading competence of the language. The reading assessment was developed by Cambridge English Language Assessment. The reading material consists of 20 questions including 3 part which logically sequenced and level of questions were increased in each part. During the test students encountered some problems with parts of the speech, vocabulary and phrases. This test was also taken from the open source on web.

According to Harris (1969) the simplest and the easiest way to measure the students` communicative competence is conducting the interview individually. Like questionnaires interview also commonly used type of research tool in order to collect desired data. In this research, researcher chose structured open-ended questions since open-ended questions require full sentences to answer using students' own knowledge and feelings and cannot be answered with short answers like "yes" and "no". In this approach, topic was controlled by researcher but students were free to speak whatever came to their mind on topic and it was easy to assess their communicative competence in English. Researcher chose basic daily conversational topics in order to assess since it was easier to speak for students also and it allowed to researcher get overall image

of students oral-proficiency. Researcher rated students according to five criteria including pronunciation, fluency, comprehension, vocabulary and grammar. For each criteria scores were given and then all scores were averaged to evaluate their communicative competence.

RESULTS

The participants of this research were given two multiple question tests to assess their intellect and achievement in the EFL by using of reading material. Both tests were employed for during one session. First of all, the students were distributed the intelligence test papers and their answer sheets. They were told to write down their names on the answer sheets to enable their scores to be compared with the scores obtained on the English tests. When the test allocated time for intelligence test was finished, this test's papers and answer sheets were collected and the reading test papers and answer sheets were distributed.

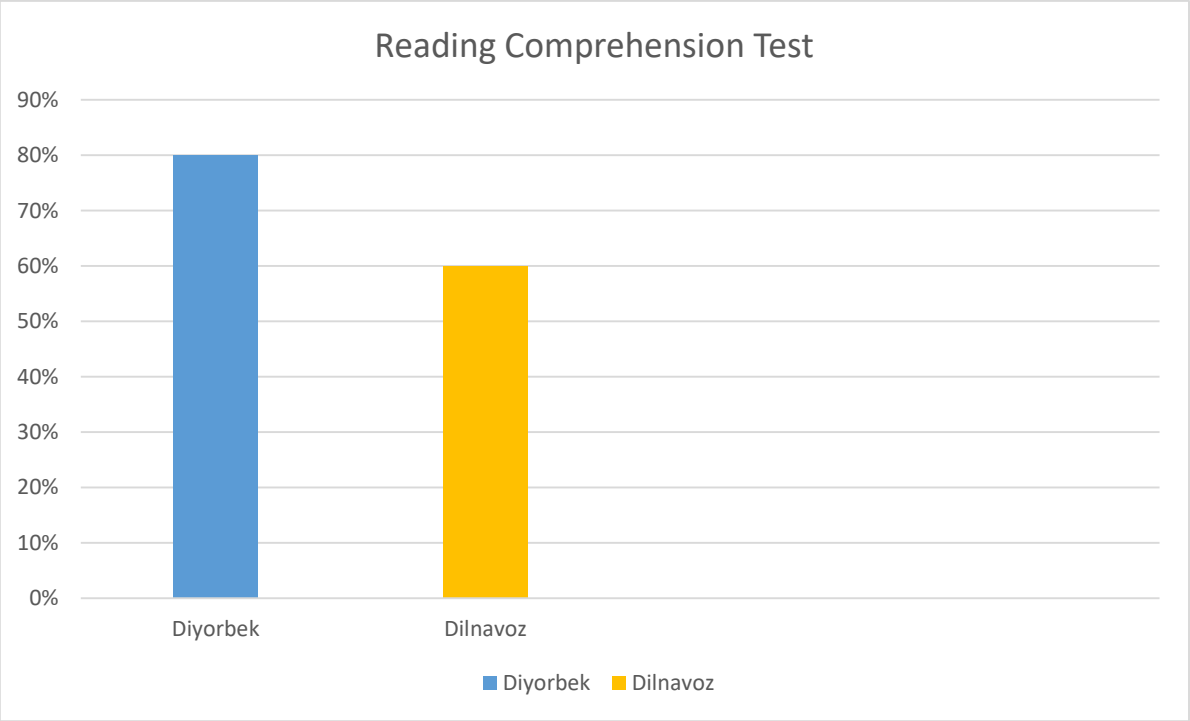
The collected data were sent for statistical analysis after gathering the test answers. The numbers were tabulated after counting the number of correct answers and converted into percentages. For the presentation of the results, tables and column diagrams were used. Depending on the five criteria listed above, the interviews were rated and recorded as well. Interview ratings were also converted into percentages. The interrelationship between the three data was determined after all three data were collected and converted into percentages. The intelligence test consists of 25 questions and each question carries one mark, while reading comprehension test contains only 20 questions and each question carries one mark as well. The two tests were evaluated separately and the findings were shown in forms of graphs and tables.

The reading comprehension test containing wide variety of English language aspects including tense, sentence structures, grammar and vocabulary level were evaluated. Students` language proficiency were measured under assumption that higher results from the test indicates higher proficiency level. The following table shows the results which obtained by students in reading comprehension assessment.

Students	Score	Percentage
Diyorbek	16	80%
Dilnavoz	12	60%

Table 1

Above scores are represented in forms of column graph in the following graph



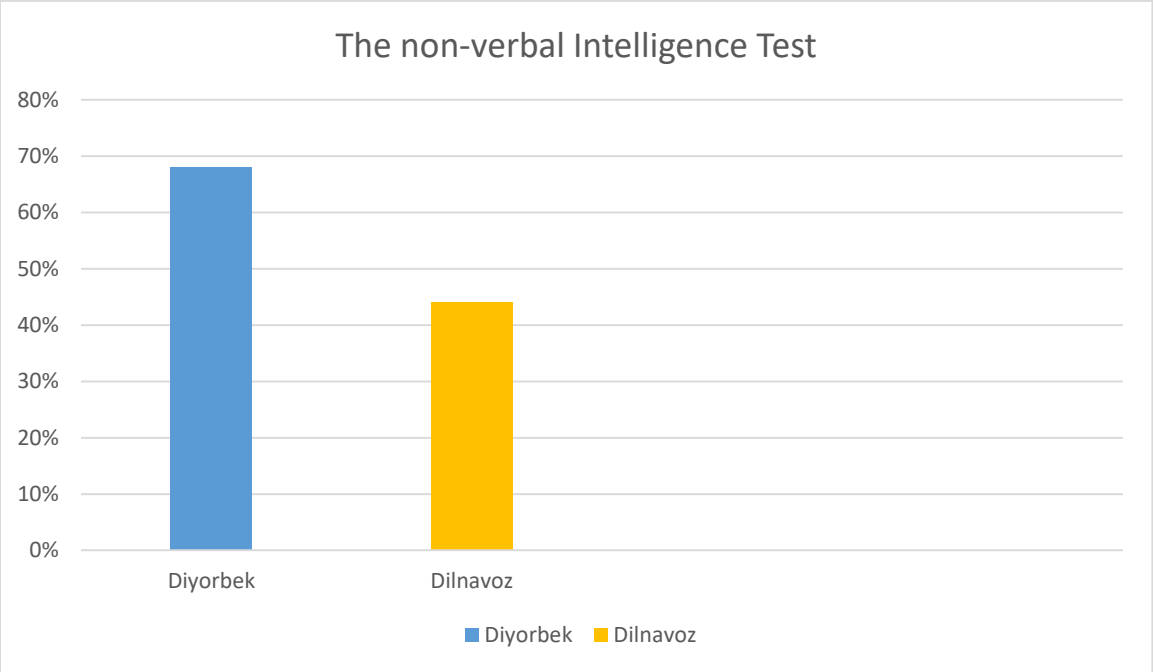
Graph 1

Researcher applied the non-verbal intelligence test for the students including 25 questions and each question carries one mark. The non-verbal intelligence test was designed and standardized by Raven`s Progressive Matrices. The non-verbal test consisted of set of matrixes without any verbal statements. The questions take the form of a matrix of 3x3 which one tile is missing. Eight potential A-H responses were provided for every question. Students had to select the tile that best completes the matrix. The following table shows the results which obtained by students in non-verbal intelligence test.

Students	Score	Percentage
Diyorbek	17	68%
Dilnavoz	11	44%

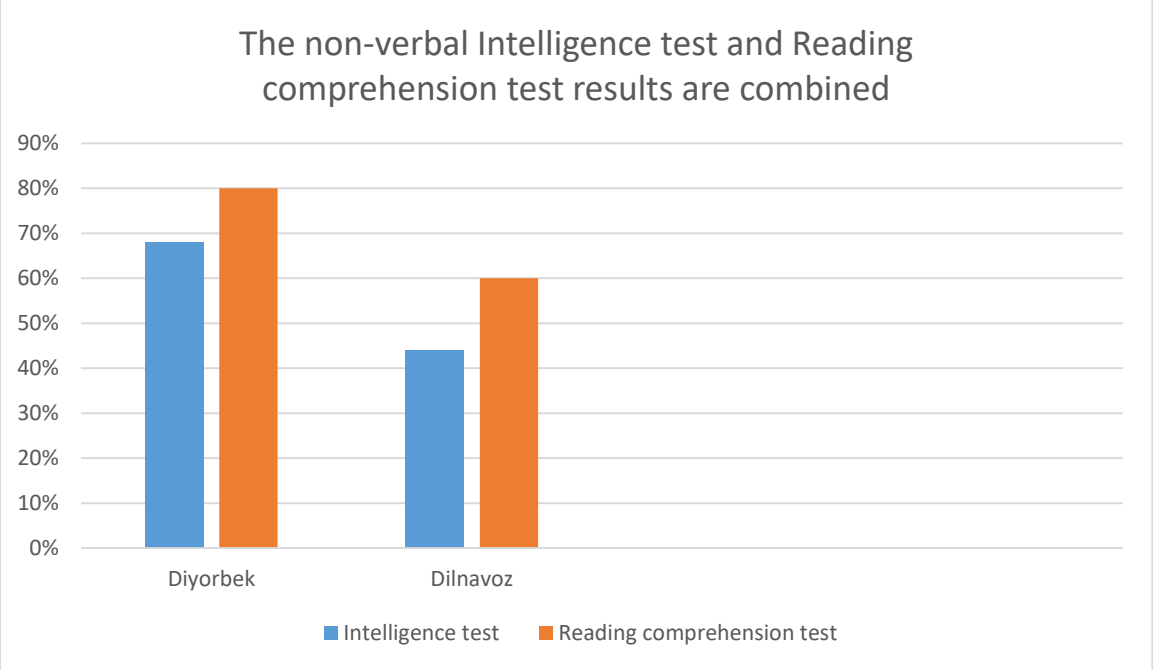
Table 2

Above scores are represented in forms of column graph in the following graph



Graph 2

The graph below shows the results obtained by the students on reading comprehension test and intelligence test and compares the results.



Graph 3

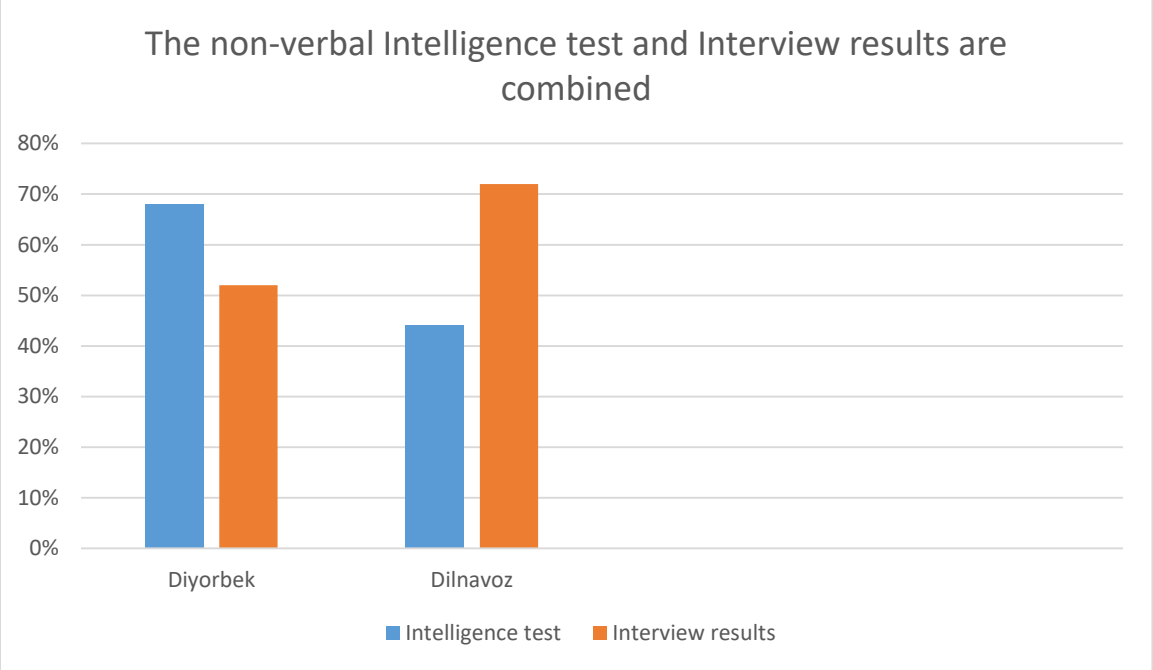
Above mentioned graphs shows that, it can be seen that in most situations, there is a correlation between the intelligence test and in the proficiency test on reading. Students who scored higher in both tests got higher percentages and who scored lower in both tests got lower percentages. This indicates that there is a correlation between the intelligence of the students and the level at which they have on reading comprehension.

For interview researcher rated students according to five criteria including pronunciation, fluency, comprehension, vocabulary and grammar. For each criteria scores were given between range from 1 to 5 and then all scores were averaged and converted to percentages to evaluate their communicative competence. The following table shows the results which obtained by students in the interviews.

Students	Pronunciation	Fluency	Comprehension	Vocabulary	Grammar	Average	Percentage
Diyorbek	2	2	3	3	3	2.6	52%
Dilnavoz	4	4	4	3	3	3.6	72%

Table 3

The graph below shows the results obtained by the students on interviews and intelligence test and compares the results.



Graph 4

Above mentioned graphs shows that, there is a weak correlation between intelligence scores and interview results which obtained by students. Student who scored low percentage on her intelligence test showed higher percentage in terms of communicative competence. On the other hand, student who scored high percentage on intelligence test showed lower percentage in communicative skills. The results obtained from the both tests suggest that there is a weak relationship between intelligence and communicative competence.

The results of this research show that there is a weak relationship between intelligence and second language acquisition. In general, language proficiency achievement and correlation between intelligence can be found in reading comprehension and grammar, however it is very weak. Above results show that even

low intelligence acquirer demonstrated much higher result in reading comprehension test. Moreover, even high intelligence acquirer`s result on reading comprehension was higher than his intelligence score. For that reason, we can conclude that although intelligence can be crucial factor in second language acquisition and can effect to learner`s learning process, this effect is not very strong correlation. Many other factors should be take into consideration while learning process including learners` aptitude, age, personality type, motivation level, gender and self-confidence on learner.

CONCLUSION

Analysis of results show that there are many factors that play a role in the learning of a foreign language, but perhaps more significant than a single factor can be the combination of factors and the relationship among factors that may change depending on the circumstances. Researchers must always bear in mind that the personality and cultural characteristics of each learner can influence the learning of English as a second or foreign language.

Some derived findings from this research indicates that intelligence and language acquisition closely connected when it comes to deal with cognition demanded tasks. Cognitive abilities also can make sense in the learning language structures. Therefore, cognitive abilities and intelligence can help individuals to acquire a second language more effective and faster. However, low-relationship occurs when it comes to acquire communicative competence. In this research also it was proved that correlation between intelligence and communication skills was low.

This research has also some implications for further researches. Many other personal factors play crucial role in second language acquisition and intelligence is only one of the factor of these. High intelligence can predict language proficiency achievement; however, it should not be based on only this factor. Therefore, teacher need to consider also low-intelligent students and need to develop a curriculum which covers all types of students no matter how their intelligence level. Employment of variety of task types can create positive learning environment and can cause to encouragement on learners. Learners also should bear in mind that intelligence is not only important factor that identifies language learning success. Being less intelligent can be substituted by other factors like high motivation and aptitude and strong desire to second language learning. As a conclusion, language learning is a long process that learner`s practice and effort are key factors in achieving success and only intelligence cannot indicate the language acquisition.

REFERENCES

1. Brown, H. D. (2000). *Principles of language learning and teaching (4thed.)*. New York: Longman.
2. Candlin, C., & Mercer, N. (2001). *English language teaching in its social context: A reader.* London: Routledge.
3. Ceci, S. 2001. IQ Intelligence: The Surprising Truth. *Psychology Today*. [online]. [2005-05-27]. http://cms.psychologytoday.com/articles/pto-2151.html
4. Ellis, R. (2008). *The study of second language acquisition (2nd ed.).* Oxford: Oxford University Press.
5. Gardner, H. (1983). *Frames of mind: The theory of multiple intelligences.* New York: Basic Books.
6. Genesee, F. (1976), The role of intelligence in second language learning. *Language Learning,* 26(2), 267- 280. Retrieved on 5 October, 2010. doi: 10.1 I IlIj.1467-1770.1976.tb00277.x
7. Naiman, N. (1995). *The good language learner*. Clevedon: Multilingual Matters.
8. Sternberg, R. J. 2002. Cultural Explorations of Human Intelligence Around the World. [online]. [2005-05-27]. http://www.ac.wwu.edu/~culture/Sternberg.htm

GEOMETRIYA FANINI O'QITISHDA KOMPETENTLIKKA OID MASALALARNING AHAMIYATI

Nigora Anvar qizi Daukeyeva
Toshkent viloyati Chirchiq davlat pedagogika instituti
Matematika kafedrasi o'qituvchisi
nigoradaukeyeva@gmail.com

Sayyora O'ralovna Turg'unova
Toshkent viloyati Chirchiq shahar 12-umumiy o'rta ta'lim maktabi matematika-informatika fani o'qituvchisi

ANNOTATSIYA

Maqolada geometriya fanidan masalalarni yechishda kompetensiyaviy yondashuvni qo'llashning ahamiyati va kompetensiyaviy masalalar haqida ma'lumot beriladi.

Kalit so'zlar: ta'lim samaradorligi, kompetent yondashuv, odatdagi masala, kompetensiyaviy masalalar.

THE IMPORTANCE OF COMPETENCE ISSUES IN TEACHING GEOMETRY

Nigora Anvar kizi Daukeyeva
Teacher of the Department of Mathematics, Chirchik State Pedagogical Institute of Tashkent region

Sayyora Uralovna Turgunova
Teacher of Mathematics and Informatics, Chirchik Secondary School 12, Tashkent Region

ABSTRACT

The article provides information on the importance of applying a competency based approach to solving problems in the field of geometry and competency issues.

Keywords: efficiency of education, competent approach, a common matter, competence issues.

KIRISH

Uzluksiz ta'lim tizimida geometriya kursini o'qitishda kompetensiyaviy yondashuv o'quvchilarda kasbiy, shaxsiy va kundalik hayotda uchraydigan holatlarda samarali harakat qilishga imkon beradigan amaliy ko'nikmalarni shakillantirish va rivojlantirishni nazarda tutadi.

O'quvchining matematika sohasidagi kompetentligi unga istalgan matematik masalaga yanada umumlashtirilgan va ijodiy yondashish imkonini beradi.

Kompetentlikka oid masalalar tanish malakalarni o'quvchilar uchun notanish vaziyatlarda qo'llashni nazarda tutadi.

Geometriya o'qitishga kompetent yondashuvda e'tibor masalani yechish mantiqi, bilimlarning nazariy sohalarini ajratish va tahlil, u yoki bu masalani yechishning ma'lum bo'lgan metodlari, usullari asosida yechish jarayonini prognozlash (uni xayolda dastlabki sxematik tarzda tasavvur qilish) ga ko'chiriladi.

Geometriya darsi boshqa darslardan shunisi bilan farq qiladiki, istalgan mavzuni o'rganish chog'ida katta miqdordagi matematik masalalar yechiladi. Shu sababli kompetentikni ko'p jihatdan masalalar yordamida rivojlantirishga to'g'ri keladi. Geometriya darslarida faol rivojlantiriladigan asosiy kompetentliklardan biri o'quv-bilish kompetentligi hisoblanadi, chunki u o'quvchilar faoliyatining asosi turi - o'quv-bilish faoliyati bilan bog'liq.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Geometriya fanini o'qitishdagi muammolar bo'yicha M.Raemov, N.O.Eshpo'latov, F.Saydalieva, Q.C.Jumaniyozov, U.B.Matnazarovlar tadqiqot ishlarini olib borganlar. Akademik litsey va kasb-hunar kollejlarida matematika fanini o'qitish muammolari A.Yu.Bakirova, X.Sultanova, I.U.Ibragimovlarning ishlarida tadqiq etilgan.

Qo'yilgan muammoni hal qilishning pedagogik-psixologik jihatlari M.G.Davletshin, E.G'oziev, R.A.Mavlonova, F.R.Yuzlikaev, X.I.Ibragimov, N.Shodiev, N.S.Safaev, M.I.Maxmutov, I.Ya.Lerner, A.V.Usova, B.R. Adizov, Sh.Mardonov, Sh.Xalilova, N.Egamberdieva va Sh.A.Abdullaevalarning tadqiqotlarida o'z aksini topgan.

Innovatsion pedagogik texnologiya va uni ta'lim jarayoniga tadbiq qilish borasida N.N.Azizxo'jaeva, R.X.Jo'raev, J.G'.Yo'ldoshev, B.Ziyomuxamedov, V.A.Slastenin, N.Saydahmedov, U.N.Nishonaliev, O'.Q.Tolipov, M.A.Ochilov, Q.Olimov, N.T.Omonov, N.A.Muslimov, Sh.S.Sharipov, B.X. Raximov kabi olimlar izlanishlar olib borishgan.

O'quvchilarning kompetentliklarini shakllantirish va tekshirishga qaratilgan masalalarning turli nomlari va ta'riflari mavjud. Ularni kompetent-yo'naltirilgan, vaziyatli, kontekstli va h.k. nomlar bilan atashadi. Bu masalalarni biz kompetentlikka oid masalalar deb yuritamiz.

Kompetentlikka oid masalalarni metodik ishlash deganda: masalani yechishdan olinadigan bilishga oid natijalarni ajrata olish; masala shartida (berilganlarda)

ortiqchalik, qarama-qarshilikni aniqlash; turli shakllarda taqdim qilingan axborotni “o’qish”; yechish uchun zarur (ham matematik, ham nomatematik) bilimlarni tanlash, shuningdek, an’anaviy matematik masalalarni kompetentlikka oidlariga o’gartirish malakalari tushuniladi

NATIJA

Kompetentlikka oid masalalarning standart (fanga oid, fanlararo, amaliy) matematik masalalardan farqi:

- olinadigan natijaning (bilishga oid, kasbiy, umummadaniy, ijtimoiy) ahamiyatliligi, bu o’quvchining bilishga oid motivatsiyasini ta’minlaydi;

- masala shartining uni hal qilish uchun (asosiy fan – matematikaning turli bo’limlariga oid, boshqa fanlar yoki hayotdan olingan) bilimlarni qo’llash zarur bo’lgan, masala matnida ular aniq ko’rsatilmagan, syujet, vaziyat yoki muammo tarzida shakllantirilgani;

- masalada axborot va ma’lumotlar turli (rasm, jadval, sxema, diagramma, grafik va sh.k.) shaklida berilishi mumkinligi, bu ob’ektlarni tanib olishni talab qiladi;

- masala yechishdan olingan natijaning qo’llanish sohasi (aniq yoki yashirin) ko’rsatib berilganidan iborat.

Sanab o’tilgan to’rtta majburiy o’ziga xoslikdan tashqari kompetentlikka oid masalalar quyidagi talablarni qanoatlantira oladi:

- strukturasiga ko’ra bu masalalar – nostandart, ya’ni masala strukturasida uning ayrim komponentlarialbatta noaniq bo’ladi;

- masala shartida ortiqcha, yetishmaydigan yoki qarama-qarshi (ziddiyatli) ma’lumotlarning bo’lishi, bu shartning hajmli shakllantirilishiga olib keladi;

- yechimning bir necha usuli mavjudligi (ratsionallikning turli darajasi), bundaa mazkur usullar o’quvchilar uchun noma’lum bo’lishi mumkin va ularni konstruktsiyalash talab qilinadi.

Masalaning kompetentligini murakkablik darajasiga ko’ra ifferentsiatsiyalash mumkin:

1. Birinchi darajali murakkablikdagi masalalar – yechish uchun matematik, fanlararo yoki muayyan hayotiy vaziyatda bitta standart matematik g’oya qo’llanadigan masalalar.

Masala. 7 ta kir yuvishdan so’ng xo’jalik sovuni bo’yi, eni va balandligidan ikki

marta qisqardi. Sovun yana nechta kir yuvishga yetadi.

2. Ikkinchi darajali murakkablikdagi masalalar- yechish uchun matematik, fanlararo yoki muayyan hayotiy vaziyatda bir nechta matematik g'oyalar kombinatsiyasi qo'llanadigan masalalar.

Masala. O'lchamlari 8x10 bo'lgan uyga quruvchilar teng tomonli tom qurishmoqchi. Tom sirtiga perpendikulyar qilib balandligi 3 m bo'lgan ustunlarni qurishdi. Agar cherepitsaning bitta bog'lami 2.7 m^2 li yuzani qoplashga yetadigan bo'lsa tomni qoplash ushun qancha bog'lam cherepitsa kerak bo'ladi.

3. Uchinchi darajali murakkablikdagi masalalar – yechish uchun Matematik g'oya nostandart yechish metodlari orqali amalga oshiriladi.

Masala. Bir nechta bir hil o'lchamdagi g'ishtlar mavjud. Chizg'ich yordamida g'ishtning diagonalini o'lchash usulini toping.

4. To'rtinchi darajali murakkablikdagi masalalar – yechish uchun ijodiy yondoshishni talab qiladigan masalalar bo'lib, bu masalalarni yechimi tadqiqotcchilik faoliyatini talab qiladi.

Masala. Geometriyada quidagi teorema mavjud " Berilgan hajmda qirralari teng bo'lgan barcha piramidalar ichida tetraedr eng kichik sirtga ega"

A) Siz sut maxsulotlari uchun idishlar ishlab chiqaruvchi yangi N firmasining tashkilotchisisiz. Sut maxsulotlari ishlab chiqaruvchilarni ular uchun tetraedr shaklidagi idishlar foydali ekaniga ishontiring.

B) Siz N firmasining raqobatchisisiz. Sut maxsulotlari ishlab chiqaruvchilarni ular uchun tetraedr shaklidagi idishlar foydali emasligiga ekaniga ishontiring.

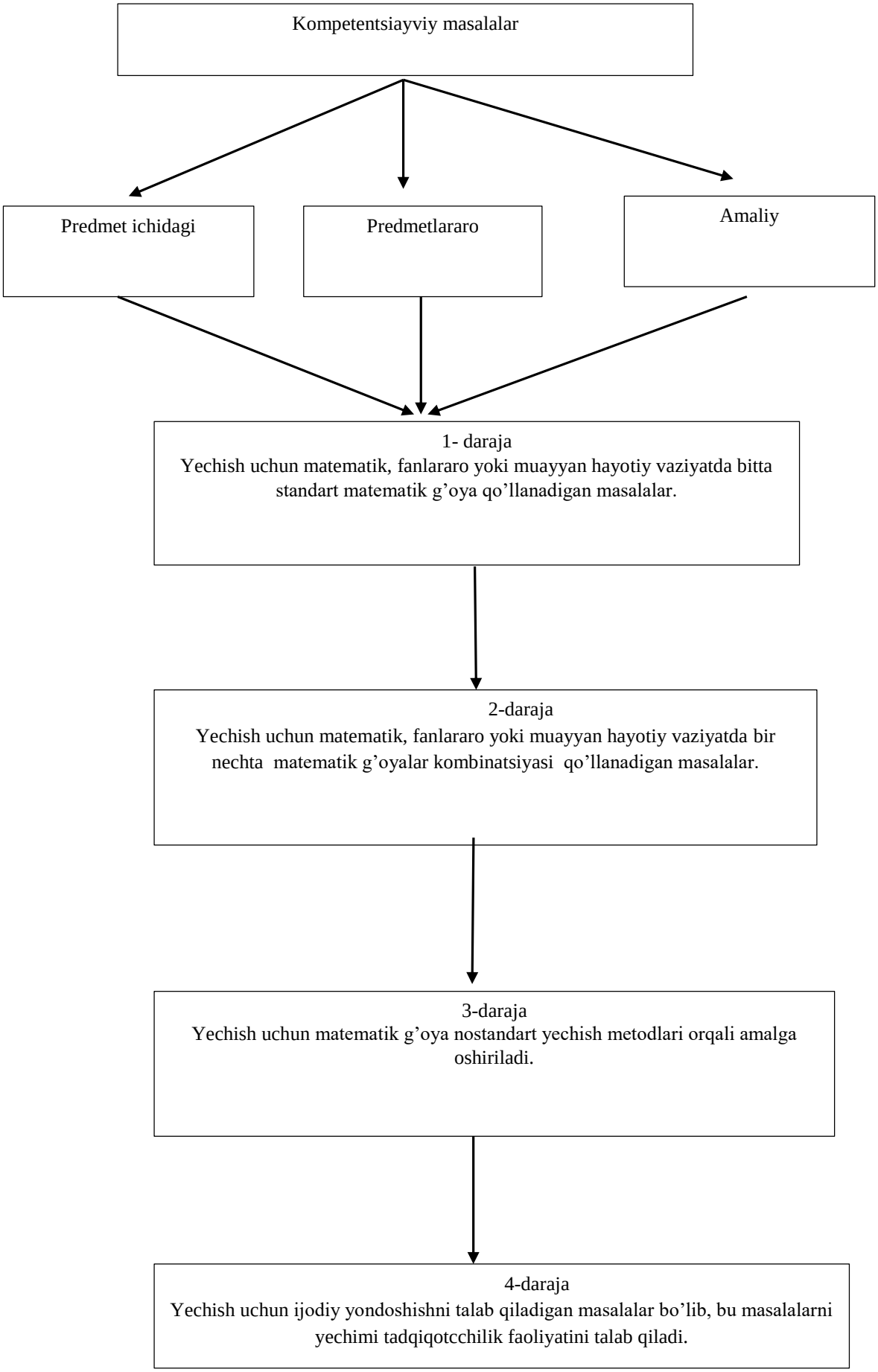
C) Sut paketi tetraedr shaklida bo'lib qirrasi 15 sm ga teng. Bu paket yoyilmasini 1:5 masshtabda tasvirlang,

D) Yuqoridagi C) bandda keltirilgan sut paketidan 100 ta ishlab chiqarish uchun ketadigan harajatlarni hisoblang (m^2 da).

Kompetentsiyaviy masalalarni turlari nuqtai nazaridan predmet ichidagi, predmetlararo hamda amaliy masalalarga ajratish mumkin.

MUHOKAMA

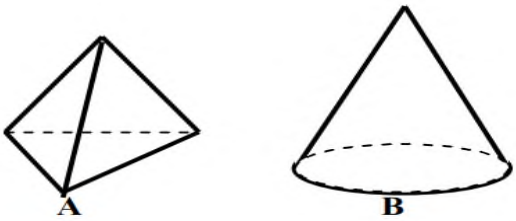
Yuqoridagilardan kelib chiqqan holda quyidagi sxemani keltirish mumkin:


Kompetentsiayviy masalalar
Predmet ichidagi
Predmetlararo
Amaliy
1- daraja
Yechish uchun matematik, fanlararo yoki muayyan hayotiy vaziyatda bitta standart matematik g'oya qo'llanadigan masalalar.
2-daraja
Yechish uchun matematik, fanlararo yoki muayyan hayotiy vaziyatda bir nechta matematik g'oyalar kombinatsiyasi qo'llanadigan masalalar.
3-daraja
Yechish uchun matematik g'oya nostandart yechish metodlari orqali amalga oshiriladi.
4-daraja
Yechish uchun ijodiy yondoshishni talab qiladigan masalalar bo'lib, bu masalalarni yechimi tadqiqotcchilik faoliyatini talab qiladi.

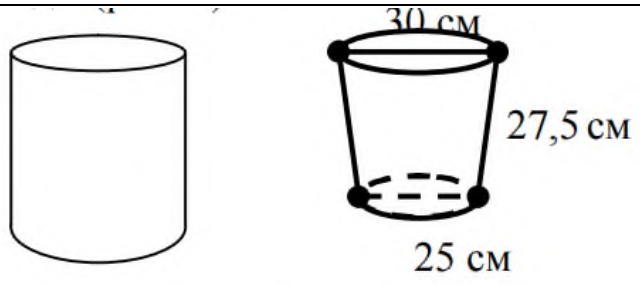
Predmet ichidagi kompetensiyaviy masalalar tuzishga quyidagi masalani keltirish mumkin:

Odatdagi masala	Kompetensiyaviy masala
Silindrning o'q kesimi yuzasi Q ga teng kvadrat. Silindr asosining yuzasini toping.	Silindr ikkita α va β tekisliklar bilan kesilgan. α tekislik silindr o'qidan o'tadi, β tekislik esa asosga parallel. 1)Silindr kesimini yasang 2) Agar o'q kesimi yuzi 144 ga teng bo'lsa: a) agar kesim kvadrat bo'lsa asos yuzini toping; b) agar kesim bir tomoni ikkinchisidan 2 marta katta bo'lgan to'g'ri to'rtburchak bo'lsa asos yuzini toping; 3) β tekislik xosil bo'lgan kesim yuzini toping 4) Silindrning balandligini toping.

Predmetlararo kompetensiyaviy masalalar tuzishga quyidagi masalani keltirish mumkin:

Odatdagi masala	Kompetensiyaviy masala
Ikkita figura berilgan: qirrasi 20 ga teng bo'lgan muntazam to'rt burchakli piramida va yasovchisi 15, asosining diametri 20 bo'lgan konus. Agar piramidaning og'irligi 7 kg, konusning og'irligi 3.2 kg bo'lsa bu figuralar qanday materialdan yasalgan ?	 Rasmdagi figuralar berilgan. Agar A figura shisha bo'lagidan, B figura esa mis bo'lafidan yasalgan yasalgan va ularning og'irliklari mA= 180 g, mB=250g bo'lsa bu figuralar o'lchamlarini aniqlang. Agar ularning hajmlari 45 sm^3 dan, og'irliklari esa A- 868.5 g, B-112.5 g. bo'lsa figuralar qanday materialdan yasalishi kerak ?

Amaliy kompetensiyaviy masalalar tuzishga quyidagi masalani keltirish mumkin:

Odatdagi masala	Kompetensiyaviy masala
Silindr shaklidagi suv bochkasi o'lchamlarini o'lchiv asboblarini ishlatmasdan aniqlash talab qilinadi. Bochka 24 ta chelak suv bilan to'la bo'ladi. Chelakning o'lcovlari ma'lum: asoslarining 25 sm va 30 sm, yasovchisi 27.5 sm.	 Yer maydonida suv uchun bochka mavjud. Agar yer maydoni har kuni sug'orilayotgan va bunda 15 chelak suv sarf qilinayotgan bo'lsa suv ikki haftaga yetishi uchun dochkani o'lchamlari qanday bo'lishi kerak ? Ishlatish uchun qulay bo'lishi uchun bochkaning o'lchamlari qanday bo'lishi lozim? Bochkaning asosi qanday yuzani egallaydi? Sotuvda bunday bochkani topib bo'ladimi?

XULOSA

Geometriya fanini kompetentsiyaviy yondashuv asosida o'qitishning asosiy maqsadi o'quvchi va talabalarning ijtimoiy hayotga maktabgacha ta'lim muassasalaridan tortib toki oliy ta'lim muassasalarigacha bo'lgan moslashishiga yordam berishdan iborat.

Geometriya fanini o'qitishda qarab chiqiladigan kompetentlikka oid masalalar va ularni yechish o'quvchi talabalarning nazariy bilimlarini mustahkamlashda va fanga bo'lgan qiziqishlarining ortishida kata ahamiyatga ega . Bunday masalalarning asosiy o'ziga xosligi o'quvchi uchun bilishga oid natija va talaba – bo'lajak matematika o'qituvchisi uchun kasbiy ahamiyatli natija olish hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Mirziyoyev SH.M. Oliy Majlisga Murojaatnoma, 2018 yil 28-dekabr.
2. O'zbekiston Respublikasining "Kadrlar tayyorlash milliy dasturi" //Barkamol avlod – O'zbekiston tarraqqiyotining poydevori. –T.:Sharq nashiriyot matbaa-konserni. 1997. B.-31-61

3. Azamov A. Xaydarov B., Kuchkarov A., Sariqov Ye., Sag'diev U. Geometriya. Umumiy o'rta ta'lim maktablari 7- sinfi uchun darslik. –T.: "Yangiyo'lpoligrafservis", 2017.
4. A.A.Rahimqoriyev "Geometriya" umumiy o'rta ta'limning maktablarining 8-sinfi uchun darslik. Toshkent."YANGIYO"L POLIGRAPH SERVICE".2010
5. Haydarov B., Sariqov Ye., Qo'chqorov A. Geometriya. 9-sinf.–T.: "O'zbekiston milliy entsiklopediyasi", 2014 y.
6. Павлова Л.В. Компетентностные задачи по геомтерии. Псков 2014 г.
7. I.Isroilov, I.Pashaev Geometriya. Darslik. -T.: O'qituvchi, 2011.
8. Yunusova D.I. Ta'lim texnologiyalari asosida matematik ta'limni tashkil etish. T., "Universitet", 2005, 131 b.
9. ЛебедевО.Е. Компетентностный подход в образовании// Школьные технологии. - 2004. - № 5. - S. 5-12.
10. Хуторский А.В. Ключевые компетенции: технология конструирования // Народное образовнаия. -2003. - №5.

REFERENCES

1. Mirziyoyev SH.M. Oliy Majlisga Murojaatnoma, 2018 yil 28-dekabr.
2. O'zbekiston Respublikasining "Kadrlar tayyorlash milliy dasturi" //Barkamol avlod – O'zbekiston tarraqqiyotining poydevori. –T.:Sharq nashiriyot matbaa-konserni. 1997. B.-31-61
3. Azamov A. Xaydarov B., Kuchkarov A., Sariqov Ye., Sag'diev U. Geometriya. Umumiy o'rta ta'lim maktablari 7- sinfi uchun darslik. –T.: "Yangiyo'lpoligrafservis", 2017.
4. A.A.Rahimqoriyev "Geometriya" umumiy o'rta ta'limning maktablarining 8-sinfi uchun darslik. Toshkent."YANGIYO"L POLIGRAPH SERVICE".2010
5. Haydarov B., Sariqov Ye., Qo'chqorov A. Geometriya. 9-sinf.–T.: "O'zbekiston milliy entsiklopediyasi", 2014 y.
6. Павлова Л.В. Компетентностные задачи по геомтерии. Псков 2014 г.
7. I.Isroilov, I.Pashaev Geometriya. Darslik. -T.: O'qituvchi, 2011.
8. Yunusova D.I. Ta'lim texnologiyalari asosida matematik ta'limni tashkil etish. T., "Universitet", 2005, 131 b.
9. ЛебедевО.Е. Компетентностный подход в образовании// Школьные технологии. - 2004. - № 5. - S. 5-12.
10. Хуторский А.В. Ключевые компетенции: технология конструирования // Народное образовнаия. -2003. - №5.

THE EFFECTIVENESS OF TEACHING WRITING TO THE STUDENTS WITH THE TECHNIQUE "REWARDS AND POSITIVE REINFORCEMENT"

Raykhona Burieva
an English teacher
State General Education School specialized in Philology

ABSTRACT

The article shows the effectiveness of teaching writing with the technique "Rewards and positive reinforcement". Based on "rewards and positive reinforcement" to the students and improved writing skills of students a general conclusion has been made about the effectiveness of the technique for developing future English teachers' writing skills.

Keywords: Writing, motivation, the technique rewards and positive reinforcement.

INTRODUCTION

Nowadays the skills of language especially skills of English are absolutely needed. English is used as an international language for sharing information, knowledge, culture and communication among people worldwide. According to the developing strategies during the 2017-2021 which are recommended by the President Shavkat Mirziyoyev, the most important issues is to improving all the fields, such as, educational system. In the system teaching foreign language have a great role. It is our task, to prepare ad teach professionally competent and energetic personnel, real patriots to see them in the world depository of science and culture. Therefore, this article set out to examine the effectiveness of teaching writing to the students with the technique, "Rewards and positive reinforcement".

LITERATURE REVIEW

One of the English skills which take an important role of learning English is writing. Current teachers are struggling between choosing mature teaching strategies and choosing more contemporary strategies to utilize in their classrooms. Teachers need to be effectively trained to teach with these unfamiliar strategies, and their staff needs to be able to address their concerns as well. Although it takes to become fluent in any teaching strategy it is vital that teachers start with building a positive relationship between their students, and their teaching peers as well. It is only when a student trusts

their positive role model that they are able to benefit from positive reinforcement in their classroom.

Positive reinforcement and rewards are used interchangeably in classroom management, and the technique does have a positive impact on behavior. Behavior that is more likely to increase helps to define positive reinforcement. Rewards are defined as "something" given to students. First, positive reinforcement has a stimulus that can be anything that is to be added to the classroom environment. Praise, reprimands, good grades, or a positive look may all be positive reinforcement. Second, positive reinforcement is provided. Third, positive reinforcement requires an increase writing skill. Positive reinforcement through incentives can help to build a positive climate, add interest and excitement to classroom expectations, and contribute to a supportive pattern of writing. Teachers are not only teachers of the content, but they are responsible for students' comfort in their classroom. When students feel comfortable in their learning environment they are more willing to learn and therefore they are more likely to succeed in that classroom. The goal of every teachers is to keep his or her students learning in the classroom. When teachers have to take time out of their practice to discipline, or to excuse students from the classroom loses its forward momentum and the students lose valuable learning time. Positive reinforcement is tool that when utilized correctly in the classroom can result in desirable characteristics from all the students in the classroom.

DISCUSSION

In order for positive reinforcement to become an effective technique in the classroom, teachers must know their students' needs. A positive relationship with the teacher I directly correlated to time students spend in the classroom, the more time students spend in the class the more time they have available to learn. The role of the teachers plays a crucial factor of writing learning strategies and students adopt these strategies effectively. Thus, three principal focus of this study is to examine which writing strategies the students use effectively so it will help teachers to design their lesson plans and to construct practical instructions to efficaciously support students' competence in English language. The learning strategy is designed as a process or methods that teachers use to help students master in writing class. It goes without saying the motivation has a great influence on any educational process. Beaton stated that among three major factors influencing acquisition of knowledge, which are age, personality and motivation, the last one the most significant. Teachers can greatly influence their students' motivational level. Students come to them with low or, on the contrary, high level of motivation and it is the teacher who is not only to choose suitable styles. The problem teachers' face nowadays is search for efficient techniques and

methods to applied to enhance motivation in students learning English. One of the effective tools developing learners' writing skill is "rewards and positive reinforcement". The technique has been worldwide used in teaching practice for many decades.

Relationships with the students in the special education classroom are critical and can be a model for all classrooms. The effect of positive reinforcement with the students who have emotional and behavioral disorders stated the teachers need to take into consider the student's daily life. Students are often anti-social and lack cooperative skills but discipline by removing students only hinders their ability to learn. A student's performance in the classroom can be affected by the behavior at home. When teacher is able to create a safe and positive learning environment, students want to show up to class and stay in class. Creating a positive reinforcement in order for staff to support as a whole. Teachers can be taught strategies through workshops and teachers can be shown success stories through training and professional development.

RESULTS

Consequently, positive reinforcement is any action by the teacher that encourages the student to behave in the desired way. Reduced to its most basic from, positive reinforcement (reward) theory states that when a student a performs some act, such as giving a correct answer to a teacher's questions, and he/she is rewarded for it by the teachers, he/she is more likely to repeat the act in the future.

Everyone knows that to reinforce means "to strengthen". In Education, we use reinforcement techniques provide students with feedback on the acceptability of their performance and thus, to strengthen desirable performance and minimize or eliminate undesirable performance. The specific technique used to reinforce behavior or learning may vary with relation to what the instructor finds most effective.be aware of the effects each technique can have on adult learns. The technique can be used in every stage of the lesson. They don't serve only as a fun factor in the classroom, they have didactic purposes. They are means of acquiring writing tasks, and an inexhaustible source of improving ability of writing. The technique is important didactic claims with fun, motivation, relaxation and activity.

The purpose of the positive reinforcement is to reward the correct behavior that took place immediately before the reinforcement. The effect is to make that behavior more likely to recur. As the student repeats the response and is given further rewards, the behavior becomes more firmly established until it is "learned" .

By creating a game out of learning the writing strategies and rewarding the B2 level learners with "bonus points" the students were exposed to an enjoyable learning experience. The students were able to increase a lower grade when these "bonus points"

were applied. The results were two-fold. Not only did the students gain knowledge but they were also receiving compensation (improved scores on exam.)

CONCLUSION

To sum up, positive reinforcement is bye far the most useful and effective type of reinforcement to use while teaching subject matter, positive reinforcement creates an atmosphere that is inductive to learning. It also makes the learning processes nicer and more efficient.

Positive reinforcement is bye far the most useful and effective type of reinforcement creates an atmosphere that is inductive to writing. It also makes the learning processes quicker and more efficient. The use of positive reinforcement is an effective, high-impact strategy for improving students' behaviors. The end of the article we can say with confidence that teaching writing on the technique "Positive reinforcement and rewards" for students' results in success.

REFERENCES

1. Beaton, A. M. (2010). Students choice in writing. School Studies in Education.
2. Moon J. (2000). Children Learning English. London: Macmillan. Nation, I. S. P. (1990). Teaching and Learning Writing.
3. New York: Newbury House.146 Using Game Strategy for Motivating Students to Learn New English Writing.
4. Thornbury, S. (2002). How to Teach Writing London: Longman.Febuary15, 2008.
5. Linda Shalaway (2005); The essential Guide for all Teachers. Revised and expanded 3rd edition. The USA.

THE DEVELOPMENT OF INNOVATIVE TECHNOLOGY OF DRILLING AND BLASRING OPERATIONS BY BOREHOLE EXPLOSIVE CHARGES OF DIRECTED ACTION OF DETONATION PRODUCTS USING THE CUMULATIVE EFFECT

F. Y. Umarov
Doctor of Technical Sciences,
Director of Almalyk branch
of NUST «MISiS»,

G. S. Nutfulloev,
Candidate of Technical Sciences
Head of the Department of education quality control of Almalyk branch of NUST «MISiS»

Z. S. Nazarov,
Candidate of Technical Sciences
Associate Professor,
Department of Mining
Of Navoi State Mining Institute

A. U. Fathiddinov
Doctoral student of Tashkent State Technical University

S. B. Riskulova
Master of Navoi State Mining Institute

ABSTRACT

Improving the efficiency of mining is inextricably linked with the improvement of explosive technologies. The quality of the rock mass preparation for further processing and obtaining the final product depends on ensuring an increase in the pace and efficiency of economic development of mining countries. The analysis of promising methods for improving explosive preparation of rock mass showed that the main direction is inextricably linked with the use of modern physical fields aimed at intensifying detonation processes. One of these areas is the use of the cumulative effect. The authors developed the design of the borehole explosive charge (EC) using a cumulative effect, which allows to lower the bottom of the ledge and reduce the cost of drilling and blasting. This design of the charge due to the location of the explosive charge directly above the zone of the bottom of the ledge will increase the effect of the explosion on it. The cumulative recess forms a stream, which creates a shock wave directed down and away from the well. In its turn, the stress waves from the cumulative charge directed upward produce additional crushing of the overlying rocks. The direction of the energy of one part of the explosive charge to the lower part of the well increases the time of the explosion on the array and creates two waves of stresses that affect the entire array. The proposed technology also provides for the dispersion of the explosive charge in an inert gap, the lower element of which is made of explosives, corresponding to the strength characteristics of the rocks of the base zone of the ledge, and the upper one should correspond to the exclusivity category of the rocks constituting the ledge. The location of a cumulative funnel in the bottom of the well affects the intensity of explosive destruction of rocks. The effective parameters of the cumulative funnel in the design of the borehole explosive charge are determined.

Keywords: well; design; explosive charge (EC); cumulative effect; ledge sole; penetration depth; height of cumulative facing; action of a detonation wave; numerical modeling; emulsion explosive substances.

FORMULATION OF THE PROBLEM

One of the most energy-intensive processes for the extraction of solid minerals is the explosive preparation of the rock mass, which largely determines the efficiency and cost of production. The results of the entire technological complex depend on the quality of explosive preparation. Intensification of the efficiency of mining due to the improvement of explosive technologies makes it possible to increase the pace and efficiency of economy development of mining countries.

A wide range of changes in physical and mechanical characteristics and a variety of mining and technological properties of rocks of complex structural deposits require an individual approach to the selection of rational technological parameters of mining for each developed section. First of all, this concerns the preparation of rocks for excavation using explosive method.

Drilling and blasting operations (DBO) in the current operating conditions of mining enterprises so far remain practically the only way to destroy strong rocks. Being the initial process of production technology, drilling and blasting operations determine the effectiveness of all subsequent processes: from loading and transportation to mechanical crushing and processing of mineral raw materials.

The uniformity and size of the crushing of the massif, the percentage of oversized output, the working out of the bottom of the ledge, the size of the drill holes, the width of the rock mass collapse - these and other characteristics mainly determine the quality of the blasting operations. In this regard, the research and development of new designs of borehole charges, allowing to ensure the required quality of blasted mass, reduce the number of boreholes and improve the working out of the bottom of the ledge, is an important task, the solution of which will contribute to increasing the economic efficiency of mining enterprises.

When implementing the well-known developed methods for explosive destruction of an array of mixed rocks, uniform crushing of strong layers is not provided [1,2], which leads to a deterioration in the quality of preparation of the rock mass and increased costs for excavation. When studying the processes of explosive destruction of an array of mixed-strength rocks of complex structural deposits using borehole explosive charges, special attention should be paid to identifying the physical features of their destruction depending on the specific structural and strength properties of the blasted rock mass. The existing technology of blasting operations using continuous or dispersed borehole explosive charges implies the presence of an overburden on the underlying horizon to study the bottom of the developed ledge. When this occurs, the destruction of the upper part of the underlying ledge, which leads to the collapse of the mouths of blast holes during subsequent drilling of the underlying horizon. The loss of part of the wells due to

collapse causes technical and economic damage to the mining enterprise, especially developing hard rocks of complex structural deposits, which is the Almalyk mining and metallurgical plant [3].

At present, Almalyk Mining and Metallurgical Plant is one of the leaders in the development of open pit mining and is actively paying attention to improving the progress of science, as well as innovative projects. The development of the Sary-Cheku porphyry copper ore deposit was begun in 1974. Geologically, the Sary-Cheku deposit of the Lower Devonian volcanogenic formations is divided into three horizons (bottom to top): andesitic porphyries', quartz porphyries and andesite-dacitic porphyries with coefficient of fortress on a scale prof. M. M. Protodyakonova f = 14-15, but has significantly smaller sizes. The ore of this quarry is processed at the copper processing plant and copper processing plant No. 2. for further increase of productivity and output of non-ferrous and precious metals, the implementation of which increased its design capacity to 5 million tons of ore per year. The design capacity of the quarry before the reconstruction was 4 million tons of ore per year.

THE ANALYSIS OF EXISTING TECHNICAL SOLUTIONS

The presence of an explosion of blast holes requires an additional consumption of drilling and explosives and, as it has been noted, breaks the underlying horizon during an explosion, which reduces the efficiency of drilling and blasting operations. In addition, the explosion of part of the charge in the drill causes a seismic wave, which can negatively affect the safety of protected objects [4-6]. This is especially true for high-density emulsion explosives [7–9]. Previous theoretical and laboratory studies [10, 11] and analysis of existing technical solutions showed that the shape of the bottom of the charge has a significant effect on the surface condition and the level of the bottom of the ledge after the explosion. Various forms of the bottom part are proposed to be performed using cumulative funnels, which are a cone made of an inert material. With certain geometric parameters of the cumulative funnel, an increase in the zone of enhanced dynamic loading on the bottom of the well is provided and the effect of the reflected shock wave on the stemming material is reduced.

The creation of a camouflage recess in the lower part of the borehole charge is possible due to the polyethylene borehole gates (PES) of the design of the IHD named after A.A. Skochinsky [12], which are elastic cones, to the base of which are mounted supports with thrust bearings. Installation of PES in wells at a given depth is carried out by means of a rigid and strong support, which are used as wooden rods or industrial pipes made of polyvinyl chloride (PVC). The length of the support is equal

to the length of the air gap. Upon receipt of the first portion of explosives in the well, the elastic cone opens, forming a camouflage recess and reliably overlapping the section of the well. Using physical modeling of the action of the explosion of borehole explosive charges in a multi-strength rock mass [13], a technology was developed for blasting a borehole explosive charge with a cumulative recess in its lower part, which makes it possible to increase the fragmentation efficiency of the massif under conditions of a wide range of geological and geological properties of rocks, providing a compact homogeneous in fractional composition of the collapse. Thus, using the obtained results, the construction of charge was developed where a cumulative funnel is located at the bottom of the well. This will reduce the magnitude of the borehole charge overhead, reach the design level of the bottom of the ledge and provide the necessary granulometric composition of the blasted mass. The charge construction due to the location of the explosive charge directly above the zone of the bottom of the ledge will increase the effect of the explosion on it. The cumulative recess forms a stream, which creates a shock wave directed down and away from the well. In turn, the stress waves from the cumulative charge directed upward produce additional crushing of the overlying rocks. The direction of the energy of part of the explosive charge to the lower part of the well increases the time the explosion acts on the array and creates two waves of stresses that affect the entire array. The formation of this design is as follows (Fig. 1).

A polyvinyl chloride or wooden cylinder 1 is lowered to the bottom of the well, which serves to create a focal length, a cumulative funnel 2 is placed over it, an explosive 3 is poured, an intermediate detonator 4 is lowered, the rest of the explosive 3 is charged, and jamming 5 is formed.

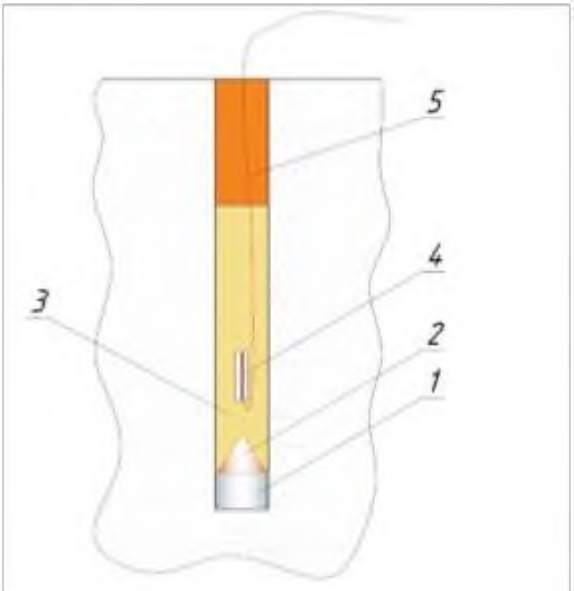


Fig. 1. The design of the borehole explosive charge using the cumulative effect 1 -

a wooden cylinder; 2 - cumulative funnel; 3 - explosive charge; 4 - intermediate detonator; 5 - stemming

The diameter of the lining is equal to the diameter of the well, and its height for wells with a diameter of 250 mm should be 210 ÷ 280 mm. It was experimentally determined that the optimal angle between the walls of the cladding should be 40-500. The wells are charged with the same explosives that are accepted at this enterprise. In the presence of solid inclusions in the base zone of the explosive ledge, it is recommended to use explosives with a higher detonation speed and increased brisance. To select these explosives, the tensile strengths of the enclosing rocks and rocks of solid inclusion are preliminarily determined. In this case, the choice of explosives for the bottom of the wells is carried out by the value of the detonation velocity of the explosives, determined from the ratio

$$D_{\partial} = D_0 \sqrt{2\frac{\sigma_{\text{р}}^{\text{вкл}}}{\sigma_{\text{р}}^{\text{вм}}} - 2\sqrt{\frac{\sigma_{\text{р}}^{\text{вкл}}}{\sigma_{\text{р}}^{\text{вм}}} + 1}}$$

where D_{∂} – detonation speed of explosives for well bottom charging, m/s;

D_0 – detonation speed of explosives for main wells charging, m/s;

$\sigma_{\text{р}}^{\text{вкл}}$ – breaking strength of tensile, Pa;

$\sigma_{\text{р}}^{\text{вм}}$ – tensile strength of host rocks, Pa.

The proposed technology also provides for the dispersion of the explosive charge in an inert gap, the lower element of which is made of explosives, corresponding to the strength characteristics of the rocks of the base zone of the ledge, and the upper one should correspond to the explosively category of the rocks constituting the ledge. This technology is protected by the RF patent [14].

INDUSTRIAL TEST OF THE DEVELOPED METHOD OF THE ROCK MASS DESTRUCTION BY BOREHOLE EXPLOSIVE CHARGES WITH A CUMULATIVE EFFECT

To conduct semi-industrial tests of the proposed design of the explosive borehole charge according to the approved program, a site with a coefficient of strength on the scale of prof. M. M. Protodyakonova f = 14-16 on the horizon 1160-1145 of the Sary-Cheku AGMK quarry, and an experimental blasting block No. 8 was prepared with drilling wells SBSh-250MN with a diameter of 250 mm, the distance between wells 7x7 m, between rows 8x8 m, the block consisted of 21 wells with a depth of 16 m with a 2 m reduction in spillage compared to the base method; an ANFO type explosive used in the base method of blasting at Sary- Cheku quarry was used to charge the wells.



Fig. 2. Experimental site for pilot testing of the developed crushing method

At the site of the experimental block, wells were drilled in rocks identical to the basic method with a coefficient of fortress on the scale of prof. M.M. Protodyakonova f = 14-16. The well depth was 16 m, and at the base it was 18 m. The charge design was adopted by a continuous core with reverse initiation by one intermediate detonator.

а)

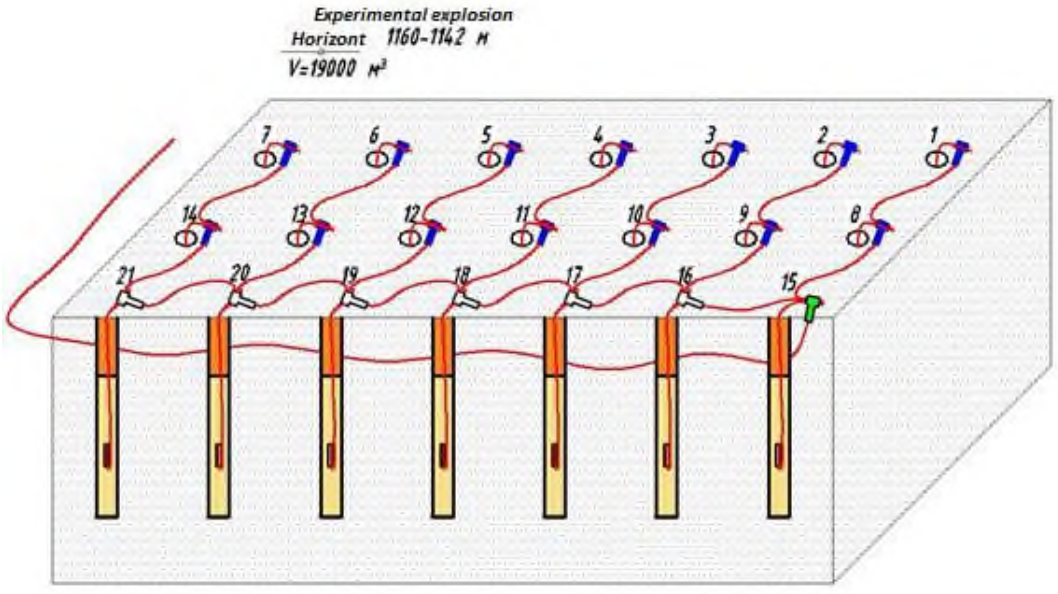


Fig. 3. Non-electric blasting circuit in the usual way

б)

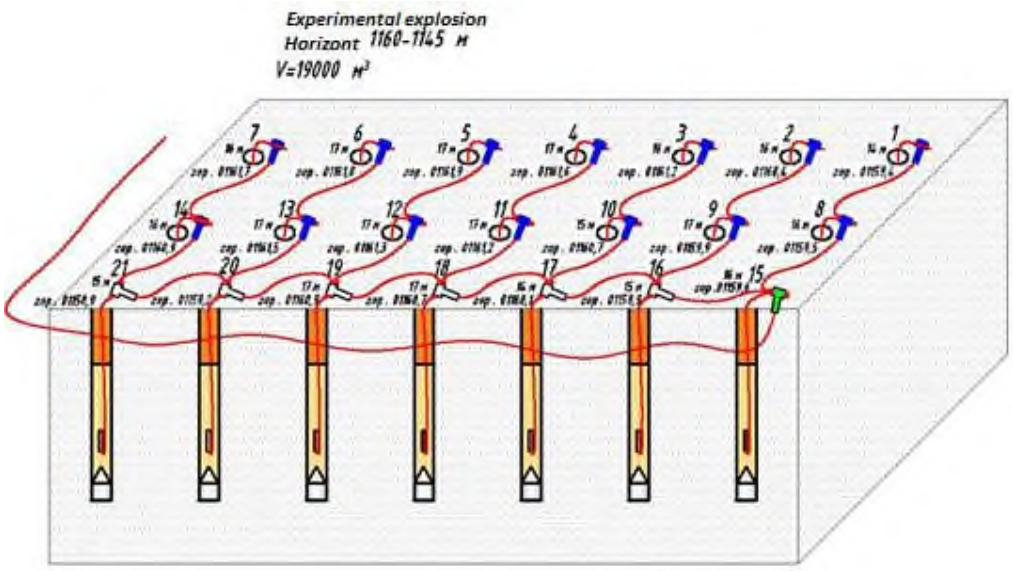


Fig. 4. Cumulative non-electric blasting circuit

The weight of the main charge of the ammonium nitrate explosive of the ANFO type was 400 kg for each well with a specific consumption of explosives of 0.44 kg / m3, with a base load of 550 kg, with a specific consumption of explosives of 0.61 kg / m3. To initiate the main charge, an intermediate detonator from an explosive substance Ammonite 6ЖВ was used, with a diameter of 90 mm and a mass of 2 kg. The blasting of borehole charges was carried out using the non- electric spark initiation system. To create the design of the borehole explosive charge with a cumulative effect, a metal cone made of steel 2 mm thick was used. The diameter of the cone was 220 mm, which is 30 mm less than the diameter of the well. Next, a explosive charge (ANFO) weighing 2 kg was laid. Above the conical lining, together with the explosive charge, an intermediate detonator of the KD-Iskra S-16, VV Almanit brand was installed. The charge design was adopted by a continuous column with reverse initiation by one intermediate detonator. During industrial tests of the developed design of the borehole explosive charge with a cumulative effect, a rock mass of 19,000 m3 was blown up. The main factors determining the effectiveness of the proposed new blasting method with respect to the base method are the granulometric composition of the blasted rock mass and the quality of the working out of the bottom of the ledge. The determination of the granulometric composition of the blasted rock mass and the development of the bottom of the ledge, based on surveying surveys, showed that the use of the developed design of the explosive borehole charge with a cumulative effect allowed to reduce the average size of a piece of blasted rock mass, as well as to achieve a satisfactory quality of the development of the bottom of the ledge with a decrease in the number of wells by 2 m.

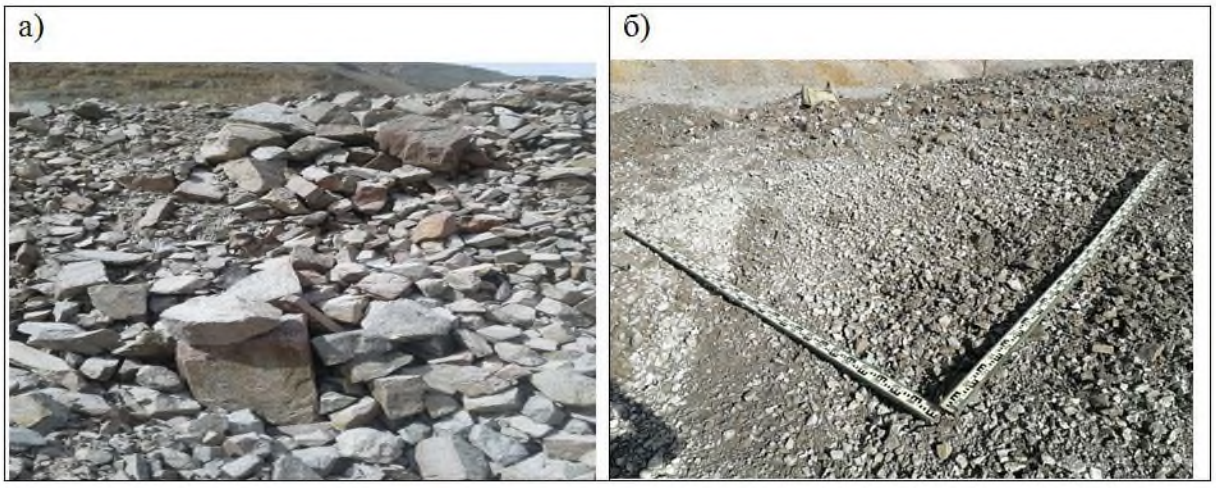


Fig. 5. The average size of the pieces when using the basic (a) and developed (б) methods of crushing a rock mass

After each explosion in the process of shipment, the granulometric composition of the blasted rock mass was also analyzed. Comparative data on the distribution of particle size distribution with the basic and developed methods of crushing different-strength rocks are given in table. 1. and in fig. 6. With the number of wells equal to 21, a reduction of drilling by 42 linear meters was achieved. m., which allowed to reduce the consumption of explosives ANFO by 3150 kg. Based on the results of an industrial test, it was determined that a decrease in the cost of drilling wells amounted to 8 thousand rubles, with a cost of drilling of 1 m 190 rubles. The reduction in the cost of explosives is 38.5 thousand rubles, with the cost of explosives ANFO 12,000 rubles / t. Reducing the volume of drilling made it possible to reduce the consumption of auxiliary materials (roller cone bits, drill rods, basic salary, depreciation, general workshop expenses) by 21.7 thousand rubles. The total cost reduction when exploding 21 borehole explosive charges and using the developed method exceeded 67 thousand. rub. To carry out blasting operations, 21 cones were made, worth 959 rubles. each, the total cost of the cones was 20 thousand rubles. In this respect, the economic effect of exploding 19,000 m3 of rock mass is 47 thousand rubles, and the cost savings per 1 m3 of blasted mass was 2.5 rubles. (table 2)

To determine economic indicators, the cost of materials and work were obtained from the Kalmakyr mine administration.

Table 1 Comparative data on the distribution of particle size distribution in the basic and developed methods of crushing rock mass

Linear fraction size, d, мм	The content of fractions depending on the method of crushing, n, %	
	basic	Developed
0-300	21,1	41,1
301-400	11,1	31,2
401-500	10,3	17,0
501-600	11,9	7,2
601-700	11,4	1,9
701-800	6,2	0,9
801-900	7,1	0,5
901-1000	10,7	–
more 1000	10,2	–

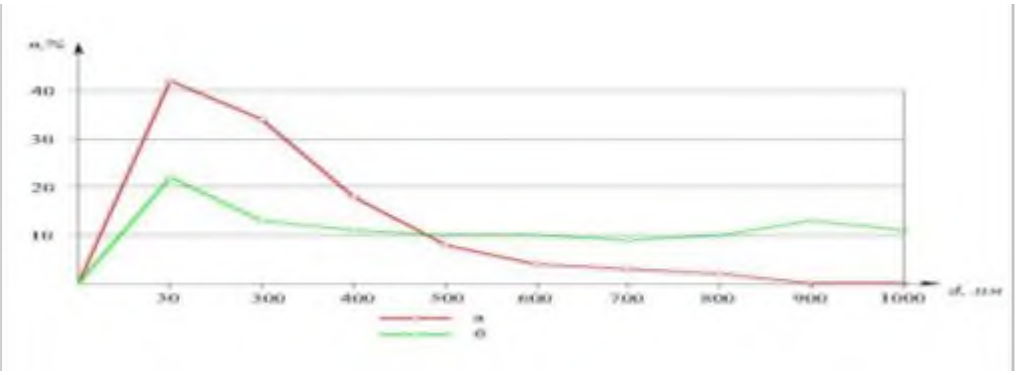


Fig. 6. The distribution of fractions of particle size distribution in the basic (a) and (б) developed methods of crushing rock mass

Table 2

Economic indicators of the developed method of crushing rocks by borehole explosive charges with a cumulative effect

Indicators	Method of crushing rocks	
	basic	New
1	*2*	*3*
Ledge height, m	15	15
Depth of main wells, m with perebour	18	-
Depth of main wells, m without perebour		16
Well diameter, mm	250	250
Blast hole grid, m	7,0x7,0	7,0x7,0
The number of main blast holes in the block,	21	21
The weight of explosives in the main well, kg	550	400

General weight of explosives in the wells kg	11550	8400
Well charge length, m	11	8
Volume of blasted rock mass, m^3	19000	19000
Specific explosive consumption, kg/m^3	0,61	0,44
The cost of 1 ton of explosive charge, rub.	12000	12000
Expenses on explosive charges, rub	138000	116300
The price of auxiliary materials used per 1 meter of wells, rub.	5170	
- cone chisel		
- drill rods		
- oil		
- industrial oil		
- basic salary		
- deductions		
-amortization		
- general shop expenses		
- electric energy		
- electronic computer services		
- cone cladding (21 things.), rub.	-	20000
Actual economic effect on 19000 $м^3$ of blasted rock mass is (according to 10.04.2019 г.), rub.	-	47000

MAIN CONCLUSIONS

1. A new method of explosive destruction of a rock mass in open-cast mining using borehole explosive charges with a cumulative effect has been developed, which allows for uniform crushing of rocks due to the directed use of explosion energy in the bottom zone of the ledge, to reduce the specific explosive consumption by 10% and the cost of drilling by increasing the grid of wells by 20-30%.

2. The effective parameters of the cumulative funnel in the design of the borehole explosive charge are determined. 3. A methodology has been developed for calculating the parameters of drilling and blasting operations when crushing rocks with charges located on a ledge without an overhead, which allows to optimize the cost of drilling and blasting.

REFERENCES

1. Kotenko E.A., Malgin O.N., Sytenkov V.N., Rubtsov S.K. The experience of using BVR with the continuous technology for the development of mixed rocks in open pits of sedimentary strata deposits // Mountain Journal of Uzbekistan. - Navoi, 2001. - No. 1. - S. 52-57.
2. Mosinets V.N., Kotenko E.A., Malgin O.N., Rubtsov S.K., Klimov Yu.V. Implementation of the method of differentiated selection of BVR parameters when blasting rock masses of various strengths with strong interlayers for in-line technology at uranium quarries of the Uchkuduk and Melovoye reservoir deposits // Gorny vestnik of Uzbekistan. - Navoi, 2001. - No. 1. - WITH.
3. Farmanov A.K., Almalyksky mining and metallurgical complex-60 years old Mining Journal → 2009 → No. 8 Special. issue, S. 3-5.
4. Dang Van Kien. Investigation blasting vibration during excavation tunnel by drilling and blasting method in the urban conditions by two-dimension model. *Journal of mining Indus- trial. Ha Noi.* 2014. No 6. Pp. 7–12.
5. Vo Trong Hung. Effects of drilling and blasting on the failure zone around underground construction. *Journal of min- ing industry. Ha Noi.2012.* No1. Pp. 5–9.
6. Technology and safety of blasting. V. A. Belin, B. N. Kutuzov, M. I.Ganopolsky and others. - M.: Mining; Cimmerian Center, 2016. -- 424 p.
7. Agrawal H, Mishra AK A study on influence of density and viscosity of emulsion explosive on its detonation velocity. Model Mesa Control C 78(03):316– 336, 2018
8. Mertuszka P., Cenian B., Kramarczyk B., Pytel W. Influence of Explosive Charge Diameter on the Detonation Velocity Based on Emulinit 7L and 8L Bulk Emulsion Explosives. Cent. Eur. J. Energ. Mater. 2018, 15(2): 351-363; DOI: 10.22211/cejem/78090
9. Mishra, Arvind, Rout, Manamohan Singh, Deepanshu, Pada Jana, Sakti, Influence of gassing agent and density on detonation velocity of bulk emulsion explosives, 2017, Geotechnical and Geological Engineering.
10. Vorobyev V.V., Peev A.M., Shchetinin V.T. Reducing the dynamic effect of shock waves on the material of the borehole bottom hole // Visnik of the Kremenchutsk State Polytechnic University. 2004. VIP. 6 (29). S. 124–126.
11. Vorobev V.V., Peev A.M., Slavko G.V. Change in the degree of elaboration of the bottom of the ledge during the interaction of charges with various shapes of the bottom // Science Newsletter University: Science and Technology Journal. 2005. No. 3. P. 31–33.
12. Guidelines for the use of charges of a rational design with active stemming of wells in coal mines. Publishing house-IGD them. A.A. Skochinsky, M.: 1979. 26s

ОБУЧЕНИЕ СТУДЕНТОВ ВЫСШИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЙ КУЛЬТУРЕ СТРАНЫ ИЗУЧАЕМОГО ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА

Юлдуз Мамутова
Каракалпакский Государственный Университет имени Бердаха, преподаватель
mamutova.yulduz@mail.ru

Бийбиайым Мауленбергенова
Каракалпакский Государственный Университет имени Бердаха, студент
biybiayim05@mail.ru

АННОТАЦИЯ

В данной статье раскрываются сущность понятия «культура», ее связь с языком и влияние на процесс обучения иностранному языку. Рассматриваются способы ознакомления и преподавания культуры страны изучаемого иностранного языка студентам высших учебных заведений, анализируются подходы для эффективного обучения культуре. На основе данных были определены возможные проблемы, которые могут возникнуть в этом процессе у преподавателей.

Ключевые слова: культура, иностранный язык, высшее учебное заведение, методы, материалы.

TEACHING TARGET CULTURE TO UNIVERSITY STUDENTS

Yulduz Mamutova
Karakalpak State University named after Berdakh, teacher
mamutova.yulduz@mail.ru

Biybiayim Maulenbergenova
Karakalpak State University named after Berdakh, student
biybiayim05@mail.ru

ABSTRACT

The present article concentrates on the development of the essence of the concept “culture”, its relation with the language and its influence on foreign language teaching process. Different ways of introducing and teaching the target culture to university students are investigated, and various approaches to effective culture teaching are analyzed. Based on the collected data, we have identified possible problems that teachers might face in this process.

Key words: culture, foreign language, institution of higher education, methods, materials.

ВВЕДЕНИЕ

Как известно, созданная в нашей стране система обучения иностранным языкам направлена, в первую очередь, на формирование образованного, всесторонне развитого подрастающего поколения, дальнейшую интеграцию Узбекистана в мировое сообщество и укрепление своей позиции на международной арене. Следует отметить, что в республике был принят ряд законов и постановлений по кардинальному совершенствованию обучения иностранным языкам во всех учебных заведениях. Постановлением первого Президента Республики Узбекистан Ислама Каримого «О мерах по дальнейшему совершенствованию системы изучения иностранных языков», принятого 10 декабря 2012 года, было установлено начало изучения английского языка с первых классов всех общеобразовательных школ республики, а также преподавание определённых предметов в высших учебных заведениях на иностранном языке.

Принятые законы и постановления создали условия для изучения, наряду с иностранным языком, культуру страны этого языка. В настоящее время проблема обучения культурной осведомлённости, безусловно, является актуальной, поскольку язык и культура тесно взаимосвязаны между собой. Культурная осведомлённость считается одним из основных навыков, которые должны приобрести учащиеся. Для того чтобы улучшить свои лингвистические навыки в отношении иностранного языка, каждый обучаемый должен заниматься одновременно культурой и языком. Как для учёных, так и для неспециалистов культурная компетентность, то есть знание обычаев, верований и ценностей другой страны, является неотъемлемой частью изучения иностранного языка, и многие преподаватели сочли важным включить преподавание культуры в программу обучения иностранным языкам.

ОБЗОР ЛИТЕРАТУРЫ И МЕТОДЫ ИССЛЕДОВАНИЯ

Понятие «культура» в рамках социологии изучалось многими учёными и исследователями, и давались различные трактовки этому понятию:

Культура – это:

- основа и одна из характерных черт языка, которая оказывает на него огромное влияние (Ли Сун) [8];

- ключ к культурному прошлому общества, путеводитель к социальной действительности;

- общие знания и системы, созданные группой людей для получения, толкования, выражения общественной действительности, реагирования на неё (Дж.Ледерак) [7].

Многими исследователями была подчёркнута огромная роль культуры при преподавании иностранного языка, тесная связь между ними. Описывая взаимосвязь языка с культурой, Браун утверждает, что «невозможно отделить язык от культуры, не теряя при этом значимость ни одного из них». Согласно Лью, при обучении иностранному языку «нельзя избегать обсуждения культуры…», «…язык и культуры должны сочетаться, для того чтобы достичь глубокого понимания целевого происхождения».

Подчёркивая необходимость изучения культуры, А.Палвернес утверждает, что для тех, кто изучает иностранный язык, последний кажется бессодержательным, если они не знают о его носителях и о стране, в которой говорят на этом языке.

О роли обучения культуре замечает также Политцер. Как цитировал Нельсон Брукс, Политцер отмечает: «Как преподаватели языка мы должны быть заинтересованы обучать культуре не потому, что хотим преподавать культуру другой страны, а потому что нам приходится преподавать. Если мы преподаём язык без обучения культуре, которая оказывает влияние на данный язык, значит, мы учим бессмысленным символам или символам, к которым учащиеся прикрепляют неправильные значения…» [1].

Опираясь на исследования вышеназванных авторов, а также на работы В.Джианг и Л.Даи, мы понимаем, что без культуры язык есть нечто «неинтересное», «мёртвое», что каждый, кто изучает иностранный язык, должен разведывать культуру и этот язык для того, чтобы развить свои лингвистические навыки.

Методы исследования

Целью нашего исследования являлось анализировать методы, используемые преподавателями иностранных языков при обучении культуре страны изучаемого языка, определить наиболее эффективные пути ознакомления и представления материалов. Для сбора необходимых данных и исследования различных способов обучения студентов традициям, обычаям, культурной жизни носителей изучаемого иностранного языка нами были использованы качественный и количественный анализы.

Участники

Участниками исследования являлись группа студентов Каракалпакского Государственного Университета, изучающих английский язык в качестве иностранного языка (в дальнейшем Группа А), группа студентов, которым преподаётся корейский язык (в дальнейшем Группа Б), и трое преподавателей вышеназванных иностранных языков.

Сбор и анализ данных

Данные были собраны и анализированы при помощи следующих инструментов:

1. *Опросник*. Опросник, который состоял из четырёх вопросов касательно важности изучения иностранного языка в взаимной связи с культурой, прошли студенты Групп А и Б. Данные с опросников были анализированы, были вычислены общие проценты.

2. *Интервью №1*. Для определения наиболее часто используемых при преподавании иноязычной культуры методов и материалов были проведёны интервью с двумя преподавателями английского языка и преподавателем корейского языка (в дальнейшем Преподаватель 1, Преподаватель 2, Преподаватель 3 соответственно).

3. Интервью №2. С целью выявления наиболее часто встречающихся проблем при преподавании студентам иностранной культуры были проведёны интервью с вышеназванными преподавателями иностранного языка. Результаты интервью были анализированы и приведены в виде диаграммы.

РЕЗУЛЬТАТЫ ИССЛЕДОВАНИЯ И ОБСУЖДЕНИЕ

Для определения важности развития навыков культурного осознания для студентов был проведён опрос среди 33 студентов, изучающих английский и корейский языки в качестве иностранного языка. Результаты опроса приведены в нижеследующей таблице:

Таблица №1. Результаты по оценке уровня важности изучения целевой иностранной культуры студентами групп А и Б

Вопросы	Полностью согласен		Частично согласен		Трудно ответить		Частично не согласен		Полностью не согласен	
	Кол-во	%	Кол-во	%	Кол-во	%	Кол-во	%	Кол-во	%
1.Изучение культуры носителей целевого иностранного языка является необходимым и оказывает влияние на процесс овладения языком.	12	36	19	58	2	6	-	-	-	-
2.Больше внимания должно быть уделено	-	-	12	36	2	6	16	49	3	9

навыкам разговора, чтения, письма, аудирования, чем развитию культурной осведомлённости.										
3.Я так же усердно работаю над развитием своей культурной осведомлённости, как и других основных навыков.	4	12	14	42	4	12	11	33	-	-
4.Я пользуюсь дополнительными интернет материалами для изучения культуры носителей изучаемого нами иностранного языка.	9	27	16	49	-	-	6	18	2	6

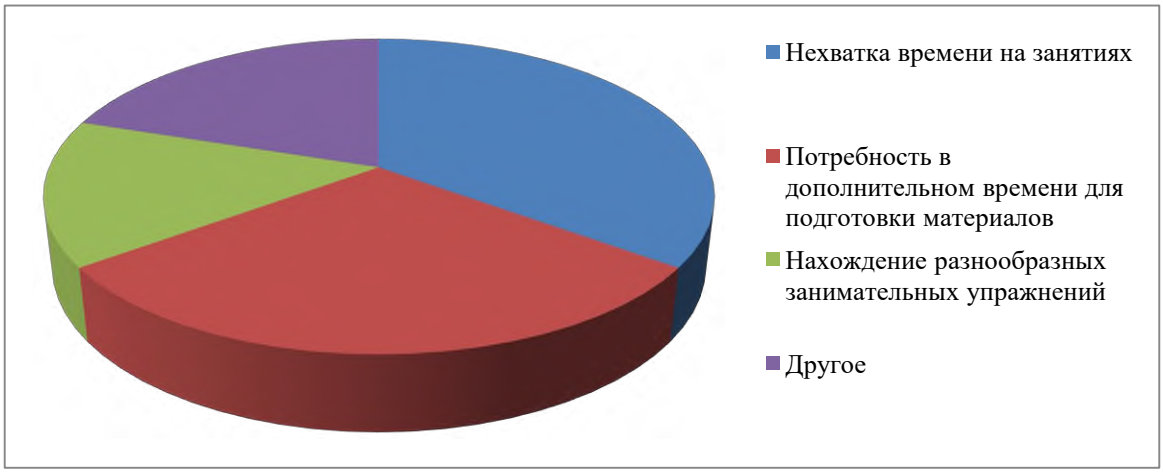
Как видно из результатов таблицы, большее количество студентов считают важным быть знакомым с культурой носителей иностранного языка. Больше половины студентов (58%) не согласны с мнением о том, что развитие культурной осведомлённости стоит после таких навыков как навыки говорения, письма, аудирования и чтения. Из таблицы также заметно, что 25 из 33 опрошенных студентов пользуются интернет-ресурсами для получения дополнительной информации о культуре носителей изучаемого иностранного языка вне занятий.

Результаты интервью по выявлению наиболее часто используемых методов и материалов при преподавании студентам иностранной культуры

По результатам интервью, Преподаватель 1 знакомит студентов с культурой при помощи слайдовых презентаций, видеоматериалов. Для того чтобы студенты научились применять знания по культуре и традициям другой страны используются игровые методы обучения (roleplay). Например, разыгрывая и изучая ситуации делового общения, правила ведения себя в гостях, на праздниках, в общественном транспорте, правила вежливости, студенты развивают способность успешно общаться на иностранном языке.

Еще одним эффективным способом было найдено использование аутентичных (текст, написанный носителями языка для носителей языка), полуаутентичных, дидактизированных текстов (текст, написанный носителями языка для методических целей). После прочтения текстов, освещающих определенный элемент иноязычной культуры, может быть проведена дискуссия, что позволит студентам не только развить навыки говорения, но и ознакомиться с культурными особенностями иноязычной дискуссии.

Диаграмма. Результаты по выявлению наиболее часто встречающихся проблем при обучении иноязычной культуре



Как мы видим из данных диаграммы, главной проблемой, с которой сталкиваются преподаватели при обучении иноязычной культуре и представлении необходимых материалов является нехватка времени. Из-за забитого учебного плана преподавателям приходится находить другие способы ознакомления с чужой культурой и обучения применять полученные знания на практике.

Исследователи С.Гёнен и С.Саглам также заметили что, учителя не уделяют должного внимания преподаванию иноязычной культуры не потому, что им не нравится эта идея, а из-за ограниченного времени, которое уходит на предоставление надлежащего материала, чем стороннего знания о культуре.

По словам преподавателей, еще одной проблемой является проблема, связанная с подготовкой необходимых материалов. Оказалось, что предварительная подготовка материалов требует достаточно большого количества времени.

Кроме того, было отмечено, что студентам начинает казаться, что проводимая тема является слишком простой и ординарной, если преподаватель не находит и не применяет разнообразные развлекательные интерактивные игры и упражнения.

Вышеуказанные проблемы были одними из наиболее часто встречаемых у опрошенных преподавателей проблем. Какого бы уровня сложности ни была проблема, первоначальным решением станет определение главного её источника.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

При изучении иностранного языка важно также изучить культуру носителей этого языка, чтобы понять ее. Изучение и преподавание иностранного языка следует сочетать с изучением культуры страны изучаемого языка, поскольку культура является основой и одним из важнейших атрибутов языка и оказывает на него большое влияние. Важными задачами при этом выступают отбор соответствующих материалов, формирование у студентов интереса к развитию навыков культурного осознания.

Опираясь на результаты исследования, можно сделать вывод, что в высших учебных заведениях при ознакомлении и преподавании элементов целевой иностранной культуры наиболее часто используются интерактивные, игровые методы обучения, применяются и анализируются аутенитичные, полуаутентичные, дидактизированные тексты, видео- и аудиоматериалы, а также постеры и слайдовые презентации.

Как отметил Д.Пек, преподавание культуры позволяет учащимся не просто слушать язык, но почувствовать, прикоснуться, увидеть его носителей. Овладение языком означает не только изучение грамматических правил и лексических единиц, но и освоение и овладение теми культурными ценностями, которое сохранило данное общество.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯЛИТЕРАТУРА

1. Brooks, N. (1960). *Language and language learning: Theory and practice*. New York: Harcourt, Brace and Company. Pearson Education.

2. Brown, H. D. (2007). *Principles of language learning and teaching*. New York, NY.

3. Dai, L. (2011). *Practical techniques for culture-based language teaching in the EFL Classroom*. Journal of Language Teaching and Research, 2 (5), 1031-1036.

4. Gonen, S. K., &Saglam, S. (2012). *Teaching culture in the FL classroom: Teachers' perspectives*. IJGE: Innovation Journal of Global Education

5. Jiang, W. (2000). *The relationship between culture and language*.ELT Journal, 54 (4), 328-334.

6. Каримов И.А. Постановление ПП-1875 *«О мерах по дальнейшему совершенствованию системы изучения иностранных языков»*. 2012.

7.Lederach, J.P. (1995). *Preparing for peace: Conflict transformation across cultures*. Syracuse, NY: Syracuse University Press.

8. Li.S. (2013). Culture teaching in foreign language teaching.*Journal Theory and practice in language studies*. ISSN 1799-2591, Vol. 3, No. 2, 371-375.

9. Liu, Y.-C. (2014). *Theuse of Target-Language Cultural Contents in EFL teaching*. International Journal of Humanities and Social Science.

10. Peck, D. (1998). *Teaching Culture: Beyond Language*. Retrieved July 23, 2003.

11. Pulverness, A. (2003). *Distinctions & Dichotomies: Culture-free, Culture-bound*. Retrieved on June 2010 from[http://elt.britcoun.org.pl/forum/distanddich.htm].

Интернет ресурсы

www.academia.edu

www.wikipedia.org

REFERENCES

1. Brooks, N. (1960). *Language and language learning: Theory and practice*. New York: Harcourt, Brace and Company. Pearson Education.

2. Brown, H. D. (2007). *Principles of language learning and teaching*. New York, NY.

3. Dai, L. (2011). *Practical techniques for culture-based language teaching in the EFL Classroom*. Journal of Language Teaching and Research, 2 (5), 1031-1036.

4. Gonen, S. K., &Saglam, S. (2012). Teaching culture in the FL classroom: Teachers' perspectives. IJGE: Innovation Journal of Global Education

5. Jiang, W. (2000). *The relationship between culture and language*.ELT Journal, 54 (4), 328-334.

6. Каримов И.А. Постановление ПП-1875 *«О мерах по дальнейшему совершенствованию системы изучения иностранных языков»*. 2012.

7. Lederach, J.P. (1995). *Preparing for peace: Conflict transformation across cultures*. Syracuse, NY: Syracuse University Press.

8. Li.S. (2013). Culture teaching in foreign language teaching.*ISJ Theory and practice in language studies*. ISSN 1799-2591, Vol. 3, No. 2, 371-375.

9. Liu, Y.-C. (2014). *Theuse of Target-Language Cultural Contents in EFL teaching*. International Journal of Humanities and Social Science.

10. Peck, D. (1998). *Teaching Culture: Beyond Language*. Retrieved July 23, 2003.

11.Pulverness, A. (2003). *Distinctions& Dichotomies: Culture-free, Culture-bound*. Retrieved on June 2010 from[http://elt.britcoun.org.pl/forum/distanddich.htm].

12. www.academia.edu

13. www.wikipedia.org

ОРОЛ ДЕНГИЗИ ҚУРИШИНИНГ ТУПРОҚ ҚОПЛАМИГА ТАЪСИРИ

Бахтиёр Рамазонович Рамазонов
Тошкент вилояти Чирчиқ давлат педагогика институти
ramazonov_74@mail.ru

АННОТАЦИЯ

Ушбу Орол бўйи ҳудуларида бугунги кунда рўй бераётган оғир экологик вазиятнинг кескинлкашуви, экологик ҳолатнинг ёмонлашганлиги, деградация ва саҳроланиш жараёнлари таъсирида Орол денгизи тубида тўпланиб қолган заҳарли тузлар, суғориладиган ер майдонларига дефляция жараёнлари таъсирида олиб бориб ётқизилиши ва ҳоказолар тўғрисида фикр юритилади.

Калит сўзлар: Орол денгизи, деградация, саҳроланиш, биосфера, шўрланиш, ўсимлик қоплами, грунт сувлари, тупрорқ қоплами, экотизим, гумус.

EFFECTS OF ARAL SEA CONSTRUCTION ON SOIL COVER

Bakhtiyor Ramazonovich Ramazonov
Chirchik State Pedagogical Institute of Tashkent region
ramazonov_74@mail.ru

ABSTRACT

The current aggravation of the ecological situation in the Aral Sea region, the deterioration of the ecological situation, the accumulation of toxic salts on the bottom of the Aral Sea under the influence of degradation and desertification, deflation of irrigated lands, etc. are considered.

Keywords: Aral Sea, degradation, desertification, biosphere, salinity, vegetation, groundwater, soil cover, ecosystem, humus.

КИРИШ

Тупроқ қоплами биосферанинг асосий компонентларидан бири бўлиб, барча экотизимларнинг вужудга келиши ва ривожланишида муҳим функционал роль ўйнайди. Тупроқ қопламининг шаклланиши, трансформацияси, унумдорлик қобилиятининг вужудга келиши табиий шароитда маълум қонуниятлар асосида юз бериб, тупроқ ва уни ҳосил қилувчи омиллар ўртасида экологик мувозанат вужудга келади. Лекин, табиатда юз берадиган антропоген ўзгаришлар йиллар давомида экотизимлар ўртасида вужудга келган мувозанатни

ўзгартиради. Бундай ҳолат биосферанинг асосий компоненти бўлган тупроқ қоплами, ўсимлик ва ҳайвонот оламининг биохилма-хиллигини, жой рельефи, шунингдек иқлим кўрсаткичларини ҳам ўзгаришига олиб келади.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОДОЛОГИЯ

Кейинги йилларда Орол бўйи ҳудудларида табиий ва антропоген таъсирнинг кучайиши, Орол денгизининг қуриб бориши билан боғлиқ экологик ҳолатнинг кескинлашуви натижасида, регионда тупроқ компонентларининг ўзаро боғлиқлиги ва барқарорлигиги салбий томонга ўзгариб, табиий мувозанат бузилган, баъзи ҳудудларда минераллашган ер ости сувлари юзага яқин кўтарилган бўлса, қолган майдонларда қурғоқланиш ва саҳроланиш жараёнлари фаоллашиб, шўрланиш жараёнларини кучайишига олиб келган. Шўрланиш жараёнларининг кучайиши ҳудудларда турли шўрланиш даражаси, типи (химизми)ни шаклланиши, тупроқ қопламларида заҳарли тузлар заҳирасини кескин ошиши, натижада эса тупроқлар унумдорлиги ва мелиоратив ҳолатини ёмонлашишига сабаб бўлган.

НАТИЖАЛАР

Саҳроланиш жараёнлари таъсирида Орол бўйи атрофларидаги катта майдонларда шўрхоклар ҳосил бўлган. Суғориладиган ерлар мелиоратив-экологик ҳолатининг кескин ёмонлашуви, тупроқда туз тўпланиш, иккиламчи шўрланиш жараёнларини фаоллашуви, шўрланган ерлар майдонларини йил сайин ортиб бораётганлиги экин майдонлари ҳажмини камайишига, маданий экинлар ҳосилдорлигининг пасайишига олиб келган.

Деградация ва саҳроланиш жараёнлари таъсирида Орол денгизи тубида тўпланиб қолган заҳарли тузлар, суғориладиган ер майдонларига дефляция жараёнлари таъсирида олиб бориб ётқизилиши натижасида ушбу ер майдонларининг экологик-мелиоратив ҳолатини оғирлашишига, оқибатда эса қишлоқ хўжалигининг айланма фондидаги суғориладиган унумдор ерлар маълум даражада ишлаб чиқаришдан чиқиб кетишига сабаб бўлган.

Саҳроланишнинг асосий босқичларида Орол бўйи ҳудудлари суғориладиган тупроқлари юзаси сувда осон эрувчан тузлардан иборат бўлган қатқалоқ билан қопланади ва ушбу ерларда шўрсевар галофит ўсимликлар тарқалади. Кузатишларимизга кўра, тупроқ қопламини типик чўл бутазорларни ташкил этувчи итсигак (Arabasis aphylla), қуйруқ (Solsola rigiga) ўсимликлари эгаллаган. Натижада, саҳроланиш жараёнлари таъсирида тақир тупроқларни

ўзгарганлиги, тупроқ юзаси зичлашган қатқалоқли бўлиши, қатқалоқ остида турли механик таркибли қатламчаларнинг ҳосил бўлганлиги, гумус миқдори камайганлиги, тупроқ қопламини қуруқлашиши ҳамда сизот сувларининг сатҳи пасайганлиги, шунингдек, ўсимликлар атрофида қумлар тўпланиши, асосан бу ҳудудларни қора саксовуллар эгаллаётганлиги кузатилди.

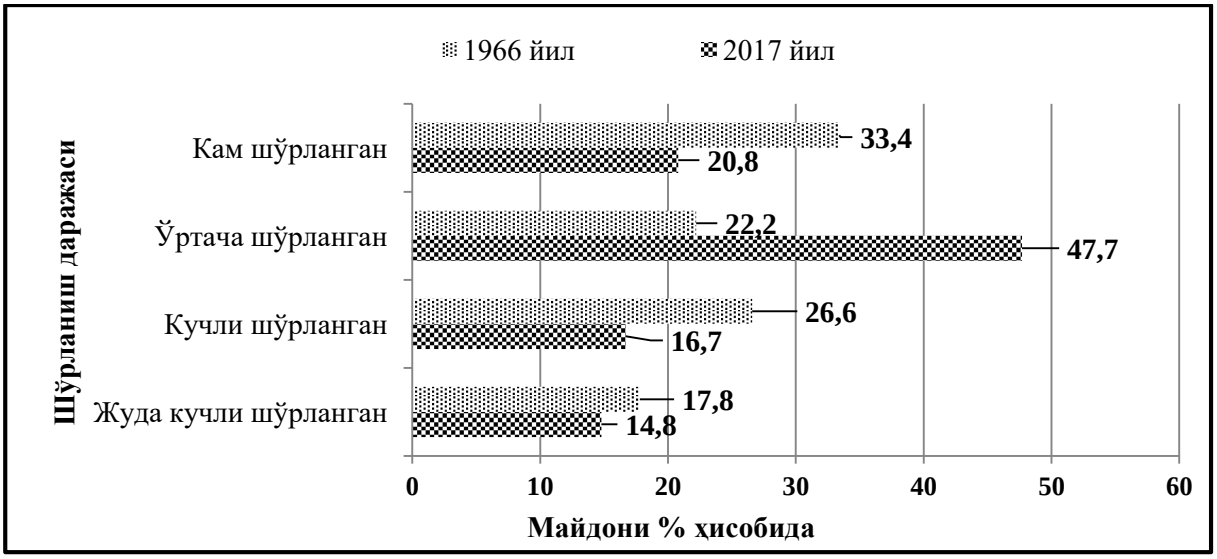
Саҳроланиш жараёнларини салбий оқибатлари Амударёнинг чап ва ўнг қирғоқларидан танланган массивларини тупроқ қопламларида, табиий ва антропоген омиллар таъсирида содир бўлаётганлиги кузатилди. Ўтказилган тупроқ тадқиқот натижаларига кўра, Орол бўйи тупроқ қопламлари ҳолатларини тўла очиб бера оладиган яъни суғориладиган мелиоратив ҳолати мураккаб бўлган тупроқларда грунт сувлари сатҳи 2010 йилда 135-200 см да турган бўлса, тадқиқотлар ўтказилган 2016-2018 йилларда грунт сувлари сатҳи тупроқ юзасига яқин (ўртача 120-155 см) жойлашганлиги Қорақалпоғистон Республикасининг Хўжайли, Шуманай, Амударё, Қўнғирот, Мўйноқ ва Нукус туманларида тарқалган гидроморф тупроқларида қайд этилган.

Саҳроланиш жараёнлари таъсирида Орол бўйи ҳудудлари (Қорақалпоғистон Республикаси ва Хоразм вилояти чегарасида)даги 677,6 минг гектар суғориладиган ерларнинг 84,2 фоизи турли даражада шўрланган бўлиб, шундан 217,8 минг гектари ёки 32,14 фоизи кучсиз, 188,8 минг гектари ёки 27,86 фоизи ўртача, 82,3 минг гектари ёки 12,15 фоизи кучли ва 81,7 минг гектари ёки 12,06 фоизи жуда кучли шўрланган тупроқлардир (Давергеодезкадастр қўмитаси маълумотлари). Бу ҳолат эса келгусида агромелиоратив ва агротехник тадбирларни тўғри қўлламасдан туриб қишлоқ хўжалик экинлар ҳосилдорлигини мунтазам ошириб боришга имкон бермайди. Шунинг учун ҳам ерлардан самарали фойдаланиш, тупроқларнинг экологик-мелиоратив ҳолатини яхшилаш, унумдорлигини сақлаш, қайта тиклаш ва ошириб бориш учун агромелиоратив, агротехник ва агрокимёвий тадбирларни ўз вақтида ва сифатли ўтказиш ҳамда қишлоқ хўжалик экинларини ҳудудларнинг тупроқ-иқлим шароитлари, хосса-хусусиятлари ва унумдорлик даражасини ҳисобга олган ҳолда оқилона жойлаштириш муҳим аҳамият касб этади.

Орол бўйи ҳудудларида саҳроланиш жараёнлари таъсирида турли даражада шўрланган тупроқлар шаклланган. Амударёнинг олдинги “тирик” дельтасини сезиларли қуриши XX асрнинг 60-йилларидан бошланган. Ҳар йили дарё тошқин сувларининг бостириб келиши натижасида минг йиллар давомида Амударё сувлари билан келтирилган аллювиал ётқизиқлар тупроқ пайдо қилувчи она жинслар сифатида хизмат қилган. Бу ётқизиқларнинг турли хилдаги механик таркибга эга бўлиши грунт сувлари оқимини секинлаштиради шунингдек, ҳароратнинг юқорилиги тупроқнинг капиляр томирлари орқали юзага яқин

келган грунт сувларини жадал буғланишига, натижада ҳудуд тупроқ қопламларини турли даражада шўрланишига олиб келган. Бундан ташқари, Амударё сувларининг минераллашганлик даражаси йиллар давомида ортиб борган яъни, 1950-1963 йилларда ўртача 0,553 мг/л, 1985 йилда 1131 мг/л, 1997 йилда 1148 мг/л, 2008 йилда 1250 мг/л гача ошганлиги қайд этилган. Саҳроланиш жараёнлари таъсирида денгизнинг қуриган тубидаги очилиб қолган ётқизиқлар-қумлар, қумлоқлар, қумоқлар, лойли жинслар устида тупроқ пайдо бўлиш жараёнлари тубдан ўзгариш жараёнлари бошланганлиги кузатилди. Хусусан, Шуманай туман тупроқ қопламининг хосса-хусусиятларида кейинги 50-60 йил давомида турли ўзгаришлар содир бўлган бўлиб, бу ўзгаришлар суғориладиган тупроқларнинг мелиоратив ҳолатида яққол акс этган. Жумладан, 1966 йилда тумандаги кучсиз шўрланган ер майдонлари туман умумий майдонининг 33,4% ни, ўртача шўрланган ерлар 22,2% ни, кучли шўрланган ерлар 26,6% ни ва жуда кучли шўрланган ерлар 14,6% ни ташкил этган бўлса, мос равишда 2017 йилда 20,8%; 47,7%; 16,7% ва 14,8% ташкил этган (1-расм). Кўриниб турибдики, ўтган 50 йилдан ортиқ вақт мобайнида кучли ва жуда кучли ҳамда кучсиз шўрланган ерлар майдони қисқариб, ўртача шўрланган ерлар майдони ошган.

Суғориш сувлари таркибида сувда осон эрувчан тузлар миқдорининг ортиб бориши, суғориладиган тупроқларга ҳам ўз таъсирини кўрсатган, яъни йиллар давомида узлуксиз суғоришлар тупроқ таркибидаги тузларни тўпланишига олиб келган. Бу эса ушбу тупроқларда саҳроланиш жараёнларини бошланишига бирламчи манба бўлган. Ҳудуддаги суғориладиган ўтлоқи аллювиал тупроқлариданинг тузлар таркибида Cl ва SO_4 тузлари доимо устунлик қилган. Суғориладиган ўтлоқи аллювиал тупроқларда гумус миқдори тупроқдаги ўсимлик ва ҳайвонот дунёсига боғлиқ ҳолда органик қолдиқларнинг минераллашувига, намлиги ва рельефига ҳам боғлиқ. Ўрганилган тупроқлар саҳроланиш жараёни таъсирида деградация ва дегумификацияга учраганлиги натижасида гумус миқдорининг камайганлиги қайд этилди. Янгидан суғориладиган ўтлоқи аллювиал тупроқларини ҳайдов қатламида гумус миқдори ўртача 0,968% атрофида бўлиб, ҳайдов ости қатламидан бошлаб кескин камайиб бориши кузатилади. Бу тупроқлар гумус билан кам даражада таъминланган. Янгидан суғориладиган ўтлоқи аллювиал тупроқларининг унумдорлик кўрсаткичлари бевосита вегетация даврида тупроқга ишлов бериш, органо-минерал ўғитлардан фойдаланиш, ерларни мелиоратив ҳолатини яхшилашга боғлиқ. Тупроқларга ограник ва минерал ўғитларни табақалаштириб қўлланмаслиги, қишлоқ хўжалиги экинлари билан олиб чиқиб кетилган моддалар ўрнини етарли даражада тўлдириб борилмаганлиги ушбу тупроқларни унумдорлигида номутаносибликни келтириб чиқарган.



1-расм. Суғориладиган тупроқларнинг шўрланиш динамикаси, майдони % ҳисобида, (Шуманай тумани мисолида)

Кўп йиллик маълумотлар таҳлили шуни кўрсатадики, янгидан суғориладиган ўтлоқи аллювиал тупроқларнинг ҳайдалма қатламлари ҳаракатчан фосфор билан кам (<30 мг/кг) ва алмашинувчан калий билан кам (<200 мг/кг) ва ўртача (<300 мг/кг) таъминланган (1-жадвал).

1-жадвал.

Янгидан суғориладиган ўтлоқи аллювиал тупроқларда ҳаракатчан фосфор ва алмашинувчан калий миқдорининг ўзгариши

Тупроқ номи	Қатламлар чуқурлиги, см	Ҳаракатчан фосфор мг/кг ҳисобида					
		1966 й.*		1995 й.**		2017 й. **	
		P_2O_5	K_2O	P_2O_5	K_2O	P_2O_5	K_2O
Суғориладиган ўтлоқи аллювиал тупроқ, кучсиз шўрланган	0-24	20,2	281	24,0	184,8	28,5	139
	24-37	18,9	233	19,2	192,8	25,0	84
	37-54	14,7	201	15,1	168,7	13,0	96
	54-86	11,1	145	13,2	176,7	11,0	65
	86-117	7,1	134	11,6	132,6	10,3	63
	117-140	6,8	87	10,5	132,6	9,0	47
	140-175	4,1	-	3,8	-	4,1	-

**1966 йил маълумотлари Тупроқ бонитировкаси (аввалги Республика тупроқ экспедицияси) ШК маълумотлари*

***1995 ва 2017 йиллардаги Тупроқшунослик ва агрокимё ИТИ маълумотлари*

ХУЛОСА

Шуманай туманининг янгидан суғориладиган ўтлоқи аллювиал тупроқларида гумус ва ҳаракатчан фосфор моддалари билан кам даражада таъминланганлиги, ўз навбатида алмашинувчи калий билан 1966 йилда 281 мг/кг (ўртача), 1995 йилда 184,6 мг/кг (кам) ва 2017 йилда 139 мг/кг (кам) ни ташкил этган бўлиб, ўтган вақт давомида тупроқларнинг тҳайдалма қатламларида алмашинувчан калийнинг ҳам камайганлигини ва бунниг сабаби сифатида сўнги йилларда тупроқларга калийли минерал ўғитларни етарли даражада солинмаганлигини кўрсатиб ўтишимиз мумкин (1-жадвал).

Хулоса қилиб айтиш мумкинки, 2010-2018 йилларда олиб борилган тадқиқотларда олинган маълумотларга кўра, Орол бўйи ҳудудларида деградация ва саҳроланиш жараёнлари таъсирида, дегумификация жараёнлари бу ҳудудларнинг суғориладиган ва яйлов тупроқларида турлича содир бўлаётганлиги кузатилди. Тадқиқ этилган жами суғориладиган ерларга нисбатан 1,5% майдонлардаги тупроқлар гумус билан ўртачадан юқори (1,5-2,0%), 47,0% майдонларда ўртача (<1,5%) ва 51,5% майдонлардаги тупроқлар кам (<1,0%) ва жуда кам (<0,5%) ва даражада таъминланган. Гумус билан кам таъминланган тупроқлар Қўнғирот, Хўжайли, Беруний, Кегейли, Чимбой, Тахтакўпир, Қонликўл туманлари суғориладиган тупроқларида қайд этилди. Дегумификация жараёнлари таянч массивлар суғориладиган ўтлоқи аллювиал тупроқларида, жумладан, Қўнғирот туманидаги Й.Охунбобоев номли массивда жами суғориладиган ерларнинг 49,62 фоизини, Тўрткўл тумани Шўрохон массивида 51,57% ни, Амударё тумани Тўлқин массивида 51,78% ни, Тахтакўпир тумани Маржонкўл массивида 67,48% ни, Элликқалъа тумани Янгиер массивида 85,1 % ни, Нукус тумани Оқманғит ва Кегейли тумани К.Абибуллаев номли массивларда 100% ташкил этади. Бу ҳудудлардаги ер майдонларининг 83,8 фоизи ҳаракатчан фосфор билан жуда кам (0-15 мг/кг) ва кам (15-30 мг/кг), 11,5 фоизи ўртача (30-45 мг/кг), 4,7 фоизи ўртачадан юқори (45-60 мг/кг) даражада таъминланган. Алмашинувчи калий билан эса жуда кам (<100 мг/кг) ва кам (100-200мг/кг) таъминланган ер майдонлари 71,8% ни, ўртача (200-300 мг/кг) –19,5% ни ва ўртачадан юқори (300-400 мг/кг) даражада таъминланган майдонлар 8,7% ни ташкил этаётганлиги аниқланди. Саҳроланиш жараёнлари Жанадарёнинг қадимги аллювиал текислиги Қораўзак ва Тахтакўпир туманларини қамраб олган. Асосий тупроқ қоплами сур-тусли қўнғир, тақир, тақирли, шўрхок, қумли саҳро ва қумлар комплексидан иборат. Шу билан бирга деградация ва саҳроланиш жараёнлари Ақчадарёнинг қадимги аллювиал текислигида ҳам кескин ва жадал бораётганлиги дала тадқиқотларида кузатилди. Ақчадарёнинг қадимги аллювиал текисликлари Амударёнинг Туямўйин ҳудудларидан бошланади ҳамда Тўрткўл, Беруний туманлари ҳудудларидан ўтиб, Сувёрғон

кўллар тизимини ташкил этган. Ақчадарёнинг қуйи дельтаси саҳроланиш жараёнлари таъсирида қумлар остида қолиб кетган. Бу ҳудудларда қум барханлари, эгри-бугри ва эгат ҳосил қилган қумликлар катта майдонларни эгаллайди.

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Б.Р.Рамазонов Растительный мир осущенного дна Аральского моря Современное экологическое состояние природной среды и научно-практические аспекты рационального природопользования. III Международная научно-практическая Интернет-конференция / Составление Н.А. Щербакова / ФГБНУ «Прикаспийский научно-исследовательский институт аридного земледелия» с. Соленое Займище. 2018. С. 716-719.
2. Рамазонов Б.Р. Исмонов А.Ж. Природные условия почвообразования и повышение продуктивности почв приаралья (на примере кунградского района) Фундаментальные и прикладные исследования: от теории к практике: материалы II международной научно-практической конференции, приуроченной/Т.4.-Воронеж, 2018.– С. 235-240.
3. Рамазонов Б.Р., Кузиев Р.К., Абдурахмонов Н.Ю., Ахмедов А.У. Автоморфные почвы приаралья на стадии опустынивания правление земельными ресурсами и их оценка новые подходы и инновационные решения. Материалы российско-узбекской научно-практической конференции, посвященной 100 летию Национального университета Узбекистана имени Мирзо Улугбека Москва-Ташкент. С. 472-477.
4. Ramazonov B.R., Kuziev R. Evolution of soils of the aral sea area under the influence of anthropogenic desertification european science review № 1-2 2018 January-February pp. 24-28.
5. Ramazonov B.R., Kuziev R.K. Soils of the dried part of the aral sea and problems of desertification International Journal of Psychosocial Rehabilitation, Vol.24, Issue 04 2020 ISSN: 1475-7192. A web based peer reviewed publication for mental health practitioners, consumers & applied researchers. www.psychosocial.com Hampstead Psychological Associates Road, London NW1 7 JA United Kingdom. Page 4134-4146.
6. Ramazonov B.R., Mutalov K.A., Fayziev V.B., Koraev S.B. Morphogenetic characteristics and biological activity of takyr and meadow soils of the republic of Karakalpakstan (On the example of soils of Chimbay district). Journal of Critical Reviews Taiwan. ISSN-2394-5125 Vol 7, Issue 5, 2020. Page 242-249.
7. Ramazonov Baxtiyor Ramazonovich Soil cover of the Aral sea region and change of soil properties under the influence of desertification (on the example of soils of

Karakalpakstan region) Journal of Advanced Research in dynamical and Control Systems (JARDCS) Engineering Q3 SJR 2019 67321 Mackay Street, Deerfield Beach Kanzas City USA. P. 620-631.

8. Рамазонов Б.Р. Некоторые вопросы предотвращения отрицательных последствий опустынивания II-я Международно научно-практическая конференция «Современное экологическое состояние природной среды и научно-практические аспекты рационального природопользования» Посвящается году экологии в России. - Москва, 2017. -С. 117- 120.
9. Рамазонов Б.Р. Краткая характеристика почвенного покрова Приаралья (на примере Каракалпакстана). Современное экологическое состояние природной среды и научно-практические аспекты рационального природопользования II-я Международно научно-практическая конференция «Современное экологическое состояние природной среды и научно-практические аспекты рационального природопользования» Посвящается году экологии в России.- Москва, С. 1054-1056.
10. Рамазонов Б.Р. Кузиев Р.К., Файзиев В.Б. Природные условия и эволюция почв Каракалпакстана (на примере почв Чимбайского района Труды Международной научно-практической конференции «V Оразовские чтения: Вклад тюркской цивилизации в развитие науки и образования». С. 476-480.
11. Рамазонов Б.Р., Муталов К.А., Зокиров Д.У. Изучение растительности пустынь на уроках ботаники Труды Международной научно-практической конференции «V Оразовские чтения: Вклад тюркской цивилизации в развитие науки и образования». С. 458-462.
12. Кузиев Р.К., Рамазонов Б.Р. Состояние земельных ресурсов низовьев Амударьи и меры по их рациональному использования Тезисы докладов VII съезда Общества почвоведов им.В.В.Докучаева.-Москва - Белгород, 2016.-С. 388-389.
13. Муталов К.А., Рамазонов Б.Р., Закиров Д.У. (2020) Полукустарниковая растительность юго-западного Кызылкума Материалы Международной научно-практической конференции “Охрана и рациональное использование природных ресурсов Южного Приаралья”. С. 163-166.
14. Рамазонов Б.Р., Кузиев Р.К., Абурахмонов Н.Ю. Изменение почвенного покрова Приаралья под влиянием опустынивания Труды Международной научно-практической конференции “Охрана и рациональное использование природных ресурсов Южного Приаралья”. Нукус 2020. С. 163-166.

REFERENCES

1. Б.Р.Рамазонов. (2018) Растительный мир осущенного дна Аральского моря Современное экологическое состояние природной среды и научно-практические аспекты рационального природопользования. III Международная научно-практическая Интернет-конференция / Составление Н.А. Щербакова / ФГБНУ «Прикаспийский научно-исследовательский институт аридного земледелия» с. Соленое Займище. 716-719.
2. Рамазонов Б.Р. Исмонов А.Ж. (2018) Природные условия почвообразования и повышение продуктивности почв приаралья (на примере кунградского района) Фундаментальные и прикладные исследования: от теории к практике: материалы II международной научно-практической конференции, приуроченной/Т.4.-Воронеж, 235-240.
3. Рамазонов Б.Р., Кузиев Р.К., Абдурахмонов Н.Ю., Ахмедов А.У. Автоморфные почвы приаралья на стадии опустынивания правление земельными ресурсами и их оценка новые подходы и инновационные решения. Материалы российско-узбекской научно-практической конференции, посвященной 100 летию Национального университета Узбекистана имени Мирзо Улугбека Москва-Ташкент. С. 472-477.
4. Ramazonov B.R., Kuziev R.(2018) Evolution of soils of the aral sea area under the influence of anthropogenic desertification european science review. № 1-2 January-February pp. 24-28.
5. Ramazonov B.R., Kuziev R.K. (2020). Soils of the dried part of the aral sea and problems of desertification. *International Journal of Psychosocial Rehabilitation*, Vol.24, Issue 04 1475-7192.
6. Ramazonov B.R., Mutalov K.A., Fayziev V.B., Koraev S.B.(2020). Morphogenetic characteristics and biological activity of takyr and meadow soils of the republic of Karakalpakstan (On the example of soils of Chimbay district). *Journal of Critical Reviews Taiwan.* ISSN-2394-5125 Vol 7, Issue 5 Page 242-249.
7. Ramazonov Baxtiyor Ramazonovich. (2020). Soil cover of the Aral sea region and change of soil properties under the influence of desertification (on the example of soils of Karakalpakstan region) Journal of Advanced Research in dynamical and Control Systems (JARDCS) Engineering Q3 SJR 2019 67321 Mackay Street, Deerfield Beach Kanzas City USA. P. 620-631.
8. Рамазонов Б.Р. Некоторые вопросы предотвращения отрицательных последствий опустынивания II-я Международно научно-практическая конференция «Современное экологическое состояние природной среды и научно-практические аспекты рационального природопользования» Посвящается году экологии в России. - Москва, 2017.-С. 117- 120.
9. Рамазонов Б.Р. Краткая характеристика почвенного покрова Приаралья (на примере Каракалпакстана). Современное экологическое состояние природной

среды и научно-практические аспекты рационального природопользования II-я Международно научно-практическая конференция «Современное экологическое состояние природной среды и научно-практические аспекты рационального природопользования» Посвящается году экологии в России.-Москва, С. 1054-1056.

10. Рамазонов Б.Р. Кузиев Р.К., Файзиев В.Б. Природные условия и эволюция почв Каракалпакстана (на примере почв Чимбайского района Труды Международной научно-практической конференции «V Оразовские чтения: Вклад тюркской цивилизации в развитие науки и образования». С. 476-480.
11. Рамазонов Б.Р., Муталов К.А., Зокиров Д.У. Изучение растительности пустынь на уроках ботаники Труды Международной научно-практической конференции «V Оразовские чтения: Вклад тюркской цивилизации в развитие науки и образования». С.458-462.
12. Кузиев Р.К., Рамазонов Б.Р. Состояние земельных ресурсов низовьев Амударьи и меры по их рациональному использования Тезисы докладов VII съезда Общества почвоведов им.В.В.Докучаева.-Москва - Белгород, 2016.-С. 388-389.
13. Муталов К.А., Рамазонов Б.Р., Закиров Д.У. (2020) Полукустарниковая растительность юго-западного Кызылкума Материалы Международной научно-практической конференции “Охрана и рациональное использование природных ресурсов Южного Приаралья”. С. 163-166.
14. Рамазонов Б.Р., Кузиев Р.К., Абурахмонов Н.Ю. Изменение почвенного покрова Приаралья под влиянием опустынивания Труды Международной научно-практической конференции “Охрана и рациональное использование природных ресурсов Южного Приаралья”. Нукус 2020. С. 163-166.

CASE TECHNOLOGY IN CHEMISTRY LESSONS

S. I. Badalova, Q. U. Komilov, A. J. Kurbanova
Chirchik State Pedagogical Institute (CSPI), Uzbekistan.
E-mail: qamaridinkomilov@gmail.com

ABSTRACT

Recently, technologies of active learning, for example, design, ICT, technology for the development of critical thinking, case studies, etc., have become widespread. The article presents the methods used in Chemistry lessons.

Keywords: technology, case study, Chemistry, method.

INTRODUCTION

Recently, technologies of active learning have become widespread, including design, ICT, technology for the development of critical thinking, etc. Let's take a closer look at the use of case technology. The name comes from the Latin term "casus" - a confused or unusual case. In addition, the term “case technology” is sometimes used as a folder with educational materials.

A case is a set of training materials in which practical problems are formulated, suggesting a collective or individual search for their solution, this is a description of a problem situation based on real facts, cases that can be translated into task status, and then solved with a subsequent reflection of the course and resources of the solution.

METHODS AND MATERIALS

As texts you can use any texts (materials from newspapers, magazines, the Internet, etc.). Cases can be practical (for fixing ZUN), training (for solving educational and educational tasks), research (for carrying out research activities and the formation of research competence). The case method is designed to obtain knowledge on disciplines, topics in which the truth is ambiguous.

Case Requirements:

1. statement of the actual problem, which can be discussed and which does not have an unambiguous solution;

2. The text is consistent with the educational objectives and the topic of the lesson (section) within which it is proposed;

3. the availability of sufficient information to analyze and find solutions to the research problem;

4. lack of author's assessment of the problem.

The goal is to teach:

• analyze information,
• sort it to solve a given problem,
• identify key issues,
• generate alternative solutions and evaluate them,
• choose the optimal solution and formulate action programs, etc.

In addition to these goals, when applying situation analysis, additional effects are achieved in which the trainees:

• receive communication skills;
• form interactive skills that allow you to effectively interact and make collective decisions;
• acquire expert skills;
• learn to study, independently develop various problems;
• analyze situations;
• evaluate alternatives;
• choose the best solution;
• draw up a plan for the implementation of decisions;
• learn to work with information.

RESULTS

Stages of using cases:

1. The preparatory phase - the creation of a case and questions for its analysis; preparation of methodological support for the upcoming lesson.

2. Introductory stage (the teacher organizes the work in the classroom, students get acquainted with the situation, its features);

3. The analytical phase

The purpose of the stage: to analyze the case in the group and work out a solution.

Activities:

- highlighting the main problem;
- any suggestions for its solution;
- analysis of the consequences of making a decision.

4. The final stage (the teacher evaluates the contribution of students to the analysis of the situation, leads to a general conclusion).

Methods used in case technology:

1. Incident Method

An incident (from lat. Incident) - an incident, incident, collision.

This is a deep and detailed study of a real or simulated situation.

The purpose of the method is to search for information for decision-making by the listener himself, and, as a result, learning to work with information: communicate it, organize, analyze.

As an example, consider the case of a chemistry lesson in grade 9: “Properties of phosphorus and its compounds”:

DISCUSSION

At the beginning of the lesson, the teacher reads out a quote (known to all chemistry teachers) from the novel by A. Conan Doyle “The Hound of the Baskervilles”: “The monster lying before us could truly frighten anyone with its size and power. His enormous jaws still glowed with a bluish flame, wild-looking, deep-seated eyes surrounded by circles of fire. I touched this luminous head and, taking my hand away, saw that my fingers also lit up in the dark. “Phosphorus,” I said. " It is proposed to investigate this fact. A set of cases for working in groups:

Case No. 1 "Phosphorus, its chemical properties" (4).

Case No. 2 “Phosphorus, allotropy, physical properties, effects on the body” (7).

Case No. 3 “Oxides and hydroxides of phosphorus, their chemical properties and preparation” (8).

Case 4 “The Mysterious Light and the Production of Phosphorus” (10.11).

2. The method of playing roles.

In the form of a staging, a true situation is created, which is then evaluated by the students. When “playing out situations”, participants play the role of independently determining a behavior strategy, scenario, and planned result. An example of such a lesson is Mazilkina N.V. (8): At a chemistry lesson in grade 9 on the topic “Metals. The biological role of metals in the human body ”, the teacher acts as the editor-in-chief of the newspaper, and the students as correspondents.

3. The method of "Group discussion".

Usually lead the discussion

Names	Unit Measurement	Cost
Methane (n.o.)	1L	11 rub.
Oxygen (n.o.)	1L	4 rub.
Synthesis of gas (n.o.)	1L	8 rub.
Chloromethane (liquid)	1L (density 2.31 g / l)	80 rub.
Sodium hydroxide (tv.)	1 kg	2 rub.

Case No. 3 “Task for Technologists”: Having analyzed the methods for producing ammonia and sulfuric acid, we propose a technological scheme for the

production of methanol from CO and H2. Sources - technological schemes and a description of the production of sulfuric acid and ammonia.

Case No. 4 “The Task to Ecologists”: To analyze the possibilities of environmental threats in the production of methanol, to propose methods to prevent this. How to most effectively use natural resources and energy in this production. (You can use Internet resources).

CONCLUSION

The development and implementation of cases in teaching is a complex and time-consuming task, requiring good knowledge of Internet resources that greatly facilitate the preparation of cases. The teacher's activity involves creative work on creating a case and questions for its analysis and discussion, assessing the contribution of students to the analysis of the situation. But the time spent is justified by the development of students' mental activity, more solid knowledge, and, of course, increasing interest in the subject.

REFERENCES

1. Barnes LB, Christensen R.K., Hansen E.J. Teaching and method of specific situations: a textbook, situations and additional literature. - M.: Gardarika, 2000.-- 502 p.
2. Brinkenkohoff R.O. Success Case Method. A quick way to find out what works and what doesn't. M .: Hippo, 2005.222 p.
3. Wikipedia http://www.wikipedia.org/
4. Kashirina I.V., Zinchenko E.S. Case technology, as a way of organizing independent work of students of colleges (http://www.stvcc.ru)
5. College (http://www.college.ru/chemistry)
6. Mazilkina N.V. Technology Case (http://www.edu.cap.ru)
7. Ikhailova E.A. Case and case - method: the process of writing a case // Marketing. 1999. No. 5.C.113-120; No. 6.P. 117-123.
8. Scientific library www.alnam.ru
9. Popular library of chemical elements (http://www.astronet.ru)
10. Capital-Medical (http://www.smed.ru/guides/223/#article);
11. Fisicon (http://physicon.ru);
12. Chemical elements in the Guinness book http://n-t.ru/tp/in/rnt02.htm)
13. Chemistry. Learning materials to help students http://www.xenoid.ru
14. Academician http://dic.academic.ru

INTELLECTUAL TRAINING OF STUDENTS OF TECHNICAL INSTITUTE

S. I. Badalova, Q. U. Komilov, A. J. Kurbanova
Chirchik State Pedagogical Institute (CSPI), Uzbekistan.
E-mail: qamaridinkomilov@gmail.com

ABSTRACT

How in modern conditions to improve the quality of chemical training at a technical university? The author connects the answer to the data and other questions with the improvement and development of the forms, methods and techniques of students' intellectual training, the development of their intellectual universals throughout the entire learning process at the university. Among intellectual universals, intellectual abilities are given priority. In this regard, a psychological and pedagogical analysis of this phenomenon is carried out in the article, species diversity is given. Certain techniques, forms, methods for improving intellectual abilities that play a leading role in improving the quality of training of specialists are shown.

Keywords: intellectual, intellectual training, intellectual universals, psychological and pedagogical analysis.

INTRODUCTION

Intellectual training of students is inextricably linked with the development of new conceptual ideas, ways to improve the quality of professional training. Time and practice have shown that the search for the development of modern higher education continues, to this day, but now it can be argued that more and more specialists accept and actively support the idea of the quality of education. The fact that the idea of the quality of specialist training is not only declared, but also actively implemented, is confirmed by a series of scientific studies, an increase in the number of publications and conferences at various levels, the creation of a regulatory framework, and the implementation of the mechanism.

The problem of training in the disciplines of the chemical profile has recently left much to be desired. Chemistry teaching at a higher school was the subject of discussion at the 16th Mendeleev Congress on General Applied Chemistry (St. Petersburg, 1998), at the international conference Chemical Education and Society Development (Moscow, 2000). A number of trends are noted: the volume of chemical information decreases simultaneously with the quantitative increase hours of study in basic chemical disciplines. A low level of students' chemical literacy is also noted. So first-year students of TII (90%) have zero points for the first test, which indicates a school chemistry course. There is also such a paradoxical situation: students enrolling

in chemical engineering specialties pass entrance exams in physics. And where is the right to choose an entrance examiner replacement? So it turns out that the best students in chemistry, students who win prizes at olympiads and study at a chemical school go to other universities.

How, in such conditions, to teach a modern student chemical fundamentals? How to interest him? How to form a certain level of professional knowledge in the first year? How to improve the quality of training naturally - scientific, general professional disciplines.

We associate the answer to these questions with the improvement and development of forms, methods, and methods of students' intellectual preparation, the development of their intellectual universals throughout the entire educational process at the university [1]. Among intellectual universals, we give priority to intellectual abilities. In this regard, we carried out a psychological and pedagogical analysis of this phenomenon; let us dwell on some author's approaches.

METODS AND MATERIALS

The problem of abilities is quite well studied in foreign and domestic psychological science and has great theoretical and practical significance. In Russian psychology, the study of abilities was received in the writings of B.G. Ananyeva, TI. Artemyeva, L.A. Wenger, E.A. Golubeva, V.N. Druzhinin, I.A. Winter, V.A. Krutetskogo N.S. Leites, K.K. Platonova, L.S. Rubinstein, B.M. Teplova, V.D. Shadrikova, M.A. Cold and others

The evolution of the concept of abilities is reflected in special dictionaries, encyclopedias, in pedagogical literature, private methods, etc.

A.N. Leont'ev defines ability as the properties of an individual, which determine the success of any activity. A widely accepted definition of abilities is that these are “the properties of the individual, the ensemble of which determines the success of a particular activity” [2]

According to V.D. Shadrikova, the concepts of "property" and "ability" appear as identical. In particular, ability can be defined as a property (or a set of properties) of a thing (system) that appears in the process of functioning [3]. In other words, cognitive ability (functional system) is a property of a certain psychic reality that reveals itself in a situation when a person performs a certain task and is fixed in the form of indicators of the effectiveness of this activity.

B.M. Teplov believed that ability refers to individual psychological characteristics that distinguish one person from another. "No one will talk about abilities where it comes to properties in respect of which all people are equal," the scientist notes. At the same time, he proves that abilities are not any individual

characteristics in general, but only those that are relevant to the success of an activity. However, another researcher, B.F. Lomov approve

RESULTS

So, in pedagogical activity, a whole set of pedagogical abilities, necessary in the professional activity of a teacher, is highlighted. In the most generalized form, pedagogical abilities are presented by V.A. Krutetskiy, who gave them the appropriate definitions:

- didactic - the ability to transmit learning material to students, making it accessible, interesting, and stimulate active independent thought;
- academic - ability to the corresponding field of science (to mathematics, chemistry, physics, literature, music, etc.);
- perceptual - the ability to penetrate into the inner world of the student, an understanding of his mental states;
- speech - the ability to clearly and clearly express your thoughts and feelings using speech, as well as facial expressions and pantomimics;
- organizational - the ability to organize a student group, to properly organize their work;
- authoritarian - the ability to achieve success on the basis of emotional-volitional influence on students;
- communicative - the ability to communicate, establish relationships, the manifestation of pedagogical tact;
- prognostic - the ability to pedagogical imagination, expressed in predicting the consequences of their actions, educational designing of students, the ability to predict the development of certain personality traits;
- the ability to distribute attention simultaneously between several activities [8].

In relation to different types of activities, the general intellectual methods are distinguished.

Nostril (general) and special abilities. General intellectual abilities are a system of intellectual personality traits that ensures the success of mastering knowledge, science, and complex activities. Special abilities - a system of personality traits that ensures the achievement of high results in a special field of activity.

A widely accepted definition of abilities is that these are the properties of the individual whose ensemble determines the success of a particular activity. Many authors include such components as impressionability, good memory (both figurative) and verbal-logical, the ability to create new images, the ease of the state of empathy, and the wealth of verbal associations. These components - a complex set of mental processes and various personality traits, notes I.A. Winter [9].

In defining abilities, we will agree with the traditional definition of abilities as an individual psychological property of a person, which is a condition for the success of an activity. General abilities are the psychological basis for the success of cognitive activity. Special abilities are the psychological basis for success in a particular field of activity.

From the whole variety of abilities, we single out intellectual abilities that determine the effectiveness of intellectual activity.

Intellectual abilities believe N.V. Vidineev, this is the ability to think in the form of lexical (semantic) meanings of words, judgments, inferences, concepts, hypotheses, theories [10].

S.L. Rubinstein notes that intellectual (mental) abilities are, on the one hand, the result of training, but on the other, the premise of learning. The core, the main component of intellectual ability is the quality of the processes of analysis, synthesis, and generalization [6].

V.D. Shadrikov shows that intellectual ability is a property of a certain psychic reality that reveals itself in a situation when a person performs a certain task and which is fixed in the form of indicators of the effectiveness of this type of activity [3].

M.A. Cold connects intellectual abilities with intellectual activity. Intellectual abilities are a property of intelligence characterizing the success of intellectual activity in particular situations. Such abilities are evaluated in terms of speed and accuracy of information processing in the context of problem solving, diversity and originality of ideas, tempo and quality of learning, the severity of individualized ways of learning.

V.N. Druzhinin identifies four types of intellectual abilities: convergent, creativity, learning, cognitive styles. Convergent intellectual abilities characterize one of the aspects of intellectual activity aimed at finding the right result. Creativity is a creative intellectual ability to generate many original ideas in an unregulated environment. Creativity criteria are a set of certain properties of intellectual activity: fluency, originality, receptivity, metaphor (willingness to work in a fantastic context).

Learning - the magnitude and growth rate of the effectiveness of intellectual activity [7].

A similar definition is given by V.S. Bezrukova. Intellectual or mental abilities - abilities that ensure the success of intellectual activity. The degree of their development affects the mental (intellectual) capabilities of the individual [12].

Nature

Convergent abilities are manifested in the efficiency of the information processing process, in terms of correctness and speed of finding the only possible answer in accordance with the requirements of a given situation. According to the author, convergent abilities characterize the adaptive capabilities of individual

intelligence, from the point of view of individual intellectual behavior in regulated conditions of activity. They characterize the level, combinatorial, procedural properties of intelligence.

The next type of intellectual ability according to M.A. Cold - divergent (or creativity) - is the ability to generate a wide variety of original ideas in unregulated conditions of activity. Creativity in the broad sense of the word is creative intellectual abilities, including the ability to bring something new to experience, the ability to generate original ideas in the context of resolving or posing new problems. Another type of intellectual ability is learning ability [11].

Representations of learning are widely developed in the psychological and pedagogical literature. In the context of the "zone of proximal development" L.S. Vygotskogo learning is seen as a manifestation of the level of intellectual development. Understanding the leading role of learning in the child's mental development allows us to formulate the position that the formation of new intellectual mechanisms depends on the nature of learning and the child's creative independence [12].

In the broad sense of the word - learning is considered as a general ability to assimilate new knowledge and methods of activity. The literature defines the main criteria for learning is the cost-effectiveness of thinking. In a narrower sense, learning is the magnitude and rate of increase in the effectiveness of intellectual activity, under the influence of learning influences.

A special kind of intellectual ability is cognitive styles. Cognitive styles - psychological differences between people, characterizing the originality of their inherent ways of studying reality. There are: coding styles of information, cognitive styles, intellectual styles, epistemological styles. Intelligent styles are individually - original ways of posing and solving problems. Distinguish between legislative, executive, evaluative style.

Epistemological styles are individually - peculiar ways of a person's cognitive attitude to what is happening, manifested in the features of an individual "picture of the world."

A review of existing positions, approaches allows us to identify the leading role of intellectual abilities in terms of improving the quality of training of specialists, intellectual development. Moreover, we adhere to the point of view of M.A. Cold in determining intellectual ability. "Each of the intellectual abilities is considered as a property of intelligence, derived in relation to the characteristics of the composition and structure of individual mental experience" [11].

Therefore, being a psychological category, intellectual abilities allow to solve many pedagogical, educational tasks. It can be assumed that certain teaching methods, built taking into account the development of intellectual abilities, contribute to

improving the process of training a specialist in a technical university. The solution of this problem, in turn, creates the necessary basis for the transition to the next stage of training, including the development of experimental methods, practical skills. We used the basic techniques for the development of intellectual abilities in the course of general and inorganic chemistry, which has rich capabilities in terms of developing mental, intellectual operations.

To this end, we highlight in the course of general and inorganic chemistry some scientific, fundamental foundations aimed at working out the elements of chemical thinking: analysis, synthesis, comparison, generalization, abstracting, formulation of concepts, formulation and resolution of problem situations, etc.

The teaching of general and inorganic chemistry at a university is different from school in the breadth of the material coverage and the depth of its consideration; University course - a course in higher chemistry, taught on a scientific basis. Therefore, fundamental, modern ideas about the structure of matter and the main laws of processes should precede a course of inorganic chemistry at a university. In this case, we focus on issues that allow us to generalize and explain the material according to the composition and properties of substances. The physical and chemical introduction allows us to make the course of inorganic chemistry scientifically focused, makes it possible to rely on theoretical generalizations in the study of factual material, and to bring the subject's presentation closer to the modern state of chemical science. Otherwise, this course can go into the list of disparate facts, in some places fastened by a few, and sometimes illusory categories.

DISCUSSION

We pay great attention to the chemical processes taking place around us. We point out the fact that in nature and in artificial conditions one constantly has to deal with a wide variety of processes, such as synthesis, dissociation, all kinds of chemical reactions, with processes in which the signs of physical and chemical phenomena (for example, dissolution) are intertwined with physical changes (for example, with the melting of substances). If, moreover, the complexity of many of them and the variety of their conditions — temperature, pressure, concentration of substances — are taken into account, it will become obvious how difficult the task, even at least in general terms, to understand all this diversity, to outline some, albeit approximate ones, generalizations covering a particular circle of phenomena.

Without knowledge of the structure of atoms and molecules, the nature of chemical bonds and intermolecular interactions, this is impossible. However, this information is only necessary, but not sufficient. After all, the properties of substances are known, first of all, in interaction with other substances. Therefore, starting to study

chemistry, you need to know the general laws of the course of chemical reactions and the processes that accompany them.

The improvement of intellectual abilities is carried out by us both in lecture material and in laboratory and practical classes. We are building a certain system of problematic questions and tasks in the methodological support of the course, which outlines the basic laws of chemical transformations and the processes accompanying them.

In the guidelines and manuals, we consider a range of issues related to the energy of processes, the doctrine of chemical affinity, and reveal the elements of the doctrine of the speed and mechanism of the reaction. We pay special attention to the properties of solutions, which are widely used in everyday life, technology, and industry. We give some examples of the application of the considered material to element chemistry. Thus, the range of issues addressed is not entirely traditional. The character and sequence of presentation of the material differs from the generally accepted ones. So, for example, along with the usual examples of the application of the Hess law, we consider its use in various thermochemical cycles, including the ionization potential, electron affinity, lattice energy, and heat of hydration. This demonstrates to students the versatility of a simple calculation method and from the very beginning connects the stated material with questions of the structure of matter. We also pay attention to the reactivity of substances and their chemical affinity.

We also pay great attention to questions of independent research: we compose creative work for practical and laboratory studies, including historical material: these are chronological, synoptic tables, and historical experiments. The inclusion of students in research projects allows us to improve intellectual abilities that affect chemical preparation and the implementation of basic applied research.

The development of intellectual abilities through the study of the fundamentals of the course of general and inorganic chemistry allows us to significantly improve the quality of chemical training of future specialists, as evidenced by the results of tests, exam results, prizes in competitions and student Olympiads.

CONCLUSION

It should be noted that such work should be carried out systematically and systematically, through goal-setting: setting taxonomy goals in the field of development, training, education of students. Differences in goals should lead to different ways of organizing training, including the use of different principles for the selection of educational material and the construction of curricula, the use of different

means and forms of training. Effective in this regard are intellectual trainings, problematic seminars, electronic textbooks, innovative technologies. It should be noted that such forms of work as scientific disputes and discussions are very popular among students. These are peculiar intellectual exercises for the mind, as a result of which truth is born. At the same time, we focus not only on scientific problems, but also on problems of a production nature, everyday life. When organizing a discussion to discuss a certain issue, we work out the appropriate technology in advance.

Intellectual training of specialists is the goal of the methodological work carried out for many years at the Department of Chemistry and Chemical Technology of the TII Tsonga. This led to a significant improvement in the quality of training of specialist chemists, technologists, and mechanics. Our achievements are: prizes at inter-university student Olympiads, improving the quality of student learning is from 35 to 80%. Students successfully work in a department scientific laboratory, take an active part in student competitions and scientific conferences, and participate in fundamental and applied research.

REFERENCES

1. Egorova G.I. Surtaeva N.N., Paderina N.A. Intellectual competence in the preparation of a specialist in high school: Textbook. allowance. -SPb., 2003. -S. 27.

2. Leontiev A.N. Activity. Consciousness. Personality. - M .: 1975.-S. 49.

3. Shadrikov V.D. Human abilities. - M., 1997.-C. 10-11.

4. Teplov B.M. Abilities and giftedness. - M., 1982. -C. 129-139.

5. A brief pedagogical dictionary of the propagandist / Ed. ed. M.I. Kondakova, A.S. Vishnyakova; 2nd ed., Ext. and improvements. -M., 1988.

6. Rubinstein S.L. Fundamentals of General Psychology. - SPb., 2002.-p. 154.

7. Druzhinin V.N. Psychology of general abilities. - SPb., 2002 .-- S. 226-288.

8. Krutetskiy V.A. Problems of formation and development of abilities // Psychology Issues. -1972. - No. 2.

9. Winter I.A. Educational Psychology: Textbook for universities. Ed. 2nd. -M., 2001. -C. 247.

10. Vidineev N.V. The nature of human intellectual abilities. -M., 1997. -C. 6.

11. Cold M.A. Psychology of intelligence. Paradoxes of research. -Tomsk-Moscow, 1997 .-- S. 139-149.

12. Berulava G.A. Psychodiagnostics of the mental development of students. Novosibirsk, 1990 .-- S. 161.

13. Gurevich K.M. Intelligence tests in psychology // Questions of psychology. -1980. - No. 2.

14. Zach A.Z. How to determine the level of development of the student's thinking. - M., 1982. —C. 47.

15. Zhilina A.I. Theory and practice of managing the training and career of educational leaders. - SPb., 2001. —C. 235.

КОР БО ЛЕКСИКА ДАР СИНФҲОИ ИБТИДОӢ

Аличон Каримжонов
номзоди илмҳои педагогӣ, дотсенти кафедраи “Таълими ибтидоӣ”
Донишгоҳи давлати педагогии шаҳри Чирчиқ вилояти Тошкент

АННАТАТСИЯ

Дар ҷумҳурии Ӯзбекистон ба ривоҷдиҳии забонҳои хориҷӣ яъне забони модарӣ хусусан ба омӯзиши хабони тоҷикӣ диққати ҷиддӣ дода истоааст. Бо ташаббуси президенти диёрамон дар мамлакат ба такмилили тарбия дар синфҳои ибтидоӣ, ки асоси пойдевори инкишофи илму фарҳанг мебошад диққати беандоза дода истодааст. Хусусан дар чумҳурӣ диққати ҷиддӣ додан ба забони бойтарини форсу тоҷик ва амали намудани забонҳо дар таълими мактабҳои олӣ моро водор месозад, ки ба омӯхтани тарзи ташкили таълиму тарбия ба забони точикӣ саҳмгузорӣ намоем.

Калимаҳои иқтибоси: калимаҳои сермаъно, синнонимҳо, калимаҳои муқобилмаъно, машқҳои грамматикӣ, имло, машқҳои лексикӣ, принсип, услуб, ифоданокии нутқ, хунук, сармо, сард, қаҳратун.

WORKING WITH VOCABULARY IN PRIMARY SCHOOLS

Alijon Karimjonov
Candidate of Pedagogical Sciences
Associate Professor of the Department of Primary Education
Chirchik State Pedagogical Institute of Tashkent region

ABSTRACT

In the Republic of Uzbekistan, special attention is paid to the development of foreign languages, especially the study of the Tajik language. At the initiative of the President of our country, the country pays great attention to improving the education in primary school, which is the basis for the development of science and culture. Particular attention in the country to the rich Persian and Tajik language and the implementation of languages in higher education urges us to contribute to the study of the organization of education in the Tajik language.

Keywords: polysemous words, synonyms, antonyms, grammar exercises, spelling, lexical exercises, principles, style, speech expression, cold, cool, sard, freezing.

МУҚАДДИМА

Дар таълими ибтидой пояи асосии ташаккули шахсият, таҳкурсии минбадаи омӯзгорӣ ва парвариш мебошад. Аз ин рӯ, ба муаллимон ва тарбиятгарони оянда донишҳои навтарини инкишофи нутқи даҳонӣ омӯзонидан лозим аст. Муаллими халқӣ шахси боэътимодест, ки ҷамият ба ӯ азизтарин ва пурқиматтарин зодаи худ-фарзанд, орзую умед ва ояндаи худро юовар карда месупорад. Барои он аз муаллимони синфҳои ибтидоӣ ин боварии ҷамиятро қонеъ гардонидан саҳми босазо бояд гузошт.

Чи тавре, ки мегӯянд:

Хишти аввал гар ниҳад меъмор кач,
То охир меравад он девор кач.

Дастури таълимии забони модарӣ дар синфҳои ибтидоӣи ба машғулиятҳои луғавӣ аҳамияти калон дода, дар баробари ин таъкид мекунад, ки хонанда бо маънои луғавии калимаҳо, калимаҳои сермаъно, синнонимҳо ва калимаҳои муқобилмаъно бataври амалӣ шинос карда шавад.

Ин аст, ки бо мақсади инкишофи нутқи кӯдакон дар қатори машқҳои грамматикӣ ва имлоӣ, машқҳои лексикӣ ҳам бояд ҷои намоёнро ишғол кунанд, чунки дар машғулотҳои грамматикӣ-имлоӣ мавқеи асосиро машққое ишғол мекунанд, ки онҳо ҳама тарафҳои забонро дар бар гиранд. Машқҳои лексикӣ бояд аз рӯи принсипи алоқаманди ба машғулиятҳои грамматикӣ ва имлой гузаронида шуда, барои бой намудани захираи луғавии хонандагон ёрӣ мерасонад.

Зарурати аз рӯзҳои аввали таълим гузаронидани машқҳои лексикӣ барои он ба миён меояд, ки нутқи кӯдакони синни хурди мактабӣ хеле камбисот буда, онҳо маънои бисьёр калимаҳоро пурра фаҳманд ҳам, аммо на ҳама вақт дуруст талаффӯз карда метавонанд , аксаран дар нутқашон ба хатоҳои лексикӣ-услубӣ роҳ медиҳанд ва ғайраҳо.

АДАБИЁТ ВА МЕТОДОЛОГИЯ

Мушоҳидаҳо нишон медиҳад, ки ин намуди хато дар нутқи талабагони синфҳои ибтидой хеле бисьёр во мехӯранд. Дар порчаи нисбатан хурди нутқи даҳонӣ ё хаттӣ кӯдак беихтиёр як калимаро паи ҳам чандин бор такрор мекунад: Бо падарам ба боғи ҳайвонот ***рафтем***. Ба он ҷо ба мошин савор шуда ***рафтем***. Тамошо карда, ба пеши паланг рафтем, ба пеши хирс ***рафтем***, ба пеши майиунҳо ***рафтем***.

Хурдсолон калимаҳои ***боз, хеле, акнун*** ва ғайраро дар иншоҳои худ ниҳоят бисьёр истифода мебаранд ва калимаҳои ***калон, зӯр, нағз, бал, гуфтам, рафтам, омадам*** ва амсоли инҳоро чӣ дар нутқи хаттӣ ва чӣ дар нутқи даҳониашон бемаврид зуд-зуд такрор мекунанд.

Чунин хатоҳои такрори калимаҳо сабабҳои гуногун доранд: захираи луғавии хонандагон камбағал буда, барои ифодаи фикр калимаҳои мувофиқ намеёбанд ва ба маъноҳои гуногуни онҳо сарфаҳм намераванд. Инчунин дар захираи луғавии хонандагон калимаҳои зарурӣ бошад ҳам, дар просесси нутқ ба хотири онҳо намеоянд, ки, албатта ин сабаб дорад. Психологҳо испот намудаанд, ки: “Агар барои ифодаи як предмет якчанд калима дошта бошад ҳам, шумо одат кардаед, ки ҳамон калимаи ҳозиракак гуфта ё навиштаатонро такрор кунед. Ин ҳолат барои он ба амал меояд, ки таъсири калимаи нав талаффӯзшуда афзалӣ дорад ва ин одат шудааст”.

Сабаби дигари дар нутқи хонандагон айнан такрор шудани калимаҳои якхела дар он аст, ки ҳангоми тартиб додани матн тамоми қувваташонро ба предмети нутқ равона намуда, ба ифоданокии нутқ ва интихоби калимаҳо эътибор намедиҳанд. Яъне барои дарккунии предмет ва ифодаи забонии он маҳорати дуруст, идора кардани қувваи тафаккур ҳоло пурра инкишоф наёфтааст. Аз ин рӯ, ҳангоми нутқ, ба майна фақат як предмет, яъне объекти мушоҳидашаванда: расм, ягон предмет ё матни хондашуда таъсир мерасонад.

Аксар вақт хонандагон хатоҳои дар нутқи даҳониашон содиршударо намешунаванд ва калимаҳои такрори дар матни тартибдодаашон чойдоштаро намебинанд.

Барои пешгири намудани чунин хатоҳои хонандагон аз бисьёр чорабиниҳои амалӣ бояд истифода бурд.

Аввал ба хонандагон фаҳмонидан лозим, ки нутқи дорои калимаҳои такрор нозеб ва камбағал буда, диққати шунавандаро ба худ ҷалб карда наметавонад. Барои ба ин мақсад ноил гаштан, пеш аз ҳама, ба хонандагон супоришҳои махсус додан лозим ва онҳоеро, ки аз такрори калимаҳои якхела худдорӣ мекунанд, таҳсил бояд кард. Масалан, муаллим метавонад мақсади худро ин тавр ифода кунад: “Нутқи Анвар аз калимаҳои такрор соқит буда ифоданок ва форам садо медиҳад”.

НАТИҶАҲО

Пеш аз тартиб додани матн, навиштани иншо ё нақли хаттӣ муаллим ба мақсади пешгирӣ кардани хатоҳои хонандагон бо ҳамроҳии онҳо калима ва ибораҳоро, ки дар тартиб додани матн зарур хоҳад шуд, ба хотир меоранд. Ин

тайёрии пешакӣ ба хонандагон имконият медиҳад, ки аз хатоҳои такрори калима то дараҷае даст кашанд.

Аз тарафи дигар, ба он мувофақ шудан лозим аст, ки шогирдон матни худашон тартибдодаро хонда, нутқи худашонро гӯш карда метавонистагӣ шаванд. Барои ҳамин ҳам муаллим ба аҳли синф ҳангоми таҳлил вазифа месупорад, ки аз иншо ё нақли хаттӣ калимаҳои такроршударо ёбанд, ба ҷои онҳо калимаҳоеро гузоранд, ки аз ҷиҳати маъно ба ҳам наздик бошанд. Танҳо дар ин ҳолат матн объекти асосӣ гардида, диққати талаба ба шакли ифода равона карда мешавад. Чунончи, чумлаҳои зеринро мисол овардан мумкин аст.

1. Падарам шабҳо ба мо ***нақлҳои аҷоиб*** нақл мекарданд.

2. Рӯбоҳи ҳилагар хост ба болои мурғ ***парад,*** вале мурғ хавферо ҳис карда ***парида*** рафт.

3. Ману Ҳошим алаф медаравидем, ки аз байни алфҳо бедонае ***парида*** рафт.

4. Харгӯш дид, ки рӯбоҳ ***боз омада истода*** аз қафояш ***боз*** гург омада истодааст.

Ба ғайр аз хатоҳои такрори калима дар нутқи хатии талабагони синни хурди мактабӣ, аз ҷумла дар синфи Ш, инчунин хатоҳои лексикӣ-услубӣ низ мушоҳида карда мешаванд ва он бояд дар маркази диққати муаллим бошад.

Бояд қайд кард, ки воситаҳои (калимаҳои) дар забон мавҷудбуда ба ду тақсим мешавад: яъне умумӣ ва барои ҳама ҳатмист, дигаре муродиф (синоним) ва шаклҳои гуногун дошта, ба нотиқ ё хатнавис имконият медиҳад, ки аз воситаҳои гуногуни ифода истифода нимояд, мавзӯъ, шароит, характери (сӯҳбат, мактуб, маърӯза ва ғайра) нутқро ба инобат гирад. Масалан, агар барои ифодаи сиёҳ як калима мавчуд бошад, барои ифодаи ранги сурх якчанд калима: сурх, авлонӣ, ҷигарӣ хизмат мекунанд.

Мушоҳидаҳо ба се гурӯҳ ҷудо кардани хатоҳои услубӣ-лексикии хонандагонро талқин менамояд.

1. Шогирдон ҳангоми тасвири лирикии фаслҳои сол калимаҳои мувофиқ ёфта наметавонанд.

2. Ибораҳои фразеологиро нодуруст истифода мебаранд, дар навиштани иншоҳои тасвирӣ “Таътили тобистонаро чӣ хел гузаронидам”, “Воқеаи аҷоиб,” “Рӯзи ид,” “Дар маракаи чӯпонҳо” ва ғайра, калимаҳои шевагиро кор мефармоянд.

3. Ҳангоми дар мавзӯҳои таърихӣ ва табиатшиносӣ иншо ё нақли хаттӣ навиштан аз сабаби надонистани предмете, ки сухан дар бораи он меравад, хонандагон ба хатоҳои лексикӣ роҳ медиҳанд, яъне калимаҳоро ба маънри худашон кор фармуда наметавонанд.

МУҲОКИМА

Чунин хатоҳо бештар ба хонандагони синни хурди мактабӣ хос аст, бинобар ин муаллим бояд ба бачагон на ҳама вақт ҷоиз будани элементи услуби гуфтугӯиро фаҳмонад.

Масалан, дар сӯҳбат бо рафиқ калимаҳои ***ошном, ҷӯрам, воя, муаллимая, бачо кардам*** ва монанди инҳоро истеъмол кардан хато бошанд, пас онҳоро дар нутқи хаттӣ (иншо) истифод бурдан низ ҷоиз нест.

Ман бо ***ҷӯрам*** дарс тайёр мекунам, Дар телевизор ***муаллимая*** дидам. Байракро ба зери санги сурх ***бачо*** кардам. Дар ин ҷумлаҳо калимаҳои гуфтугӯиро ба вариантҳои китобиашон бояд иваз кард. Баръакс, дар он ҷое, ки калимаҳои гуфтугӯй барои кушодани характери персонажҳо заруранд, шогирдон калимаҳои китобатиро кор меформоянд. Ғайр аз ин дар нутқи хонандагони синни хурди мактабй элементҳои лаҳҷа ва шева бисьёр мушоҳида карда мешавад.

Дар адабиёти бадей истифодаи лаҳҷа ва шева ҳаргиз чунин маъно надорад, ки ин гуна калима ва ибораҳо ба элементи забони адабй дохил карда шудаанд. Бар хилофи забони адабй забони асарҳои бадей имконият дорад, ки ба мақсадҳои бадеӣ-тасвирӣ аз шева ва баъзан, ҳатто, аз лаҳҷа ҳам истифода барад: “Биниат бутун-мӣ?—пиқир-пиқир хандид касе аз поён-намедонам, ҳанӯз қапида надидем: -бо ханда ҷавоб дод дигаре аз поёнтари ӯ.” (Р.Ҷалил).

Инчунин дар матн дида натавонистани фарқи тобиши мазмуни байни синнонимҳо низ ба хатои хонандагон сабаб мешавад. Масалан, “Дараҷаи бемор торафт баланд мешуд. Акнун оби дарьёи Зарафшон сафед буд.” Пахтаҳо чаман барин кушода буданд. Ба ҷои дарача-ҳарорат, сафед-соф, зулол, кушода-шукуфта кор фармуда мешуданд, ҷумлаҳо суфта мебаромаданд.

Чи тавре, ки дар боло ишора кардем, хатоҳои лексикӣ бо сабаби надонистани предмет ва ҳодисаҳое, ки сухан дар бораи онҳо меравад низ ба амал меояд. Табиист, ки чунин хатоҳо дар иншоҳои озод бештар рӯй медиҳанд. Бача мехоҳад, ки дар иншояш дар бораи предмет ва ё ҳодисае маълумот диҳад, вале предмет ва ҳодисаро ба худ пурра тасаввур карда наметавонад.

Хонанда Ф. (синфи Ш) навиштааст. “Чархи машина шикаста гӯё ба замин ғутида буд” ба ҷои дами камера баромад. Хонанда М. Бошад чунин мепиндорад, ки кӯҳро фақат бомба метарконад. “Аз тарқиши бомба кӯҳ,” талқон-талқон шуда, дар як мичча задан пеши роҳи дарьёро гирифт (калимаҳои бомба ва роҳ ба мантиқ мувофиқ нестанд).

Бинобар дар баробари машғулотҳои грамматикӣ-имлоӣ мунтазам гузаронидани машқҳои лексикӣ имконият медиҳад, ки нутқи шогирдон ҳаматарафа инкишоф дода шаванд. Албатта, дар айни замон муваффақияти ин кор бештар ба ташаббус ва маҳорати худи муаллим вобаста аст, чунки барои ба

таври бояду шояд гузаронидани машқҳои лексикӣ дар китобҳои дарсӣ ҳанӯз материалҳои зарурӣ тавсия карда нашудаанд.

Вале норасоии китобҳои дарсӣ ба забони модарии тоҷикӣ набояд садди роҳи муаллим гардад, чунки дар ҳамаи машқҳои китобҳои дарсии номбурда калимаҳое ёфт мешаванд, ки ба худ синоним талаб мекунанд, ба маъноҳои гуногун кор фармуда мешаванд ва ғайра. Пас машғулиятҳои гамматикӣ имлоиро бо машқҳои лексикӣ алоқамандона гузарондан то андозае ба худи муаллим вобаста аст.

Дар силсилаи корҳои луғавӣ машқҳои синонимӣ бояд ҷои намоёнро ишғол кунанд, зеро то хонандагон воситаҳои синонимии забонро аниқ надонанд, боигариҳои лексикии онро азхуд карда наметавонанд. Ба ин маънӣ, кор бо синонимҳо бояд дар мактаб қисми таркибии омӯзиши забони модарӣ гардад.

Чӣ тавре ки яке аз олимони намоёни забоншинос А.Н.Гвоздев мегӯяд, “нишондиҳандаи муҳими малакаи услубӣ- ин маҳорати аз ҳам фарқ кардани синонимҳо, аз онҳо нисбатан ҷоиз ва аниқашонро интихоб карда тавонистан мебошад.” Моҳирона истифода кардани синонимҳо ба нутқ садосату фасоҳат мебошад.

Аз ин рӯ, хонандагони синфҳои ибтидоиро ба синонимҳо ба таври назариявӣ не, балки амалан шинос кардан лозим, яъне бояд онҳо аз матнҳо калимаҳои синонимиро ёфта, мазмунашонро муқоиса кунанд, ба калимаҳои додашуда синоним ёбанд, онҳоро дар нутқашон мустақилона истифода бурда тавонанд.

Агар хонандагон хосиятҳои услубӣ ва тобишҳои фарққунандаи маъноии синонимҳоро дананд, онҳоро чӣ дар нутқи даҳонӣ ва чӣ дар нутқи хаттии худ дуруст истифода бурда метавонанд. Бинобар ин дар просесси кор бо машқҳои синонимӣ танҳо ба он маҳдуд шудан лозим нест, ки калимаҳои синонимӣ аз матн ҷудо карда шаванд, ё ба калимаи додашуда синоним ёфта шавад. Ин танҳо як ҷиҳати масъала аст. Ба он бояд муваффақ шуд, ки шогирдон аз ҳамдигар фарқ доштани синонимҳо: дар базе мавридҳо ба ҷои якдигар омада натавонистани онҳо, ҳангоми сермаъноии калима тамоман фарқ доштани синонимҳоро фаҳманд. Масалан, калимаҳои ***хунук, сармо, сард, қаҳратун*** на танҳо наздикмаъноянд, балки аз ҳамдигар бо табиши маъноии худ фарқ ҳам доранд: хунук – “0” дарача, сармо – хуноки сахт, қаҳратун – хуноки сахттар. Ё ки калимаҳои руд, дарьё, наҳр ва ғайра, гарчанде як мафҳумро ифода кунанд ҳам, на ҳама вақт ҷои якдигарро иваз карда метавонанд.

ХУЛОСА

Маҳз ҳамин хусусиятҳои синонимҳо агар ба хонандагон ошкор карда шавад, онҳо бевосита он калимаҳоро интихоб карда, бо ёрии онҳо фикр ё ҳиссиёти худро нисбатан аниқ ифода карда метавонанд.

Агар калима сермаъно бошад, пас калимаҳои ба маъноҳои гуногуни синоним шудаи вай ба ҳамдигар синоним намешаванд. Масалан, ***шамоли хунук, афти хунук, гапи хунук.*** Ба хунукӣ аввал сард, ба хунукӣ дуюм номувофиқ аст, ба хунукӣ сеюм нохӯш, синоним мешаванд, вале онҳо ба ҳамдигар муносибати синонимӣ надоранд ва ҳангоми гузаронидани машқҳои синонимӣ муаллим вазифадор аст, ки хусусиятҳои ин калимаҳоро ба назар гирад.

Шартҳои дигари зарурӣ ҳангоми ташкилу гузаронидани кор бо синонимҳо дар синфҳои ибтидоӣ аз инҳо иборатанд:

1. Машқҳои синонимӣ мунтазам аз рӯи план гузаронида шаванд:

2. Дар лаҳзаҳои кори амалӣ ва мустаҳкамкунии дарс бояд синоними якчанд калимаҳо ба хонандагон фаҳмонда шавад. (3-6 дақиқа). Ба мақсади ба муаллимони синфҳои ибтидоӣ ёрӣ расондан луғати синонимҳоро (тахминан) дар синфҳои ибтидоӣ мисол меоварем.

АДАБИЁТҲОИ ИСТИФОДАШУДА

1. Мирзиёев Ш.М. Буюк келажагимизни мард ва олижаноб ҳалқимиз билан бирга қурамиз. Тошкент, “Ўзбекистон”, 2017й.
2. Каримжонов А. Педагогик тизимни бошқариш асослари. Тошкент, Ўқитувчи, 2008.
3. Каримжонов А. Таълим тизимини бошқариш асослари. Тошкент, Ўқитувчи, 2012
4. Каримжонов А. Пути самообразовани учителей в современный этапе. Тошкент. 1999 й.
5. Мачмуи мақолаҳо. Фаолонидани просесси таълим ва тарбия дар синфҳо ибтидой. Душанбе. 1998.с.
6. Таваккал Чориев. Китоби дарсӣ. Забони модарӣ (синфҳои 1-П-Ш). Тошкент. 2012, 2016.

REFERENCES

1. Мирзиёев Ш.М. Буюк келажагимизни мард ва олижаноб ҳалқимиз билан бирга қурамиз. Тошкент, “Ўзбекистон”, 2017й.
2. Каримжонов А. Педагогик тизимни бошқариш асослари. Тошкент, Ўқитувчи, 2008.

3. Каримжонов А. Таълим тизимини бошқариш асослари. Тошкент, Ўқитувчи, 2012
4. Каримжонов А. Пути самообразовани учителей в современный этапе. Тошкент. 1999 й.
5. Мачмуи мақолаҳо. Фаолонидани просесси таълим ва тарбия дар синфҳо ибтидой. Душанбе. 1998.с.
6. Таваккал Чориев. Китоби дарсӣ. Забони модарӣ (синфҳои 1-П-Ш). Тошкент. 2012, 2016.

ОРОЛ БЎЙИ ҲУДУДЛАРИ ЎСИМЛИК ҚОПЛАМИНИНГ ҚИСҚАЧА ТАВСИФИ

Бахтиёр Рамазонович Рамазонов
Тошкент вилояти Чирчиқ давлат педагогика институти
E-mail: ramazonov_74@mail.ru

АННОТАЦИЯ

Ушбу мақолада Орол бўйи ҳудудларида тарқалган ўсимликларнинг, саҳроланиш, деградация жараёнлари, сув ресурсларининг кескин камайганлиги натижасида, бу ҳудудларда тарқалган ўсимлик қопламининг муттасил йўқолиб бораётганлиги, биологик хилма-хилликнинг камайиб бораётганлиги тўғрисида фикр юритилади. Шу билан бирга, Амударёнинг дельта қисми ҳудудларида ўсимликларнинг сув-ботқоқ тўқай, галофит, саҳро ёки чўл туркумлари тўғрисида, айниқса юқори намланиш зоналарида учрайдиган сув-ботқоқ ўсимликлари Typha – рогоза, Phragmites australis – тростник, Ceattophyllum – роголистник формацияси ўсимликлари, сув-ботқоқли ерлар майдонининг жадал қисқариши оқибатида ўсимликларнинг турли-туман хиллари, шу билан бирга тарқалиш майдонлари масштаби ҳам алмашганлиги, Орол бўйи ҳудудларидаги кўллар ва даврий равишда сув босиладиган зоналарда энг кўп тарқалаган ўсимликлар – бу қамиш (тростник) формацияси туркуми тўғрисида фикр юритилади.

Калит сўзлар: Орол бўйи, саҳроланиш, деградация, ўсимликлар қоплами, Амударёнинг дельтаси, ботқоқ тўқай, галофит, ландшафт, биологик хилма-хиллик.

BRIEF DESCRIPTION OF THE PLANT COVERAGE OF THE ARAL SEA AREA

Bakhtiyor Ramazonovich Ramazonov
Chirchik State Pedagogical Institute of Tashkent region
E-mail: ramazonov_74@mail.ru

ABSTRACT

This article discusses the steady decline in vegetation cover and biodiversity in the Aral Sea region as a result of declining vegetation, desertification, degradation processes, and a sharp decline in water resources. However, in the delta part of the

Amu Darya, the wetland plants Typha - rogoza, Phragmites australis - cane, Ceattophyllum - rogolistnik formation plants, wetland soils are found in the wetland tugai, halophyte, desert or desert groups of plants, especially in high humidity zones. Due to the rapid reduction of the area, the diversity of plants, as well as the change in the scale of distribution areas, the most common vegetation in lakes and periodically flooded areas in the Aral Sea region - is a series of reed formations.

Keywords: Aral Sea, desertification, degradation, vegetation, delta of Amudarya, swamp, halophyte, landscape, biodiversity.

КИРИШ

Орол бўйи ҳудудлари ўзига хос бўлган ўсимликлар қопламига эга бўлиб, бу ҳудудларининг ландшафт структураси етарлича турли–тумандир. Бу ерда ўсимликларнинг 51 турдаги хиллари ажратилган ва хариталаштирилган ҳамда классификацион схема асосида турли тур, тип ва гуруҳларга бирлаштирилган. Фақат шимолий-ғарбий Қизилқум ўсимликлар қопламида 322 тур ва оилага мансуб 830 дан ортиқ ёввойи ҳолда ўсадиган ўсимликлар аниқланган. Улар орасида бир йиллик ўтлар барча ўсимлик турларига нисбатан 47% ни, кўп йиллик ўтлар 38 % ни, дарахт-буталар 11% ни ҳамда ярим буталар 4% ни ташкил этади.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОДОЛОГИЯ

Амударёнинг дельта қисми ҳудудларида ўсимликларнинг сув-ботқоқ тўқай, галофит, саҳро ёки чўл туркумларини ажратиш мумкин. Айниқса юқори намланиш зоналарида учрайдиган сув-ботқоқ ўсимликлари Typha – рогоза, Phragmites australis – тростник, Ceattophyllum – роголистник формацияси ўсимликлари учрайди. Сув-ботқоқли ерлар майдонининг жадал қисқариши оқибатида ўсимликларнинг турли-туман хиллари, шу билан бирга тарқалиш майдонлари масштаби ҳам алмашган. Орол бўйи ҳудудларидаги кўллар ва даврий равишда сув босиладиган зоналарда энг кўп тарқалаган ўсимликлар – бу қамиш (тростник) формацияси туркуми ҳисобланади. 1960 йиллардан бошлаб Орол бўйи ҳудудларида саҳроланиш ва чўлланиш жараёнларининг турли хусусиятларини ўрганишга доир илмий тадқиқотлар – географлар, Н.Т.Кузнецов; Н.М.Богданова; А.С.Кесь; А.А Рафиков ва ботаниклар - А.Б.Бахиев, С.К.Кабулов ва бошқалар томонидан ўрганилган. Қорақалпоғистон республикаси ҳудудларида тарқалган ўсимликлар, тупроқлар ва уларнинг генезиси, асосий хосса ва хусусиятлари, антропоген омиллар таъсиридаги эволюцияси ҳамда характери Н.В.Кимберг томонидан ўрганилган. Орол бўйи ҳудудларининг ўсимлик ва тупроқ қоплами ва тупроқ хоссаларининг

саҳроланиш таъсирида ўзгариши, биохилма-хилликни асраб қолиш, тупроқларнинг механик таркиби, агрокимёвий хусусиятлари, ҳаракатчан фосфор ва калий, ер ости сувларининг чуқурлиги, минераллашганлик даражаси ҳамда шўрланиш даражаси ва типини ўрганиш ҳисобланади.

НАТИЖАЛАР

1960-70 йилларда Амударё дельтаси ва Орол денгизи атрофидаги кўллар ва ботқоқликларда тарқалган қамишзорларнинг умумий майдони 500 минг/га ни ташкил этган. Ҳозирги космик суратлар маълумотлар таҳлилига кўра, қамишзорлар майдони 70 минг/га ни ташкил этади. Кейинги 20-30 йил ичида суғориладиган ерлар зонасида қамишзорлар майдони кескин қисқариб, тупроқ устки қопламининг очилиб қолиши, саҳроланиш жараёнининг кучайишига олиб келган.

Тўқайзорлардаги доимий ва асосий ёғоч ўсимликлари Туранғил–Populus arainal, Лох-Elcacagnus tureosnica ҳисобланади. Жунғор иваси-Solis songaria ва Solis Wilhelmsiana-Вильгельма турлари бугунги кунга келиб жуда кам қолган. Ҳозирги вақтда “Туранғил” формациясига мансуб ўсимликлар “Бадай-Тўқай” ва “Нуримтубек” яхши ҳолатда сақланиб қолган. Амударёнинг ҳар иккала қирғоғидаги ва Қозоқдарёнинг ҳаракатдаги оқими атрофларида, Мошянкўл бўйларида ҳамда Мўйноқ канали атрофларида Туранғил формацияси кенг тарқалган. Дельтанинг бошқа қисмларида бу формация кескин камайиб кетган.

Тадқиқот натижаларининг илмий ва амалий аҳамияти қуйидагилардан иборт: тадқиқот натижаларининг илмий аҳамияти саҳроланиш жараёнларини олдини олишга қаратилган чора-тадбирлар мажмуини ишлаб чиқиш, йўқолиб бораётган ўсимлик қоплпмини сақлаб қолиш, уларни асраб-авайлаш, деградация ва саҳроланиш жараёнлари таъсирида Орол денгизи бўйларида тупроқ пайдо бўлиш жараёнлари ва хоссаларининг ўзгариши бу тупроқлардан тўғри фойдаланиш тадбирларини ишлаб чиқиш имконини беради. Тадқиқот натижаларининг амалий аҳамияти Орол бўйи ҳудудлари суғориладиган зонасида қишлоқ хўжалиги экинларини жойлаштириш, олинган таҳлилий натижаларнинг амалиётга жорий қилиниши, кейинги йилларда иқлимнинг ўзгариши, ерларнинг шўрланишига, унумдорлигига ва пировардида қишлоқ хўжалик экинлари ҳосилдорлигининг пасайишига олиб келганлигидан келиб чиққан ҳолда фермер хўжаликларига тавсиялар берилади. Гидроморф режимдаги тупроқлар ярим гидроморф ва автоморф режимга ўтиши, уларда шўрланиш, деградация, дегумификация жараёнлари, озиқа моддалари миқдорининг кескин камайиши

содир бўлаётганлиги ерлардан қишлоқ хўжалиги мақсадларида фойдаланишда илмий асос бўлиб хизмат қилади.

ХУЛОСА

1960-1968 йиллар мобайнида дельта ҳудудида ўзига хос микроиқлим яратувчи ва эрозион, дефляцион ва рельеф бузилишларига ва бошқа жараёнларга қарши курашиш функцияларга эга бўлган тўқай ўрмонзорлари майдонлари 300 минг гектарни ташкил этган. Бироқ дельта ҳудудидаги катта майдонларни қуриши натижасида уларнинг майдони кескин камайган. Қорақалпоғистон Республикаси суғориладиган ерларида маданий ўсимликлардан ташқари флора қуйидаги келтирилган экологик гуруҳлардан иборат:

1. Сувсевар, чучук сувлар формациясининг энг ёш гуруҳи – бу гуруҳ қамиш ва қиёқ ўтлар гуруҳидан ташкил топган бўлиб, улар грунт сувлари сатҳи ер юзасига яқин жойлашган ҳудудларда ўсади.

2. Асосан кучсиз минераллашган грунт сувларидаги шўрланган тупроқ-грунтларда тарқалган дарахт-бута ва шўрсевар ўсимликлар-гребенщик, туранғил, жийда, кареления, вейник, свинорой, баъзан қиммат тола берувчи кандирь тўқай формацияси гуруҳи учрайди. Бундай ўсимликлар қоплами остида ўтлоқи-тўқай тупроқларнинг нисбатан юқори айирмалари шаклланган.

3. Асосан юқори даражада минераллашган грунт сувларидаги кучли шўрланган тупроқларда яхши ривожланган ва ўзининг ассимляция органларида катта миқдордаги сувда осон эрувчи тузларни тўплаш қобилиятига эга бўлган ўсимликлар – шўрсевар семиз ўт – суккулетли галофитлар гуруҳи. Бу гуруҳ ўсимликларнинг “куллилиги” (зольность) қуруқ массага нисбатан 46% гача бўлган миқдорларда кузатилади ҳамда хлор иони кўрсаткичлари анча юқори бўлади. Бу гуруҳга – семиз солянка, тукли солянка, солянка-колосник каспийский ўсимликлари киради.

4. Ўтлоқ-ажриқлар ёки илдиз пояли ўтлар гуруҳи – бу гуруҳ лойли ўтлоқ тупроқларда тарқалган ва мустаҳкам чим қатламини ташкил этувчи ўсимликлар формациясидан иборат бўлиб, асосий намоёндаси – шўр ажриқ ҳисобланади. Грунт сувлари жуда яқин жойлашган ва серсув ерларда солерос, сарсан, поташник, сведа ва бошқа ўсимликлар етакчи ўринни эгаллаган.

5. Суккулет бўлмаган галофитлар гуруҳи – бу гуруҳ ўсимликлари семиз ўт, солянкаларга қараганда ўзининг массасида тузларни кам миқдорда ушлайдиган ўсимликлар гуруҳидан иборат бўлиб, кам минераллашган грунт сувлари шароитидаги кучсиз намланган муҳитда ривожланган.

6. Бегона ўтлар гуруҳи – кучсиз намланган, кучсиз ва ўртача даражада шўрланган ёки қўриқ, партов-бўз ва ташландиқ ерларда ўсадиган янтоқ, вьюнок, просянкалар ривожланган.

7. Сийрак ўсимликлар қопламини ташкил этувчи ва тубан ўсимликлар гуруҳи – кўк яшил сув ўтлари, диатомлар ва яшил ўтлар қуруқ тақирлар ва тақирли ерларда кенг тарқалган.

Саҳроланиш жараёни таъсирида йўқолиб кетган ўсимликлар формациясини қайта тиклаш, биохилма-хилликни кўпайтириб бориш долзарб аҳамият касб этади.

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Б.Р.Рамазонов Растительный мир осущенного дна Аральского моря Современное экологическое состояние природной среды и научно-практические аспекты рационального природопользования. III Международная научно-практическая Интернет-конференция / Составление Н.А. Щербакова / ФГБНУ «Прикаспийский научно-исследовательский институт аридного земледелия» с. Соленое Займище.2018. С. 716-719.
2. Рамазонов Б.Р. Исмонов А.Ж. Природные условия почвообразования и повышение продуктивности почв приаралья (на примере кунградского района) Фундаментальные и прикладные исследования: от теории к практике: материалы II международной научно-практической конференции, приуроченной/Т.4.-Воронеж, 2018.–С. 235-240.
3. Рамазонов Б.Р., Кузиев Р.К., Абдурахмонов Н.Ю., Ахмедов А.У. Автоморфные почвы приаралья на стадии опустынивания правление земельными ресурсами и их оценка новые подходы и инновационные решения. Материалы российско-узбекской научно-практической конференции, посвященной 100 летию Национального университета Узбекистана имени Мирзо Улугбека Москва-Ташкент. С. 472-477.
4. Ramazonov B.R., Kuziev R. Evolution of soils of the aral sea area under the influence of anthropogenic desertification european science review № 1-2 2018 January-February pp. 24-28.
5. Ramazonov B.R., Kuziev R.K. Soils of the dried part of the aral sea and problems of desertification International Journal of Psychosocial Rehabilitation, Vol.24, Issue 04 2020 ISSN: 1475-7192. A web based peer reviewed publication for mental health practitioners, consumers & applied researchers. www.psychosocial.com Hampstead Psychological Associates Road, London NW1 7 JA United Kingdom. Page 4134-4146.

6. Ramazonov B.R., Mutalov K.A., Fayziev V.B.,Koraev S.B. Morphogenetic characteristics and biological activity of takyr and meadow soils of the republic of Karakalpakstan (On the example of soils of Chimbay district). Journal of Critical Reviews Taiwan. ISSN-2394-5125 Vol 7, Issue 5, 2020. Page 242-249.
7. Ramazonov Baxtiyor Ramazonovich Soil cover of the Aral sea region and change of soil properties under the influence of desertification (on the example of soils of Karakalpakstan region) Journal of Advanced Research in dynamical and Control Systems (JARDCS) Engineering Q3 SJR 2019 67321 Mackay Street, Deerfield Beach Kanzas City USA. P. 620-631.
8. Рамазонов Б.Р. Некоторые вопросы предотвращения отрицательных последствий опустынивания II-я Международно научно-практическая конференция «Современное экологическое состояние природной среды и научно-практические аспекты рационального природопользования» Посвящается году экологии в России. - Москва, 2017.-С. 117- 120.
9. Рамазонов Б.Р. Краткая характеристика почвенного покрова Приаралья (на примере Каракалпакстана). Современное экологическое состояние природной среды и научно-практические аспекты рационального природопользования II-я Международно научно-практическая конференция «Современное экологическое состояние природной среды и научно-практические аспекты рационального природопользования» Посвящается году экологии в России.-Москва, С. 1054-1056.
10. Рамазонов Б.Р. Кузиев Р.К., Файзиев В.Б. Природные условия и эволюция почв Каракалпакстана (на примере почв Чимбайского района Труды Международной научно-практической конференции «V Оразовские чтения: Вклад тюркской цивилизации в развитие науки и образования». С. 476-480.
11. Рамазонов Б.Р., Муталов К.А., Зокиров Д.У. Изучение растительности пустынь на уроках ботаники Труды Международной научно-практической конференции «V Оразовские чтения: Вклад тюркской цивилизации в развитие науки и образования». С.458-462.
12. Кузиев Р.К., Рамазонов Б.Р. Состояние земельных ресурсов низовьев Амударьи и меры по их рациональному использования Тезисы докладов VII съезда Общества почвоведов им.В.В.Докучаева.-Москва - Белгород, 2016.-С. 388-389.

REFERENCES

1. Б.Р.Рамазонов Растительный мир осущенного дна Аральского моря Современное экологическое состояние природной среды и научно-практические аспекты рационального природопользования. III Международная научно-практическая Интернет-конференция / Составление

Н.А. Щербакова / ФГБНУ «Прикаспийский научно-исследовательский институт аридного земледелия» с. Соленое Займище.2018. С. 716-719.

2. Рамазонов Б.Р. Исмонов А.Ж. Природные условия почвообразования и повышение продуктивности почв приаралья (на примере кунградского района) Фундаментальные и прикладные исследования: от теории к практике: материалы II международной научно-практической конференции, приуроченной/Т.4.-Воронеж, 2018.–С. 235-240.
3. Рамазонов Б.Р., Кузиев Р.К., Абдурахмонов Н.Ю., Ахмедов А.У. Автоморфные почвы приаралья на стадии опустынивания правление земельными ресурсами и их оценка новые подходы и инновационные решения. Материалы российско-узбекской научно-практической конференции, посвященной 100 летию Национального университета Узбекистана имени Мирзо Улугбека Москва-Ташкент. С. 472-477.
4. Ramazonov B.R., Kuziev R. Evolution of soils of the aral sea area under the influence of anthropogenic desertification european science review № 1-2 2018 January-February pp. 24-28.
5. Ramazonov B.R., Kuziev R.K. Soils of the dried part of the aral sea and problems of desertification International Journal of Psychosocial Rehabilitation, Vol.24, Issue 04 2020 ISSN: 1475-7192. A web based peer reviewed publication for mental health practitioners, consumers & applied researchers. www.psychosocial.com Hampstead Psychological Associates Road, London NW1 7 JA United Kingdom. Page 4134-4146.
6. Ramazonov B.R., Mutalov K.A., Fayziev V.B.,Koraev S.B. Morphogenetic characteristics and biological activity of takyr and meadow soils of the republic of Karakalpakstan (On the example of soils of Chimbay district). Journal of Critical Reviews Taiwan. ISSN-2394-5125 Vol 7, Issue 5, 2020. Page 242-249.
7. Ramazonov Baxtiyor Ramazonovich Soil cover of the Aral sea region and change of soil properties under the influence of desertification (on the example of soils of Karakalpakstan region) Journal of Advanced Research in dynamical and Control Systems (JARDCS) Engineering Q3 SJR 2019 67321 Mackay Street, Deerfield Beach Kanzas City USA. P. 620-631.
8. Рамазонов Б.Р. Некоторые вопросы предотвращения отрицательных последствий опустынивания II-я Международно научно-практическая конференция «Современное экологическое состояние природной среды и научно-практические аспекты рационального природопользования» Посвящается году экологии в России. - Москва, 2017.-С. 117- 120.
9. Рамазонов Б.Р. Краткая характеристика почвенного покрова Приаралья (на примере Каракалпакстана). Современное экологическое состояние природной среды и научно-практические аспекты рационального природопользования II-

я Международно научно-практическая конференция «Современное экологическое состояние природной среды и научно-практические аспекты рационального природопользования» Посвящается году экологии в России.-Москва, С. 1054-1056.

10. Рамазонов Б.Р. Кузиев Р.К., Файзиев В.Б. Природные условия и эволюция почв Каракалпакстана (на примере почв Чимбайского района Труды Международной научно-практической конференции «V Оразовские чтения: Вклад тюркской цивилизации в развитие науки и образования». С. 476-480.
11. Рамазонов Б.Р., Муталов К.А., Зокиров Д.У. Изучение растительности пустынь на уроках ботаники Труды Международной научно-практической конференции «V Оразовские чтения: Вклад тюркской цивилизации в развитие науки и образования». С.458-462.
12. Кузиев Р.К., Рамазонов Б.Р. Состояние земельных ресурсов низовьев Амударьи и меры по их рациональному использования Тезисы докладов VII съезда Общества почвоведов им.В.В.Докучаева.-Москва - Белгород, 2016.-С. 388-389.

АСОСИЙ ЭКИН СИФАТИДА ЭКИЛГАН АЙРИМ МАҲАЛЛИЙ ВА ХОРИЖИЙ СОЯ НАВЛАРИНИНГ ҲОСИЛДОРЛИК КЎРСАТКИЧЛАРИ

М. А. Холиқова
ТВЧДПИ
holiqova19811@mail.ru

Ҳ. Х. Матниязова
Генетика ва ўсимликлар экспериментал биологияси институти, ТВЧДПИ
matniyazova@mail.ru

АННОТАЦИЯ

Ушбу мақолада Самарқанд вилоятида асосий экин сифатида экилган соя навларининг муҳим морфохўжалик белгиларидан бири бўлган битта ўсимликдаги ҳосилдорлик кўрсаткичи ўрганилди. Олинган маълумотларга кўра хорижий навларда Қозоғистон навларидан Нена нави, Россия навларидан Спарта нави ва маҳаллий навлардан Орзу навида дуккаклаш ва 1000 та дон оғирлиги бўйича юқори кўрсаткич қайд этилди.

Калит сўзлар: соя, асосий экин, хўжалик, дуккак

FERTILITY INDICATORS OF SOME LOCAL AND FOREIGN SOY VARIETIES PLANTED AS MAIN CROPS

M. Kholiqova
Teacher of CSPI

H. X. Matniyazova
Institute of Genetics and Experimental Biology of Plants

ABSTRACT

In this article, the yield index of a single plant, which is one of the important morphological features of soybean varieties planted as the main crop in Samarkand region, was studied. According to the data, foreign varieties have a high yield of Nena from Kazakhstan, Sparta from Russia and Orzu from local varieties.

Keywords: shade, main crop, farm, legume.

КИРИШ

Республикамизда бугунги кунда, дуккакли экинлар, жумладан, соянинг янги навларини яратиш, синаш ва муайян тупроқ-иқлим шароитига мослаштириш, серҳосил, сифатли, экологик тоза дон маҳсулоти етиштириш,

сақлаш ҳамда тупроқ унумдорлигини ошириш агротехнологияларини ишлаб чиқишга алоҳида эътибор қаратилмоқда (1). Жумладан, Ўзбекистон Республикасининг 2017–2021 йилларга мўлжалланган Ҳаракатлар стратегиясида «Қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришни изчил ривожлантириш, мамлакат озиқ-овқат хавфсизлигини янада мустаҳкамлаш, экологик тоза маҳсулотни ишлаб чиқаришни кенгайтириш, бўшаб қолган ерларга мойли экинларни жойлаштириш, қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариш соҳасига интенсив усулларни, энг аввало замонавий ресурс тежамкор агротехнологияларни жорий этиш» муҳим вазифалардан бири қилиб белгилаб берилган. Шундан келиб чиқиб, соя навларини мақбул экиш усуллари, меъёрлари ва суғориш тартибларини ўрганиш долзарб вазифалардан ҳисобланади (2).

Самарқанд вилоятидаги суғориладиган ерларда республикамиздаги кенг майдонларга энг кўп экилаётган навлар танлаб олиниб пуштага экиш йўли билан асосий экин сифатида хорижий ва маҳаллий соя навларининг 14 хил нави экилди (7).

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОДОЛОГИЯ

Тадқиқотларимиз 2019 йилда Самарқанд вилоятининг Пахтачи туманида олиб борилди.Тадқиқот манбаи сифатида маҳаллий ва хорижий соя навларида морфологик белгилардан ҳосилдорлик белгиси ўрганилди. Тадқиқот объекти сифатида Россия селекциясиниг Селекта-302, Селекта- 301, Селекта-201, Дуар, Чара, Арлетта, Спарта, Вилона, Амиго навлари ва Қозоғистон селекциясининг Нена ва Эврика – 357 навлари, маҳаллий навлардан Генетик-1, Сочилмас, Орзу навлари асосий экин сифатида 10 май куни экиб ўрганилди.

Соя ўсимлиги дуккакларининг шаклланишида ҳам навларининг биологик хусусиятлари, суғориш ва озиқлантириш тартиблари жуда катта аҳамиятга эга. Х.Атабаеванинг илмий тадқиқот натижаларини кўрсатишича, соя ўсимлигида гуллаш бошланишдан 10-15 кун ўтгач, поянинг пастки ярусларида дуккаклар ҳосил бўла бошлайди ва гуллаш ҳамда дуккакларнинг шаклланиши поянинг пастки қисмидан юқори қисмига қараб навбат билан вужудга келади. Вужудга келган тўлиқ дуккаклар ҳам секин-аста сарғайиб, пишиш фазасини ўтайди (4).

Кузатишлардан маълум бўлишича, соянинг эртапишар навларида бир дуккакнинг ривожланиши 14-17 кунни, ўрта пишар навларда 20-25 кунни, кечпишар навларида эса 25-30 кунни ташкил қилади. Дуккакнинг ривожланиш жараёни нав хусусиятлари, тупроқ ва иқлим шароитларига боғлиқдир (5).

НАТИЖАЛАР

Самарқанд вилояти тупроқ-иқлим шароитларида асосий экин тарзида экилган турли хорижий ва маҳаллий соя навларининг биоэкологик ва морфофизиологик хусусиятларидан ўсимликнинг дуккаклаш фазаси ўрганилганда қуйидагича кўрсаткичларга эга бўлинди.

Дуккаклаш белгиси буйича юқори кўрсаткичга (1-жадвал) хорижий Қозоғистон навларда Нена нави (мос равишда 58,20±10) , Россия навларида Спарта нави (мос равишда 59±8), маҳаллий навларда Орзу нави (мос равишда 82±7), энг паст кўрсаткич эса хорижий Қозоғистон навларда Эврика-357 нави (мос равишда 30,2±2) , Россия навларида Амиго нави (мос равишда 26,3±2) ва маҳаллий Генетик-1 навида (мос равишда 56,5±5) кузатилди. Орзу навида дуккакланишнинг яхши бўлишига сабаб бу навнинг Ўзбекистон иқлими шароитига мослиги ва тез пишарлиги билан боғлиқ.

Самарқанд вилоятида экилган хорижий ва маҳаллий соя навларинг дуккаклар сони, дона.

1-жадвал.

№	Навлар	$\bar{x}$	G	V
1	Нена	38,7±3	7,81	20,16
2	Эврика 357	30,2±2	6,45	21,33
3	Селекта 302	31±2	6,03	20
4	Селекта 301	33,6±4	12	36
5	Селекта 201	41,40±9	28,6	69
6	Спарта	59±8	23,7	40,1
7	Вилона	31,5±4	12	37,1
8	Дуар	33,40±2	6,47	19,36
9	Амиго	26,3±2	6,8	26
10	Чара	55±7	20	36,01
11	Арлетта	57,3±7	21	37
12	Орзу	82±7	23	28
13	Генетик-1	56,5±5	15,2	28
14	сочилмас	75,9±8	25,22	33,27

МУҲОКАМА

Дон оғирлиги белгиси бўйича юқори кўрсаткичга хорижий Қозоғистон навларда Нена нави (мос равишда 161,5±5) , Россия навларида Спарта нави (мос

равишда 167,9±5), маҳаллий навларда Генетик-1 (мос равишда 134,9±4), энг паст кўрсаткич эса хорижий навларида Вилона нави (мос равишда 93,4±1), ва маҳаллий Сочилмас навида (мос равишда 123±4) кузатилди. Генетик-1 навида дуккакланишнинг яхши бўлишига сабаб бу навнинг Ўзбекистон иқлими шароитига мослиги ва тез пишарлиги билан боғлиқ.

Самарқанд вилоятида экилган хорижий ва маҳаллий соя навларинг 1000 та дон оғирлиги кўрсаткичлари

2-жадвал

№	Соя навлари	1000 та дон оғирлиги
1	Эврика-357	128,2±4
2	Селекта -302	142,5±8
3	Селекта -301	121,1±4
4	Нена	161,5±5
5	Селекта -201	125,6±6
6	Спарта	167,9±5
7	Вилона	93,4±1
8	Дуар	100,5±5
9	Амиго	132,2±5
10	Чара	124,9±7
11	Арлетта	156,5±4
12	Орзу	124,5±6
13	Генетик-1	134,9±4
14	Сочилмас	123±4

ХУЛОСА

Шундай қилиб, Самарқанд вилояти тупроқ-иқлим шароитларида турли хорижий ва маҳаллий соя навларининг биоэкологик ва морфофизиологик хусусиятларидан ўсимликнинг дуккаклаш фазаси ўрганилганда хорижий Қозоғистон навларида Нена нави, Россия навларида Спарта нави ва маҳаллий навларда Орзу навида юқори кўрсаткичга эришилди.

100 грамм дон оғирлиги буйича эса хорижий Қозоғистон навларида Нена нави, Россия навларида Спарта нави ва маҳаллий навларда Генетик-1 навида юқори кўрсаткичга эришилди.

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Xoliqova M.A., Matniyazova H.X.. « Soya o‘simligining botanik va biologik tasnifi hamda ahamiyati ». // “Barqaror rivojlanishda uzluksiz ta’lim:Muammo va yechimlar” Xalqaro ilmiy-amaliy anjuman ilmiy ishlar To‘plami Tom II 21-24 may, 2019 yil Chirchiq sh. 318-319 bet.
2. У. Норқулов, О.Сотторов, Ш.Ахмурзаев. « Суғориш тартибларининг соя навлари дуккаклар сонига таъсири». // Агро илм- Ўзбекистон Қишлоқ ва сув хўжалиги . 2019 йил Махсус Сон.25 бет
3. Атабоева. Соя. Тошкент 2004 й.
4. М.Саттаров, Р.Саитканова, Н.Отамирзаев, Б.Қодиров, Ҳ.Идрисов, Н.Туйғунов, Б.Қаландаров, М.Аҳтамов, М.Ҳайитов, М.Рахманов. “Самарқанд вилоятида соя етиштириш агротехнологияси”. // Тавсиянома. Дон ва дуккакли экинлар илмий-тадқиқот институти. Тошкент – 2017
5. Т.Э.Остонақулов, Н.Х.Халилов, М.Қ.Луков, С.Т.Санаев. «Такрорий экинлар фаровонлик манбаи». Қўлланма . Самарқанд-2017.
6. Н.Халилов, З.Артиқов.интернет маълумотлари.
7. Kholiqova Mokhichekhra Azamatovna, Matniyazova Khilola Khudoybergenovna and Ismagilova Gulnoza Sayfullaevna. Morpho-economical Indicators of Some Local and Foreign Soybean Varieties Planted as Main Crops. International Journal of Psychosocial Rehabilitation, Vol. 24, Issue 05, 2020 ISSN: 1475-7192 7319-7321б.
8. Matniyazova H. Kh, Nabiyev S. M, Abzalov M. F., Kholiqova M. A., Yuldashev O. Some Physiological Indicators of Domestic and Foreign Soybean Varieties under Different Water Regimes. International Journal of Science and Research (IJSR). ResearchGate Impact Factor SJIF Volume 8 Issue 9, September 2019. 389-392 bet.
9. М. А. Холиқова, Ҳ. Ҳ. Матниязова, А. А. Азимов. ”Такрорий экин сифатида экилган соянинг айрим маҳаллий ва хорижий навларининг морфохўжалик кўрсаткичлари”. Ўзбекистон аграр фани хабарномаси. №3 (81) 2020 йил. 110-113бет.

REFERENCES

1. Xoliqova M.A., Matniyazova H.X.. « Soya o‘simligining botanik va biologik tasnifi hamda ahamiyati». // “Barqaror rivojlanishda uzluksiz ta’lim:Muammo va yechimlar” Xalqaro ilmiy-amaliy anjuman ilmiy ishlar To‘plami Tom II 21-24 may, 2019 yil Chirchiq sh. 318-319 bet.
2. У. Норқулов, О.Сотторов, Ш.Ахмурзаев. « Суғориш тартибларининг соя навлари дуккаклар сонига таъсири». // Агро илм- Ўзбекистон Қишлоқ ва сув хўжалиги . 2019 йил Махсус Сон.25 бет.
3. Атабоева. Соя. Тошкент 2004 й.
4. М.Саттаров, Р.Саитканова, Н.Отамирзаев, Б.Қодиров, Ҳ.Идрисов, Н.Туйғунов, Б.Қаландаров, М.Аҳтамов, М.Ҳайитов, М.Рахманов. “Самарқанд вилоятида соя

етиштириш агротехнологияси”. // Тавсиянома. Дон ва дуккакли экинлар илмий-тадқиқот институти. Тошкент – 2017.

5. Т.Э.Остонақулов, Н.Х.Халилов, М.Қ.Луков, С.Т.Санаев. «Такрорий экинлар фаровонлик манбаи». Қўлланма . Самарқанд-2017.
6. Н.Халилов, З.Артиқов.интернет маълумотлари.
7. Kholiqova Mokhichekhra Azamatovna, Matniyazova Khilola Khudoybergenovna and Ismagilova Gulnoza Sayfullaevna. Morpho-economical Indicators of Some Local and Foreign Soybean Varieties Planted as Main Crops. International Journal of Psychosocial Rehabilitation, Vol. 24, Issue 05, 2020 ISSN: 1475-7192 7319-7321б.
8. Matniyazova H. Kh, Nabiyev S. M., Abzalov M. F., Kholiqova M. A., Yuldashev O. Some Physiological Indicators of Domestic and Foreign Soybean Varieties under Different Water Regimes. International Journal of Science and Research (IJSR). ResearchGate Impact Factor SJIF Volume 8 Issue 9, September 2019. 389-392 bet.
9. М.А.Холиқова, Ҳ.Ҳ.Матниязова, А.А.Азимов. ”Такрорий экин сифатида экилган соянинг айрим маҳаллий ва хорижий навларининг морфохўжалик кўрсаткичлари”. Ўзбекистон аграр фани хабарномаси. №3 (81) 2020 йил. 110-113бет.

TEACHING ENGLISH AS A SECOND FOREIGN LANGUAGE

Nargiza Zairova
Karakalpak State University,
English teacher
nargizazairova@inbox.ru

Anjella Reymova
Karakalpak State University,
3rd year student
anzhella.reymova@bk.ru

ABSTRACT

The present article is dedicated to the investigation of the process of teaching English as the second foreign language. The study requires taking into consideration the linguistic experience of students. We have found out that this process should be based on the results of the comparative-contrastive analysis of the contacting languages: English, German and Karakalpak (the Mother Tongue of the students). In order to overcome the transference and to develop the educational process, comparative study of language phenomena is necessary.

Keywords: second foreign language, first foreign language, native language, comparative-contrastive analysis, transference, interference, transposition.

INTRODUCTION

Language is the primary means of communication, through which people share ideas and thoughts with each other. In modern incessantly developing society it has become essential to be aware of two or more foreign languages. The need for a global language is expanding as the global communication getting enlarged as well. Over the past decades, English has taken the place of the world language, which now has a great impact on many areas of human life, including the global network - the Internet. Therefore, in all educational institutions, both in secondary schools and in higher educational institutions, two or more foreign languages are taught in accordance with the curriculum. Teaching two or more languages is rather a laborious process, and requires a different attitude and approach to the educational process from the foreign language teacher.

The subject of the research is ways of increasing the effectiveness of the methodology of teaching English as a second foreign language based on the use of transposition, limiting the interference of the first foreign language and the Karakalpak language.

The purpose of the work is to study the process of teaching two foreign languages - English and German, which is considered to be based on a comparative

analysis of the studied languages, the results of which form the basis of the educational process and help teachers coordinate their work and achieve positive results.

The similarities and differences of phonetic, lexical and grammatical systems of languages studied in parallel not only help students to better understand and assimilate the studied language phenomena and processes, but also contribute to the development of linguistic conjecture, the improvement of thinking skills and increasing motivation. Comparative study of two foreign languages is also useful for a deeper understanding of the linguistic phenomena and processes occurring in German and the students' native language.

LITERATURE REVIEW

"Each language should be considered as something completely self-sufficient, and only then, to facilitate mutual learning, for methodological purposes, one can compare the two language systems" [6, p. 318]. As many scientists have mentioned, the inclusion of comparative analysis in the process of teaching two or more foreign languages contributes to the acceleration and deepening of the process of understanding, memorizing and automating the language and speech skills and abilities of students. (V.D. Arakin O.S. Akh-manova, V.G. Gak, V.N. Yartseva, R. Yu. Badger, L.S. Barkhudarov).

The use of comparative-contrastive analysis for linguodidactic purposes requires, first of all, methodical determination of relevant similarities and differences between the languages being compared. Then it is necessary to identify the type of interlingual interference, and what difficulties may occur as a result of interlingual differences. At the final stage, it becomes necessary to create a system of exercises based on interlingual comparison as a technique for teaching a non-native language.

Comparison of the studied languages for didactic purposes allows the teacher to identify the difficulties associated with the features of languages of different systems, and find ways to overcome such difficulties. Furthermore, for those studying a second or third foreign language, a textbook that is based on the results of a comparative analysis, and that takes into account the differences and similarities of the languages being studied is required, which would be reflected in the system of exercises and material presentation.

The theoretical issues of simultaneous teaching of two or more foreign languages are studied in "multilingual didactics, i.e. the theory of teaching multilingualism, the subject of which is the study of optimal methods, techniques, ways of teaching several foreign languages simultaneously or sequentially in different conditions and for different learning purposes "[3].

Underlying the professional training of a modern multilingual linguist Baryshnikov N.V. defines the following principles of teaching multilingualism:

- the principle of integrative teaching of several languages;
- the principle of co-learning of several languages;
- the principle of reliance on the linguistic and educational experience of learners;
- the principle of the cognitive orientation of the FL learning process;
- the principle of intercultural orientation of the FL learning process, etc. [4].

The acquisition of a foreign language by students does not occur spontaneously, like the assimilation of their native language, but is carried out in an organized manner, in three stages - preschool education (kindergarten), school education (junior, secondary and senior secondary schools) and higher education. Unlike the native language, a foreign language presents for students a certain social, cultural and cognitive reality, with which they do not have the opportunity to constantly be in contact. Therefore, many scientists define this type of multilingualism as an artificial emerging educational multilingualism [5]. One of the main requirements of the methodology has always been the creation of natural situations in the lesson for foreign language communication. However, at present, widely using multimedia and technical teaching aids, the teacher has the opportunity to create an authentic language environment in foreign language classrooms.

The process of teaching two or more languages is difficult and time-consuming, because the study of the first foreign language is always based on the transference of some language and speech skills and abilities from the native language. In some cases, this phenomenon produces a positive effect (the phenomenon of transference), but in most cases it brings negative results (the phenomenon of interference), and disturbs the correct perception of the language material. What concerns the second foreign language, the skills and abilities acquired by students in the study of the first foreign language, as well as the linguistic experience formed by the learners on the basis of their native language, have a double influence on it.

When learning a foreign language, there is such a phenomenon as transposition. Transposition is a positive transference of students' knowledge, skills and abilities in their native language to the target language, and the use of existing linguistic experience during FL classes, not causing violations of its principles in the target language [2].

DISCUSSION AND RESULTS

During the simultaneous teaching of two languages, there is interference besides the transference, which manifests itself in the violation of the principles of a foreign language under the influence of linguistic phenomena of the native or other studied language. The more language systems differ from each other, the oftener the interference is observed.

The phenomenon of interference is observed in the process of teaching phonetics, vocabulary, grammar - language skills, and in the process of teaching speech skills as listening, reading, writing, and speaking. In addition, interference often manifests itself at the socio-cultural level due to insufficient knowledge of the peculiarities of the culture of the country of the target language.

Interference can be caused by realities, phenomena, behavioral norms similar in different cultures as, for example, different forms of speech etiquette. So in the Karakalpak language "iltimas" (“please”) is used in a polite request. as a formula of politeness, meaning "not at all", used as a reply to "thank you". In English, the word "please" has also another meaning: Please (Here you are) - when a person gives something back.

The process of teaching the phonetic structure of the English language is often hampered by the influence of German. Such phonetic phenomenon as Glottal Stop, which is characteristic to the German language, and is absent in English, is observed in the speech of some students, and requires significant efforts from the teacher. Moreover, students' speech is characterized by devoicing of voiced consonants; non-observance of vowel length (Long and short vowels); replacement of interdental sounds with [t] [d].

Lexical interference is the use of foreign language vocabulary in dialogue or monologue in the native language or the first foreign language. When learning English as a second foreign language based on German, which is, in our case, is the first foreign language, the source of interference is usually the latter. Some lexical units of foreign languages are very similar. Therefore, the probability of such interference is high. For example, the German verb *bekommen* (to receive), by analogy with the English verb to become (to become), acquires the meaning of becoming in the speech of students.

In the two studied languages, there are a number of lexemes that completely coincide in terms of their meanings. These are the names of the days of the week, names of months, seasons, some numerals, some verbs, etc.

For example:

May (English) - Mai (German);

Monday (English) - Montag (German);

Winter (English) - Winter (German);

Hundred (English) - hundert (German).

The specified layer of vocabulary is not time-consuming and does not require special explanation, and is easy for students to remember.

In addition to errors caused by the interfering influence of the German and Karakalpak languages, the phenomenon of intralingual interference is observed in the English speech of students. A fairly large number of groups of lexical units can be distinguished, within which there is an erroneous semantization occurring due to the proximity of the sound and spelling of words. For example: live - leave; live - life; bed - bad; fall - feel; wonder - wander; hungry - angry; angry - agree; snack - snake; like - lick; mouse - mouth; lie - lay; and etc.

The grammatical phenomena of the second foreign language also require comparison with the already known phenomena of the first foreign language. When teaching English on the basis of the first German, i.e. two Germanic languages, learners can quite easily memorize the forms of regular and irregular English verbs by analogy with strong and weak German verbs. For example, the English verb to have –had –had corresponds to the German verb haben - hatte-gehabt (to have, to own something).

For example, comparing the English verb *to be* and the German *sein*, learners will have no difficulty in memorizing the forms, understanding the meaning of this verb and its function.

It is not difficult to memorize the degrees of comparison of adjectives. For example: English adjective *many | much - more – the most* corresponds to the German *viel - mehr - ammeisten*.

Some English grammatical constructions are also easily memorized by students by analogy with German.

It is warm… Es ist warm…

There is… Es gibt…

The use of some time verbs may not cause much difficulty, for example, the use of the present tense to express future actions in English, German and Karakalpak.

The train starts at 5 o'clock. (English)

Der Zug fährt um 5 Uhr ab. (German)

Poyezd saat 5te ju'redi. (Karakalpak)

In addition, in both English and German, the infinitive after some verbs is used with the particle *to* (in German *zu*).

For example:

He began to read. (English)

Er began zu lesen. (German)

Ol oqi’p basladi. (Karakalpak)

After modal verbs, the infinitive is used without the particle *to* in English and German.

For example:

She must read a book. (English)

Sie muss ein Buch lesen. (German)

Ol kitap oqi’wi’ kerek. (Karakalpak)

However, some difficulties may occur in teaching English as a second foreign language, which are associated with the discrepancy of some grammatical phenomena. For example, there are 4 cases in German, 2 - in English; the number of times - in German 5, in English 16; articles of masculine, feminine and neuter in German (Der, Die, Das) and definite and indefinite articles in English (a / an, the).

In teaching English as a second foreign language all the groups of phenomena mentioned above should be taken into account. To make the learning process more effective, it is necessary to prepare special exercises and tasks, which will gradually help to reduce the interfering influence of the first and native languages.

To overcome the interference, specially selected exercises are needed, compiled in one foreign language, and requiring compulsory use of the second foreign language. Thus, the student will be able to project knowledge from one language into the second, identify their similarities and differences.

The followings are some examples of such exercises:

Exercise 1: Underline the suffixes and identify which parts of speech the following words refer to. Translate into Karakalpak and German and compare the ways of forming the following parts of speech in the compared languages.

Exercise 2: From the proverbs below, select the antonymic word pairs. Pick up Karakalpak and German counterparts for them, comment on the differences and similarities in their meanings.

Exercise 3. Form the degree of comparison of the following adjectives and adverbs. Translate into Karakalpak and German and compare the ways of generating degrees of comparison in the compared languages.

Exercise 4. Fill in the blanks with words in English. Translate into Karakalpak and German and compare the ways of forming forms of degrees of comparison in three languages.

Exercise 5. Translate from English into Karakalpak and German and explain the reason for the differences in the use of temporary forms, etc.

Exercise 6. Translate sentences from Karakalpak into English, then into German. Note (or compare) the use of prepositions with verbs in three languages.

Exercise 7. Ask questions about highlighted words in English and German sentences. Explain the difference in the formation of interrogative sentences in the target languages.

Such exercises contribute to the development of linguistic guesswork, facilitate the memorization process and speed up the study of the planned educational material.

CONCLUSION

It can be concluded that when teaching English as a second foreign language, a comparative analysis is required, which will help students identify both similarities and differences between the three languages functioning in the educational process. Comparison and contrast of linguistic phenomena should be carried out at all language levels and at all stages of learning.

Mastering several foreign languages is not an isolated process, but an interconnected and interdependent simultaneous study of languages based on the results of a comparative analysis of languages and on the linguistic experience of students.

REFERENCES

1. Barsuk R.Yu. *Osnovi obucheniya inostrannomu jaziku v usloviyah dvujazichiya* [The basics of a foreign language teaching in bilingual condition]. M.; Visshaja Shkola, 1970. 176 p.
2. Barsuk R.Yu. *Sopostavitel'nie I tipologicheskie issledovanija kak lingvisticheskaja osnova obucheniya vtoromu I tret'emu jazikam* [Comparative and typological research as Linguistic basis of teaching the second and the third languages]. M., 1971. P.I, pp. 24–30.
3. Barishnikov N.V. *Metodika obucheniya vtoromu inostrannomu jaziku* [Methods of teaching the second foreign language]. M.: Prosveshenie, 2003.
4. Barishnikov N.V. *Multilingvodidaktika* [Multilinguodidactics]. Inostrannie Jaziki v Shkole, № 5. 2004, pp. 19–27.
5. Dzhioeva A.R. *Teoretiko-metodologicheskie I lingvisticheskie osnovi formirujushegosja uchebnogo mnogojazichija* [Theoretical-methodological and linguistic foundations of developing educational multilinguism]. Vladikavkaz, 2004. 165 p.
6. Scherba L.V. *O vzaimootnoshenijah rodnogo i inostrannogo jazikov* [About interrelations of a mother tongue and a foreign language]. Jazikovaja sistema I rechevaja dejatel'nost'[Language system and speech activity]. L., 1974. P. 343.

ALI SHARIATIY DINIY-FALSAFIY TA'LIMOTINING MARKAZIDA INSON MUAMMOSI

Ulug'bek Jumayevich Mansurov
Toshkent davlat agrar universiteti Termiz filiali o'zbek tili va adabiyoti kafedrasi o'qituvchisi
mansurov1224@mail.ru

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada, Eron faylasufi hamda diniy olimi Ali Shariatiy diniy-falsafiy ta'limotida inson muammosi, ayollar erkinligi bilan bir qatorda inson va borliq hamda din o'rtasidagi o'zaro bog'liqliklar ochib berilgan. Bu orqali, Eron jamiyatidagi ijtimoiy muammolarga e'tibor qaratilgan.

Kalit so'zlar: islom jamiyati, ayollar erkinligi, borliq, Qur'ondagi g'oyalar, inson mohiyati.

THE HUMAN PROBLEM AT THE CENTER OF ALI SHARIA'S RELIGIOUS AND PHILOSOPHICAL THEORY

Ulugbek Jumayevich Mansurov
Teacher of the Uzbek Language and Literature Department of the Termez branch of Tashkent State Agrarian University
mansurov1224@mail.ru

ABSTRACT

In this article, the religious and philosophical teachings of the Iranian philosopher and theologian Ali Shariati reveal the human problem, the freedom of women, as well as the interrelationships between man and being and religion. In doing so, it focuses on the social problems of Iranian society.

Keywords: Islamic society, women's freedom, existence, ideas in the Qur'an, human nature.

KIRISH

Insoniyat yaralibdiki, tabiat va jamiyat qonunlarini o`zlashtirishga intilib yashaydi. Bu o`rinda ajdodlardan qolgan ma'naviy meros ulug` qadriyatdir. Ular bilan muntazam tanishib borish inson uchun keng imkoniyatlar kaliti bo`lib xizmat qiladi. Zero, Yurtboshimiz Sh.M.Mirziyoyev "Oliy Majlisga qilgan muurojaatnomalarida

ta’kidlaganidek, faqat ma’rifatgina insonni kamolga, jamiyatni taraqqiyotga yetaklaydi.” [1]. Ana shunday meroslardan biri Shariatiy diniy-falsafiy ta’limoti hisoblanadi. Uning asosida ilk islom jamiyati tepasida boshqaruvchi sifatida turgan “mukammal inson” – Muhammad (s.a.v) bo’lgan zamonaviy sivilizatsiyaning mutloq bo’lib turganligini bilish mumkin.

Faylasuf o’zining oldiga inson muammosini islom ruhiy madaniyati konteksida yechishni maqsad qilib qo’ygan. Shu bilan birga insonning o’zga diniy falsafiy konsepsiyalarini gumanistik (insonparvar) jihatlar bilan ko’rib chiqadi. U ko’plab diniy-falsafiy doktirinalarning bosh maqsadi bo’lgan inson takomili va “qutqaruvi”ga ba’zi holatlarda erishilgani, ba’zilarida aks natijaga ega bo’lganini ta’kidlab o’tadi. Shariatiy “haqiqiy” islom ta’limotiga murojaat qilar ekan, payg’ambar Muhammad s.a.v vafotidan so’ng inson masalasiga noto’g’ri urg’u berilganini aytadi. “Inson “mavhum kuch”larga qul bo’lganini, ular ustidan hukmronlik qila olmasligini va o’zining irodasini ushbu harakatlari orqali yo’q qilayotganini va bu hozir biz tanish bo’lgan o’sha dinga ta’luqlidir”-deydi olim.

Zamonaviy islomning insonga nisbatan qarashlarini qayta ko’rib chiqish masalasini ilgari suradi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Shariatiy quyidagi savollarga javob berishga intiladi:

- “Haqiqiy” inson nigohida islom qanday?
- Islom insonni Alloh oldida kuchsiz va ojiz deb hisoblaydimi?
- Islom insonning tabiat kuchlariga qarshi chiqa olishi va unda farovonlikka erisha olishiga ishonadimi?

Shariatiy ushbu savollar javobini muqaddas Qur’oni Karimdan izlash kerakligini aytadi. Uning hal qiluvchi g’oyasi- inson oliy mavjudot, uning tabiati arginal va samimiydir. Bu fikrlar Qur’oni Karimda ham o’z ifodasini topgan: “Yerda o’z vakilimni yuboraman!”

Islom olamda insonga alohida o’rin beradi va insonni oddiygina “oliy” emas, xattoki “Hudonamo” mavjudot ekanini aytadi. Shariatiyning bunday xulosasi terirangi, ijtimoiy tarkibi va mavqeyidan qat’iy nazar barcha insonlarning kelib chiqishi umumiy ildizga ega ekanligini ta’kidlaydi.

Shariatiy Eron ulamolardan birinchilardan bo’lib musulmon ayollarini himoya qilishga kirishadi.U o’zining ma’ruzalarida zamonaviy islom jamiyatida ayollarning ro’li masalasini ko’taradi. U ilgari surgan tezizga binoan, islom boshqa g’arb dini va idealogiyalari kabi ayollarda “jinsiy obyekt”ni emas balki revolyutsion va ijtimoiy hayotning teng huquqli ishtirokchisini ko’radi. Shariatiy ayollarni siyosiy hayotda faol

qatnashishga chaqiradi va “siyosatda ayollarga o’rin yo’q” degan noto’g’ri tushunchani inkor qiladi. U ayollarni teng huquqli deganda, G’arbdagi ayollarning tenglini nazarda tutmaydi. G’arb davlatlarida yuzaga kelayotgan feministik harakatlar ayollarni “jinssiz” mavjudotlarga aylantirib qo’yadi va ularning siyosiy kurashdagi ayollik pozitsiyasi o’z ahamiyatini yo’qotadi. Islom, o’zining konkret tarixiy amalyotidan kelib chiqqan xolda jamiyatdagi ayollarning tengsizlik muammosini hal etishga yangicha yondashuvlarni bera olishga qodir. Masalan, Shariatiy payg’ambar Muhammad s.a.v.ning qizi, Imom Alining rafiqasi, Imom Xasan va Xusanning onasi bo’lagn- Fotimaning erkaklar bilan yelkama-yelka olib borgan kurashni yodga oladi. Ushbu harakatlar orqali Fotima nafaqat o’z oilasidagi erkaklarni ruhlantiradi, balki ijtimoiy va siyosiy hayotdagi ketayotgan kurashlar uchun o’z ma’suliyati va javobgarligini his etadi. Ayol va erkak- “bir-biridan farq qiladi ammo teng huquqlidir”- degan tezisni taklif qiladi va ushbu tezis ko’pgina musulmon davlatlarga tarqaladi shu orqali shariatiy inson muammosini faqatgina nazariy nuqtai nazaridan emas balki amaliy jihatdan ham ko’rib chiqadi va ijtimoiy realikda qo’llash mumkin bo’lagn yechimlarni topishga harakat qiladi.

Inson tushunchasiga bergan izohida Shariatiy yana bir muhim asosga- iroda erkinligiga katta ahamiyat beradi. Kimki Quroni Karimning mohiyatiga yetmoqchi bo’lsa, Alloh insonga tanlash imkoniyatini berganligini tushunib yetishi kerak.Buning sababi esa inson “umid va ishonch”ga ega bo’lgan holda o’z maqsadiga erishishi mumkinligidadir. Inson doimo “ilohiy ruh” yoki “yerdagi lazzat”ni tanlash chorahasida turadi: “Birinchi yo’nalishda eng yuksak tushunchalar- mukamallik, go’zallik, haqiqat, kuch, bilim, absolyut va tuganmas iroda yotadi. Ikkinchisida esa eng tuban tushunchalar- qabihlik, ikkiyuzlamachilik, nimjonlik, absolyut qaramlik va bizning dunyoyimizda tasavvur qilib bo’lmaydigan egoistiklik va daxshatlilik yotadi. Ushbu holat bizning olamimizga tegishli”. Inson Qur’oni Karimda berilgan vakolatlarga binoan Allohga yetishish yo’lini o’zi tanlashi va o’z kamolotiga yetishishni boshlashi mumkin. Shariatiy o’ylashicha Allohga yetish va unga singib ketish inson ruhining doimiy “hijro”si hisoblanadi va u hech qachon unga yetaolmaydi. Ammo bu xolat insonga berilgan imkoniyatlar (tarixga, tabiatga, taqdirga nisbatan insonning ta’siri)dan foydalanmaslik emas.

MUHOKAMA

Insonga berilgan eng asosiy, muhim sifatlardan –anglash va o’zni anglash dunyoni tushunishga va kamolotga yetishishga yordam beradi. Anglashning asosida- ong, o’zni anglash asosida – mistik kechinmalar yotadi. Anglash -“tashqi Men” –fan va mantiqga suyanadi. O’zni anglash –“ichki Men” –qalb va sevgida yashaydi. Aynan

sevgi Shariatiy ta'kidlashicha, "unitilgan inson ruhi"ni qondirishga va absolyut ruh bilan boyitishga qodir. Yaratgan va yaratilagn o'rtasidagi yuksak ruhiy sevgini Shariatiy "do'stlik" deb nomlaydi. "Do'stlik" –bu doim kuchayib boruvchi chanqoqlik, absolyut avtoritetga bo'lgan ishonchdir va uni inson tabiat va jamiyat hukumronligini chetga surgan holda o'z-o'ziga singdirib boradi. "Do'stlik" insonni umuman boshqa dunyoga olib boradi u yerda inson o'zi topgan ilohiy obyekt bilan singib ketadi. Bu jarayon o'tda yonish kabidir. Unda birinchi navbatda his qilinayotgan jarayonni ratsional va mantiqiy anglash hohishi yo'q bo'lib ketadi. Aynan shu holat insonga faqatgina kanstruktiv faoliyat bilan shug'ullanish, mehnat quroli orqali tabiatni o'zgartirish mumkinligini emas balki sanatkor bo'lish sanat bilan shug'ullanish imkonini beradi. Shu boizdan inson hech qachon ega bo'lgan narsalaridan mamnun bo'lmaydi va doim tasavvuri orqali namoyon bo'lgan qandyadir "ideal"ni yaratishga harakat qilaveradi. O'z oldiga ideal maqsadlarni qo'ygani sari inson jamiyat progressi, uning yo'nalishlarini notarixiy va nosatsiol qadriyatlar bilan ilohiy subustansiyaning aloqasini mustahkamladi. Mohiyatiga binoan ko'rsatilgan qadriyatlar Shariatiy tushunishicha, -bu Alloh atributining inson hayoti (shahsiy va ijtimoiy hayoti)ga emanotsiyasidir. "Inson qadriyatlari –bu turli shakillarda namoyon bo'lishi mumkin bo'lgan, ham absolyut va doimiy bo'lgan, ham inson mohiyati o'zgarganda yoki uning yo'q bo'lib ketganida o'zgarishi mumkin bo'lgan ilohiy g'oyalardir."

Zamonaviy dunyoda insonning "asl" qiyofasi "jamoaviy" va "g'oyaviy" tizimlar deformatsiyasiga uchraydi. Shariatiy ta'kidlashicha, zamonaviy sotsiyumida (jamiyatida) insonning muhim jihatlaridan bo'lgan va o'zida muqaddas nomoddiy substansiyani saqlaydigan "oliy mavjudot"lik unitilgan. Inson ijtimoiy tizimda kerak, va o'z siyosiy harakteridan mustaqil ravishda birinchi navbatda iqtisodiy ishlab chiqaruvchi yoki iste'molchi sifatida tan olinadi. Buning zamirida huddi kapital tizimdagidek, industrial jamiyatda ham "iqtisodiy maqsadlilik" yotadi. Shundan so'ng insonlar ongiga "istemolchilik" funksiyasi singadi va ma'naviy qadriyatlarning qurbon bo'lishiga olib keladi. Shariatiy hisoblaydiki Allohga manfaatsizlik ruhi bilan hizmat qilgan holda o'z moddiy takomiliga yetish, shu orqali iqtisodiy ishlab chiqarish va istemolni nazorat qilish imkoniga ega bo'lish mumkin bu esa inson ongliligini kuchaytiradi. Dunyoning yuqori takomillashgan davlatlari idealogiyasi Shariatiy fikricha inson hayotning yuqori mohiyatini unutgan, ruhiy qadriyatlarini yo'qotgan va insonlarni mahsulotga aylantirib qo'ygan. Ushbu joylarda fan va falsafa davlatning "ekspluator" kansepsiyasiga xizmat qiladi va inson rolini "obyektga", obyektni esa "obyektiv qonuniyat"larga bo'ysundiradi. Insonning hozirgi zamon jamiyatidagi ro'lini tushuntirishga asoslangan negative (salbiy) urunishlarni Shariatiy o'zining "Islom insonparvarligi" konsepsiyasiga qarshi qo'yadi.

Bundan tashqari Shariatiy Haj ma’rosimini ham tahlil qilishga uringan. Ushbu ma’rosim vaqtida din aqidalariga binoan iblisni ifoda etuvchi uch Idillarga tosh otiladi, va bu uch idil: kapitalizim, despotizm va diniy ikki yuzlamachilikdir. Shu bilan birga u islom lug’atiga sinfiy urush terminini kiritdi. Bu termin Qur’onda ta’kidlab o’tilgan Mustaqbirin (o’zgarmas) va Mustadofin so’zlariga qarama-qarshi (oppozitsion) ravishda tanlangan .

Hozirgi kundagi Sharq va G’arb o’rtasida diniy va g’oyaviy kelishmovchiliklarni tan olgan holda Shariatiy ta’limoti ular o’rtasidagi ishonch va tushunishni keltirib chiqarishga asos bo’laoladi desak mubolag’a bo’lmaydi. Chunki hozirgi kunda inson masalasini falsafiy tahlil etish shuni ko’rsatadiki avvalo uning ta’biati va hayot tarziga e’tibor qaratish zarur. Chunki aynan shu jihatlar insonni ta’riflashdagi “kalit” tushunchalardir. Aynan din deydi Shariatiy inson yaratuvchanlik tabiyatini namayon qilishiga hizmat qilishi mumkin. Zero inson o’z ichki mehanizmiga, boy ruhiy patensialiga insonparvarlik qadryatlariga va yangi tarixiy voqealarni kashf etishga qodirdir.

Shariatiy o’zining dindagi progressiv ilg’or qarashlari uchun A. Forobiyva M.Voreg’oniylarga minnatdor bo’lsa, Yevropalik olimlarga esa chuqur nazariy bilimlari, ilmiy qiziqishlari va albatta metadalogik qarashlarni o’rgangani uchun raxmat aytadi. Aynan ikkinchilarning ta’siri natijasida Shariatiy, “3-dunyo” jamiyatlardagi fan satsial reallikni tushinib yeta oladi. Aynan G’arb madaniayti ekispansianizm qarshi g’oyalarining Shariatiy ongida shakllanganligi tufayli, “G’arblashuv” jarayoning islom dunyosida rivojlanayotgani uchun faylasuf islomning nazariy kansepsiyalarini qayta ishlab chiqishga harakat qilgan.

Shariatiyning yana bir maqsadi jamiyatning asosiy notinchligiga olib keluvchi noto’g’ri islomiy aqidalarni yo’qotib, din ichidagi, mashablar va boshqalar asosida shakillanib borayotgan urushlarga barham berishdan iborat. Uning aynan shu urinishlari Erondagi g’ayriinsoniy tizimga qarshi chiqishi bilan ham ifodalanadi desak mubolag’a bo’lmaydi. Bu qarshi chiqishlar uninig hayoti va ijodiga kuchli bosimni yuzaga keltirgan. Shuning uchun ham umri davomida u birnecha hibisga olingan.

Shariatiy ta’limotiga binoan, islom payg’ambar Muhammad s.a.v va Imom Alilar davrida ham biroz buzilgan ko’rinishida bo’lgan. Vaholanki o’sha paytlar ham hudo va odam o’rtasidagi aloqa olloh va inson o’rtasidagi yaxshilik tan olingan. Islom dinining asosi bo’lgan – yakka xudolik prinspi: (“tavhid”) insonlar va xalqlar o’rtasidagi tenglik va yagonalik g’oyasini tastig’i edi. Insondagi iroda erkinligini va mustaqil tanlov imkoniy borlig’i musulmonlar amal qiladigan harakat va qoidalar tizimining shakllanganligi e’tiqodini mustaqil kreteriyal orqali baho berish imkonini beradi. Umuman “boshlang’ich islom” inson takomili vasatsial hayotini to’g’ri

yo’naltirishga hizmat qilgan. Ammo uni chuqurlashtirmagan edi.Bu bilan Shariatiy burchini “avvalgi islomga” qaytishga emas balki aksincha oldinga “din haqiqati” tomon yo’naltirgan. Ushbu g’oya yangi jamiyat qurishi va yangicha tarbiyalangan insinni shakillantirish uchun uneveral vosita bo’lib hizmat qiladi. “Shubhasiz, - deydi Shariatiy - islom o’ziga yuklangan asosiy vazifani bajaradi. Qachonki o’zini asriy aqidalar, dogmatik fikrlar va yanglishishlardan ozod qilsa anashundagina islom haqiqiy, sof va jonli idealogiyaga aylanadi. Shariatiy fikricha musulmon madaniayti o’ta chuqur ildizlarga ega va hattoki bu g’arb davlatlari madaniyatidan ham milliy-madaniy ildizlarga ega va qadimiyroqdir shu boisdan musulmon svilizatsiyasini qayta ishlash masalasi g’arb modelini mehanik yo’l bilan ko’chirib olish bilan emas, balki boshqacha usul bilan amalga oshirishi ozim. Masalan shariatiy maskur muammoni an’anaviy tarixiy prizma orqali yechishga urinadi.U milliy ozodlik harakatlari aynan shu maqsad sari erishishga ko’maklashadi.Lekin bu o’zga madaniyatni qat’iy inkor qilish, tan olmaslik emas deydi. Faylasuf o’zaro aloqani tenglik munosabatida shakillantira olish qobilyati o’zga davlatlar va birga xalqlar bilan munosabat o’rnatish Eron ijtimoiy revolyutsiyasi g’alabasi bo’ladi. Qachonki diniy qarashlar yangi yo’lga tushganida.

Shariatiy borliq haqidagi ta’limotining eng asosiy prinsipial tushunchasi bo’lib, “Tavhid” – yakkaxudolik yoki falsafiy terminalogiyadan foydalanib monoteizm hisoblanadi deyish mumkin. Aynan Touhid islomning eng birinchi va eng asosiy ustunidir. Alloh yagona yaratuvchidir va u barcha narsalarning sabapchisidir. Alloh borliq ustidan hukumronlik qiladi va obsolyut olam haqidagi bilimlarga ega. Uning irodasi butun dunyo bo’lib tarqaladi va o’z ichiga tiriklik va yagonalikni qamrab oladi. Faylasuf tomonidan Touhid tushunchasi Allohning yagonaligi tarzida tushuniladi. Inson mohiyatini tushunishga kelsak, bu masala yuzasidan faylasuf Qur’onda ta’kidlangan Odam atoning paydo bo’lishi qissasiga suyanadi. Qur’onda deyilishicha, ilohiy irodani tadbiq etish uchun yerga elchi sifatida yuborilgan jonzodni yaratish lozim edi. Alloh shuni hohladi va yerda o’zining soyasini –insonni yaratdi. Shu bilan birga Alloh insonga isimlar, nomlar ato etdi va bu Shariatiy fikricha insondagi ilmiy faktlarni tushunish imkoniyati potensialining borligidan dalolat beradi. Shunday ekan islomda inson yordamga muhtoj va qadrsiz jonzod emas balki Alloh tomonidan e’tirof etilgan zotdir.

Qur’onning keying qismlarida Odam atoning bir tomonda loydan ikkinchi tomondan esa Alloh unga singdirgan ruhdan iboratdir. Bu fikirlar ta’kidlashicha ushbu joyda avvalo insonning boshqa jonzotlardan farqli ravshda ikki asosliligidadir. Loy insondagi barcha eng qabih, pastkash va yomon tushunchalarni va ularning rivojlanishdan orqaga qolganini ifodalaydi. Alloh tomonidan singdirilgan ruh esa

insondagi barcha faol va yaratuvchanlik hislatlarini, shu jumladan doimo komilikka intilishini ifodalaydi. Shariatiy konsepsiyasiga binoan tabiat yagona va u faqatgina Allohaga bo'ysunadi. Tabiatda yomonlik yo'q. Inson ichki dunyosida esa doim yaxshilik va yomonlik o'rtasida jang bo'ladi. Bu ikki kuchlar ramziy ma'noda insonni tashkil qilgan loy va ruhni anglatadi. Aynan shunga o'xshash holat jamiyatda kuzatiladi. Islomda boshqa o'zga dinlardan farqli o'laroq iblis insonning buyukligini tan olmaslik, Allohga qarshi chiqish pozitsiyasida emas balki, inson ichki mohiyatidagi ilohiylikka qarshi turishi bilan ifodalanadi.

Aynan shuning uchun ijtimoiy sohaga Shariatiy dialektik metodni qo'llashga harakat qiladi. Ammo bu metod Touhid prinsipiga qarshi emas. Barcha o'zga jonzotlardan inson birinchidan, yuqorida ta'kidlangan uning ikki asosliligi, ikkinchidan esa unda iroda va tanlash imkoniyati borligi bilan ajralib turadi. Sunga binoan har bir inson yaxshilik yoki yomonlik tarafini tanlashni o'zi hal qiladi va Allohga yoki loyga o'xshashini belgilaydi. Tanlash imkoniyatining borligi insonda o'z tanlovi uchun javobgarliknigina emas, balki uning zimmasiga yuklangan hayotiy missiya (vazifa) –ilohiy burchni bajarishni talab etadi. Aynan inson tanlovi uning asl mohiyatini tushunishga, uni muayyan tarzda harakterlashga imkon yaratadi. Tabiat va insonning ro'li haqidagi masala Shariatiy ta'limotiga so'zsiz ekzistensialistlar qarashi bilan yaqin. Ularning qarashlariga binoan insonning ilk mohiyatida uning ozodligi haqida hech qanday asos yo'q. Shariatiy shuni ta'kidlaydiki, inson erkinligi faqat iloh irodasi bilan cheklanadi. Iloh irodasi o'z navbatida cheklangan inson irodasidan obsolyutligi bilan farq qiladi.

NATIJALAR

Ali Shariatiy XX-asr musulmon falsafasi va madaniyatining yirik namayondalaridan biridir. Uning ta'limoti Eron va boshqa ko'plab musulmon davlatlariga mashhur bo'ldi. Buning sababi Shariatiy ta'limotining 60-20 yillarida sodir bo'lgan Eron yoshlari revolyutsiyaga ta'siri bo'libgina qolmay balki yaratgan konsepsiya (ta'limot) zamirida "Islom gumanizmi" (Islom insonparvarligi) yotganida hamdir desalar mubolag'a bo'lmaydi.Bundan tashqari faylasuf islomning "qayta tug'ulishi" tarafdori edi.Bunga "Quroni karim" "hadisi sharafiga" o'zgartirishi orqali erishish bilan emas, balki islom dini aqidalarini yangi talqin qilish orqali erishilardi. Shariatiy musulmon jamiyati orasida, yuzaga kelgan va o'z yechimini kutayotgan ko'plab savollarga javob topishni, ularni izohlashni va aholiga ularga tushuntirishni istardi. Bu kabi savollarning vujudga kelishi esa o'z navbatida G'arb sivilizatsiya va an'anaviy islomning to'qnashuvi holatida yuzaga kelgan edi.

Shariatiy o'zining avtobiografik kitob "Sahro"da shunday yozadi:

“Inson o’zining ruhiy farovonligiga yetadi, qachonki u o’zini zamonaviy hayotning salbiy jihatlari, hamda G’arb madaniyatining akstasiridan saqlansagina.Hattoki u bunday holatga noxaq sivilizatsiya” maqomi berilganini ham ta’kidlaydi.

Inson o’z hayoti yo’lini boshlar ekan u hali haqiqat nurlaridan uzoqda. Ammo haqiqatning borligini va unga yetishish yolida ko’plab to’siqlar bor ekanligini ta’kidlaydi. Anashunday to’siqlarga misol keltirar ekan, Shariatiy haqiqatga erishish har doim oson kechmaganini aytaydi. Masalan, oddiy jihatdan ta’minlangan inson bo’lishi yoki o’z ruhuyatiga katta e’tibor qaratib umri davomida uni takomillashtirishga harakat qilish kabilar orasidan to’g’ri tanlovni amalga oshirish bu kabi tanlovlar inson hayotida abadiy uchraydi deydi. Shariatiy ushbu tanlovda adashmaslik, yanglishmaslik undan esa insonlarga ruhiy madat kuchlari, ularni o’z namunalari orqali ruhlantirib, yaxshi yo’l tomon boshlovchi, avtoritetga aylangan va albatta o’zining diniy bilimlari orqali inson qanday bo’lishi lozimligini tushuntiruvchi rahnamolar zarurligini aytadi.

Faylasuf o’zining anashu kabi rahnamolarining borligini aytadi. Ular: Eron tarixshunos g’oyashunosi va siyosatshunosi M Vazirg’oniy, J.P.Sartir, J. Kokta, F. Fanon, G.Gurvich, A. Lefer kabi qator Yevropalik faylasuf va satsiologlardir. O’tgan asrning 70-80 yillarida Afg’osniston va Erondagi voqealar, Yaqin Sharq mojarosining keskinlashuvi natijasida xalqaro munosabatlarda islom omili katta ro’l o’ynay boshladi. Shunisi qizikki, siyosiy mustaqillikka erishgan yosh davlatlar, jumladan, O’zbekistonda ma’naviyat va madaniyat, til va ta’lim tizimida o’tkazilgan islohotlar va umuman milliy uyg’onish jarayonlari ham obyektiv ravishda islom omilining yuksalishiga olib keldi.

Demak, XIX – XX asr Erondagi Islomiy harakatlar va Eron revolyutsiyasi qaysidir ma’noda Ali Shariatiy ta’limoti tasirida vujudga keldi.

Ali Shariatiy Islom dinidagi buyuk namayondalaridan biri ekanligini, XX-asr Eron ulamolari ichida eng qobiliyatli va orginal mushohadaga ega bo’lgan buyuk Ideolog sifatida ko’z oldimizda gavdalanadi. Yuqorida ta’kidlaganimizdek Shariatiy jasur va arginal shaxs edi. U Shia mashabi doktrinasini, umuman Islom didnini qayta tahlil qilishga urindi va o’zining o’sha davrga mos falsafiy ta’limotini yaratdi. “Islom faqatgina masjid va madrasalar ichidagi din bo’lib qolmay, balki jamiyatning barcha sohalarida harakatlantiruvchi g’oyaviy ta’limot sifatida qabul qilinishi lozim” deb hisoblaydi Shariatiy.

Umuman olganda Shariatiy bizga modernizatsiyalangan din sohasini, hech qanday “G’arbiy qarashlar” ta’sirisiz unversal revolyutsion loyihasini yaratdi.

Shariatiyning ko'p qarashlarini Oyatulloh Humayniy, Eron Islom respublikasining asoschisi, o'rgandi va o'z siyosiy pozitsiyasini aynan uning ta'limotiga asoslangan holda olib bordi.

Bundan tashqari faylasuf Eron revolyutsion ommasiga ham juda katta o'zining g'oyaviy hissasini qo'shdi.

XULOSA

Biz Shariatiyning ilmiy hamda falsafiy merosi asosida quyidagicha xulosalarga kelishimiz mumkin, U Eron revolyutsiyasi g'oyachisi sifatida namoyon bo'ladi; Hech qanday vesternizatsya (g'arbiylashuv)siz Islom modernizatsiyasini dasturini Musulmon mamlakatlariga taklif qildi. U Sunniylar va Shiyalar o'rtasidagi ko'p asrlik urush muammosini barcha Musulmonlarning taqdirga ma'sul ekanligi g'oyasi bilan yechishga urindi; Islomga o'zgacha yondashish lozim ekanligin, uni zamonga moslashtirilish lozimligi g'oyasini beradi; U "Inson" muammosiga o'z ta'limotining asosiy kategoriyasi sifatida qarab, uni ulug'lagan; Din falsafasi mohiyatini tushuntirib berdi; U ijtimoiy va g'oyaviy jarayonlar tahlilini dialektik metod yordamida amalga oshiradi va unda marksizm g'oyasini tan olmaydi (garchi faylasufning ba'zi mulohazalarida marksizm ta'siri sezilsada); Siyosiy doktrina ishlab chiqdi; Islomda ayyollar ro'li va mavqeyini oshirish va ularni teng huquqli jamiyat va siyosiy hayot a'zosi ekanligini tan olishga barchani chaqiradi va o'zining qator asarlarini aynan shu masalaga qaratadi; Tarixda shaxsning roli haqida qator ma'ruzalar o'qidi va bu bilan o'z gumanistik (insonparvarlik) pozitsiyasini bildiradi. Shariatiy nafaqat Eron islom ma'naviy va ijtimoiy hayotida, balki butunjahon musulmon ahliga tegishli bo'lgan o'z falsafiy ta'limotini ishlab chiqdi. Qolaversa faylasuf boy ijodiy merosini bizga qoldirgan. Bu me'ros nafaqat faylasufning turli chiqishlardagi nutq va ma'ruzalari, siyosiy qarashlari bayon qilingan asarlari, falsafiy va diniy fikrlaridan balki, uning she'riy to'plamlaridan ham iboratdir. Yuqorida ta'kidlangan misollardan ham ko'rinib turibdiki, Shariatiy ko'p qirrali ijodkordir. U faqat din doirasidagina fikrlamay balki zamonaviy fikrlash qobiliyatiga ega inson ekanligin ko'ramiz.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Sh.M.Mirziyoyev. "Niyati ulug` xalqning- ishi ham ulug`, hayoti yorug` va kelajagi faropvon bo`ladi". Toshkent. "O`zbekiston" – 2019.
2. Shariati A. Desert – Tehran: Attila, 1970 -135 r.
3. Malushkov V. G. Khoromova K. A. The quest of the Reformation in Islam: the experience of Iran – Moscow: Nauka, 1991 – 207 r.

4. Gordon A. V. The problems of the national liberation struggle in the work of F. Fanon. – Moskow: Nauka, 1977 – 208 c.
5. Shariati A. Marxism and Other Western Fallacies: an Islamic Ciritique Translator: R. Campbell. – Berkeley: Miran Press, 1980 – 122 r.

REFERENCES

1. Sh.M.Mirziyoyev. “Niyati ulug` xalqning- ishi ham ulug`, hayoti yorug` va kelajagi faropvon bo`ladi”. Toshkent. “O`zbekiston” – 2019.
2. Shariati A. Desert – Tehran: Attila, 1970 -135 r.
3. Malushkov V. G. Khoromova K. A. The quest of the Reformation in Islam: the experience of Iran – Moscow: Nauka, 1991 – 207 r.
4. Gordon A. V. The problems of the national liberation struggle in the work of F. Fanon. – Moskow: Nauka, 1977 – 208 c.
5. Shariati A. Marxism and Other Western Fallacies: an Islamic Ciritique Translator: R. Campbell. – Berkeley: Miran Press, 1980 – 122 r.

ВЛИЯНИЕ БИОПРЕПАРАТОВ НА УРОЖАЙНОСТЬ БОБОВЫХ КУЛЬТУР

Фаррух Илхомович Маткаримов [1]
Саидмурод Кимсанбаевич Бабоев [2]
Дилафруз Улугбековна Тохирбоева [2]
Ойбек Эгамберди угли Холлиев [2]
[1]Чирчикского государственного педагогического института, Ташкентская область, город Чирчик, ул. Амира Темура 111700, E-mail: farrux_matkarimov@mail.ru
[2] Институт генетики и экспериментальной биологии растений АН РУз, Ташкентская область, г. Кибрай р-н, Юкори-Юз 111226, Узбекистан.

АННОТАЦИЯ

Анализировано влияние биопрепаратов Атоник, Калий гуммат, Биоазот Rhizobium-9, Rhizobium-3, Mesorhizobium, PlantaStim на урожайность бобовых культур в полевых условиях. Проведен анализ урожайности фасоли и нута в течении вегетационного периода растений, где общая урожайность по вариантам Биоазот, Атоник, Rhizobium-9, Mesorhizobium, PlantaStim превысили контрольный вариант от 24,8% до 73,4%. В статье приведены заключения по воздействию биопрепаратов на отдельные компоненты урожайности наряду с такими признаками, как высота растений и количества растений на 1 м^2.

Ключевые слова: фасоль, нут, биопрепараты, компоненты урожайности, обработка семян, ризобактерии.

INFLUENCE OF BIOPREPARATIONS ON THE PRODUCTIVITY OF LEGUME CROPS

Farrukh Ilkhomovich Matkarimov[1]
Saidmurod Kimsanbaevich Baboev[2]
Dilafruz Ulugbekovna Tokhirboeva
Oybek Egamberdi ugli Kholliyev[2]
[1]Chirchik State Pedagogical Institute, Tashkent region, Chirchik city, st. Amir Temur 111700, E-mail: farrux_matkarimov@mail.ru
[2] Institute of Genetics and Experimental Biology of Plants of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan, Tashkent region, Kibray district, Yukori-Yuz 111226, Uzbekistan.

ABSTRACT

The influence of biological products Atonic, Potassium gummat, Bioazot Rhizobium-9, Rhizobium-3, Mesorhizobium, PlantaStim on the yield of legumes in the field was analyzed. An analysis of the yield of beans and chickpeas during the growing season of plants

was carried out, where the total yield for the options Bioazot, Atonic, Rhizobium-9, Mesorhizobium, PlantaStim exceeded the control option from 24.8% to 73.4%. The article provides conclusions on the effect of biological products on individual components of yield, along with such features as plant height and number of plants per 1 m2.

Keywords: beans, chickpeas, biological products, yield components, seed treatment, rhizobacteria.

ВВЕДЕНИЕ

Зернобобовые уже многие века являются неотъемлемой частью человеческого рациона, однако их питательный потенциал зачастую недооценивается, а потребление остается на невысоком уровне. Эти культуры заслуживают гораздо большего внимания, ведь они имеют огромное значение для здорового рациона, устойчивого производства пищевых продуктов и, помимо всего прочего, для продовольственной безопасности. Многие сельскохозяйственные культуры истощают почву, забирая при этом такие макроэлементы, как NPK, а с бобовыми происходит обратное. Выращиваемые как сидераты либо на фураж, они накапливают азот еще быстрее, фиксируя до 300 кг на гектар. Бобовые также насыщают почву водородом—до 5000 л/га в день, дополнительно питая почвенную экосистему. По данным ФАО (2016 г) основными мировыми производителями бобовых являются Турция, Россия, Китай, Нигерия, Индия, Мьянма, Эфиопия, Австралия, Канада и др. Крупными экспортерами зернобобовых явились Канада, Австралия и Мьянма, а по импорту лидируют Индия, Китай и Бангладеш [1]. Обогащение почвы биологическими методами является значительно важным и активно изучаемой темой в современном земледелии. Дефицит азота в значительной степени компенсируется биологическим путем, в основном за счет запаса азота, аккумулированного в почве микроорганизмами, в первую очередь азотофиксирующими. [2].

Важность симбиотических отношений бобовых культур с бактериями Rhizobia в фиксация атмосферного азота, а также в повышении семенной продуктивности и качества семян широко обсуждено в научной литературе [3, 4, 5, 6, 7, 8]. Данные ученых указывают на наибольший эффект биопрепаратов на основе штаммов клубеньковых бактерий, ассоциативных с *Rhizobia, Micorrhizae* ризобактерии и грибов арбускулярной микоризы.

Таким образом, целью настоящих исследований явилось изучение влияния биопрепаратов на компоненты урожайности бобовых культур.

МАТЕРИАЛЫ И МЕТОДЫ

Для исследований было использованы местные сорта фасоли и нута. В качестве биопрепаратов применяли Rhizobium-9, Rhizobium-3, Mesorhizobium, PlantaStim *(trichodermin),* Биоазот, Атоник, Калий гумат. Препарат Биоазот является производством ИГиЭБР; Атоник Австрийского происхождения представляемой фирмой Arista Life Science; Калий гумат – Российский препарат разработка фирмы «Флексом»; PlantaStim препарат представленной фирмой An Guzal; биопрепараты Rhizobium-9, Rhizobium-3 и Mesorhizobium представлена кафедрой «Микробиологии и биотехнологии» Национального университета Узбекистана

Эксперимент проводился в 2019 году на полях опытной базы Дурмен расположенной в Кибрайском районе. Посев фасоля проводился 29 и 30 апреля 2019 года. Во время вегетации проводили измерения высоты растений, количества растений на 1м^2, количества и массы бобов на одном растении, количества зерен на одном растении, массе 1000 зерен. Вегетационный период составил 100-105 дней по обеим культурам.

Анализ вариаций проводили с помощью многофакторного теста Фишера (ANOVA). Степень достоверности в промежутке $P<0.05$ и $P<0.001$.

РЕЗУЛЬТАТЫ

Для повышения урожайности фасоли необходимо применение биологически активных веществ, обеспечивающих ускоренное появление проростков семян, увеличение темпов роста проростков и растений, увеличение урожайности при минимальных затратах труда и средств. В связи с этим важная роль отводится использованию биологически активных веществ, обладающих широким спектром действия, экологической безопасностью.

Анализ результатов исследования показал, что обработка семян бобовых культур испытуемыми биопрепаратами оказала существенное влияние на длину стебля, количества и массы бобов и семян у растений фасоли. При анализе длины стебля фасоли, обработанной вышеперечисленными биопрепаратами выделился вариант, обработанный препаратом Атоник, в котором длина стебля достигала в среднем 39,6 см, что было выше контроля на 3,7 см. Значение других вариантов варьировали в пределах 35,0 – 36,1 см (рис.1). Количество растений фасоли в 1м^2 было приблизительно одинаковым во всех вариантах опыта.

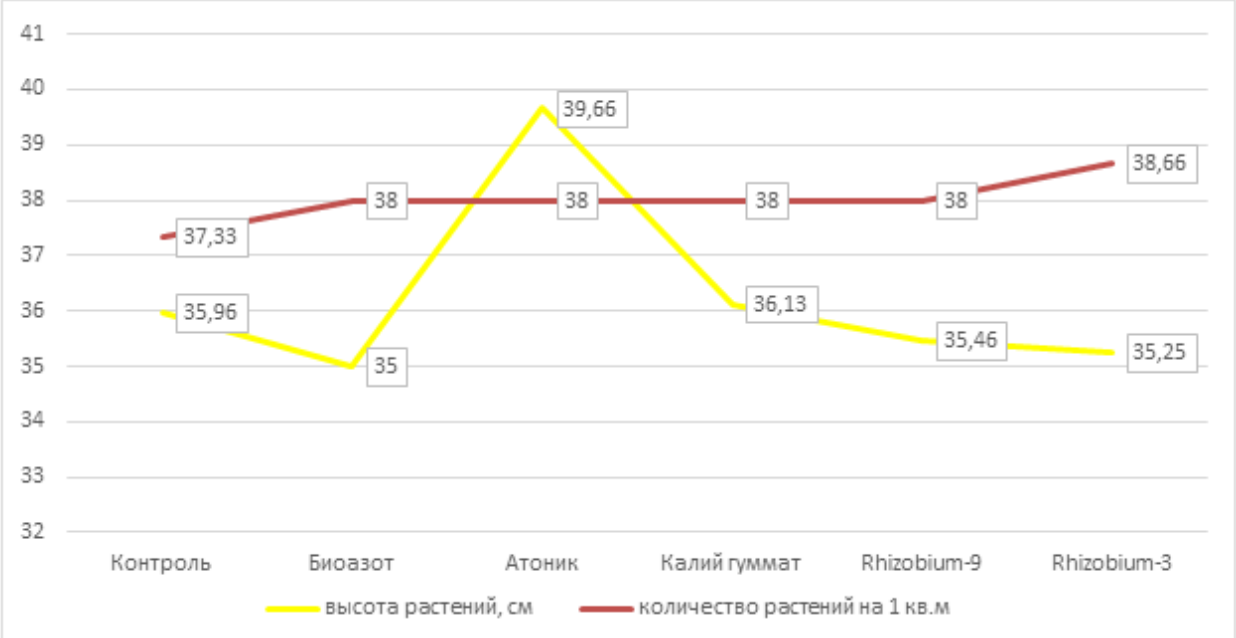


Рисунок 1. Данные вариантов фасоли по длине стебля и количеству растений на 1 м^2

Основными показателями урожайности фасоли являются количество бобов и масса зерен на одном растении. По признаку «количество бобов на растении» результаты исследований различались по вариантам. В среднем количество бобов и зерен на одном растении в варианте Биоазот 5,5 бобов и 15,3, а в варианте Атоник данные показатели были на уровне 5.9 бобов и 15.2 зерен на одном растении, соответственно.

На рисунке 2 приведены данные по количеству бобов и зерен на одном растении, массе бобов на одном растении. У вариантов фасоли, обработанные препаратами Биоазот и Атоник наблюдено высокие показатели по количеству бобов на одном растении, где превышали контрольный вариант до 1,4 штук бобов (Биоазот – 15,33; Атоник – 15,26). Количество же зерен на одном растений варьировала от 4,2 до 5,96. По данному показатели наблюдено особое влияние препарата Атоник, где количество зерен на одном растении достигла до 5,96 зерен. Обратные показатели были получены у варианта обработанной биопрепаратом на основе штамма Rhizobia-3 – 4,2 штук зерен. Остальные же варианты не резко различались по изучаемому показателю.

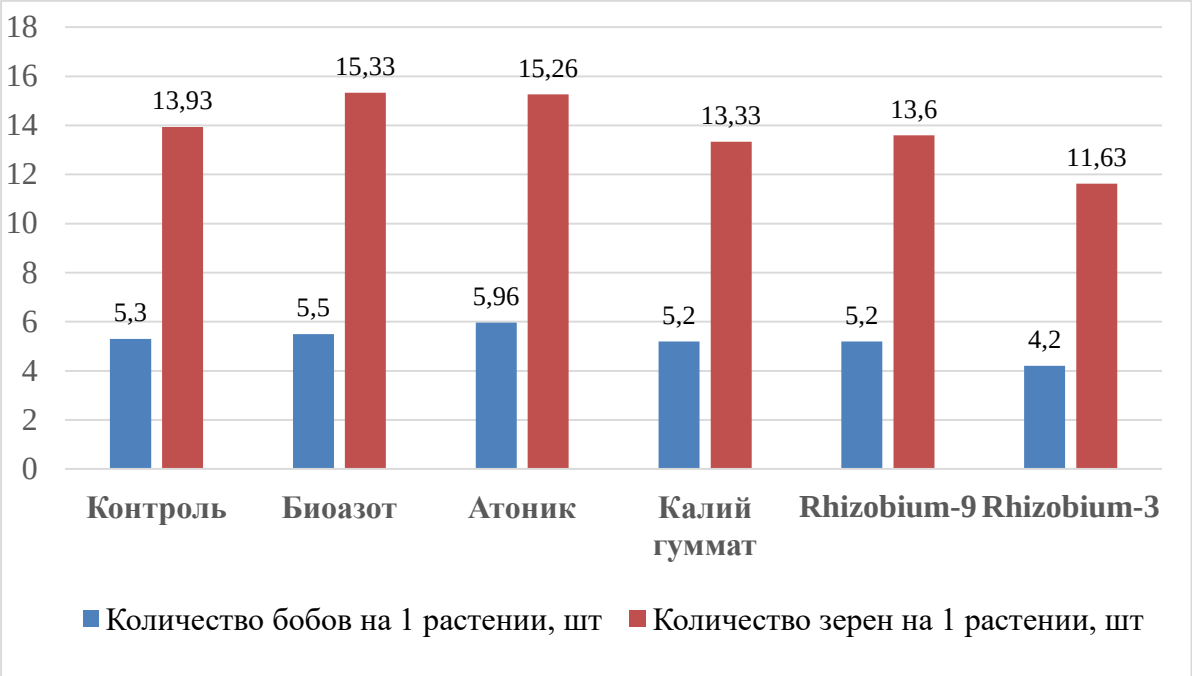


Рисунок 2. Показатели количества бобов и зерен на одном растении.

При анализе такого компонента урожайности, как «масса бобов на одном растении» варианты Атоник и Биоазот превышали контрольный вариант на 0.58 и 0.42 г, соответственно. Значение других вариантов были ниже чем контрольный вариант (таблица 1).

Все варианты, обработанные биопрепаратами, превышали контроль на 0,57%-15.7% по массе 1000 семян (Биоазот–11%, Атоник–15.7%, Калий гумат–1.9%, Rhizobium-9–11.2%, Rhizobium-3–0.57%) (таблица 1).

Таблица 1. Действие микробиологических препаратов на показатели урожайности фасоли в полевых условиях, 2019 год.

Варианты	Количество бобов на 1 растении, шт	Масса бобов на одном растении, г	Количество зерен на 1 растении	Масса 1000 шт, г	Урожайность, ц
Контроль	5,3±0,49	6,36±0,73	13,93±1,43	287.2±9.71	14,9
Биоазот	5,5±0,41	6,78±0,55	15,33±1,10	319.05±9.02	18,6
Атоник	5,96±0,56	6,94±0,78	15,26±1,67	332.53±11.21	19,3
Калий гуммат	5,2±0,41	5,91±0,55	13,33±1,19	292.8±6.24	14,8
Rhizobium-9	5,2±0,40	6,12±0,64	13,6±1,46	319.46±11.78	16,5

Rhizobium-3	4,2±0,31	5,02±0,44	11,63±0,99	288.86±9.65	13,0

По урожайности варианты Биазот, Атоник и Rhizobium-9 были выше на 24.83%, 29.53% и 10,7 % по сравнению с контрольный вариантом, соответственно. Урожайность варианта Калий гумат была на уровне контрольного варианта.

По вышеприведенным можно сделать вывод о том, что биопрепарат Атоник благоприятно действовал на комплекс признаков урожайности, а урожайность растений варианта Биоазот повысилась за счет увеличения массы бобов, количества зерен на одном растении и массы 1000 семян. Несмотря на то, что некоторые показатели компонентов урожайности варианта Rhizobium-9 не превышали контрольный, данный биопрепарат благоприятно воздействовал на массу семян, что увеличило урожайность фасоли на 10.7%.

Обработка биопрепаратами также проводили на нуте. Семена обрабатывали биопрепаратами Mezorhizobium, PlantaStim и Биоазот.

Варианты нута, обработанные биопрепаратами Биоазот и PlantaStim превышали контрольный вариант по показателям: количество бобов и зерен на одном растении, масса бобов на одном растении (рис.3).

При этом количество бобов на одном растении было больше у обработанных биопрепаратами вариант на 15.8% (Биоазот) и 35.2% (PlantaStim), за исключением варианта Mesorhizobium, где ниже на 34.6% чем контрольный вариант. Аналогичная картина выявлено при анализе показателя «масса бобов на одном растении» и «количества зерен на одном растении».

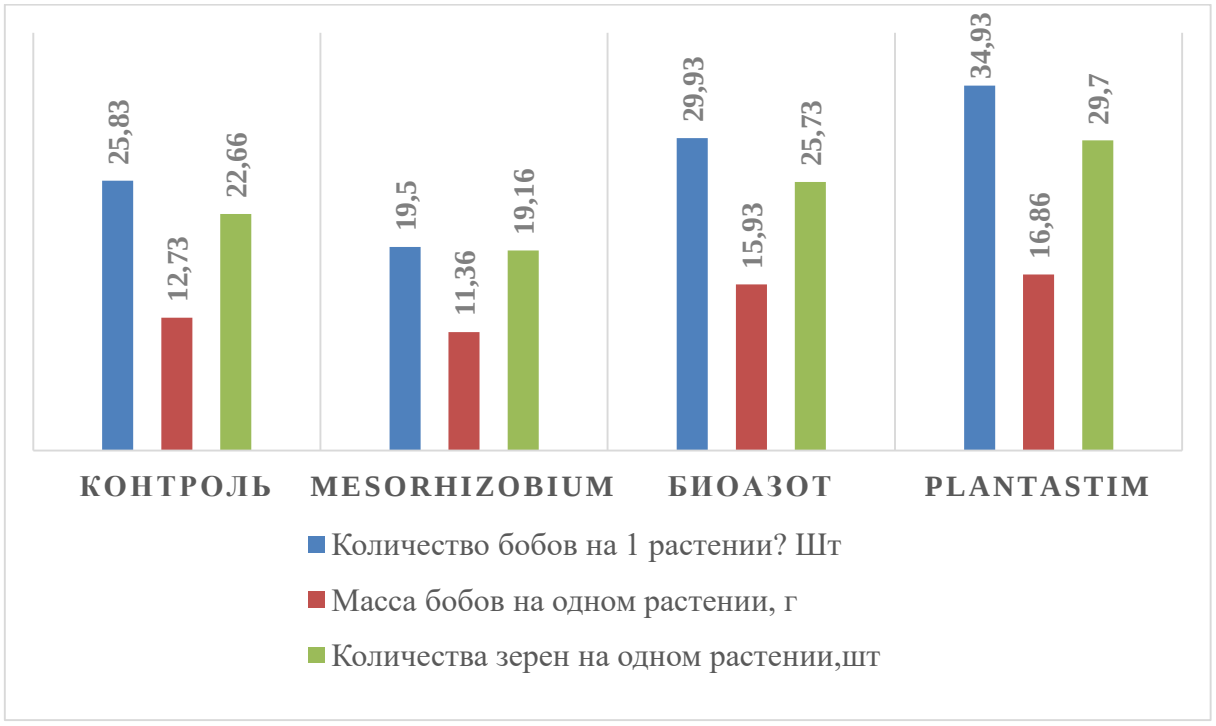


Рисунок 3. Показатели количества бобов, массы бобов и количества зерен на одном растении нута

При анализе данных массы 1000 семян ситуация выражается иначе. По этому признаку лидирует вариант Mesorhizobium – 519.9, превышая контрольный вариант на 23.8%. Значение же Биоазота (503.7) и PlantaStim (482.6) превышали контроль на 20% и 14.9%, соответственно (табл.2). Это говорить о том, что важным элементом урожайности семян являются не только их количество, но и крупность, откуда вытекает масса 1000 семян.

В то время как, масса 1000 семян у варианта Mesorhizobium были самыми высокими урожайность вариантов Биоазот (17.3 ц/га) и PlantaStim (21.5 ц/га) оказались на 39.5% - 73.4% выше чем у контрольного варианта (таблица 2).

Таблица 2. Действие микробиологических препаратов на урожайность нута в полевых условиях, 2019 год.

Варианты	Количество бобов на 1 растении, шт	Масса бобов на одном растении, г	Количество зерен на 1 растении	Масса 1000 семян, г	Урожай - ность, ц
Контроль	25,83±2,09	12,73±1,25	22,66±2,11	419.73±23.11	12,4
Mesorhizobium	19,50±1,49	11,36±1,03	19,16±1,58	519.93±34.58	13,0
Биоазот	29,93±3,59	15,93±2,06	25,73±2,16	503.70±27.38	17,3
PlantaStim	34,93±3,11	16,86±1,40	29,7±2,17	482.62±9.79	21,5

Это объясняется тем, что урожайность была высокой где количество бобов и зерен на одном растении тоже было выше. В варианте Биоазот высота растений равна 62.2, которая была выше растений контрольного варианта на 5.4 см тоже положительно повлияло на компоненты урожайности.

ОБСУЖДЕНИЕ

Разработка методов и доз применения препаратов и удобрений на бобовых культурах актуальная проблема в современной науке. Так, в работах ученых приведены данные по воздействию фосфорных и биологических удобрений на такие признаки как: средняя длина корней, количество клубеньков в одном растении бобовых культур (нута), период 50% цветения, 90% спелость, количество бобов в одном растении, длина бобов, количество зерен в одном бобе,

урожайность сухой массы по анализу которых определяли эффективность доз применяемых удобрений. Другая группа ученых (Жаббарова Д. 2016; Альваро Тамаё, 2015; Таракен Йозеф Самаго и др., 2016;) провели исследования по обработке семян бобовых (чечевица, маш, нут, фасоль) биопрепаратами на основе ризобактерий. Здесь же изучено образование клубеньков и ряд признаков, приведенных выше. А в наших исследованиях проанализированы не только влияние биопрепаратов на сухую массу, механизм действия примененных нами препаратов, но и их влияние на компоненты урожайности. Эти компоненты были проанализированы по отдельности, как важный показатель в повышении продуктивности нута и фасоли.

Таким образом выявлено, что биопрепараты разного происхождения действуют в различной степени повышают урожайность растений исходя из вида бобовых культур.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА

1. Alemayehu Dabessa, Zebrihun Abebe, Solomos Bekele. Limitations and strategies to enhance biological nitrogen fization in sub-humid tropics of Westwrn Ethiopia. Journal of Agricultural Biotechnology and Sustainable Development, 10(7), July 2018, 125.
2. Alvaro Tamayo Veler, Jorge Alonso Bernal Estrada. Common bean *(Phaselous vulgaris L.)* yield response to chemical and biological fertilization in different localities of Colombia. Rev.Fac.Nac.Agron. Medellin 71(3), 8575.
3. Arora NK, Kang SC and Maheshvari DK. Isolation of siderphore-produsing strains of *Rhizobium melitoti* and their biocontrol potential against *Macrophomina phaseolina* that causes charcoal rot of groundnut. *Curr Sci*, 8(2001) 673.
4. Egamberdiyeva D, Jabborova D. and Berg G. Synergistic interactions between *Bradyrhizobium japonicum* and the endophyte *Stenotrophonomas rhizophila* and their effects on growth and nodulation of soybean under salt stress. *Plant ans Soil*, 405(2016)35.
5. Egamberdieva D, Jabborova D, Wirth S, Alam P, Alyemeni MN, Ahmad P. interaction of magnesium with nitrogen and phosphorus modulates symbiotic performance of soybean with *Bradyrhizobium japonicum*, and its root architecture. Frontiers in Microbiology, 9 (2018) 1.
6. Jabborova D and Davranov K. effect of phosphorus and nitrogen concentrations on root colonization of soybean (Glyc ine max L.) by *Bradyrhizobium japonicum* and the endophtyte *Stenotrophomonas rhizophila* and their effects on growth and nodulation on soybean under salt stress. Plant and soil, 405 (2016) 35.

7. Marciarelli O, Llanes A, Luna V. A new PGPR co-inoculated with *Bradyrhizobium japonicum* enhances soybean nodulation. Microbiological research, 169 (2014) 609.
8. Saha R, Saha N, Donofrio RS and Besterbelt LL. Microbial siderophores: a mini review. J Basic Microbiol, 52 (2012) 1.
9. Tarekegn Yoseph Samago, Endalkachew W.Anniye, Felix D.Dakoza. Grain yield of common bean (phaselous vulgaris L.) varieties is markedly increased by rhizobial inoculation and phosphorus application in Ethiopia. Symbiosis (2018), 250.
10. Tilak K, Ranganayaki N, Manoharachari C. Synergistic effects of plants-growth promoting rhizobacteria and *Rhizobium* on nodulation and nitrogen fixation by pigeon pea (Cajanus cajan). Eur J soil Sci, 57 (2006) 67.
11. Волобуева О.Г. Влияние биопрепаратов и регуляторов роста на бобово-ризобиальный симбиоз растений фасоли. Ж. Современные проблемы науки и образованияю – 2015. №1.
12. Зернобобовые – питательные зерна устойчивого будущего. ФАО 2016. С-12.
13. Продуктивность фасоли обыкновенной (Phaselous vulgaris L.) при обработке семян микробными препаратами. Тема дисс.автореф.по ВАК РФ Белоброва С.Н.
14. www.plant.geoman.ru
15. www.biolife.ru\geo

REFERENCES

1. Alemayehu Dabessa, Zebrihun Abebe, Solomos Bekele. Limitations and strategies to enhance biological nitrogen fization in sub-humid tropics of Westwrn Ethiopia. Journal of Agricultural Biotechnology and Sustainable Development, 10(7), July 2018, 125.
2. Alvaro Tamayo Veler, Jorge Alonso Bernal Estrada. Common bean *(Phaselous vulgaris L.)* yield response to chemical and biological fertilization in different localities of Colombia. Rev.Fac.Nac.Agron. Medellin 71(3), 8575.
3. Arora NK, Kang SC and Maheshvari DK. Isolation of siderphore-produsing strains of *Rhizobium melitoti* and their biocontrol potential against *Macrophomina phaseolina* that causes charcoal rot of groundnut. *Curr Sci,* 8(2001) 673.
4. Egamberdiyeva D, Jabborova D. and Berg G. Synergistic interactions between *Bradyrhizobium japonicum* and the endophyte *Stenotrophonomas rhizophila* and

their effects on growth and nodulation of soybean under salt stress. *Plant ans Soil*, 405(2016)35.

5. Egamberdieva D, Jabborova D, Wirth S, Alam P, Alyemeni MN, Ahmad P. interaction of magnesium with nitrogen and phosphorus modulates symbiotic performance of soybean with *Bradyrhizobium japonicum*, and its root architecture. Frontiers in Microbiology, 9 (2018) 1.
6. Jabborova D and Davranov K. effect of phosphorus and nitrogen concentrations on root colonization of soybean (Glyc ine max L.) by *Bradyrhizobium japonicum* and the endophtyte *Stenotrophomonas rhizophila* and their effects on growth and nodulation on soybean under salt stress. Plant and soil, 405 (2016) 35.
7. Marciarelli O, Llanes A, Luna V. A new PGPR co-inoculated with *Bradyrhizobium japonicum* enhances soybean nodulation. Microbiological research, 169 (2014) 609.
8. Saha R, Saha N, Donofrio RS and Besterbelt LL. Microbial siderophores: a mini review. J Basic Microbiol, 52 (2012) 1.
9. Tarekegn Yoseph Samago, Endalkachew W.Anniye, Felix D.Dakoza. Grain yield of common bean (phaselous vulgaris L.) varieties is markedly increased by rhizobial inoculation and phosphorus application in Ethiopia. Symbiosis (2018), 250.
10. Tilak K, Ranganayaki N, Manoharachari C. Synergistic effects of plants-growth promoting rhizobacteria and *Rhizobium* on nodulation and nitrogen fixation by pigeon pea (Cajanus cajan). Eur J soil Sci, 57 (2006) 67.
11. Волобуева О.Г. Влияние биопрепаратов и регуляторов роста на бобово-ризобиальный симбиоз растений фасоли. Ж. Современные проблемы науки и образованияю – 2015. №1.
12. Зернобобовые – питательные зерна устойчивого будущего. ФАО 2016. С-12.
13. Продуктивность фасоли обыкновенной (Phaselous vulgaris L.) при обработке семян микробными препаратами. Тема дисс.автореф.по ВАК РФ Белоброва С.Н.
14. www.plant.geoman.ru
15. www.biolife.ru\geo

ТАЪЛИМДА АХБОРОТ КОММУНИКАЦИОН ТЕХНОЛОГИЯЛАРНИ ҚЎЛЛАШ ТЕНДЕНЦИЯЛАРИ

Рахмонали Бозорбой ўғли Турсунов
ЎзМУ таянч докторанти
raxmonali504@gmail.com

АННОТАЦИЯ

Мақолада ахборот коммуникация технологияларни қўллаш тенденциялари таълимнинг муҳим омили сифатида ёритилган. Шунингдек ахборотлаштиришда коммуникация технологиялари зарурати аниқ мисоллар ёрдамида очиб берилган.

Калит сўзлар: коммуникация, технология, ахборотлаштириш, такомиллаштириш, интернет, таълим, талабалар, тенденция, ўқитувчи, ахборот.

TENDENCIES OF APPLICATION OF INFORMATION AND COMMUNICATION TECHNOLOGIES IN EDUCATION

Rakhmonali Bozorboy ugli Tursunov
Doctorate Student of National University of Uzbekistan
raxmonali504@gmail.com

ABSTRACT

The article states that there is a clear tendency to use information and communication technologies as an important factor in education. The necessity of using communication technologies in informatization is also emphasized.

Keywords: communication, technology, informatization, sovershenstvovanie, internet, education, student, trend, information for teachers.

КИРИШ

Замонавий шахс шу қадар кўп ахборотга эгаки, у ахборотларни янги ахборот-коммуникация технологияларисиз ишлов бериши ва ишлатиши мумкин эмас. Йилдан-йилга жамият ҳаётига компьютер ва у билан бирга ахборот-коммуникацион технологиялари жадал кириб келмоқда. Таълим сиёсатининг ҳозирги асосий мақсади таълим олувчи шахс, жамият ва давлат эҳтиёжларини қондирувчи муҳим ва келажакдаги ривожи учун зарур юқори самарадорликка эга бўлган замонавий таълим беришга қаратилган.

“Жамиятни сиёсий, ижтимоий ва иқтисодий модернизация қилиш бўйича кенг кўламли чора-тадбирларимиз натижасида янги Ўзбекистон шаклланмоқда. Бугунги кунда мамлакатимиздаги демократик ўзгаришлар ортга қайтмайдиган тус олди”[1].

Дунёда таълим самарадорлиги билан ўз ўрнига эга бўлган Финландия давлатининг Миллий мактаблар бошқаруви раиси, профессор Эркки Ахо таълим жараёнини замон талабида модернизация қилишнинг ахамияти ҳақида шундай таъкидилайди: “Глобаллашув жараёни ва рақамли технологиялар меҳнат бозоридаги аҳволни жуда ҳам ўзгартириб юборди, ижтимоий ва ҳудудий тенгсизлик муаммоси ўсиш билан хавф солмоқда, миграция анъанавий маданий тузилмаларни заифлаштирмоқда... Шунинг учун ҳам бизнинг тирик қолиш стратегиямиз таълим манбалари ва илмий тадқиқот ишларимизга асосланган ҳолда ишлаб чиқилмоқда”[2].

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОДОЛОГИЯ

Таълимнинг замонавий ахборот технологиялари ўқувчи-талабанинг эмас, у энг аввало, ўқитувчи(педагог)нинг технологиясидир. Ўқувчи-талаба замонавий ахборот технологиясини ўрганмайди, балки унинг маҳсулотидан ўқитишнинг техник воситаси сифатида фойдаланади. Ўқитувчи (педагог) замонавий технологияларни қўллаб дарсга тайёрланади, дарсни ташкил қилади, ўқувчи-талабалар билимини назорат қилади ва унинг вазифаси таълим мазмунини такомиллаштириш учун компьютерлаштиришнинг энг юқори даражасидаги ахборот технологияларини таълим жараёнига олиб киришдан иборат бўлади.

Ахборот технологиялари, компьютерлаштириш ва компьютер тармоқлари негизида таълим жараёнини ахборот билан таъминлашни ривожлантириш омиллари компьютерлаштиришнинг ҳар иккала йўналишини ҳам ривожлантириб бориш заруриятига боғланади. Бунинг учун шу соҳада қабул қилинган меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларга асосланган ҳолда узлуксиз таълим тизимининг ҳамма босқичларида «компьютерлаштиришнинг концепцияси» яратилиши лозим.

Таълимга ахборот-коммуникация технологияларини жорий этиш назарияси ва методологияси, ўқув жараёнида интернет технологияларидан фойдаланиш усуллари, масофадан ўқитиш технологияларини қўллаш муаммоларини ўрганишда Ғарб олимларини хизмати беқиёсдир. Жумладан, A.Berglund, D.Geladze, H.Long, M.Sugata, K.Whattananarong, P.Alfred, B.Means, W.Olatokun, K.Peters, J.Traxler, B.Furuholt каби тадқиқотчилар томонидан тадқиқ этилган.

Мустақил давлатлар ҳамдўстлиги олимлари А.А.Андреев, О.Е.Белова, О.И.Ляш, Л.А.Пескова, С.А.Сушков, А.Ю.Уваров, А.В.Хуторской, М.Очилов, М.Н.Скаткин каби олимларнинг илмий ишларида педагогик технологиялар ва уларнинг илмий асосларига алоҳида эътибор қаратилган бўлиб, педагогик технологиялар асосида ёш авлодни тарбиялашда кўникма ва малакаларни таркиб топтириш, ўқув жараёнини лойиҳалаштириш, дастурлаштирилган таълим ва инновацион педагогика муаммолари мазкур ишларда илмий асослар билан ёритилган.

Компьютерли технологиялар дастурли ўқитиш ғояларини ривожлантиради, замонавий компьютерлар ва телекоммуникацияларнинг ноёб имкониятлари билан боғлиқ таълимнинг ҳали тадқиқ қилинмаган янги технологик вариантларини очади. Таълимнинг компьютерли (янги ахборот) технологиялари – бу ахборотни тайёрлаш ва уни таълим олувчига узатиш жараёни бўлиб, унинг амалга ошириш воситаси компьютердир, яъни

- ўқувчи-талабаларда ахборот билан ишлаш маҳоратини шакллантириш, уларнинг коммуникатив қобилиятларини ривожлантириш;

-«ахборотлашган жамият» шахсини тайёрлаш;

- таълим олувчиларнинг ўзлаштириш имкони даражасидаги ва етарли миқдорда ахборот билан таъминлаш;

- ўқувчи-талабаларда тадқиқотчилик маҳоратини, оптимал қарорлар қабул қилиш қобилиятини шакллантириш ва ривожлантириш.

Олий таълим муассасаси педагоглари ва раҳбарларининг касбий омилкорлигини ривожлантириш учун уларни фаолиятининг биринчи кунлариданоқ қўшимча педагогик таълимга жалб қилиш лозим. Ахборот-коммуникация технологиялари ҳар бир босқичда ўқитувчининг энг яқин кўмакчиси, малакали педагогнинг дарсга тайёргарлик кўришидан тортиб, уни сифатли, қизиқарли ва натижали ўтказишгача бўлган барча жараёнларда энг қулай воситадир. Ўқитувчи дарсга тайёргарлик кўришда компьютер орқали дидактик, тарқатма материаллар, кўргазмали қуроллар, слайд ва дарс ишланмаларини тайёрлаши, интернет ёрдамида эса уларни турли қўшимча маълумотлар, қизиқарли сурат, аудио, видео лавҳалар билан бойитиши мумкин. Дарс жараёнида ахборот-коммуникация технологиялари ўқувчилар дунёқараши, билим ва кўникмаларини кўриш, эшитиш ва мустақил бажариш орқали ривожлантиришга кўмаклашади [3].

Дарснинг ҳар бир босқичида ўтилган мавзуларни такрорлаш ва мустаҳкамлаш, янги билимлар баёни, амалий машғулотлар лаборатория ишларини бевосита ахборот технологиялари ёрдамида қисман ёки бутунлай

амалга ошириш имконияти мавжуд[4]. Бунинг учун эса бир нечта компьютер дастурларидан фойдаланиш кўникмаси, озгина вақт ва қунт талаб этилади, холос. Шу йўл билан ўқитувчи энг катта мақсадига эришади, ўқувчиларга сифатли таълим беради, уларни катта ҳаётга тайёрлайди.

МУҲОКАМА

Сўнгги йилларда деярли барча олий таълим муассасалари ўқув-лаборатория жиҳозлари ва замонавий компьютер техникаси билан таъминланди. Шу билан бир қаторда улардан маълум жараёнда унумли фойдаланиш юзасидан ҳам кенг кўламли ишлар амалга оширилмоқда. Хусусан, олий таълим муассасаларида фаолият кўрсатаётган барча фан ўқитувчиларининг ахборот-коммуникация технологияларидан фойдаланиш бўйича малакаси оширилди ва оширилмоқда. Ўқитувчи педагогларнинг замонавий технологиялардан унумли фойдаланишларини таъминлаш, улар малакасини узлуксиз ошириб боришга алоҳида эътибор қаратилмоқда.

Тармоқнинг электрон почта, янгиликлар гуруҳлари, чат-мулоқот тармоғи каби кенг оммалашган воситаларидан таълим тизимида фойдаланиш мумкин. Реал вақтда мулоқот имконини туғдирувчи ҳамда алоқа ўрнатилгач, клавиатура орқали киритилувчи матнни, тасвир, овоз ёхуд ихтиёрий файлни узатиш имконини берувчи махсус дастурлар мавжуд бўлиб, бу дастурлар турли масофада жойлашган фойдаланувчиларга локал компьютер тармоғи орқали ҳамкорликдаги фаолиятни таъминлаб беради. Маълумотларни узатиш сифати замонавий тизим асосида ривожланиши натижасида овозли мулоқот технологиялари янада такомиллашиб бормоқда. Натижада онлайн мулоқот тизими жадал суръатларда ривожлана бошлади. Дастурий таъминот ҳамда махсус ускуналар ёрдамида интернет орқали аудио ва видео конференциялар ўтказилмоқда[5].

Бугунги кунда ахборот-коммуникация тармоқларида автоматлаштирилган излаш воситалари кенг йўлга қўйилган бўлиб, шу тармоқлар воситасида глобал компьютер тармоғининг информацион ресурслари ҳақида маълумот йиғиш билан бирга, фойдаланувчиларга тезкор излаш хизматини тақдим қилиш мумкин.

Кўп йиллик тадқиқотлар натижасида таълим жараёнларини ахборотлаштириш бўйича ишларнинг йўналишлари аниқланган бўлиб, бу жараён қуйидаги соҳаларда олиб борилиши белгиланди:

1) Олий педагогик таълим сохасида:

- ўқув жараёнида фойдаланиш мумкин бўлган интернет

технологияларининг дидактик асосларини аниқлаш;

- педагогик кадрларни тайёрлашда уларнинг замонавий ахборот технологиялари асосида дарс бериш қобилиятларини шакллантириш;

- масофавий таълимнинг электрон, ўқув-методик ва ташкилий таъминотини амалга ошириш.

2) Умумий ва ўрта махсус, касб-ҳунар таълими тизимлари билан ҳамкорлик соҳасида:

- ўқитувчиларга замонавий технология воситалари орқали методик ёрдам бериш;

- мазкур тизимлар учун электрон адабиётлар яратиш ва электрон ўқув-методик базани шакллантириш.

3) Профессор-ўқитувчиларнинг узлуксиз малакасини ошириш соҳасида:

- профессор-ўқитувчиларнинг таълимда ахборот технологиялари бўйича малакасини ошириш;

- синхрон (видеоконференция) ва асинхрон (ахборот-таълим портали, интернет) шаклларда малака оширишни ташкил этиш.

4) Таълимни ахборотлаштиришни илмий йўналиш сифатида ривожлантириш соҳасида:

- ахборот технологиялари муҳитида педагогика фани ривожланишининг асосий йўналишларини аниқлаш;

- -ўқитишнинг ташкилий шакллари, методлари, методологияси, шахсни ривожлантиришни янги ахборот тизимида такомиллаштириш[6].

НАТИЖАЛАР

Замонавий ахборот технологияларини педагогик таълим жараёнига жорий этишнинг йўналишларини қуйидагича белгилаш мумкин:

- ахборот технологиялари воситаларини ўқув жараёнига жорий этиш;

- педагогик таълим жараёнларининг барча қатнашчиларини ахборот коммуникация технологияларидан фойдаланиш даражасини ошириш;

- ўқув-тарбиявий, илмий-тадқиқот ва бошқарув жараёнларини ахборотлаштиришни тизимли интеграциялаш;

-педагогик таълимнинг ягона ахборот-таълим муҳитини яратиш ва ривожлантириш.

Таълимни ахборотлаштириш жараёни биринчи ахборот технологиялари бўйича педагог кадрлар тайёрлашни талаб этади. Одатда компьютер синфларида информатика фани ўқитувчилари ишлайди, аммо бошқа фан ўқитувчилари ҳар доим ҳам бундай имкониятдан етарли фойдаланишмайди.

Компьютер саводхонлигига эга педагоглар олдида кенг имкониятлар очилади. Масалан, ахборот технологияларидан фойдалана оладиган педагог ўзининг маъруза дарсларини мультимедиа воситалари асосида кўргазмали қилиб ташкил этиши мумкин.

Талабалар информатика дарсларида компьютерда ишлаш кўникма ва малакасига эга бўлишади, мутахассислик фанларида эса касбий билимлар эгалланади. Педагогик фаолиятда эса олган билимларини фанлараро алоқадорлик масалаларини инобатга олган ҳолда қўлланилиши муҳим аҳамият касб этади.

Замонавий ахборот технологиялари асосида дарс берувчи малакали педагогларни тайёрлашни такомиллаштириш мақсадида олий педагогик таълим муассасалари бакалавриат йўналишларида ахборот технологияларига оид махсус курсларнинг ўқув режасига киритилиши мақсадга мувофиқ. Бу курсларда ахборот технологияларини фанларни ўқитишга жорий этиш бўйича билимлар берилишини таъминлаш лозим. Бундан ташқари олий таълим муассасаларининг юқори курсларида ўқитиладиган “фанларни ўқитиш методикаси” фан ўқув дастурларини қайта кўриб чиқиш ва уларга шу фанни ўқитишда замонавий ахборот технологияларини жорий этиш билан боғлиқ мавзуларни киритиш зарур.

Замонавий ахборотлашган жамият педагог кадрлар тайёрлаш сифатини таъминлашда педагог кадрларнинг интернет ахборот ресурсларидан мақсадли фойдалана олиши, мустақил билимларни эгаллаш жараёнида ахборот коммуникация технологиялари воситалари имкониятларини жорий эта олиши билан боғлиқ талабларни қўймоқда.

Таълимда ахборот технологиялари йўналиши бўйича педагог кадрлар тайёрлаш жараёнини таълим муассасаларида ахборотлаштиришни ташкил эта оладиган, ўзининг касбий фаолиятида ахборот коммуникация технологияларидан амалий жиҳатдан фойдалана оладиган, ахборотлашган жамиятда фаолият юритадиган педагог кадрлар тайёрлаш методикаси ва мазмунини ишлаб чиқаришга йўналтирилган йўналиш сифатида қараш лозим. Шунингдек, ахборот технологияларини жорий этиш жараёнида кенг қўлланиладиган атамалар мазмун-моҳиятини тўғри англаш, уларни ўринли қўллаш таълимда илмийлик тамойилини таъминлашга хизмат қилади.

Таълимни ахборотлаштириш бўйича педагог кадрларни тайёрлаш таълим-тарбия жараёнини ташкил этувчи фан ўқитувчиси нуқтаи назаридан дифференциаллашган бўлиши керак.

ХУЛОСА

Педагогик таълим ж араёнларига замонавий ахборот ва коммуникация технологияларини жорий этиш назарияси таҳлили натижасида педагогик кадрлар тайёрлаш ва уларнинг малакасини ошириш жараёнларини ахборотлаштиришни яхлит педагогик тизимини яратиш касбий фаолиятни такомиллаштиришнинг зарурий шарти сифатида асосланади.

Олий таълим тизимида фан, техника ва технологик тараққиётнинг бугунги даражаси билан бўлажак ўқитувчиларнинг касбий тайёргарлиги сифатини такомиллаштириш жараёни орасидаги мавжуд номувофиқлик мавжуд бўлиб, уни бартараф этишда замонавий ахборот технологияларининг кенг миқёсда жорий этиш муаммосининг янада юқори долзарблик касб этмоқда.

Таълим муассасасининг электрон ахборот таълим муҳитини яратиш соф техник масала бўлиб қолмасдан, балки бунинг учун муассасанинг илмий-методик, ташкилий ва педагогик имкониятларини тизимли ёндашув асосида йўналтириш талаб этилади. Шундан келиб чиқиб, «электрон ахборот-таълим муҳити» тушунчасини аниқ бир мақсадга йўналтирилган ўқув жараёнини таъминловчи дастурий, ахборот-техник, ўқув-методик тизимлар мажмуидир деб таърифлаш мумкин.

Таҳлилий тадқиқотлар натижасида электрон ахборот-таълим муҳити қуйидаги типологик белгиларга кўра тавсифланиши аниқланди:

1) Ҳар қандай даражадаги электрон ахборот-таълим муҳити тизимлилик хусусиятига эга мураккаб тузилмали объект бўлиб ҳисобланади.

2) Электрон ахборот-таълим муҳитининг яхлитлиги тизимлиликка эришиш тушунчаси билан бир маънони, уларнинг уйғунлигини англатиб, у ўқув муассасаси битирувчисининг шахсий ва касбий моделини амалга оширишдаги таълим ва тарбия мақсадларини ўзида мужассамлаштиради.

3) Электрон ахборот-таълим муҳити таълим ва тарбия ишларининг самарадорлигига таъсир кўрсатувчи омил бўлиш билан бирга унинг воситаси ҳамдир.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош Ассамблеясининг 75-сессиясидаги нутқи 23.09.2020
2. Doniyev S.I, Ibrohimov F.A, Joldasov I.S. Boshlang`ich ta’lim rivojlanish tendensiyalari(Finlandiya ta’lim tizimi misolida). Pedagogika va psixologiyada innovatsiyalar. (2-maxsus son). Toshket-2020. 392-bet.

3. Фан ва таълимда ахборот-коммуникация технологиялари: республика илмий-амалий конференция маърузалар тўплами. – Т.: ТАТУ.
4. Фан ва таълимда ахборот-коммуникация технологиялари: республика илмий-амалий конференция маърузалар тўплами. – Т.: ТАТУ.
5. Р. Ишмухамедов, А. Абдукодиров, А. Пардаев. “Таълимда инновацион технологиялар: таълим муассалари педагог-ўкитувчилари учун амалий тавсиялар”.
6. Бегимқулов У.Ш. Педагогик таълим жараёнларини ахборотлаштиришни ташкил этиш ва бошқариш назарияси ва амалиёти мавзусидаги педагогика фанлари доктори илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. – Тошкент. 2007.

REFERENCES

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош Ассамблеясининг 75-сессиясидаги нутқи 23.09.2020
2. Doniyev S.I, Ibrohimov F.A, Joldasov I.S. Boshlang`ich ta’lim rivojlanish tendensiyalari(Finlandiya ta’lim tizimi misolida). Pedagogika va psixologiyada innovatsiyalar. (2-maxsus son). Toshket-2020. 392-bet.
3. Фан ва таълимда ахборот-коммуникация технологиялари: республика илмий-амалий конференция маърузалар тўплами. – Т.: ТАТУ.
4. Фан ва таълимда ахборот-коммуникация технологиялари: республика илмий-амалий конференция маърузалар тўплами. – Т.: ТАТУ.
5. Р. Ишмухамедов, А. Абдукодиров, А. Пардаев. “Таълимда инновацион технологиялар: таълим муассалари педагог-ўкитувчилари учун амалий тавсиялар”.
6. Бегимқулов У.Ш. Педагогик таълим жараёнларини ахборотлаштиришни ташкил этиш ва бошқариш назарияси ва амалиёти мавзусидаги педагогика фанлари доктори илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. – Тошкент. 2007.
7. Doniyev S.I., Ibrakhimov F. A., Joldasov I. S. Trends in the development of primary education (an example of the finnish system of primary education).Innovations in pedagogy psychology. Special issue -2. Toshken-t 2020. 392-page.

АЛ-АФҒОНИЙ ВА МАСЛАКДОШЛАРИНИНГ ЖАМИЯТНИ ИСЛОХ ҚИЛИШДАГИ КЎШГАН ХИССАЛАРИ

Сирожиддин Қудратов
Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий университети магистранти
Илмий раҳбар: Хуршид Илхомович Тошов
Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий университети катта ўқитувчиси (PhD)

АННОТАЦИЯ

Мазкур мақолада ислом дунёсининг машҳур олимларидан бири Ал-Афғонийнинг ислом социализмига тегишли бўлган қарашлари қисқача муҳокама қилинади. Хусусан Ал-Афғоний тасаввурида тенглик ва демократияга асосланган ҳар қандай жамият, жумладан, диний жамоа ҳам социалистик бўлаверади. Ал-Афғоиий социализм ҳақида ана шундай фикр-мулоҳазари Европа олимларининг қарашлари билан солиштириб ўрганилган.

Калит сўзлар: социализм**,** ислом, демократия, мафкура, ғоя, дин, панисломизм.

THE CONTRIBUTIONS OF AL-AFGHANI AND HIS COLLEAGUES IN THE REFORM OF SOCIETY

Sirojiddin Kudratov
Master Student, National University of Uzbekistan named after Mirzo Ulugbek
Supervisor: Khurshid Ilkhomovich Toshov
Senior Teacher (PhD), National University of Uzbekistan named after Mirzo Ulugbek

ABSTRACT

This article briefly discusses the views of Al-Afghani, one of the leading scholars of the Islamic world, on Islamic socialism. In Al-Afghani's vision, in particular, any society based on equality and democracy, including the religious community, can be socialist. Al-Afgha'i's view of socialism has been studied in comparison with the views of European scholars.

Keywords: socialism, Islam, democracy, ideology, idea, religion, pan-Islamism.

КИРИШ

Ал-Афғоний ва унинг маслакдошлари социализм таълимотининг тенглик, демократия борасидаги ғояларини, исломга зид бўлмаган, ўзларига мақбул жиҳатларини олдилар ва уларни жамият ҳаётига татбиқ қилишга уриндилар. Улар социализм ислом билан келиша оладиган таълимот, ислом тарихининг муайян даврларида ҳам социалистик тартиблар мавжуд бўлган, деб ҳисоблар эдилар. «Социализм ва ислом ўртасидаги муносабат шундайки, социализм ислом билан боғлиқ бўлган таълимотдир. Чунки ислом вужудга келган илк даврданоқ халқ ижоди билан боғланган таълимот эди»,-деб ёзади у. Унинг тушунчасига кўра, тенглик, демократия борасидаги социалистик тартиблар дастлабки халифалар, хусусан, Абу Бакр ва Умар даврларида ҳам мавжуд эди. Ал-Афғоний тасаввурида тенглик ва демократияга асосланган ҳар қандай жамият, жумладан, диний жамоа ҳам социалистик бўлаверади. Ал-Афғоний социализм ҳақида ана шундай фикр-мулоҳаза юритади. У Европадаги мавжуд социалистик таълимотни ҳам шу тарзда талқин қилади, тенгсизлик бор жойда социалистик таълимот вужудга келади, дейди. Унинг бундай қараши мустамлакачиликка қарши ғояларига ҳам таъсир кўрсатган.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОДОЛОГИЯ

У, жамиятда рўй берадиган қар қандай тенгсизлик, жумладан, миллий тенгсизлик, яъни бир миллатнинг иккинчи миллат томонидан қулликка солиниши ўта кетган адолатсизликдир, дейди. Ал-Афғонийнинг бундай фикрлари кейинчалик араб мамлакатларда кенг тарқалган ислом социализми таълимотига асос солди. Бу таълимотда ислом ва социализм ғоялари омихталаштирилган ҳолда мужассамланган. Ал-Афғоний ижтимоий-сиёсий қарашларида маълум изчиллик мавжуд. Уларда XIX асрнинг иккинчи ярмида Европа капиталистик мамлакатларининг Шарқдаги босқинчилик ҳаракатлари ва мустамлакачилик сиёсатига қарши кураш ғоялари ёрқин ифодаланган эди. Ғарб дунёсида босқинчилик сиёсати авжига чиққан, Шарқ мамлакатларини сиёсий ва иқтисодий қарам мамлакатларга айлантириш ва уларни эзиш, халқ бойликларини талон-торож этиш, миллий маданият ва анъаналарини таҳқирлаш кайфияти кучайган бир даврда ал-Афғоний Шарқни ўз мустақиллигини сақлашга, миллий ғурурини оёқ ости қилдирмасликка чақиради. У илгор гоалари билан эзилган халқлар ўртасида обрў-эътибор топди. У ана шундай улуғ мақсад йўлида фаолият кўрсатди, барча иқтидорини шунга бағишлади. Уз қарашлари, ғояларидан умрининг охиригача воз кечмади, эзилган халқ оммасини озодликка даъват этди, босқинчилик сиёсатини инсониятга нисбатан разиллик,

адолатсизлик деб билди ва уни қоралади. Шундай илғор фикрлари туфайли у Шарқда танилди, араб дунёсида бошланган озодлик курашида ўчмас из қолдирди. Ал-Афғоний мустамлакачиликка қарши кураш ва халқлар мустақиллигини ғоявий сохдца таълим-тарбия, илм-фаннн ривожлантириш ва маърифатпарварлик масалалари билан боглар эди. Сиёсий соҳада эса мустамлакачиларга қаршилик кўрсатиш масаласини Шарқ халқларининг бирдамлнги, бирлашиши билан боғларди. У сиёсий нутқларида, рисолаларида Шарқ халқларини ўз миллий қобигига ўралашиб қолмасликка, барча жанжал ва ихтилофларни бартараф этиб, улуғ мақсад йўлида бирлашишга даъват этади. Ал-Афғоний Шарқда ягона «Ислом» давлатини барпо этиш тарафдори эди ва бу ғояни у ҳормай-толмай тарғиб этди. Кейинчалик бу ғоя ва у билан боғлиқ бўлган диний-сиёсий оқим панисломизм номи билан аталди.

Бу назария ўз сиёсий мавқеини кенгайтириш хаёлида юрпш баъзи мамлакатлар ҳукмдорларига, хусусан, турк султони Абдул Ҳамидга жуда хуш келди ва ундан фойдаланиш пайига тушди. Панисломизм ғоялари пантуркизм ғоялари билан омихталаштирилди. Аммо бундай бехуда уринишлар ал-Афғонийга маъқул тушмади. Панисломизм назарияси Шарқ халқларининг мустақилликни сақлашга бўлган интилишларини ифода этувчи ва ўз даври учун маълум маънода илғор ғоя эди. Ал-Афғоний унинг замирида миллатлар бирлигини, чет эл босқинчиларига қарши курашда аҳиллик ва бирдамликни кўрган эди. Чунки у халқлар токи миллати, ирқи, тили, қарашларидан қатьи назар, ёвузлик балосига қарши бирлашмас эканлар, озодпикни қўлга киритиб бўлмайди, деган қатьий фикрда бўлган ва бу ғояни «панисломизм» назариясига сингдиришга харакат қилган. Кейинчалик, XX асрнинг дастлабки йилларига келиб панисломизм кўпгина мамлакатларга тарқалиб, у ерларда турли шакп ва мазмунда талқин эпгила бошланди. Жамол ад-Дин ал-Афғоний шахсияти ҳақида бундай дейишган: «Бу инсон XIX асрнинг охирги чорагида бутун мусулмон дунёсига юксак даражада таъсир этган, ўзида маиший, диний ҳислар ва европа радикализми қоришмасини мужассамлаштирган». Унинг таълимоти асосан уч йўналишдан иборат: диний, ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий ҳаётни ялпи умумий ислоҳ қилиш, илк ислом асосларига қайтиш; парламент шаклидаги бошқаришни мужассамлантирган ислом шўро (маслаҳатлашув кенгаши) асосида сиёсий ислоҳ қилиш; ягона Ислом Лигаси қобиғида барча ислом давлатларини бирлаштиришга (панисломизм) даъват этиш. Мусулмонларнинг сиёсий бирлашиши орқали уларнинг маънавий бирлигига, ҳар бир мамлакатда алоҳида исломий тизим тикланишига эришишни кўзларди. «Ҳамма учун бир ҳукмдор бўлишини талаб қилмайман. Балки бунга эришиш қийин бўлар. Мен фақат ҳаммада ҳокимият эгаси сифатида Қуръон

бўлишини хоҳлардим, бирлашиш омили сифатида дин бўлиши керакдир». Ал-Афғоний давлатнинг энг афзал моделининг Қуръоний ҳокимият тамойилларига мурожаат этиб, мутлақликни инкор этади. Мутлақ ҳокимият - бу истибдоддир, адолатлилик фақат чекланган ҳокимият шароитида бўлиши мумкин. Истибдодга мухолифлик эса, ал-Афғоний фикрича, Қуръондаги маслаҳатлашув бошқариш тамойилларидир. Чекланган Конституцион монархия мумтоз ҳокимият исломий концепциясининг асосий ғоясига - маслаҳат- лашув тамойилига мосдир. Ал-Афғоний мусулмон дунбсида илм-фан ривожланишини истарди. Бу ҳақда кўп қайғурарди. У Шарқ мамлакатларида таълим ва илмий изланиш соҳасида анъанавий ислом билимлари билан чекланиш нотўғри, деб ҳисобларди. У дунёвий илмларни қўлга киритиш тарафдори эди. Чет элликлар мусулмонларнинг илмини қабул этиб, уни ривожлантирдилар, бойитдилар, кучли бўлдилар ва ислом издошларини анча орқада қолдирдилар. Шунинг учун яна Қуръонга қайтиш керак, лекин уни тўғри тушунишга ҳаракат қилиш лозим. «Ҳамма диний таълимотлар орасида айнан ислом фан ва билимга кўпроқ яқиндир». Дин илмни инкор этмайди, аксинча, унинг ривожланишига йўл очиб ҳам беради.

МУҲОКАМА

Ал-Афғоний фанни ғарбий ва исломий деб ажратишга ҳамда илмий-табиий фанларни ўкув дастурларидан чиқариб ташлашга қарши бўлган: «Кимки динни ҳимоя қилиш мақсадида баъзи фанларни ман этса, аслида унга душмандир» . «Ўқитиш ва таълимнинг фойдаси» мақоласида Шарқ мамлакатларининг ачинарли аҳволи сабабларини «олимларнинг олийжаноб ва муҳим ўрни» инкор этилганида кўради. Ал-Афғоний уларнинг ижтимоий мавқеини юқори баҳолайди. 1870 йил декабрда Истанбулдаги янги қурилган Дар ул-фунун университетида «Фан ва косиблик тараққиёти» мавзусида ўтказилган анжуманда олимларнинг фаолиятини «миссионерлик» деб баҳолаган. У олимни пайғамбарлар билан қиёслайди, пайғамбарлик математика, медицина, философия ва бошқа соҳалар каби косибликдир (синаа). Уларнинг фарқи шундаки, пайғамбарлик ҳақиқати - илҳом меваси, илмий ҳақиқат эса ақл маҳсули. Вақг ва шароит ўзгариши билан пайғамбарлик кўрсатмаси ҳам ўзгаради, илмий ҳақиқат эса - универсал. Ҳамма даврлар ҳам пайғамбарликка муҳтож эмас, лекин «башариятни қолоқлик гирдобидан фаровонлик ва тараққиёт йўлига чиқара оладиган илмий бошқариш доимо керак». Ал-Афғонийнинг бу чиқиши ортодоксал мусулмонларнинг ғазабини юелтирди, уни кофирликда айблашди ва у Маккага ҳаж қилиш баҳонаси билан Истанбулни тарк этди.

Бундан буён у ислом ва унинг ақидалари ҳақида эҳтиёткорлик билан гапира бошлади. Ал-Афғоний шогирди ва маслакдоши бўлмиш Муҳдммад Абдо билан ҳамкорликда «ал-Урва ал-вусқа» рўзномасини чоп этаркан, унда босилган мақолаларнинг бирида бундай ёзганди: «Биз рўзнома саҳифаларида «ислом» сўзини тез-тез такрорлаймиз, бундан империализмга кураш фақат мусулмон дунёсига тааллуқли экан, деган фикрга келмаслик лозим, бу кураш мусулмон давлат- лари билан ёнма-ён яшаётган, тақдирлари ғоят аянчли бошқа мамлакат халқларига ҳам тегишлидир».

НАТИЖАЛАР

Кўриниб турибдики, ал-Афғоний ғоялари фақат араб мамлакатларига тегишли бўлмай, балки барча мазлум халқларга апоқадор, кенг қамровли сиёсий қарашлар эди. Рўзнома бор-йўғи 8 ой яшади. Шу давр мобайнида унинг 18 сони босилди, холос: рўзноманинг дастлабки сони 1884 йил 18 мартда, охиргиси эса ўша йил 17 октябрда чоп этилди. Аммо шу қисқа даврда рўзнома араб дунёси ижтимоий-сиёсий қарашлари юксалишида муҳим роль ўйнади. Ал-Афғоний ва Муҳаммад Абдонинг шогирди Рашид Риданинг хабар беришича, сурияик машҳур олим Ҳусайн ал- Жасур: «Агар «ал-Урва ал-вусқа» яна бироз чиқиб турганда эди, мусулмон оламида катта ўзгаришлар содир бўларди», — деган. Дарҳақиқат, европа маркази ҳисобланмиш Парижда ўзининг ўткир публицистик мақолалари билан босқинчилар ҳийла- найрангини фош этиш, мазлум Шарқ халқларида уларга нафрат ҳиссини уйғотиш ва бу бало- қазолардан қутулишнинг бирдан-бир йўли фақат кураш эканлигини тарғиб қилиш юксак жасорат ва шижоат талаб қиларди. Ал-Афғоний ўз мақолаларининг бирида шундай дейди: «Шарқликларга қараб айтмоқчиманки, катта бўлмаган давлатлар ўз мустамлакасини сақлашга уринаётганини, у ерга ўқ отадиган қурол киритмасликка тиришаётганини қаранг, қурол учун улар олий жазо беришаяпти, қаттиқ таъқиб қилишаяпти. Бунинг маъноси аниқ: мустамлакачилар қуролдан ўзларига қарши фойдаланмасинлар, деб қўрқадилар», Ўша давр тадқиқотчиларининг айтишича, бу рўзнома барча араб дунёсида миллий онг ва кураш фаоллигнни кучайтириб юборди. Кейиячалик, рўзномада эълон қилинган барча сиёсий

Арпб Шнрқм, Туркия. Хнндмстон» Эрон қамда бошқн мпмлйкнтлдр нйгйнпйрийрдйри бу гаялардан баҳраманд булмб, улар тнъсирнда ут хплқими трнққибт сарн олнб бормшга имттшднлар. Ислом ислоҳотчилиги ва моьрифатпарварлик ғоялпри улкамиз Туркистонга ҳам етиб келди ва бу ерда жадидчилик ҳаракати пайдо бўлишига туртки берди. Туркистондаги

жадидчиликнинг отаси ҳисобланмиш Исмоил Гаспринский Жамол ад-Дим ал-Афғоний оркали қабул этган бу ғояларнинг рнвожига самарали таьсир кўрсатдн. У Арабистонга, чунончи, Мисрга бориш кезларида ал-Афғоний билан учрашиб турарди ва узоқ муддатли суҳбатлари ҳамда маърузаларини тингларди. Исмоил Гасприиский ал-Афғонийни менинг устозим» деб тан олган эди. Туркисгон жадидчилари - Маҳмудхўжа Беҳбудий, Мунаввар Қори. Абдурауф Фитрат ва бошқалар ўз халқига хизмат қилиб, миллатини уйғо- тишда, уни қоронғуликдан, зулмдан халос этишда жонбозлик кўрсатишган. Жадидчилик - ижтимоий-фалсафий ҳаракат бўлиб, миллат ва ўлка исгиқболи учун йўналтирилган эди. Унинг фалсафаси маърифатпарварлик ғояларини мунтазам равишда ҳаётга татбиқ этишдан иборат эди. Шундай қилиб, Жамол ад-Дин ал-Афғоний барча илғор ғоялари, диний-фалсафий қарашлари билан Шарқ халқлари тараққиёти, озодлиги, инсон ҳақ-хуқуқи, ижтимий адолатни ўрнатишга ҳаракат қилган олимлардандир.

ХУЛОСА

Шундай қилиб, мусулмон ислоҳчилик ҳаракати ўзининг бошланғич давридаги ривожланишида диний эътиқоднинг шаклланишига сезиларли таъсир кўрсатди, шу билан бирга XIX аср охири - XX аср бошларида Мисрнинг ижтимоий ва маданий ҳаёти тарихида чуқур из қолдирди. Миср ислоҳчилари замонавий таълим, матбуот, адабиёт, санъатни тиклашда муҳим рол ўйнадилар. Улар ўзларининг амалий фаолиятларида ислом таълимотининг илк ғоявий асосларини қайта кўриб чиқиш, уларни янги шароитларга мослаштиришга уриндилар. Бу ишда ислоҳчилик ҳаракатининг мафкурачиси ва йўлбошчиси Муҳаммад Абдонинг фаолияти катта аҳамиятга эга бўлди. У ислом таълимотини араб жамияти эволюциясига мувофиқ ўзгарадиган принцип ва қарашлар тизимига айлантиришга интилди. Муҳаммад Абдо ва унинг сафдошлари томонидан ишлаб чиқилган мусулмон ислоҳчилигининг диний-фалсафий ва сиёсий ғоялари Ҳиндистон ва Сурия, Баҳрайн ва Сингапур, Тунис ва Жазоир, Эрон ва Ява, Туркия ва Малайзия жамоат арбоблари ва диний мутафаккирлари орасида кенг тарқалди.

Шу билан бир қаторда диний ислоҳчилик ҳаракатининг ижтимоий табақаларга таъсири чекланган тарзда бўлганлигини кўрсатиб ўтиш жоиздир. Янгиланган ислом ғояларининг турли ижтимоий табақалар орасига кириб бориши жуда секин кечди. Мусулмон ислоҳчилиги, худди маърифатпарварлик ва илк миллатпарварлик оқимлари каби, юқори табақаларга хос бўлиб қолди, омма онгига таъсир қилаолмади, ўқимишли зиёлиларнинг тор доираларигагина

таъсир кўрсатди. Ислоҳчилик ғоялари XIX аср охири - XX асрнинг биринчи ярмида Мисрда ва бошқа араб давлатларида зиёлиларнинг бир қисми учун мафкуравий таянч бўлиб хизмат қилди, холос.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР

1. Кириллина С.А. Ислам в обшественной жизни Египта М:1985-С.130.
2. Ал-Афғаний, Жамал Ад-Дин. Ал-амал ал-камила мав диаса ан ал-Афғоний ал-хақиқа л-кулимя умар Мухаммад – Қахира 1968. 141-бет.
3. Amm O. Somte Aspects of Religious in the Muslim Middle east // The Traditionalism and Modernism in the Muslim Middle East Austin Texas. 1966. 93р.
4. Жамол ад-Дин ал-Афғоний // Хорижий Шарқ халқларининг илғор ижтимоий-фалсафий фикрлари тарихи 1971.-255 бет.
5. Мусулманский мир. Средние века. Новое время: очерки исламской история и культуры. Под редакцей Р.м.Валеева. Казан: 1996.-С.108.
6. Янан Фатхи. Ислам: идем дакженна, перемены. – М: 1992. – С.27.

REFERNCES

1. Кириллина С.А. Ислам в обшественной жизни Египта М:1985-С.130.
2. Ал-Афғаний, Жамал Ад-Дин. Ал-амал ал-камила мав диаса ан ал-Афғоний ал-хақиқа л-кулимя умар Мухаммад – Қахира 1968. 141-бет.
3. Amm O. Somte Aspects of Religious in the Muslim Middle east // The Traditionalism and Modernism in the Muslim Middle East Austin Texas. 1966. 93р.
4. Жамол ад-Дин ал-Афғоний // Хорижий Шарқ халқларининг илғор ижтимоий-фалсафий фикрлари тарихи 1971.-255 бет.
5. Мусулманский мир. Средние века. Новое время: очерки исламской история и культуры. Под редакцей Р.м.Валеева. Казан: 1996.-С.108.
6. Янан Фатхи. Ислам: идем дакженна, перемены. – М: 1992. – С.27.

“ТАНҚИДИЙ ТАФАККУР” ТУШУНЧАСИ ВА УНИНГ ТАЪЛИМ ЖАРАЁНИДАГИ РОЛИ

Жаҳонгир Худойқулов
Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий университети магистранти
Илмий раҳбар: Хуршид Илхомович Тошов
Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий университети катта ўқитувчиси (PhD)

АННОТАЦИЯ

Мақолада танқидий тафаккур тарихи маданияти ва унинг келиб чиқиши тўғрисидаги назариялар психологлар ва социологлар томонидан билдирилган фикрлар таҳлил этилган**.**

Калит сўзлар: танқид, изолация, скептизм, далиллар

THE CONCEPT OF "CRITICAL THINKING" AND ITS ROLE IN THE EDUCATIONAL PROCESS

Jahongir Khudoykulov
Master of the National University of Uzbekistan named after Mirzo Ulugbek
Scientific adviser: Khurshid Ilkhomovich Toshov
Senior Lecturer (PhD) of the National University of Uzbekistan named after Mirzo Ulugbek

ABSTRACT

The article analyzes the views expressed by psychologists and sociologists on the culture of the history of critical thinking and theories about its origins.

Key words: criticism, isolation, skepticism, evidence

КИРИШ

Юнон тилидан таржимада “танқид” сўзи изоляция, ажралиш деган маънони англатади. Ўзбек тилида танқид тушунчаси бошқа маъно касб этди ва кўп ўлчовли. Танқид тушунчаси инсоннинг барча ақлий фаолиятини ўз ичига олади.

Танқидий тафаккур бир нечта ма’ноларга эга. Ушбу тушунчалар фикрлашнинг ривожланиш босқичларини, таҳлил қилиш қобилиятини, воқеликка муносабатини ифодалайди. Бу ўқитувчига, ўқувчиларнинг ақлий фаолиятини рағбатлантириш учун танқидий тафаккурни ривожлантириш

технологиясида фойдаланадиган техникаси ва воситаларига боғлиқ. Танқидий тафаккур “баҳолаш” ва “ўз-ўзини баҳолаш”, “танқидийлик” ва “ўз-ўзини танқид қилиш”, “исботлаш” ва “рад этиш”, “танқидий таҳлил” каби тушунчаларни ўз ичига олади.

Танқидий тафаккур маданияти амалда қўлланиладиган ишончли далилларнинг усуллари ва усулларини ўз ичига олади. Буларнинг барчаси шахсни ривожлантиришга, ўқувчилар дунёқарашини шакллантиришга ёрдам беради.

Жуди Бруз ва Девид Вуд Танқидий тафаккурни акс эттирувчи фикрлаш деб билишади. Фикрлаш ўз “мен” ини англаш, объектив бўлиш, ўз нуқтаи назарини ҳисобга олган ҳолда бошқа нуқтаи назарларни қабул қила олиш ва баъзан ўз хурофотларидан воз кечиш орқали шаклланади. Муаммоларни эчишда янги ғояларни илгари суриш ва уларни эчиш йўлларини кўриш имкониятига эга бўлиш керак.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОДОЛОГИЯ

Танқидий тафаккур технологиясининг асосчилари С. Темпле, К. Мередикт ва Д. Стилубежден Танқидий тафаккурни ўрганиш мумкин, аммо сиз билимга қизиқувчан бўлишингиз, ўзингизга саволлар беришингиз ва уларга жавоб топишингиз керак-деб таькидлашган.

«Танқидий тафаккур кўп даражаларда ишлайди, фактлар билан кифояланмай, балки ушбу фактларнинг сабаблари ва оқибатларини очиб беради. Танқидий тафаккур мулойим скептисизмни, умумий қабул қилинган ҳақиқатларга шубҳа қилишни, маълум бир масала бўйича нуқтаи назарни ривожлантиришни, уни мантиқий далиллар билан ҳимоя қилиш қобилиятини тахмин қилади. Танқидий тафаккур белгиланган маҳорат эмас, балки кўплаб кўникмаларнинг бирлашмасидир. "

Психологлар К. Вейд ва К. Таврис Танқидий тафаккурни ҳар хил баёнотларни баҳолаш ва яхши тўпланган далиллар асосида объектив ҳукм чиқариш, яъни объектив ҳақиқатга эришиш қобилияти деб биладилар. Танқидий тафаккурга бўлган эҳтиёж, берилган баёнотларни текширишда намоён бўлганлиги сабабли, яъни кимдир томонидан онгли равишда ёки онгсиз равишда йўлдан озиш эҳтимоли мавжудлигини англатади.

С.И.Заир-Бекнинг фикрича, танқидий тафаккур очиқ фикрлашдир. Бу янги ғояларни ривожлантиришни ўз ичига олади, баъзан ҳатто ҳаёт тажрибаси доирасидан ташқарига чиқади. Ўз эътиқодларингизни таҳлил қилиш қобилияти. Ўз ғояларини таҳлил қилиш, уларни бошқаларнинг қарашлари билан боғлаш.

И.Кант қарашларига асосланган танқидийлик, бу ҳолда уларнинг жамият ҳақидаги қарашларининг номукаммаллиги, номукаммаллиги нуқтаи назаридан қаралади.

Танқидий тафаккур - бу фаолият идрок этиш ва идрок этиш даражаси юқори бўлган одам кимдир танқидий фикрлай оладими? Жан Пиагетнинг ёзишича, 14-16 ёшгача Танқидий тафаккурнинг энг катта ривожланиши жараёни содир бўлади. Аммо шунга қарамай, фикрлаш ҳамма учун бир текис ривожланмайди ва кўплаб талабалар интеллектуал вазифаларни бажара олмайдилар. Кертис Мередит, Чарлз Темпле ва Жинни Стилл Танқидий тафаккур назариясини амалда қўлладилар. Кейин улар ўз ишларини педагогик технологияга олиб келишди. Натижани баҳолашнинг босқичлари, услубий техникаси ва мезонлари чиқарилди. Шу туфайли ҳозирги кунда кўплаб ўқитувчилар ушбу технологиядан фойдаланмоқдалар. Диана Ҳалперн Танқидий тафаккурни унинг ривожланиш нуқтаи назаридан ўрганади ва уни шакллантириш услубларини тавсия қилади. Ушбу техникалар ривожлантирувчи таълим технологиясига ўхшашдир. Ушбу технологиялар нафақат ташқи кўриниши, балки ички тузилиши билан ҳам ўхшашдир. Уларнинг асосий хусусияти - "қандай қилиб ўқитиш" муаммоси. Талабаларга олинган билимларни амалда ва ҳаётда қўллашга ўргатиш муҳимдир. Фақатгина китобларни ўқиш, танқидий тафаккур ривожланмайди, асосийси уни ривожлантириш учун муайян вазифаларни қўйишдир. Мактабда танқидий тафаккурни ривожлантиришга ҳар бир дарсда эътибор берилиши ва уларни амалда қўллашни ўрганиши керак. Ва келажакда ушбу тафаккурдан фойдаланилмаса ва ривожланмаса, уни ривожлантириш фойдасиз бўлади. Танқидий тафаккурни ривожлантириш ва ривожланиш қобилиятларини ривожлантириш учун доимий фикрлаш зарур. Бунга Сеарс ва Парсон алоҳида эътибор бериб, ўқувчилар ҳар бир дарсда самарали ишлаш учун мақсадларни белгилаш муҳимлигини таъкидладилар.

НАТИЖАЛАР

Асосий ҳатолар ўқувчиларнинг танқидий тафаккурга тайёр эмаслигидир. Сеарс ва Парсонс танқидий тафаккурни ривожлантиришда шаклланадиган фазилатларни аниқладилар, яъни режалаштиришга тайёрлик, эгилувчанлик, қатъиятлилик, хатоларини тузатишга тайёрлик, ўз фикрлаш жараёни ва ўзаро келишув ечимларини излашдан иборат.

Ривожланган танқидий тафаккур қобилиятлари керакли натижага эришишга имкон беради. Бунинг учун ҳар бир босқичда танқидий тафаккурнинг маълум

қобилиятлари ривожланиб борадиган дарсни семантик қисмларга ажратиш зарурати туғилади.

Бу, ўз навбатида, дарсга фойдали таъсир кўрсатади, чунки ўқитувчи ҳозирги пайтда қандай кўникмалар ва техникалар билан шуғулланаётганини кўради. Бу улардан мунтазам фойдаланишни талаб қилади.

Дарсда олинган материал, агар у дарсда тушунилган ва ишлаб чиқилган бўлса, яхшироқ эсда қолади ва ўқувчилар учун ҳам муҳимдир.

Фикрлашдаги асосий машқ нутқдир, нутқ эса ўз навбатида мураккаб билим фаолиятидир. Нутқ пайтида биз сўзларни танлаймиз, уларни грамматик жиҳатдан тўғри талаффуз қилишга ҳаракат қиламиз. Ва, аксинча, тингловчи сифатида, маърузачи нутқидан тингловчи томонидан қабул қилинадиган сўзлар ажратиб олинади ва шу тариқа одам нима деб ўйлаётганини билади.

Фикрлай оладиган одам қандай қилиб савол беришни билади. Ва бу, ўз навбатида, гапирувчига ҳам, тингловчига ҳам фойдали таъсир кўрсатади. Палинсар ва Браун ўқувчиларга етакчи саволлар берилганда, улар янги материалларни етакчи саволларсиз оддий маърузалардан кўра яхшироқ сингдиришини аниқладилар. Суҳбат давомида қандай қилиб тўғри саволлар беришни ўрганиш, ўқувчилар томонидан матнни тушунишни аниқлаш керак. Агар ўқувчилар ўзлари саволлар бериб, уларга ўзлари жавоб беришса, бу материални ўзлаштириш ва ёдлашга фойдали таъсир кўрсатадиган бўлса, бу жараён янада самарали бўлади. Жон Барелоп қуйидаги хусусиятларни тавсифлайди:

- муаммоларни ечишга қодир;
- муаммоларни ҳал қилишда талабчан;
- муаммоларни бошқалар билан ҳамкорликда ҳал қилиш;
- бошқаларни эшитишга қодир;
- янги маълумотларни қабул қилишга тайёр;
- ҳар хил нуқтаи назардан маълумотни кўриш;
- ҳодисалар орасидаги алоқаларни кўриш;
- ҳақиқий нуқтаи назардан фарқ қиладиган бўлса ҳам, турли хил қарашларни қабул қилиш;
- муаммоларни ҳал қилишнинг бир неча вариантларини кўриш;
- мантиқий хулосалар чиқариш;
- ўз ҳаракатлари ва ҳиссиётларини баҳолай олади;
- якуний натижани қандай кўришни ва кейинги мақсадларни белгилашни билади;
- олинган кўникма ва билимларни амалда қўллаш;

- қандай саволлар беришни билиш;
- фаол тингловчилар.

Р. Пол, Э. Бинкер, Э. Мартини ва К. Эдамсон қуйидаги кўрсаткичларни аниқладилар:

А) Аффектив:

1) ноанъанавий фикрлаш;
2) билимга қатъийлик;
3) объектив ҳукмлар;
4) ҳис-туйғулар ва эътиқодларнинг ўзаро таъсири принтсипи;
5) шошилинч қарорлардан воз кечиш;
6) фикрлашнинг қатъийлиги;
7) фикрлашнинг аниқлиги;
8) интеллектуал муаммоларни ҳал қилишда тиришқоқлик;
9) мулоҳаза юритишда қатъийлик.

Б) Макрокогнитив:

10) хулоса чиқариш қобилияти;
11) ўхшаш вазиятларнинг ўзаро боғлиқлиги, мавжуд билимларни янгиларига юклаш;
12) вазиятларни турли қирралардан, гипотезалардан таҳлил қилиш;
13) баёнотлар, хулосалар, эътиқодларнинг равшанлиги;
14) ўз фикрлари тақдимотининг равшанлиги;
15) мезонларни ишлаб чиқиш;
16) ахборотнинг ишончлилиги;
17) муҳим масалаларни таъкидлаш қобилияти;
18) аниқ эчимларни ишлаб чиқиш;
19) ҳаракатларни таҳлил қилиш / хулқ-атвор чизиғини ривожлантириш;
20) ўқишга аналитик ёндошиш;
21) мавзулараро алоқаларни ажратиб кўрсатиш;
22) диалог ўтказиш қобилияти;
23) ҳар хил қарашларни, ёндашувларни, гипотезаларни таҳлил қилиш;
24) диалогик фикр юритиш қобилияти: қарашларни, ёндашувларни, гипотезаларни баҳолаш;

С) Микрокогнитив:

25) воқеликнинг мавҳум тушунчаларини таққослаш;
26) баёнотларда конкретлик;
27) баёнотларни танқид қилиш;
28) хулосаларнинг интроспективаси;

29) керакли маълумотларни ажратиб олиш қобилияти;

30) хулосалар;

М.К.Кларининг таъкидлашича, АҚШда 80 йиллардан, Европа мамлакатларида эса 90 йиллардан бошлаб Танқидий тафаккурни ривожлантириш таълимнинг устувор йўналишларидан бирига айланган.

Танқидий тафаккур мустақил ва ижтимоий тафаккурдир. Бундай фикрлашнинг бошланғич нуқтаси зарур далилларни топиб, саволлар беришдан ва ечилиши керак бўлган вазифаларни кўриб чиқишдан янги маълумотларни олишдир. Аргумент учта элементни ўз ичига олади. Асосий мезон - бу асосий ғоя. Тасдиқ аргументлар билан қўллаб-қувватланади. Исботлаш нуқтаи назаридан матндан парчалар, шахсий тажриба қўлланилади. Баҳснинг барча номланган элементлари остида - баёнот, мулоҳаза ва далиллар асос бўлиб, пойдевор барча баҳсларнинг асосидир.

Замонавий дунёда яшаш, ахборот оқимида ҳаракат қилиш ва муваффақиятли бўлиш ижтимоий танқидий тафаккурни ривожлантиришга ёрдам beradi. Ижтимоий танқидий тафаккур - бу инсоннинг жамият билан ўзаро таъсири, ижтимоий воқелик ҳақидаги қараш ва жамият ғоясини қайта аниқлашга тайёрликни ўз ичига олган ижтимоий воқеликнинг дизайни шунингдек, ижтимоий Танқидий тафаккур - бу ижтимоий ҳақиқатни англаш қобилияти ва мавжуд вазиятдан чиқиш йўлини кўриш, муҳим ҳаётий масалаларда асосли қарорлар қабул қилиш.

Ижтимоий ва Танқидий тафаккурни ривожлантиришга мактабдаги ижтимоий фанлар дарслари ёрдам беради. Улар замонавий дунёда талабаларнинг шахсий фазилатларини ривожлантиришга ёрдам беради. Бундай фикрлаш бугунги таълимнинг тамал тошига айланиб бормоқда.

Таълимнинг асосий мавзуси - бу бола ва катталарнинг унга бўлган муносабати. Шу муносабат билан, бугунги кунда талабаларнинг ҳар томонлама ривожланишига, уларнинг ижодий қобилиятларини ривожлантиришга қаратилган шахсга йўналтирилган технологиялар устувор вазифа ҳисобланади. Ушбу технологиялардан бири танқидий ривожланиш технологияси:

Гершунский "Танқидий тафаккурни ривожлантириш" технологиясининг қуйидаги мақсад ва вазифаларини ажратиб туради:

Хусусиятлари:

- маълум қарорларни қабул қилишда очиқлик, мослашувчанликни шакллантириш;

- шахсий фазилатларни ривожлантириш, фикрлаш ижодкорлиги, таълим жараёнининг бошқа иштирокчиларига нисбатан бағрикенглик, қарор қабул қилиш учун жавобгарлик; - аналитик фикрлашни ривожлантириш; Вазифа:

- сабабий муносабатларни ажратиб кўрсатиш;
- кераксиз ёки нотўғри маълумотни рад этиш;
- фикр юритишда хатоларни топиш;
- матнда акс этган созламалар бўйича хулосалар чиқариш;
- ўзларининг ҳукмларида туркумликдан қочиш;
- нотўғри хулосаларга олиб келиши мумкин бўлган сохта стереотипларни аниқлаш;
- ҳақиқат, тахминлар ва шахсий фикрларни ажрата билиш;
- олинган маълумотни сўроқ қилиш; - асосийдан асосийни аниқлаш.
- ўқиш маданиятини, манбалар билан ишлаш қобилиятини шакллантириш.
- мустақил ижодий фаолиятни рағбатлантириш.

МУҲОКАМА

Шундай қилиб, биз хулоса қилишимиз мумкинки, Танқидий тафаккур технологияси бу тизимда ва бутун таълим жараёнида шаклланадиган кўникма ва малакаларнинг бутун мажмуасидир. Аммо бу кўникмалар синфда фаол ўқитиш методларидан фойдаланилса ва ўқувчилар фаол тингловчилар бўлса, яъни янги маълумотларни фаол қидириб топсалар, ўрганганларини ўзларининг амалий тажрибалари билан ўзаро боғлашса тезроқ шаклланади. Ўқувчилар олган ҳар қандай маълумотларини сўроқ қилишни, ишончлилигини текширишни ўрганишлари керак ва ўқитувчининг вазифаси бунда уларга ёрдам беришдир. Ушбу технологияни мунтазам равишда қўллаш ўқувчиларда фикрлаш ва билиш фаолиятининг махсус услубини шакллантиришга ёрдам беради.

Танқидий тафаккур - бу турли усул ва усулларни оқилона қўллашдир. Ҳар бир талаба ўз фикрини ривожлантиришга ўрганади.

Технологиянинг мақсади: ўқувчиларни ўқув жараёнига фаол жалб қилиш орқали Танқидий тафаккурни ривожлантириш.

Танқидий тафаккурни ривожлантириш технологияси маълум методлар, услублар ва стратегияларни ва уларни ҳар бир дарсда босқичма-босқич амалга оширилишини назарда тутади.

Танқидий тафаккур технологиясининг маълум усуллари ва усулларини бирлаштириб, дарсларни режалаштириш мумкин, шу билан бирга ўқувчиларнинг қобилиятлари, ёш хусусиятлари, дарсга қўйилган мақсадларни ҳисобга олиш осон, бу ўқитувчилар учун жуда муҳимдир.

Педагогик технологияларнинг ўзига хос хусусияти шундаки, улар болани ривожлантиришга ёрдам беради ва бола қандай бўлиши кераклигини кўрсатмайди. Шу муносабат билан дарсларда қўлланиладиган техника ва усуллар махсус усулда ишлаб чиқилмоқда.

Айтилганларни умумлаштириб, педагогик технологиянинг қуйидаги хусусиятларини ажратиш мумкин: мақсаднинг мавжудлиги, ташхис қўйиш имконияти, тузилиши ва мақбул шароитга бўлган эҳтиёж. Аммо шунга қарамай, бу технология болаларнинг ривожланишига қаратилган бўлиб, ўқитувчиларга метод ва услубларни танлашга имкон беради, уларнинг педагогик фаолият шартлари билан ўзаро боғлиқлиги. Танқидий тафаккур технологияси жуда универсал ва назариядан амалиётга осонликча татбиқ этилиши мумкин.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Айсмонтас Б. Б. Общая психология. Схемы. М., 2002. – 288 с.
2. Белкова Е. А. Активные и инновационные методы обучения. Обучение взрослых Ярославль. Академия Пастухова, 2010. - 259 с.
3. Борытко Н.М, Соловцова И.А.,. Байбаков А.М Педагогические технологии. Волгоград: ВГИПК РО, 2006.- 369 с.
4. Богоявленская Д.Б. Пути к творчеству. М.: Знание, 1986.- 297 с.
5. Браус Дж., Вуд Д. Инвайронметральное образование в школах / пер. с англ. М.:NAAEE, 1994. – 103 с.
6. Брушлинский А. В. Субъект: мышление, учение, воображение. М.: Издательство Московского психолого-социального института, 2008.- 348 с.
7. Бутенко А.В., Ходос Е.А. Критическое мышление: метод, теория, практика. Учеб.-метод. Пособие. М.: Мирос, 2002.- 407 с.
8. Глебова М. В. Основы проблемы развития продуктивного мышления // Психология, педагогика, социология.. М., 2001.- 272 с.
9. Дубровина И. В. Психология: учебник для студ. сред.мпед. учеб, заведений / под ред. И. В. Дубровина, Е. Е. Данилова, А. М. Прихожан. М.: «Академия», 2004.- 179 с.
10. Варенников, Я. Воспитывать культуру критического мышления / Я. Варенников // Высш. образование в России № 6. – 141 с.

REFERENCES

1. Айсмонтас Б. Б. Общая психология. Схемы. М., 2002. – 288 с.
2. Белкова Е. А. Активные и инновационные методы обучения. Обучение взрослых Ярославль. Академия Пастухова, 2010. - 259 с.

3. Борытко Н.М, Соловцова И.А.,. Байбаков А.М Педагогические технологии. Волгоград: ВГИПК РО, 2006.- 369 с.
4. Богоявленская Д.Б. Пути к творчеству. М.: Знание, 1986.- 297 с.
5. Браус Дж., Вуд Д. Инвайронметральное образование в школах / пер. с англ. М.:NAAEE, 1994. – 103 с.
6. Брушлинский А. В. Субъект: мышление, учение, воображение. М.: Издательство Московского психолого-социального института, 2008.- 348 с.
7. Бутенко А.В., Ходос Е.А. Критическое мышление: метод, теория, практика. Учеб.-метод. Пособие. М.: Мирос, 2002.- 407 с.
8. Глебова М. В. Основы проблемы развития продуктивного мышления // Психология, педагогика, социология.. М., 2001.- 272 с.
9. Дубровина И. В. Психология: учебник для студ. сред.мпед. учеб, заведений / под ред. И. В. Дубровина, Е. Е. Данилова, А. М. Прихожан. М.: «Академия», 2004.- 179 с.
10. Варенников, Я. Воспитывать культуру критического мышления / Я. Варенников // Высш. образование в России № 6. – 141 с.

DINIY BAG'RIKENGLIKNI TA'MINLASH – HARAKATLAR STRATEGIYASINING ASOSIY MAQSADLARIDAN BIRIDIR

Kamoliddin Baxodir o'g'li G'afforov
Toshkent viloyati Chirchiq davlat pedagogika instituti Jismoniy madaniyat sirtqi ta'lim yo'nalishi 3-bosqich talabasi

ANNOTATSIYA

Maqolada Harakatlar Strategiyasining beshinchi ustuvor yo'nalishi bo'yicha O'zbekiston hududida diniy bag'rikenglik hamda tolerantlik masalasi ko'rsatilib o'tilgan.

Kalit so'zlar: din, tolerantlik, vijdon erkinligi, Markaziy Osiyo, musulmonlar idorasi.

ENSURING RELIGIOUS TOLERANCE IS ONE OF THE MAIN OBJECTIVES OF THE ACTION STRATEGY

Kamoliddin Bahodir ugli Gafforov
Chirchik State Pedagogical Institute, Tashkent region
3rd year student of Physical Culture

ABSTRACT

The article addresses the issue of religious tolerance in the territory of Uzbekistan in the fifth priority area of the Action Strategy.

Key words: religion, tolerance, freedom of conscience, Central Asia, Muslim Board

KIRISH

Barchamizga ma'lumki, O'rta Osiyo, xususan, O'zbekiston hududi qadim zamonlardan madaniyati, urf-odatlari, tili va o'zining alohida turmush tarziga ega bo'lgan hamda bir-biriga o'xshamagan xilma-hil dinlarga e'tiqod qiluvchi ajoyib, yetuk allomalarni o'zida jam qila olgan o'lkadir.

Millatlararo totuvlik va diniy bag'rikenglik masalasini isloh qilish va rivojlantirish maqsadida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-fevraldagi 4947-sonli qaroriga muvofiq 2017-2021-yillarga mo'ljallangan "Harakatlar strategiyasi"ning 5-yo'nalishi bo'lgan "Xavfsizlik, millatlararo totuvlik va diniy bag'rikenglikni ta'minlash, chuqur yo'naltirilgan, o'zaro manfaatli va amaliy ruhdagi tashqi siyosatni yuritish" doirasida amalga oshirilayotgan diniy bag'rikenglik va

millatlararo totuvlik masalasi amalda o'z ifodasini topmoqda. Shu jumladan, bu ikki yo'nalish bir-biriga uzviy bog'liq va biri ikkinchisini to'ldirib keladi. Bu ikki manba ham davlat va xalq uchun o'ta muhim ahamiyatga ega yo'nalishlar hisoblanadi. Zero, Prezidentimiz ta'kidlaganidek: "Xavfsizlik, millatlararo totuvlik hamda diniy bag'rikenglikni ta'minlash, chuqur o'ylangan o'zaro manfaatli va amaliy ruhdagi tashqi siyosatni yuritish" orqali davlatimiz mustaqilligi va suverenitetini mustahkamlash bosh maqsadimizdir.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

2017–2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasi doirasida so'nggi 3 yil davomida **diniy bag'rikenglikni ta'minlash sohasida** quyidagi chora-tadbirlar amalga oshirildi:

-BMT Bosh Assambleyasi 2018-yilning 12-dekabr oyida o'tkazilgan yalpi majlisda "**Ma'rifat va diniy bag'rikenglik"** deb nomlangan maxsus rezolutsiyani qabul qildi. O'zbekiston tomonidan ishlab chiqilgan hujjat loyihasi BMTning barcha a'zo davlatlari tomonidan bir ovozdan qo'llab-quvvatlandi. Mazkur rezolutsiyani qabul qilish tashabbusi 2017-yil sentyabr oyida BMT Bosh Assambleyasining Nyu-Yorkdagi 72-sessiyasida O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyev tomonidan ilgari surildi.

2018-yil 16-apreldagi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Din ishlari bo'yicha qo'mita faoliyatini takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi PQ-3668-sonli Qaroriga muvofiq Qo'mita huzurida faoliyat yuritadigan jamoatchilik-maslahat organi hisoblanmish Konfessiya ishlari bo'yicha kengashning yangi tarkibi tasdiqlandi. **Kengash tarkibi 9 tadan 17 ta** a'zoga – O'zbekistonda faoliyat yuritayotgan diniy konfessiyalar vakillari hisobiga kengaydi.

NATIJALAR

2018-yilning 16-aprelida O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh. Mirziyoev «Diniy-ma'rifiy soha faoliyatini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi PF-5416-sonli Farmonni imzoladi. Mazkur hujjat O'zbekistonda diniy ta'lim tizimining uzluksizligini ta'minlashga qaratilgan: boshlang'ich bosqichdan (o'rta maxsus islom ta'lim muassasalari yoki madrasalar) tortib, to oliy va undan keyingi diniy ta'limgacha edi.

2019-yil 4-sentabrdagi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «Diniy-ma'rifiy soha faoliyatini takomillashtirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida»gi PQ-4436-sonli qaroriga muvofiq O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Din ishlari bo'yicha Qo'mitaning Ichki ishlar vazirligi, O'zbekiston Yoshlar Ittifoqi, O'zbekiston Xotin-qizlar qo'mitasi va fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari faoliyatini muvofiqlashtirish bo'yicha Respublika kengashi bilan jamiyatda vijdon erkinligi va diniy-ma'rifiy muhit barqarorligi kafolatlarini ta'minlash maqsadida mustahkam va doimiy hamkorlikni nazarda tutuvchi yangi tizim joriy etildi.

Bundan tashqari, Din ishlari bo'yicha qo'mita tarkibida ayollar bilan ishlash bo'limi tashkil etildi, shuningdek, ushbu yo'nalishdagi ishlarni nazorat qiluvchi rais o'rinbosari lavozimi ham joriy etildi. Xotin-qizlar o'rtasida ma'naviy-ma'rifiy ishlarni muvofiqlashtirish bo'yicha Respublika targ'ibot guruhi tashkil etildi.

O'zbekiston Islom akademiyasi va Toshkent Islom universiteti negizida **O'zbekiston xalqaro Islom akademiyasi** tashkil etildi. Qoraqalpog'iston Respublikasi, Samarqand, Namangan va Surxondaryo viloyatlarida Akademiya tarkibidagi malaka oshirish Markazi hududiy filiallari tashkil etildi.

O'zbekiston xalqaro Islom akademiyasi huzurida "**Ziyo" media-markazi** tashkil etilib, u ajdodlarimizning diniy-ilmiy merosini keng targ'ib qilish, dinning haqiqiy insonparvarlik maqsadini hamda diniy-ma'rifiy hayotda sodir bo'layotgan yangiliklardan keng jamoatchilikni xabardor qilib borishni ta'minlovchi asosiy media-tuzilma hisoblanadi.

MUHOKAMA

O'zbekiston musulmonlari idorasi huzurida "**Vaqf" xayriya jamoat fondi** tashkil etildi. Uning asosiy vazifasi masjidlar, ziyoratgohlar, muqaddas qadamjolar va shu kabi boshqa ob'ektlarning rekonstruktsiyasini moliyalashtirish, ularni moddiy-texnik bazasini yaxshilash hamda ushbu soha xodimlarini moddiy qo'llab-quvvatlashdan iboratdir.

2018-yilning yanvar-aprel oylarida Respublika miqyosida bir necha bosqichdan iborat (tuman, shahar, viloyat, respublika) Qur'oni Karim tilovati bo'yicha qorilar ochiq musobaqasi tashkil etilib, unda 5 mingdan ziyod ishtirokchi qatnashdi.

O’zbekistonda Islom sivilizatsiyasi markazi, Imom Buxoriy va Imom Termiziy xalqaro ilmiy-tadqiqot markazlari tashkil etildi. Viloyatlarda kalom, hadis, fiqh, aqida ilmi va tasavvufni o’rganishga ixtisoslashgan **beshta ilmiy maktab** ochildi. Islom sivilizatsiyasi markazi tomonidan O’zbekistonda Markaziy Osiyo musulmon mutafakkirlarining jahon sivilizatsiyasi rivojidagi roliga bag’ishlangan 10 dan ortiq kitob va risolalar tayyorlandi. Imom Termiziy xalqaro ilmiy-tadqiqot markazi tomonidan Imom Termiziy, Hakim Termiziy va termizlik boshqa olimlarning 20 dan ortiq asarlari o’zbek tiliga tarjima qilindi. Imom Buxoriy xalqaro ilmiy-tadqiqot markazi tomonidan Imom Buxoriy, Imom Moturidiy, Imom Nasafiy, Alouddin Usmondiy, Saffar Buxoriy va h.k. kabi ulug’ allomalar asarlarining aksariyati tarjima qilinib, 50 dan ziyod kitob nashr etildi.

Ayni paytda O’zbekiston Respublikasida jami **2276 ta**diniy tashkilot va **16 ta** diniy konfessiya faoliyat yuritib kelmoqda. Shulardan **2093** tasi musulmon tashkiloti, **166ta** xristian tashkiloti, **8ta** yahudiy jamoasi, **6ta** Baxoiylik jamiyati, **1 ta** krishnachilar jamiyati va **1ta** budda ibodatxonasi, shuningdek, O’zbekiston konfessiyalararo Bibliya jamiyati ham faoliyat ko’rsatmoqda.

2019-yilda O’zbekistonda **10 ta** yangi jome masjid ochildi, natijada masjidlarning umumiy soni **2066** taga yetdi. Bundan tashqari, mamlakat miqyosida **46 ta** jome masjid binosi butunlay qaytadan bunyod etilib, **225 ta** masjid kapital ta’mirdan chiqarildi. **2018-yilda** esa respublikada **13ta** jome masjidi qayta ochildi, **39** tasi yangi qurildi va qariyb **100** tasi qayta ta’mirlandi.

O‘zbekistonda Toshkent Islom universiteti, «Mir Arab» oliy madrasasi, Hadis ilmi maktabi, 9 ta madrasa, jumladan, 2 ta ixtisoslashtirilgan xotin-qizlar o’quv yurti, Toshkent pravoslav seminariyasi, Toshkent xristian seminariyasi kabi diniy ta’lim muassasalari faoliyat ko’rsatmoqda. 2020–2021 o’quv yilidan boshlab Termiz shahrida yangi madrasa ochilishi rejalashtirilgan.

Mustaqillik yillarida **308ming** nafar musulmon Saudiya Arabistoniga ziyorat uchun borgan bo’lsa, shulardan 130 ming kishi “Haj”, 178 ming kishi esa “Umra” amalini bajarishga muvaffaq bo’lgan. 2,5 ming xristian va yahudiylar Isroil, Rossiya, Turkiya, Italiya, Gruziya va Yunoniston kabi davlatlarning muqaddas diniy qadamjolariga tashrif buyurganlar. 2019-yildan e’tiboran O’zbekiston fuqarolari uchun “Umra” ziyoratlari kvotasi bekor qilindi. 2018-yildan boshlab “Umra” safari kvotasi 6 000 dan 10 000 ga oshirildi. Bugungi kunga kelib “Umra” qiluvchi fuqarolar soni 30 000 ga yetdi, “Haj” esa 5000 dan 7,200 ga ko’paydi.

So’nggi yillarda O’zbekistonda ekstremizmga qarshi kurashish chora-tadbirlarini amalga oshirishdagi yondashuvlar konseptual jihatdan qayta ko’rib chiqildi. Bunda asosiy e’tibor aholi o’rtasida profilaktika va tushuntirish ishlariga qaratildi. Ushbu sohada amalga oshirilayotgan barcha sa’y-harakatlar “Jaholatga qarshi ma’rifat” degan ezgu g’oyaga asoslangan.

2018-yilning sentabr oyida terroristik, ekstremistik yoki boshqa ta’qiqlangan tashkilot va guruhlarga adashib a’zo bo’lib qolgan O’zbekiston Respublikasi fuqarolarini jinoiy javobgarlikdan ozod qilish tartibi tasdiqlandi.

XULOSA

Ilgari to’g’ri yo’ldan adashgan va o’z xatti-harakatlariga chin dildan pushaymon bo’lgan fuqarolarga ma’naviy-axloqiy burchlarini ado etish uchun jamiyat va o’z oilalariga qaytish imkoniyati beriladi. Diniy ekstremistik oqimlarga aloqador shaxslarni reabilitatsiya qilishning muhim qadamlaridan biri, bu ularga nisbatan avf etish aktlarini qo’llash bo’ldi.

2020-yilning 3-4 mart kunlari Samarqand shahrida “Imom Moturidiy va moturidiya ta’limoti: o’tmish va bugun” mavzusidagi xalqaro konferensiya tashkil etildi. Ushbu tadbirda 15 mamlakatdan 55 nafar taniqli ulamolar, muftiylar, moturidiyshunos ekspertlar, 100 nafar mahalliy olim va tadqiqotchilar qatnashdi. Konferensiya yalpi majlisida 11 ta, sho‘ba yig’ilishlarida 32 ta ma’ruza tinglandi.

Ma’ruzalarda Imom Abu Mansur Moturidiy shaxsi va aqidaviy qarashlari, moturidiylikning mafkuraviy asosi, moturidiya kalom maktabiga oid yangi manbalar, ushbu ta’limotning bugungi kundagi ahamiyati haqida fikrlar bildirildi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O‘zbekiston Respublikasini 2017-2021 yillarda rivojlantirishning beshta ustuvor yo‘nalishi bo‘yicha Harakatlar strategiyasini “Xalq bilan muloqot va inson manfaatlari yili”da amalga oshirishga oid Davlat siyosatini o‘rganish bo‘yicha ilmiy-uslubiy risola. – Toshkent, 2017.
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha Harakatlar strategiyasi” to‘g‘risidagi farmoni.

“Taraqqiyot strategiyasi” markazi Axborot xizmati manbasi ("Taraqqiyot strategiyasi" markazining rasmiy kanali) 2020-yil 15-iyul.

REFERENCES

1. O‘zbekiston Respublikasini 2017-2021 yillarda rivojlantirishning beshta ustuvor yo‘nalishi bo‘yicha Harakatlar strategiyasini “Xalq bilan muloqot va inson manfaatlari yili”da amalga oshirishga oid Davlat siyosatini o‘rganish bo‘yicha ilmiy-uslubiy risola. – Toshkent, 2017.
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha Harakatlar strategiyasi” to‘g‘risidagi farmoni.
3. “Taraqqiyot strategiyasi” markazi Axborot xizmati manbasi ("Taraqqiyot strategiyasi" markazining rasmiy kanali) 2020-yil 15-iyul.

HARAKATLAR STRATEGIYASI VA MILLIY TA'LIM TIZIMI MUAMMOLARI

Jasur Salixov
Toshkent viloyati Chirchiq davlat pedagogika instituti
Jismoniy madaniyat sirtqi ta'lim yo'nalishi 3-bosqich talabasi

ANNOTATSIYA

Maqolada Harakatlar strategiyasining Besh ustuvor yo'nalishi batafsil yoritilgan bo'lib, undan 4-tashabbus "Yoshlarni kitobxonlikka jalb qilish" masalasiga alohida e'tibor berilgan.

Kalit so'zlar: strategiya, oliy ta'lim, ijtimoiy himoya, dolzarb, xalq ta'limi.

ACTION STRATEGY AND PROBLEMS OF THE NATIONAL EDUCATION SYSTEM

Jasur Salikhov
Chirchik State Pedagogical Institute, Tashkent region
3rd year student of Physical Culture

ABSTRACT

The article details the Five Priorities of the Action Strategy, with the 4th Initiative focusing on Youth Involvement in Reading.

Keywords: strategy, higher education, social protection, actual, public education.

KIRISH

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-fevraldagi «O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida»gi Farmoni bilan Harakatlar strategiyasini «Xalq bilan muloqot va inson manfaatlari yili»da amalga oshirishga oid Davlat dasturining «Ijtimoiy sohani rivojlantirish» deb nomlangan 4-yo'nalishida maktabgacha ta'lim muassasalarining qulayligini ta'minlash, umumiy o'rta, o'rta maxsus va oliy ta'lim sifatini yaxshilash hamda ularni rivojlantirish chora-tadbirlari haqida batafsil yoritiladi. Mazkur yo'nalishda ta'lim-tarbiya va ilm-fan sohasini rivojlantirishga, har tomonlama barkamol, ma'nan yetuk, va shu bilan bir qatorda, yuqori malakali mutaxassislarni tarbiyalashga alohida e'tibor beriladi. Bu esa yoshlarga oid davlat siyosatini butun choralar bilan takomillashtirishni taqozo etadi. Hujjatda ta'lim muassasalarining moddiy-texnika bazasini mustahkamlash, yangi ta'lim muassasalarini qurish, ta'mirlash va kapital ta'mirlash barobarida, zamonaviy o'quv va laboratoriya jihozlari, kompyuter texnikasi va o'quv-metodik qo'llanmalar bilan ta'minlash nazarda

tutilgan. Ahamiyatga molik jihati shundaki, mazkur hujjat o'z ichiga ta'lim tizimini bog'chadan to oliy ta'lim muassasasigacha takomillashtirish, sifat va samaradorligini oshirish bo'yicha qator dolzarb maqsad-vazifalarni qamrab olgan.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Harakatlar strategiyasiga muvofiq 2017-2021 yillarda oliy ta'lim tizimini tubdan takomillashtirish Dasturini ishlab chiqish, o'quv dasturlarini yanada takomillashtirish, pullik xizmatlar ko'rsatish va moliyalashtirishning qo'shimcha manbalarini izlashda oliy o'quv yurtlarining vakolatlarini kengaytirish yo'li bilan ularning mustaqilligini bosqichma-bosqich rivojlantirish nazarda tutilgan. Buning natijasi o'laroq, 2019-yilning 8-oktabrida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi Farmoni e'lon qilindi. Ushbu farmonda oliy ta'lim tizimini tubdan isloh qilish bo'yicha bir qator vazifalar belgilangan. Jumladan, Farmonda quyidagilar nazarda tutilgan:

-oliy ta'lim sohasida davlat-xususiy sheriklikni rivojlantirish, hududlarda davlat va nodavlat oliy ta'lim muassasalari faoliyatini tashkil etish asosida oliy ta'lim bilan qamrov darajasini 50 foizdan oshirish, sohada sog'lom raqobat muhitini yaratish;

-O'zbekiston Milliy universiteti va Samarqand davlat universitetini mamlakatimiz oliy ta'lim muassasalarining flagmaniga aylantirish; respublikadagi kamida 10 ta oliy ta'lim muassasasini xalqaro e'tirof etilgan tashkilotlar (Quacquarelli Symonds World University Rankings, Times Higher Education yoki Academic Ranking of World Universities) reytingining birinchi 1 000 ta o'rindagi oliy ta'lim muassasalari ro'yxatiga, shu jumladan, O'zbekiston Milliy universiteti va Samarqand davlat universitetini birinchi 500 ta o'rindagi oliy ta'lim muassasalari ro'yxatiga kiritish;

-oliy ta'lim muassasalarida o'quv jarayonini bosqichma-bosqich kredit-modul tizimiga o'tkazish;

-xalqaro tajribalardan kelib chiqib, oliy ta'limning ilg'or standartlarini joriy etish, jumladan, o'quv dasturlarida nazariy bilim olishga yo'naltirilgan ta'limdan amaliy ko'nikmalarni shakllantirishga yo'naltirilgan ta'lim tizimiga bosqichma-bosqich o'tish;

-oliy ta'lim mazmunini sifat jihatidan yangi bosqichga ko'tarish, ijtimoiy soha va iqtisodiyot tarmoqlarining barqaror rivojlanishiga munosib hissa qo'shadigan, mehnat bozorida o'z o'rnini topa oladigan yuqori malakali kadrlar tayyorlash tizimini yo'lga qo'yish;

-oliy ta'lim muassasalarining akademik mustaqilligini ta'minlash;

-oliy ta'lim muassasalarida ta'lim, fan, innovatsiya va ilmiy-tadqiqotlar natijalarini tijoratlashtirish faoliyatining uzviy bog'liqligini nazarda tutuvchi "Universitet 3.0" konsepsiyasini bosqichma-bosqich joriy etish;

-xorijiy investitsiyalarni keng jalb qilish, pullik xizmatlar ko'lamini kengaytirish va boshqa budjetdan tashqari mablag'lar hisobiga oliy ta'lim muassasalarida texnopark,

forsayt, texnologiyalar transferi, startap, akselerator markazlarini tashkil etish hamda ularni tegishli tarmoq, soha va hududlarning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini tadqiq qiluvchi va prognozlashtiruvchi ilmiy-amaliy muassasalar darajasiga olib chiqish;

-oliy ta'lim muassasalari professor-o'qituvchilari, ilmiy izlanuvchilari, doktorantlari, bakalavriat va magistratura talabalarining yuqori impakt-faktorga ega nufuzli xalqaro ilmiy jurnallarda maqolalar chop etishi, maqolalarga iqtiboslik ko'rsatkichlari oshishi, shuningdek, respublika ilmiy jurnallarini xalqaro ilmiy-texnik ma'lumotlar bazasiga bosqichma-bosqich kiritilishini ta'minlash;

-oliy ta'limning investitsiyaviy jozibadorligini oshirish, xorijiy ta'lim va ilm-fan texnologiyalarini jalb etish;

-talaba-yoshlar ta'lim-tarbiyasi uchun qo'shimcha sharoitlar yaratishga qaratilgan kompleks chora-tadbirlarni o'z ichiga olgan beshta tashabbusni amaliyotga tatbiq etish;

-oliy ta'lim muassasalarining infratuzilmasi va moddiy-texnik bazasini, shu jumladan, xalqaro moliya institutlarining imtiyozli mablag'larini keng jalb qilish hisobiga yaxshilash, ularni bosqichma-bosqich o'zini o'zi moliyalashtirish tizimiga o'tkazish va moliyaviy barqarorligini ta'minlash;

-ta'limning ishlab chiqarish korxonalari va ilmiy-tadqiqot institutlari bilan o'zaro manfaatli hamkorligini yo'lga qo'yish;

-aholining ijtimoiy himoyaga muhtoj qatlamlari, shu jumladan, imkoniyati cheklangan shaxslarning oliy ta'lim bilan qamrov darajasini oshirish, ular uchun infratuzilmaga oid sharoitlarni yaxshilash.

NATIJALAR

Mazkur Farmon ijrosini ta'minlash yuzasidan oliy ta'lim vazirligi tomonidan 2030-yilga qadar respublikadagi kamida 10 ta oliy ta'lim muassasasini xalqaro e'tirof etilgan tashkilotlar (Quacquarelli Symonds World University Rankings, Times Higher Education yoki Academic Ranking of World Universities) reytingining birinchi 1 000 ta o'rindagi oliy ta'lim muassasalari ro'yxatiga, shu jumladan, O'zbekiston Milliy universiteti va Samarqand davlat universitetini birinchi 500 ta o'rindagi oliy ta'lim muassasalari ro'yxatiga kiritishni, bunda mazkur oliy ta'lim muassasalarini davlat tomonidan qo'llab-quvvatlashning zamonaviy mexanizmlarini joriy etishni nazarda tutuvchi chora-tadbirlar rejasi ishlab chiqilib Vazirlar Mahkamasi tomonidan tasdiqlandi. Bugungi kunda respublikamizdagi bir qancha oliy ta'lim muassasalari kredit-modul tizimiga o'tmoqda.

MUHOKAMA

Yana bir masala – oliy ma'lumotli kadrlarimizning xalqaro mehnat bozorida raqobatbardoshligini oshirishdir. Bugungi kunda dunyoning rivojlangan davlatlari kadrlar tanlashda Bolonya deklaratsiyasiga tayanmoqda. Shu bois mamlakatimizning mazkur xalqaro hujjatga qo'shilish masalasi ko'rib chiqiladi. Bu milliy oliy ta'lim tizimini jahon

amaliyoti bilan uyg'un rivojlantirish, kadrlar tayyorlash sifati keskin oshirishga xizmat qiladi.

Shu bilan birga, hududlardagi oliy o'quv yurtlari uchun ilmiy-pedagogik kadrlar zaxirasi yaratish, tayanch oliy ta'lim muassasalarida magistratura va doktoranturaga maqsadli qabul tashkil etilishining ko'zda tutilishi bugungi kunda ko'zga yaqqol tashlanib kelayotgan bo'shliqning yechimini topishda muhim ahamiyat kasb etadi. Bundan tashqari, Harakatlar strategiyasiga asosan ishlab chiqiladigan ilm-fan sohasini yanada rivojlantirishning kompleks chora-tadbirlar dasturiga muvofiq ilmiy-tadqiqot muassasalarining innovatsion infratuzilmasini rivojlantirish, istiqbolli sohalarda kichik innovatsion korxonalar, texnoparklarni tashkil etish hamda intellektual mulk obyektlariga bo'lgan huquqlarni (mualliflik huquqi, turdosh huquqlar, ixtirolarga bo'lgan huquqlar va boshqalar) buzganlik uchun javobgarlikni, shuningdek bu sohadagi davlat nazoratini kuchaytirish belgilangan. Ta'lim va fan sohasini rivojlantirish bo'yicha davlatimiz hamda hukumatimiz tomonidan olib borilayotgan siyosatning ma'no-mazmunidan va uning dolzarbligidan kelib chiqib, uni quyidagicha izohlash mumkin:

birinchidan, yangi ta'lim tizimi, barkamol avlod kadrlarini tayyorlashdagi o'zgarishlar va yangicha yondashuvlar, zamonaviy kasb sohalarining paydo bo'lgani hamda uning mamlakatimiz sharoiti bilan bog'liqligidir;

ikkinchidan, ta'lim tushunchasi ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyot natijasida muayyan davrdan boshlab, inson faoliyatining alohida mustaqil sohasiga aylanib, jamiyatning ijtimoiy tajribasini keyingi bosqichga uzatadi;

uchinchidan, ta'lim inson shaxsining intellektual-ma'naviy qirralarini shakllantirish, uning jamiyat ishlab chiqarishi va ijtimoiy, siyosiy, madaniy, ma'rifiy hayotida faol va muvaffaqiyatli ishtirokini ta'minlashga qaratilgan harakatlar yig'indisi bo'lib, ma'rifat hamda bilim berishni anglatadi;

to'rtinchidan, fan jamiyatning ijtimoiy institutlaridan biri bo'lib, tabiat va jamiyat hayotini aks ettiruvchi ijtimoiy ong shakli.

U katta ilmiy salohiyatni, ijodiy kuch-quvvatni birlashtirib, ma'naviy barkamol insonni tarbiyalashga, mamlakatda qudratli ilmiy salohiyatni yaratishga xizmat qiladi. Yana shuni ta'kidlash lozimki, Harakatlar strategiyasida kam ta'minlangan oilalar va ularning bolalarini davlat tomonidan moddiy qo'llab-quvvatlashga alohida e'tibor karatilgan ularni maktablarda va bog'chalarda alohida o'qitish tashkil etilgan. Mehnatga layoqatsiz bolalarni individual, ya'ni yakka tartibda o'qitish yo'lga qo'yilgan. Bu boradagi ishlarni to'g'ri tashkil qilish uchun hukumat tomonidan Xalq ta'limi vazirligiga bir qancha topshiriqlar yuklatildi. Bu boradagi ishlar nafaqat umumiy o'rta ta'lim, balki Oliy ta'lim tizimida ham tashkil etildi. Mehnatga layoqatsiz yoki nogironligi bo'lgan yoshlarga ham e'tibor qaratilmoqda. Misol uchun, 2018-2019-o'quv yilidan boshlab ana shunday yoshlarga oliy ta'limda davlat granti asosida o'qish imkoniyati yaratildi.

XULOSA

Bugungi yaratilayotgan ta’lim tizimidagi sharoitlar yanada rivojlantirilib har yangi o’quv yilida oliy ta’limda qabul kvotalarini yanada ko’paytirish yo’lga qo’yilmoqda. Davlat granti qabulini oshirish va to’lov shartnoma asosida o’quvchi talabalar sonini oshirib davlatimiz o’sib kelayotgan har bir yosh avlodni oliy ma’lumotga ega qilib jamiyat uchun kerakli kadrlarni tayyorlashda asosiy omil bo’lib xizmat kilmoqda. Keyingi yillarda respublikamizda ijtimoiy sohaga yo’naltirilgan xarajatlar hajmi 5 barobarga ko’paytirildi. Har yili davlat byudjetining qariyb 60 foizi sog’liqni saqlash, ta’lim, kommunal xo’jalik, aholini ijtimoiy himoya qilish sohalaridagi vazifalar ijrosiga yo’naltirilmoqda. Jamiyat ijtimoiy sohasining eng muhim tarkibiy qismlaridan biri ta’lim-tarbiya sohasi bo’lib, uning rivoji siyosiy-huquqiy, iqtisodiy va ma’naviy sohalarga bevosita ta’sir etadi hamda ijtimoiy sohalar me’yoriy mohiyatini, kamolot darajasini belgilab beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O’zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni. O’zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo’yicha Harakatlar strategiyasi to’g’risida /Rasmiy nashr/ O’zbekiston Respublikasini Adliya vazirligi. – T.: Adolat, 2018.
2. Mirziyoyev Sh.M. Qonun ustuvorligi va inson manfaatlarini ta’minlash- yurt taraqqiyoti va xalq farovonligining garovi. O’zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi qabul qilinganining 24 yilligiga bag’ishlangan tantanali marosimdagi ma’ruza. 2016-yil 7-dekabr. –T.: O’zbekiston NMIU, 2017.

REFERENCES

1.O’zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni. O’zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo’yicha Harakatlar strategiyasi to’g’risida /Rasmiy nashr/ O’zbekiston Respublikasini Adliya vazirligi. – T.: Adolat, 2018.
2.Mirziyoyev Sh.M. Qonun ustuvorligi va inson manfaatlarini ta’minlash- yurt taraqqiyoti va xalq farovonligining garovi. O’zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi qabul qilinganining 24 yilligiga bag’ishlangan tantanali marosimdagi ma’ruza. 2016-yil 7-dekabr. –T.: O’zbekiston NMIU, 2017.

LINGUISTICS AND ITS MODERN TYPES

Nursulton Zamon ugli Shaykhislamov
Chirchik State Pedagogical Institute

Kudratbek Shavkat ugli Makhmudov
Chirchik State Pedagogical Institute

ABSTRACT

This article discusses the current types and trends in modern linguistics.

Keywords: linguistics, terminology, sociolinguistics, static linguistics, computer linguistics

INTRODUCTION

The term linguistics is actively used in a number of European countries: English, French, German, Spanish, Russian and other languages, and refers to the science of language. The root of the word is lingua, which means language. Consequently, the Uzbek alternative to the term linguistics is linguistics, which is synonymous with each other.

Linguistics, or linguistics, studies and analyzes the communication tool - language as a system - as a whole object, a complex social phenomenon. In the process, it comes in many forms. This is due to the nature of language, which has a social character, the need to study and study it from different angles, and the fact that this is absolutely true from a scientific point of view.

RESULTS AND DISCUSSTION

Linguistics is a powerful symbol of spirituality, which is reflected in the study of the language, which is the wealth of the nation, in the following ways:

1. Dynamic linguistics.
2. Static linguistics.
3. Synchronous linguistics.
4. Diachronous linguistics.
5. Intralinguistics.
6. Extralinguistics.
7. Paralinguistics.
8. Psycholinguistics.
9. Sociolinguistics.
10. Mathematical linguistics.
11. Computer Linguistics.
12. Cognitive linguistics.
13. Pragmalinguistics.
14. Linguoculturalology.

1. Dynamic linguistics. Dynamic linguistics mainly studies language in its real existence, in the active performance of various tasks in the communicative process, in "development" and change.

2. Static linguistics. Static linguistics distinguishes and describes a specific period (segment) of language activity that is fully synchronized. This field of linguistics, unlike dynamic linguistics, which is completely alienated from the process of development and change in language, examines the state of a certain "stagnant" part of language in relation to the present-day period.

3. Synchronous linguistics. Simultaneous linguistics is inextricably linked with static and structural linguistics and serves to describe the "stagnant" and "stable" state of a language in a given period.

4. Diachronous linguistics. Diachronous linguistics is inextricably linked with dynamic and atomistic linguistics, and studies the laws and consequences of the development of language and the development of language units.

5. Intralinguistics (internal linguistics). Internal linguistics studies the systematic relationship of language units, regardless of extralinguistic factors. Sources of research in internal linguistics include phonology, lexicology, and grammar.

6. Extralinguistics (external linguistics). Foreign linguistics studies the development and function of language in relation to socio-political, socio-historical, ethnic, and geographical factors. Accordingly, this linguistics examines language as a social phenomenon.

7. Paralinguistics. Paralinguistics is directly related to the activity of speech, the movement of hands and face (gestures, facial expressions), which is a constant companion of speech, which occurs simultaneously with the expression of ideas in the speech process, the height of speech, expressive- is an area that explores a number of aspects, such as emotional painting.

8. Psycholinguistics. Psycholinguistics as a generalization (synthesis) of psychology and linguistics studies the speech process in terms of content, communicative significance, the orientation of the speech act to a specific socio-practical goal, and its relevance. He pays special attention to the unity of form and content in speech.

Psycholinguistics is the study of the formation and acceptance of speech units on the basis of linguistic possibilities, the state of mind in the speech process (exchange-expression and comprehension), including conditions (situations), similarity (analogy), differentiation, sensitivity, so pays special attention to the mood of the listener and the listener.

9. Sociolinguistics. Sociolinguistics is a necessary and logical connection between the sciences of sociology and linguistics and deals with the relationship between society and language (language and society). He interprets language as a social phenomenon. In this regard, the most important problem of sociolinguistics is to study the nature of

language as a social phenomenon, to determine its place and importance in society, in the science of linguistics.

Sociolinguistics mainly studies the relationship between language and social relations, social life, developmental events, facts, and the reasons for this connection. In fact, this field analyzes the social life of language in the life and development of society, that is, the events, processes, changes that occur as a result of the influence of external extralinguistic factors (factors). Thus, sociolinguistics studies how social factors affect language, how they are reflected in the language system, and how they are reflected.

It should be noted that sociolinguistics expands its activities with the use of statistics, censuses and questionnaires.

10. Mathematical linguistics. Mathematical linguistics examines the application of mathematical methods (eg, statistical methods, information theory, etc.) in the study and description of language.

11. Computer Linguistics. Computer linguistics is a branch of applied linguistics whose main purpose is to solve linguistic problems by means of a computer, directly under its "guidance". More precisely, computer linguistics is actively involved in a number of processes, such as language teaching, assessment of knowledge in a particular subject, editing texts, translating from one language to another, conducting statistical research.

12. Cognitive linguistics. Cognitive linguistics is one of the newest branches of linguistics. This linguistics arose from the necessary interdependence of the sciences of cognitology and linguistics in order to work together.

13. Pragmalinguistics. Pragmatic linguistics is the result of a new stage of cognitive (empirical) research, research, formed on the basis of the achievements of structural linguistics. It takes as a system the state of use of the linguistic unit, the speech activity. Accordingly, it studies and examines a particular unity in speech activity, in reality, in the manifestation of speech, in cooperation with various non-linguistic factors and at different levels, in relation to them.

14. Linguoculturalology. Linguoculturalology was formed on the basis of linguistics, cultural studies, ethnography, psycholinguistics. He studies the relationship and influence of culture, ethnos, national mentality on the principles of anthropocentric paradigm.

CONCLUSION

In short, the science of linguistics as a whole, as noted, studies the language system through its various features, areas, with all its essence, complexity, with infinite communicative possibilities. In the same process, it interacts with a number of disciplines, actively participates in the coverage of the most pressing and complex issues such as language and society, language and history, language and development, language and thinking, language and speech.

Linguistics serves to confirm and prove that language is a tool of communication, one of the most important, basic, unique criteria for the development and prosperity of society. It also helps the learner to develop creative thinking, to think in the mother tongue and the peculiarities of the structure of the mother tongue, to be radically different from other languages. by absorbing the "self" reflection of the world, it serves as a solid foundation in the formation of national consciousness, national outlook, national pride and ideology.

REFERENCES

1. Rasulov R. Umumiy tilshunoslik. Toshkent – 2017
2. Shaykhislamov, N. (2020). Main Directions and Interactive Methods of Student Speech Growth in Uzbek Language Classes. *European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences*, *8*(7), 115-120.
3. Shaykhislamov, N. (2020). Semantic and Linguocultural Features of English and Uzbek Proverbs with Concept of Friendship. *Студенческий вестник*, *28*(126), 29-30.
4. Shaykhislamov, N. (2020). The Significance and Significance of Modern Linguistic Trends in Uzbek Linguistics. *International Journal of Progressive Sciences and Technologies*, 16-18.
5. Shayxislamov, N. (2020). Linguoculturology as a Factor in the Formation of Speech Culture. *Хорижий тилларни ўргатишда замонавий инновацион технологиялардан фойдаланишнинг мақсад ва вазифалари ҳамда долзарб усуллари*, 402-403.
6. Shayxislamov, N. (2020). Ona tili darslarida o‘quvchilar nutqini o‘stirishning asosiy yo‘nalishlari. *Science and Education*, *1*(4), 174-179.
7. Shayxislamov, N., & Maxmudov, Q. (2020). Boshlang‘ich sinflarda ingliz tilini o‘rgatishda boshqa fanlar bilan bog‘lab o‘qitish (integratsiya)dan foydalanish. *Tilning leksik-semantik tizimi, qiyosiy tipologik izlanishlar va adabiyotshunoslik muammolari*, (11), 111-113.
8. Shayxislamov, N. Z. (2020). Tilshunoslik keng qamrovli fan sifatida. *UzACADEMIA*, *1*(1), 156-158.

TA’LIM MUASSASALARIDA HUQUQIY TA’LIM-TARBIYANING ZARURATI

Farhodjon Anvarjon o'g'li Ibrohimov
TVCHDPI Ijtimoiy fanlar kafedrasi o`qituvchisi
alegro2209@mail.ru

ANNOTATSIYA

Maqolada oliy ta’lim tizimida huquqiy talimning ahamiyati va uning zarurligi so`nggi islohotlar misolida tushuntirilgan. Yurtimizda tom ma’nodagi huquqiy demokratik davlat – aynan yosh kadrlarimizning huquqiy madaniyati darjasiga bevosita bog`liqligi ochib berilgan.

Kalit so`zlar: huquqiy xulq-atvor, huquqiy nigilizm va idealizm, ta’lim, tarbiya, kreativ metodlar, huquq va burch, fuqarolik burchi, huquqiy madaniyat.

THE NEED FOR LEGAL EDUCATION IN EDUCATIONAL INSTITUTIONS

Farhodjon Anvarjon ugli Ibrohimov
Chirchik State Pedagogical Institute of Tashkent Region
alegro2209@mail.ru

ABSTRACT

The article explains the importance and necessity of legal education in the higher education system on the example of recent reforms. It has been revealed that a truly democratic state based on the rule of law in our country is directly related to the level of legal culture of our young people.

Keywords: legal behavior, legal nihilism and idealism, education, upbringing, creative methods, law and duty, civic duty, legal culture.

KIRISH

Ta’lim va tarbiya barcha davrlarda ham taraqqiyotning harakatlantiruvchi omili vazifasini o`tagan. Buni o`z vaqtida tushungan mamlakatlarda ta’lim samaradorligi boshqa mamlakatlarni qiynayotgan ko`plab ijtimoiy muammolarning yechimi bo`lib xizmat qilmoqda. Xususan, ta'lim samaradorligi bilan o'z o'rniga ega bo'lgan Finlandiya davlatining Milliy maktablar boshqaruvi raisi, professor Erkki Axo ta'lim jarayonini zamon talabida modernizatsiya qilishning axamiyati haqida to`xtalib, “Globallashuv jarayoni va raqamli texnologiyalar mehnat bozoridagi ahvolni juda ham

o'zgartirib yubordi, ijtimoiy va hududiy tengsizlik muammosi o'sish bilan xavf solmoqda, migratsiya an'anaviy madaniy tuzilmalarni zaiflashtirmoqda... Shuning uchun ham *bizning tirik qolish strategiyamiz ta'lim manbalari va ilmiy tadqiqot ishlarimizga asoslangan holda ishlab chiqilmoqda*" deya ta'kidlagn edi[1].

Bugungi XXI asrda ijtimoiy munosabatlar shu darajada tezlashdiki, buning natijasida insonlarning axborotlarni qabul qilishi, bu ijtimoiy munosabatlarga huquqiy idealistik kayfiyat bilan munosabatda bo`lishligi qiyinlashib bormoqda. Bu esa barcha insonlarning amaldagi huquq me'yorlari bilan talab darajasida tanish bo`lishligini taqozo etadi. Ayni vaqtda yurimiz ta'lim muassasalarida huquqiy ta'limning ahvoli qanday? Yurtimizda olib borilayotgan islohotlar va ularning huquqiy asosiga keng aholi vakillari qanday munosabatda bo`lishmoqda? Bugungi huquqiy ta'limimiz jadal rivojlanayotgan iqtisodiy-ijtimoiy jarayonlar vaqtida mahoratli kadrlar bilan qay darajada ta'minlamoqda?..

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

O`zbekiston taraqqiyotining bugungi bosqichida mamlakatda islohotlar ko`lami to`g`risida to`xtalib davlatimiz rahbari shunday deydi: "Jamiyatni siyosiy, ijtimoiy va iqtisodiy modernizatsiya qilish bo'yicha keng ko'lamli chora-tadbirlarimiz natijasida yangi O'zbekiston shakllanmoqda. Bugungi kunda mamlakatimizdagi demokratik o'zgarishlar ortga qaytmaydigan tus oldi"[2].

Qaysi mamlakatki, uning xalqi hukumat siyosatini to`laqonli tushunib yagona maqsad bilan uni qo`llab-quvvatlamasa, bu islohotdan ko`zlangan vazifalar natijasi barchaga ayon. Shu bois ayni damda yurtimizda barcha sohada kadrlar tayorlash tizimini qayta ko`rib chiqilmoqda. Xususan, huquqiy ta'lim tizimida ham. Yuksak huquqiy madaniyat demokratik jamiyat poydevori hamda huquqiy tizim etukligining ifodasidir. U jamiyatdagi turli xil hayotiy jarayonlarga faol ta'sir ko'rsatuvchi, fuqarolarning, barcha ijtimoiy guruhlarning jipslashuviga ko'maklashuvchi, jamiyatning yaxlitligi hamda batartibligini ta'minlovchi va mustahkamlovchi omildir. Qonunni hurmat qilish huquqiy jamiyatning, siyosiy va huquqiy tizimlar samarali faoliyat ko'rsatishining asosiy talablaridan biri hisoblanadi.

O`rta, o`rta maxsus, professional, oliy ta'lim tizimimizda bugungi kun huquqiy fanlarining o`qitilish jarayoni qanday? Bu holat barchani o`yga toldirishi tabiiy. Negaki ixtisoslashgan ta'lim muassasalari bo`lmish Toshkent davlat yuridik universiteti, huquqshunoslik kollejlari, yuridik litseyni aytmasa, qolgan ta'lim muassasalarida huquq fanlari "2-darjali fan" sifatida qarab qolingan. Bu esa ko`plab soha vakillarida o`z burchini unutib qo`yishlikka, bora-bora huquqiy nigilistik kayfiyat shakllanishiga olib kelmoqda. Axborot bilan ta'minlanish imkoniyati ortib borishi, qulayliklarning

ortishi jarayoni bilan bugungi yosh avlodning huquqiy madaniyat ko`rsatkichlari teskari proporsional holda o`sib bormoqda.

Olib borilayogan islohotlarga ko`plab aholi qatlamlari keng qismi befarqlik bilan qarashi ham avvalo ana shu omil – huquq fanlaridan yetarli darajada saboq olmayotganligining oqibati deya olamiz.

1997-yilda “Jamiyatda huquqiy madaniyatni yuksaltirish milliy dasturi” qabul qilindi, 2001-yil 4-yanvarda “O`zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasini o`rganishni tashkil etish to`g`risida”gi Prezident farmoyishi e’lon qilindi, 2019-yil 9-yanvardagi “Jamiyatda huquqiy ong va huquqiy madaniyatni yuksaltirish tizimini tubdan takomillashtirish to‘g‘risida”gi Prezident Farmoni, 2019-yil 20 –apreldagi “Jamiyatda huquqiy madaniyatni yuksaltirish bo‘yicha tadbirlarni monitoring qilish va baholash to‘g‘risida”gi Nizomning qabul qilinishi, bularning barchasi aynan huquqiy savodxonlikni yuksaltirish, provardida mamlakatdagi keng ko`lamli islohotlarga barchani o`z huquq va burchlari doirasida faol ishtirokini ta’minlash maqsadining huquqiy asosi hisoblanadi. 2001-yilgi Prezident farmoni asosida barcha ta’lim muassasalarida Konstitutsiyani o`rganish kurslari joriy qilindi.

Yuqorida nomi keltirilgan Nizomda shunday deyilgan: “Jamiyatda huquqiy madaniyatni yuksaltirish bo‘yicha tadbirlarni monitoring qilish va baholashning asosiy maqsadi aholining huquqiy ongi va huquqiy madaniyatini yuksaltirishga doir huquqiy targ‘ibot tadbirlarining samaradorligini oshirish, bu borada davlat organlari va tashkilotlarning mas’uliyatini kuchaytirish hamda huquqiy targ‘ibot tadbirlarini tashkil qilish bo‘yicha yangi innovatsion uslublarni joriy qilish bo‘yicha takliflar ishlab chiqish va amalda tatbiq etishdan iborat”[3].

MUHOKAMA

Shiddatli islohotlar jarayonida jamiyatda huquqiy madaniyatni shakllantirish, har bir inson, u rahbar yoki oddiy kishi bo‘ladimi, Konstitutsiya va qonunlarni, boshqalarning huquq va erkinliklari, sha’ni va qadr-qimmatini hurmat qilishi kundalik qoida va odatga aylanishiga erishish muhim sanaladi. Negaki, qonunlar ishlagandagina, ular yaxshi samara beradi. Qonunlar esa ularga rioya etilsa, rioya etilishi talab qilinsagina ishlaydi. Buning uchun hamma huquqshunos bo‘lishi shart emas. Bugun jamiyatimizda har bir fuqaro, avvalo, o‘z sohasidagi qonunlarga rioya etsin, qonunni chetlab o‘tish degan fikrni xayolidan umuman chiqarib tashlasin, degan g‘oya ilgari surilayapti. Negaki, davr har bir fuqaro faqat javobgarlikdan qo‘rqib emas, balki ta’qiqlangan yo‘ldan yurish yomonligini tushunib, o‘sha yo‘ldan yurmasligini, qoidalar ularning foydasiga ishlashini anglab, ularni hurmat qilish talabini qo‘ymoqda. Qonunlarni hurmat qilish bu *huquqiy madaniyatdir*. Aksincha jamiyatda qabul qilingan

huquqiy me’yorlani mensimaslik, ularga amal qilmaslikka undaydigan holat – kishida huquqiy nigilistik xulq-atvor shakllanganligidan darak beradi. Aynan huquqiy madaniyatli fuqarolar – islohotlarning oddiy kuzatuvchisi emas, balki bevosita hayotga tatbiq etuvchisi, ijrochisi, kerak bo‘lsa, tashabbuskori bo‘lishi shart. Bu borada boshqacha yo‘l yo‘q va bo‘lishi ham mumkin emas. Har bir fuqaro qonunlar kelajagi uchun foydali ekanini anglasagina, jamiyat madaniy rivojlanish pillapoyalaridan ko‘tarilaveradi. Hozirgi kunda mamlakatimizda fuqarolarning huquqiy ongi va madaniyatini yuksaltirishga katta e’tibor qaratilayotganligining sabablaridan biri ham shudir.

Pedagogik ta’lim muassasalarida yuridik ta’lim faqatgina Oliy ta’limning Huquq ta’limi yo`nalishi talabalari uchun qoldirilgandi. Bu esa boshqa mutahasis kadrlarning jamiyatd amalda bo`lgan va yangi qabul qilnayotgan normativ-hujjatlar bilan qiziqishining susayishiga olib kelgandi. Bunday vaziyatda barcha soha pedagoglaridan o`z predmetiga aloqador holda masalaga kreativ yondoshishni, o`ganilayotgan barcha mavzu obyektlarining huquqiy asosini ham o`rganib borish talab qilinishi lozim.

Mamlakatimiz iqtisodiy hayotida ham yuksak malakali yuristlarga talab ortib bordi. Shuni inobatga olgan holda va iqtisodiy hayotning turli bo`ginlarini o`rta va oliy ma’lumotli yurist kadrlar bilan ta’minlash maqsadida

Mavjud huquqshunoslik kollejlari texnikumlarga yalantirildi, huquqiy ta’lim jarayoniga yanada alohida e’tibor qaratilmoqda.

NATIJALAR

Yuridik ma’lumotli kadrlarning barcha tarmoq tizimlarida ta’minlanishi mamlakatimizning bugungi islohotlari tez orada o`z samarasini berishiga, aholi qatlamlarining roziliklari barobarida xalqimiz farovon turmush darajasining ortishiga xizmat qiladi.

“O‘z burchini bajarishdan mamnun odamgina erkin yashaydi”, – degan edi Sitseron. Burch bilan huquq bir-biriga chambarchas bog‘liq bo‘lib, ularni ayro tasavvur etish qiyin. Chunki huquqini yaxshi bilgan odam burchini ham ado eta oladi. Shu orqali hayotda o‘z o‘rnini topadi, jamiyat uchun xizmat qiladi.

Huquqiy madaniyat rivoji har qanday muammo yechimining asosiy mezonidir. Jamiyatda huquqiy ong, huquqiy madaniyatni yuksaltirish va qonuniylikni mustahkamlashga yo‘naltirilgan targ‘ibotga alohida e’tibor qaratilayotganining asosiy sababi ham shunda.

XULOSA

Yosh avlodda ularning huquqiy tarbiyasiga salbiy ta’sir ko‘rsatuvchi omillarga nisbatan huquqiy immunitetni shakllantirish, har bir shaxsda qonunlarga va odob-axloq qoidalariga hurmat, milliy qadriyatlarga sadoqat, huquqbuzarliklarga nisbatan murosasizlik hissini uyg‘otish bugungi kunda ayniqsa dolzarb ahamiyat kasb etmoqda.

Barchamiz, ta’lim muassasalarida, huquqiy ta’lim-tarbiya hamda targ`ibot ishlarida mas’ul xodim va mutaxasislar o`z vazifalarini to`liq va kreativ yondoshgan holda bajarishlarini zamirida islohotlarimiz samarasi turganini his qilmog`imiz lozim.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Doniyev S.I., Ibrakhimov F.A., Joldasov I.S. Trends in the development of primary education (an example of the finnish system of primary education).Innovations in pedagogy psychology. Special issue -2. Toshkent-2020. 392-page.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoevning Birlashgan Millatlar Tashkiloti Bosh Assambleyasining 75-sessiyasidagi nutqi 23.09.2020
3. Jamiyatda huquqiy madaniyatni yuksaltirish bo‘yicha tadbirlarni monitoring qilish va baholash to‘g‘risida Nizom. 2019-yil 20-aprel. (https://lex.uz/ru/docs/-4300837)
4. Utamuradov, A., Khojiev, T., Isanova, G., & Khaytmetov, R. (2020). The Prospects of a New Template of the Modernization Uzbekistan. *Jour of of Adv Research in Dynamical & Control Systems*, 2(12), 2670-2676.
5. Nasirov Otabek Nazirjanovich. (2020). Formation and Activity of JointStock Commercial Banks in the Turkestan Region (Late XIX - Early XX Centuries). ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal, 10(6), 1509-1518.
6. Nasirov Otabek Nazirjanovich. (2020). From the History of Consumer Associations in the Turkestan Region (Late XIX - Early XX century). Economics, 3(46), 16-17.
7. Nasirov Otabek., Usmanov Farhod, & Begaliyev Javlonbek. (2020). Order of Creation of Joint-Stock Companies in Turkestan in the Late XIX -Early XX Centuries and Participation of Foreign Capital in It. International Journal of Psychological Rehabilitation, 24(07), 8034-8042.

REFEENCES

1. Doniyev S.I., Ibrakhimov F.A., Joldasov I.S. Trends in the development of primary education (an example of the finnish system of primary

education).Innovations in pedagogy psychology. Special issue -2. Toshkent-2020. 392-page.

2. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoevning Birlashgan Millatlar Tashkiloti Bosh Assambleyasining 75-sessiyasidagi nutqi 23.09.2020
3. Jamiyatda huquqiy madaniyatni yuksaltirish bo‘yicha tadbirlarni monitoring qilish va baholash to‘g‘risida Nizom. 2019-yil 20-aprel. (https://lex.uz/ru/docs/-4300837)
4. Utamuradov, A., Khojiev, T., Isanova, G., & Khaytmetov, R. (2020). The Prospects of a New Template of the Modernization Uzbekistan. *Jour of of Adv Research in Dynamical & Control Systems*, 2(12), 2670-2676.
5. Nasirov Otabek Nazirjanovich. (2020). Formation and Activity of JointStock Commercial Banks in the Turkestan Region (Late XIX - Early XX Centuries). ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal, 10(6), 1509-1518.
6. Nasirov Otabek Nazirjanovich. (2020). From the History of Consumer Associations in the Turkestan Region (Late XIX - Early XX century). Economics, 3(46), 16-17.
7. Nasirov Otabek., Usmanov Farhod, & Begaliyev Javlonbek. (2020). Order of Creation of Joint-Stock Companies in Turkestan in the Late XIX -Early XX Centuries and Participation of Foreign Capital in It. International Journal of Psychological Rehabilitation, 24(07), 8034-8042.

CONTENTS

1. Alautdinova, K. (2020). A Clearly Formulated Goal of Entering into Negotiation is Half of the Battle. *Academic Research in Educational Sciences*, *1*(1), 4-10.

2. Boboyorov, B., & Boboyorov, S. (2020). Social and Philosophical Analysis of Approaches of Interethnic Relations. *Academic Research in Educational Sciences*, *1*(1), 11-20.

3. Иброимов, Ш. И., & Болтаев, М. Ж. (2020). Ўзбекистон тоғ-водийларининг экотуристик имкониятлари ва улардан фойдаланиш. *Academic Research in Educational Sciences*, *1*(1), 21-26.

4. Қадиров, Қ. А. (2020). Янги Ўзбекистон: ғоявий тарбия тизимига янгича ёндашувлар. *Academic Research in Educational Sciences*, *1*(1), 27-36.

5. Эшқулович, З. М., & Балтабаевич, Б. С. (2020). Диний дунёқарашда интеграллашув муаммоси. *Academic Research in Educational Sciences*, *1*(1), 37-41.

6. Турсинбоев, С. (2020). Ҳаракатлар стратегияси ва 5 ташаббус ёшлар нигоҳида. *Academic Research in Educational Sciences*, *1*(1), 42-47.

7. Рахимов, А. К., Нурметов, Х. С., & Саидова, Д. Б. (2020). Узлуксиз таълим тизимида педагогик таълим инновацион кластернинг роли. *Academic Research in Educational Sciences*, *1*(1), 48-53.

8. Ibroimov, S., & Madaminova, M. (2020). Maktablarda geografiya fanini o‘qitish samaradorligini oshirishda innovatsion texnologiyalarni qo‘llash. *Academic Research in Educational Sciences*, *1*(1), 54-60.

9. Azimov, A. (2020). Efficiency of Using Polymer and Compositive Materials in the Car Industry. *Academic Research in Educational Sciences*, *1*(1), 61-67.

10. Нуруллаев, У. А., & Умиров, И. И. (2020). Создание программных средств автоматизированной информационной системы транспортных предприятий. *Academic Research in Educational Sciences*, *1*(1), 68-72.

11. Умиров, И. И., & Ҳамрақулов, Ё. М. (2020). Автомобиллардан чиқаётган газсимон чиқиндиларнинг атмосферага аралашиши. *Academic Research in Educational Sciences*, *1*(1), 73-78.

12. Хуррамова, З. Э., & Байметова, Ш. И. (2020). География фанларини ўқитишда замонавий ёндашувни оммалаштириш. *Academic Research in Educational Sciences*, *1*(1), 79-83.

CONTENTS

13. Адилов, О. К., Умиров, И. И., & Барноев, Л. (2020). Транспортни ҳавфсиз бошқариш кўрсаткичларини баҳолаш. *Academic Research in Educational Sciences, 1*(1), 84-91.

14. Ниёзов, Х. А., Комилов, К. У., Курбонов, Ж. Э., Курбанова, А. Ж., & Мухамедов, Г. И. (2020). Использование фосфогипса для улучшения мелиоративных свойств почвы. *Academic Research in Educational Sciences, 1*(1), 92-101.

16. Адилов, О. К., Умиров, У. И., & Уразов, Б. А. (2020). Методика определения деталей, критических по надежности автомобилей. *Academic Research in Educational Sciences, 1*(1), 109-113.

17. Тилавов, Ў. Ғ. (2020). Глобал экологик барқарорликни сақлашнинг ижтимоий-ҳуқуқий жиҳатлари. *Academic Research in Educational Sciences, 1*(1), 114-121.

18. Сайилов, Б. (2020). Оилада вояга етмаган ёшлар билан ишлашни тизимли ташкил этиш - ҳуқуқбузарликларни олдини олишнинг муҳим омили. *Academic Research in Educational Sciences, 1*(1), 122-127.

19. Xabibullayev, B. (2020). Konchilik sanoatida quduqlarni (skvajina) burg‘ilash turlari va usullari. yoshlik koni uchun maqbul burg‘ilash dastgohini tanlash. *Academic Research in Educational Sciences, 1*(1), 128-134.

20. Boysariyev, M. (2020). Overview of the History of the Azerbaijani Diaspora in Uzbekistan. *Academic Research in Educational Sciences, 1*(1), 135-140.

21. Душаев, А. Ж. (2020). Дахлдорлик туйғуси ва шахс маънавий қиёфаси. *Academic Research in Educational Sciences, 1*(1), 141-151.

22. Saidkulov, N. (2020). The Impact of the Reforms on the Political Culture of Youth. *Academic Research in Educational Sciences, 1*(1), 152-156.

23. Пардаев, Б. (2020). Плотин дунёқарашида борлиқ масалаларининг муҳокамаси. *Academic Research in Educational Sciences, 1*(1), 157-165.

24. Berdiyeva, D. T., & Abdullayeva, M. M. (2020). Studying Hormonal Changes during Training in Athletes. *Academic Research in Educational Sciences, 1*(1), 166-172.

25. Қўйлиев, Т. (2020). Экологик муаммолар ва маънавият. *Academic Research in Educational Sciences, 1*(1), 173-179.

26. Taukebayeva, E. S., Zhumabekov, M. U., Saparov, B. B., & Khaytmetov, R. K. (2020). Understanding State Failures in the Central Asian Region. *Academic Research in Educational Sciences, 1*(1), 180-188.

27. Otaboyeva, M. R. (2020). The Phenomenon of Graduonymy in Action Lexemes at Grammatical Level. *Academic Research in Educational Sciences*, *1*(1), 189-194.

28. Шеров, М. Б. (2020). Креатив тафаккур ҳақидаги фалсафий қарашлар эволюцияси. *Academic Research in Educational Sciences, 1*(1), 195-201.

29. Исмайилов, А. З. (2020). Демократик фуқаролик жамияти ва унда ҳуқуқий онгни билишнинг ижтимоий-фалсафий диалектик асослари. *Academic Research in Educational Sciences, 1*(1), 202-210.

30. Kakhramonov, J. B. (2020). The Role of Intelligence in Second Language Learning. *Academic Research in Educational Sciences, 1*(1), 211-220.

31. Daukeyeva, N. A., & Turgunova, S. O. (2020). Geometriya fanini o'qitishda kompetentlikka oid masalalarning ahamiyati. *Academic Research in Educational Sciences, 1*(1), 221-228.

32. Burieva, R. (2020). The Effectiveness of Teaching Writing to the Students with the Technique "Rewards and Positive Reinforcement". *Academic Research in Educational Sciences*, *1*(1), 229-232.

33. Umarov, F. Y., Nutfulloyev, G. S., Nazarov, Z. S., Fathiddinov, A. U., & Riskulova, S. B. (2020). The Development of Innovative Technology of Drilling and Blasring Operations by Borehole Explosive Charges of Directed Action of Detonation Products Using the Cumulative Effect. *Academic Research in Educational Sciences*, *1*(1), 233-243.

34. Mamutova, Y., & Maulenbergenova, B. (2020). Обучение студентов высших учебных заведений культуре страны изучаемого иностранного языка. *Academic Research in Educational Sciences, 1*(1), 244-251.

35. Рамазонов, Б. Р. (2020). Орол денгизи қуришининг тупроқ қопламига таъсири. *Academic Research in Educational Sciences*, *1*(1), 252-261.

36. Badalova, S. I., Komilov, Q. U., & Kurbanova, A. J. (2020). Case Technology in Chemistry Lessons. *Academic Research in Educational Sciences*, *1*(1), 262-265.

37. Badalova, S. I., Komilov, Q. U., & Kurbanova, A. J. (2020). Intellectual Training of Students of Technical Institute. *Academic Research in Educational Sciences, 1*(1), 266-274.

38. Каримжонов, А. (2020). Кор бо лексика дар синфҳои ибтидоӣ. *Academic Research in Educational Sciences, 1*(1), 275-282.

39. Рамазонов, Б. Р. (2020). Орол бўйи ҳудудлари ўсимлик қопламининг қисқача тавсифи. *Academic Research in Educational Sciences, 1*(1), 283-290.

40. Холиқова, М. А., & Матниязова, Ҳ. Х. (2020). Асосий экин сифатида экилган айрим маҳаллий ва хорижий соя навларининг ҳосилдорлик кўрсаткичлари. *Academic Research in Educational Sciences, 1*(1), 291-296.

41. Zairova, N., & Reymova, A. (2020). Teaching English as a Second Foreign Language. *Academic Research in Educational Sciences, 1*(1), 297-303.

42. Mansurov, U. J. (2020). Ali shariatiy diniy-falsafiy ta'limotining markazida inson muammosi. *Academic Research in Educational Sciences, 1*(1), 304-313.

43. Маткаримов, Ф. И., Бабоев, С. К., Тохирбооева, Д. У., & Холлиев, О. Э. (2020). Влияние биопрепаратов на урожайность бобовых культур. *Academic Research in Educational Sciences, 1*(1), 314-323.

44. Турсунов, Р. Б. (2020). Таълимда ахборот коммуникацион технологияларни қўллаш тенденциялари. *Academic Research in Educational Sciences, 1*(1), 324-331.

45. Қудратов, С. (2020). Ал-афғоний ва маслакдошларининг жамиятни ислох қилишдаги қўшган хиссалари. *Academic Research in Educational Sciences, 1*(1), 332-338.

46. Худойқулов, Ж. (2020). "Танқидий тафаккур" тушунчаси ва унинг таълим жараёнидаги роли. *Academic Research in Educational Sciences, 1*(1), 339-347.

47. G'afforov, K. B. (2020). diniy bag'rikenglikni ta'minlash – harakatlar strategiyasining asosiy maqsadlaridan biridir. *Academic Research in Educational Sciences, 1*(1), 348-352.

48. Salixov, J. (2020). Harakatlar strategiyasi va milliy ta'lim tizimi muammolari. *Academic Research in Educational Sciences, 1*(1), 353-357.

49. Shaykhislamov, N. Z., & Makhmudov, K. S. (2020). Linguistics and Its Modern Types. *Academic Research in Educational Sciences, 1*(1), 358-361.

50. Ibrohimov, F. A. (2020). Ta'lim muassasalarida huquqiy ta'lim-tarbiyaning zarurati. *Academic Research in Educational Sciences, 1*(1), 362-367.